This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

L 9

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

FROM THE LIBRARY OF
JAMES JACKSON HIGGINSON
(CLASS OF 1857)
OF NEW YORK

JUNE 15, 1917

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARUM

LIBRI QUI SUPERSUNT.

VOL. III.

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARUM

LIBRI QUI SUPERSUNT,

EX EDITIONE G. A. RUPERTI

CUM SUPPLEMENTIS

NOTIS ET INTERPRETATIONE

IN USUM DELPHINI

VARIIS LECTIONIBUS

NOTIS VARIORUM

RECENSU EDITIONUM ET CODICUM

INDICE LOCUPLETISSIMO

ET

GLOSSARIO LIVIANO

ACCURATE RECENSITI.

VOLUMEN TERTIUM.

LONDINI:
CURANTE ET IMPRIMENTE A. J. VALPY, A. M.
1828.

r. 9

Harvard College Library
June 15, 1917
From the Library of
James J. Higginson
New York

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARUM

AB URBE CONDITA

LIBER VI.

BREVIARIUM.

CAP. 1. Res ante incensam Urbem gestæ a Romanis obscuræ; clariores deinceps certioresque. Q. Fabius, qui legatus adversus Gallos pugnaverat, accusatur et opportune moritur. Interregnum et comitia. Fœdera ac leges conquiruntur. Dies religiosi, XV. Kal. Sext. (clade ad Cremeram Alliamque insignis,) postridie Idus, Kalendas, ac Nonas. 2. Bella cum Volscis, Etruscis, Latinis, Hernicis, Æquisque gerenda. Camillus, dictator III. dictus, Volscos ac deinde Æquos vincit, 3. et Sutrium, Tuscis traditum, sociis reddit, victoribus oppressis. 4. Tum triumphat. Nova urbs stat intra annum, crescitque frequentia civium. Oppida Etruscorum Cortuosa et Contenebra vi capta. Capitolium saxo quadrato substructum. 5. Leges agrariæ, et Pomtinus ager in spem ostentatus. Auspiciorum renovatio et interregnum. Numerum XXV. tribuum explent quatuor ex novis civibus additæ, Stellatina, Tromentina, Sabatina, Arniensis. 6. Antiates et Latini in armis sunt. Camillo collegæ V. regimen omnium rerum permittunt. 7. Is cum P. Valerio ad Satricum proficiscitur, et milites, ob multitudinem hostium trepidos, castigat. 8. Vincit Volscos, et Satricum scalis capit. 9. Tum recipit Sutrium, 10. et Nepete, oppida socia, ab Etruscis capta. Ab Latinis Hernicisque, qui adjuverant Volscos, nec militem Romanis dederant, res repetitæ.

11. M. Manlius Capitolinus, homo superbus, et Camillo invidens, primus ex Patribus fit popularis et patronus nexorum. Hinc potissimum dictator creatur A. Cornelius Cossus, etsi in speciem causæ Volscum bellum jactatur. 12. 13. Dictator vincit Volscos sociosque eorum. 14. Tum accitur Romam, ubi Manlius debitores a crudelitate fœneratorum tuetur, fundum in Veienti subjicit præconi, et thesauros Gallici auri a Patribus occultari jacit. 15. Manlius, jussu dictatoris vocatus, agmine ingenti venit ad tri-

bunal ejus, et causam dicit. 16. In carcerem ducitur; et magna plebis pars vestem mutat. Jam haud procul seditione res est; cujus leniendæ causa senatus Satricum coloniam deduci jubet. 17. Ea gliscente ex SCto Manlius vinculis liberatur. 18. Tum ille, plenior aliquanto animi iræque, seditiosis concionibus jam per se accensam plebem incitat, et cum principibus interdiu noctuque agitat consilia rerum novandarum. 19. Senatus decernit, ut videant magistratus, ne quid resp. detrimenti capiat: et ipsi quoque tribuni plebis, quia eundem et suæ potestatis, quem libertatis omnium, finem cernunt, Patrum auctoritati se dedunt. Ex his duo, M. Mænius et Q. Publilius, Manlio diem dicere statuunt. 20. Quo facto commovetur plebs, utique postquam solum reum, et ne fratres quidem proximosque sordidatos vident: et damnandi mora iis non in causa est, sed in loco, ex quo Capitolium a Manlio servatum conspici potest. Quo mutato condemnatur et de saxo Tarpeio dejicitur. Lex simul fertur, ne quis patricius in arce habitet, et gentis Manliæ decreto cavetur, ne quis deinde M. Manlius vocetur.

21. Pestilentia, fames, et multiplex bellum. Novi hostes Lanuvini et Prænestini. Quinqueviri Pomtino agro dividendo, et triumviri coloniæ Nepete deducendæ creati. 22. Veliterni victi, et bellum Prænestinis indictum. Volscum bellum M. Furio Camillo, exactæ jam ætatis, sed vegeti adhuc ingenii animique viro, extra ordinem decretum, et adjutor ex tribunis mil. c. p. sorte L. Furius datus. 23. Ardor pugnandi idem est Volscis et L. Furio, cui collega cedit. 24. Acies Rom. jam inclinata restituitur a Camillo, et hostes funduntur. 25. Quia inter captivos Tusculani aliquot noscitantur, bellum his sociis indicitur, mandaturque Camillo, qui contra spem omnium adjutorem optat eundem L. Furium. Tusculani vim. Rom. arcent pace constanti. 26. Eam et a senatu Rom. impetrant, et mox civitatem.

27. Censores creantur, ut censu instituto summa æris alieni et facultates civium cognoscantur. Sed unus eorum moritur, et alii, vitio creati, non gerunt magistratum: tertios vero suffici, religio est. Eam esse ludificationem plebis tribuni dicunt, et ad Prænestini famam belli edictum impediunt delectum: neque aliud ad seditionem extinguendam, quam prope illatum Urbi bellum, valet. 28. Dictator dicitur T. Quintius Cincinnatus, et confestim hostes a mœnibus recedunt. 29. Prænestini ad Alliam vincuntur, capiunturque eorum IX. oppida. Dictator triumphat, signumque Jovis Imperatoris, Præneste devectum, in Capitolium fert. 30. Tres tribuni mil. c. p. ex Patribus et totidem ex plebe creantur. Volsci provincia sine sorte et comparatione, extra ordinem, datur P. et C. Manliis: resque ibi, temeritate et inscitia ducum proditæ, militum virtute restituuntur. 31. Æs alienum materia et causa seditionis. Agri Volscorum vastantur. 32. Novum fœnus contrahitur tributo in murum saxo quadrato faciendum, et optatur frustra, ut jus de pecunia credita dicatur. Latini Volscique funduntur ad Satricum et Antium. 33. Antiates societatem cum Latinis dissolvunt, et Romanis dedunt urbem agrosque. Latini Satricum concremant igni, et Tusculum capiunt præter arcem: sed mox a Romanis cæduntur ad unum omnes.

34. In Urbe crescit in dies vis Patrum miseriaque plebis, fama et corpore creditoribus satisfacientis: sed parva res ingentem moliendi causa fit. Fabia minor, M. Fabii Ambusti filia, mœrore affligitur, quod ipsa C. Licinio Stoloni, viro plebeio, soror autem Ser. Sulpicio, patricio et trib. mil. c. p. nupta est. Pater filiam consolatur, consiliaque init cum genero et L. Sextio. 35. Hi creantur tribuni plebis et promulgant leges de ære alieno, de modo agrorum, ne quis plus D. jugera agri possideret, et de comitiis, ne tribunorum militum comitia fiant, consulumque utique alter ex plebe creetur. Patres adversus tribunicias rogationes comparant collegas: et Licinius Sextiusque, tribuni plebis sæpius refecti, per quinquennium nullos curules magistratus creari patiuntur. 36. Octavum tribuni pl. reficiuntur latores legum, et simul tribunus mil. c. p. creatur M. Fabius Ambustus, auctor earundem legum et jam suasor. 37. Tribunorum pl. orationes, et nova rogatio: ut pro duumviris sacris faciundis decemviri creentur, et pars ex plebe, pars ex Patribus fiat. 38. Patres trepidi ad duo ultima auxilia, summum imperium ac civem, decurrunt. Dictator IV. dicitur M. Furius Camillus, qui minis plebi incutit terrorem, sed ducibus ejus animos potius accendit, et, re nentro inclinata, magistratu se abdicat, putans forte, se vitio creatum esse. Ei sufficitur extemplo P. Manlius. 39. Is C. Licinium, qui tribunus mil. c. p. fuerat, primum magistrum equitum de plebe dicit, et se apud Patres excusat propinqua cognatione. Rogationes de fœnere et agro jubentur a plebe, de plebeio consulatu antiquatur. Sextius Licinisque sibi honorem continuari nolunt, nisi conjunctim ferantur ab se promulgatæ leges. 40. 41. Adversus eos orationem habet Ap. Claudius Crassus, nepos decemviri. 42. Quæ modo valet ad proferendum tempus rogationum jubendarum. Refecti decimum iidem tribuni, Sextius et Licinius, legem perferunt de decemviris sacrorum ex parte de plebe creandis. Fama belli Gallici allata, Camillus dictator V. dicitur, et in Albano agro multa cæduntur Gallorum millia. Comitiis consularibus L. Sextius de plebe primus consul creatur. Patres, auctore Camillo, ea lege auctores fiunt, ut concedatur a plebe nobilitati de prætore uno, qui jus in Urbe dicat, ex Patribus creando. Ordinibus ita ab diutina ira in concordiam redactis, senatus decernit, ut ludi maximi fiant, et dies unus ad triduum adjiciatur. Recusantibus id munus ædilibus plebis, recipitur a patriciis juvenibus ea conditione, ut ædiles fiant.

1. Quæ ab condita urbe Roma ad captam eandem urbem [1] Romani sub regibus primum, consulibus deinde ac dictatoribus, decemvirisque ac tribunis consularibus gessere, foris bella, domi seditiones, quinque libris exposui; res cum vetustate nimia obscuras, velut [2] quæ magno ex inter-

1 'Vocabulum *urbem* abest in nonnullis Mss.—2 *Veluti* Gronov. Doujat.

vallo loci vix cernuntur, tum quod parvæ[3] et raræ per eadem tempora literæ[a] fuere, una custodia fidelis memoriæ rerum gestarum, et quod, etiamsi quæ in commentariis pontificum aliisque publicis privatisque erant monumentis, incensa Urbe pleræque[4] interiere. Clariora deinceps certioraque ab secunda origine,[b] velut ab stirpibus lætius feraciusque renatæ Urbis, gesta domi militiæque exponentur. Ceterum quo primo[5] adminiculo erecta erat, eodem innisa M. Furio principe stetit. Neque eum abdicare se dictatura, nisi anno circumacto, passi sunt. Comitia in insequentem annum tribunus habere, quorum in magistratu capta Urbs esset, non placuit:[c] res ad interregnum rediit. Cum civitas in opere ac labore assiduo[d] reficiendæ Urbis teneretur, interim Q. Fabio, simul primum[6] magistratu abiit, ab C. Marcio tribuno plebis dicta dies est, quod legatus in Gallos, ad quos missus erat orator, contra jus gentium pugnasset. Cui judicio eum mors, adeo opportuna, ut voluntariam magna pars crederet, subtraxit. Interregnum iniit tum P. Cornelius Scipio interrex, et post eum M. Furius Camillus. Iterum[e] is tribunos[7] militum consulari potestate creat, L.

Crevier.—3 *Parvæ* abest a Gronov. Donjat. Crevier.—4 Legit Duk. *pleraque*.—5 Vulg. *Ceterum primo quo a*.—6 'Τὸ *primum* cum Gronov. et Drak. delendum puto.' *Doering*.—7 'Vulgo in omnibus legitur: *Interregnum initum, P. Cornelius Scipio interrex, et post eum M. Furius Camillus iterum. Is tribunos*, &c. At primum, in nullo codicum est *initum*, sed omnes, sicut antiquissimæ editiones, exhibent *iniit tum* vel *tum iniit*, in nonnullis est *tamen iniit*. Deinde vix distingueres *interregnum initum*, ab eo, quod paulo supe-

NOTÆ

[a] *Quod parvæ et raræ per eadem tempora literæ*] Pugnant editiones apud Rhenan. et Sigon. in re haud magni momenti. *Literæ* proculdubio sunt scripturæ quævis, et literis tradita monumenta, sive inscriptiones, ut alibi, sive annales et historiæ, ut hic, quemadmodum Gronov. notat.

[b] *Ab secunda origine*] Ut Camillus alter Romulus dictus, ita Urbis incensæ instauratio pro altera origine fuit.

[c] *Non placuit*] Ut paris calamitatis omen averterent.

[d] *In opere ac labore assiduo*] Dum terminandorum maxime templorum causa ruinæ purgantur, in æde Martis circa Montem Palatinum, a Gallis dirnta incensaque, lituus Romuli omnino integer inventus, pro æternitatis omine fuit, auctore Plut.

[e] *Et post eum M. Furius Camillus. Iterum* [*Camillus iterum*] Vox, *iterum* significat quatuor fuisse interregna,

Valerium Publicolam iterum, P. Virginium, P. Cornelium, A. Manlium, L. Æmilium, L. Postumium.[a] Hi ex interregno[a 8] cum extemplo magistratum inissent, nulla de re prius, quam de religionibus, senatum consuluere. In primis fœdera ac leges (erant autem eæ[9] duodecim tabulæ et quædam regiæ leges)[f] conquiri, quæ comparerent,[b 10] jusserunt. Alia ex eis edita[g] etiam in vulgus: quæ autem ad sacra pertinebant, a pontificibus maxime, ut religione obstrictos haberent multitudinis animos, suppressa. Tum de diebus religiosis[h] agitari cœptum, diemque ante diem XV.

[a] *Cum statim post interregnum finitum.* [b] *Quæcumque extarent, ac superessent.*

rius dixerat: 'res ad interregnum rediit.' Quod sequebatur *Camillus iterum*, mirum in modum criticos, Gronovium, Dukerum, Drakenborchium aliosque vexavit. Primum enim nunquam Livius aut ullus alius Scriptor in magistratu extraordinario addere solet, quota vice eum quisquam administret; deinde si vel maxime hoc uno loco ab instituto recessisset, contra veritatem scripsisset: bis enim jam antea Camillus interrex fuerat, sup. lib. v. cap. 17. et 31. At cum semel modo interrex tribunos creasset, nihil reliquum erat, nisi ut vocabulum *iterum* a *Camillus* divelleres, sequentibusque jungeres; quod nos primi fecimus. Necessario autem Livio scribendum erat, *Iterum is*, si vocabulum *iterum* pronomini jungi vellet: nam si scripsisset *Is iterum*, τὸ *iterum* ad sequentem vocem *tribunos* referendum fuisset; quasi hoc tanquam memorabilius inculcare voluisset, Camillum nunc non consules, sed iterum tribunos creasse; at cum non cuivis interregi contigerit, ut magistratus ordinarios crearet, idque sæpius post multos tandem interreges fieret, notare vult Livius, Camillum iterum adeo strenue interregnum gessisse, ut sicuti antea lib. v. cap. 17. is in interregno non alium interregem proderet, sed tribunos crearet. Quam interpretationem adeo facilem se doctis probaturam spero.' *Stroth.* Vid. Not. Var.—8 Vulg. *Ii ex interregno.*—9 'E Mss. tantum non omnibus forte reponendum: *erant autem æreæ s. æneæ duodecim tabulæ.*'

NOTÆ

duos interreges, qui ambo alterni eum magistratum bis gesserunt, ita ut Camillus altero suo interregno comitia creandis tribunis militum habuerit.

[a] A. U. C. 365.

[f] *Et quædam regiæ leges*] Inprimis Servii Tullii leges de contractibus, humanæ admodum et populares, quæ a Tarquinio Superbo abolitæ ex Dionys. Halicarn. lib. IV. a Bruto et Collatino primis consulibus in usum revocatæ fuerant, eod. teste lib. V.

[g] *Alia ex eis edita*] Quod Sigonius *ex eis* explicat, 'præter hæc,' ut in principio lib. XXIX. merito reprehenditur a Gronovio; non enim alium sensum ferunt ea verba, nisi ex iis tribus quæ jam memorata fuerant, fœderibus, legibus, et sacrorum ritibus, quædam vulgata fuisse; sed inprimis legum capita. Nam sacra Pontifices collegio suo reservarunt.

[h] *De diebus religiosis*] Hæc sic explicat A. Gellius lib. IV. cap. 9. 'Religiosi dies dicuntur tristi omine infa-

Kalendas Sextiles,[11 i] duplici clade insignem, (quo die ad Cremeram[k] Fabii cæsi, quo deinde ad Alliam cum exitio Urbis fœde pugnatum,) a posteriore clade Alliensem appellarunt, insignemque rei nulli publice privatimque agendæ[12 l] fecerunt. Quidam, quod postridie Idus Quintiles[m] non litasset Sulpicius[13] tribunus militum, neque inventa pace Deum[e] post diem tertium objectus hosti exercitus Romanus esset, etiam postridie Idus rebus divinis supersederi jussum; inde, ut postridie Kalendas[n] quoque ac Nonas eadem religio esset, traditum putant.[d 14]

2. Nec diu licuit quietis consilia erigendæ ex tam gravi casu rei publicæ secum agitare.[e] Hinc Volsci, veteres hostes, ad extinguendum nomen Romanum arma ceperant, hinc Etruriæ principum ex omnibus populis conjurationem de bello, ad fanum Voltumnæ factam, mercatores affere-

[c] *Cum sacrificio facto non reperisset Deos propitios.*
[d] *Creditur institutum esse.*
[e] *Non potuere diu quieti Romani consilia inire ad restaurandam remp. &c.*

Rupert.—10 'Male Sigon. *et comparari.*' J. F. Gronov.—11 Vulg. *diemque ad XV. Kal. Sex.*—12 '*Insignemque rei nulli.* An ita usquam loquitur Livius? Ratio certe Latinitatis vellet, *insignemque re nulla publice privatimque agenda.*' Tan. Faber.—13 'Vet. lib. *non litasset P. Sulpicius*; at ego supra ostendi, *Q. Sulpicius* legendum.' *Sigon.*—14 Vid. Not. Var.

NOTÆ

mes, impeditique, in quibus et res divinas facere, et rem quampiam novam exordiri temperandum est: quos multitudo imperitorum prave et perperam nefastos appellat.' Sane etsi omnes atri dies nefasti etiam essent, non tamen omnes nefasti atri erant, cum dies festi etiam nefasti essent, ut quibus jus non diceretur. Vide lib. 1. cap. 20.

[i] *XV. Kalendas Sextiles*] Id est, XVII. Augusti. Plut. XVI. Tacitus XVII. Kalendas indicant.

[k] *Ad Cremeram*] Vid. lib. II. c. 30.

[l] *Insignemque rei nulli .... agendæ*] Nova phrasis, et Tan. Fabro improbata, qui scribendum censet, *insignemque re nulla publice privatimque agenda.* Est tamen Auctori familiaris dativus ad participium passivum futuri temporis relatus, loco accusativi cum præpositione *ad*: ut, *rei agendæ*, pro *ad rem agendam*: exempla obvia. Sed male me habet τὸ *insignem* e proximo repetitum.

[m] *Postridie Idus Quintiles*] Id est, XVII. Julii.

[n] *Inde, ut postridie Kalendas*] Hæc præ ceteris explicat, ex Verrio Flacco, Gell. lib. V. cap. 17. qui hoc tempore a L. Attilio eam rem in Senatu propositam, atque ad Pontifices rejectam esse memorat: et Pontifices decrevisse, nullum iis diebus sacrificium recte futurum.

bant. Novus quoque terror accesserat defectione Latinorum Hernicorumque, qui, post pugnam ad lacum Regillum factam, per annos prope centum [o] nunquam ambigua fide in amicitiam [15] populi Romani fuerant. Itaque cum tanti undique terrores circumstarent, appareretque omnibus, non odio solum apud hostes, sed contemtu etiam inter socios nomen Romanum laborare; placuit eisdem auspiciis [p] defendi rem publicam, quibus [16] recuperata esset, dictatoremque dici M. Furium Camillum. Is dictator C. Servilium Ahalam magistrum equitum dixit: justitioque indicto, delectum juniorum habuit, ita ut seniores quoque, quibus aliquid roboris superesset, in verba sua juratos centuriaret.[f] Exercitum conscriptum armatumque trifariam divisit. Partem unam in agro Veiente Etruriæ opposuit:[t] alteram ante Urbem castra locare jussit. Tribunus militum his A. Manlius, illis, qui adversus Etruscos mittebantur, L. Æmilius præpositus: [17] tertiam partem ipse ad Volscos duxit, nec procul ab Lanuvio (' ad Mæcium' [18] [q] is locus dicitur) castra oppugnare est adortus. Quibus, ab contemtu

[f] *Adactos sibi jusjurandum præstare, in Centurias distribuit.*
[t] *Misit adversus Etruscos.*

15 *In amicitia* Gronov. Doujat. Crevier.—16 Vulg. *ejusdem auspiciis defendi remp. cujus.* Vid. Not. Var.—17 ' Plerique libri per notas *tr. mil.* Sed Vossianus alter et Mureti, *tribuni.* Unde suspicor Livium scripsisse: *tribuni militum his A. Manlius, illis, qui adversus Etruscos mittebantur, L. Æmilius præ-*

NOTÆ

[o] *Per annos prope centum*] *Prope*, paulo plus minusve. Advertit Glarean. numerandos esse hos centum annos, non a pugna ad Regillum, quæ ante ann. ferme 110. sed a pace Hernicis data, quod factum ante annos centum exacte computatos.

[p] *Eisdem auspiciis*] Ita priores. Aldus maluit, *ejusdem auspiciis, cujus:* quod tironibus Latinitatis clarius, sed non elegantius.

[q] *Ad Mæcium* [*Marcium*] Emendatum a Sigonio ex Plut. et Diod. cum esset *ad Matium.* Est autem *Marcius* mons ducentesimo ab Urbe stadio, id est, 25. milliaribus, circa Lanuvium, ut ait Noster: quod cum non nisi 20. millia ab Urbe dissitum sit, apparet *Marcium* collem fuisse quinque millia passuum ultra id oppidum: ut Marcius nunc sit ex iis collibus, qui ab ea parte Volscos et Pomptinum terminant campum. Forte a Marcio Coriolano dictus, qui bellum per hæc loca gerendo in eo colle castra habuerit. *Ad Marcium* autem Livii et *Marcius* Plut. et Diodor. idem sunt.

(quod prope omnem deletam a Gallis Romanam juventutem crederent) ad bellum profectis, tantum Camillus auditus imperator terroris intulerat, ut vallo se ipsi, vallum congestis arboribus sepirent, ne qua intrare ad munimenta hostis posset. Quod ubi animadvertit Camillus, ignem in objectam sepem conjici jussit. Et forte erat vis magna venti versa in hostem. Itaque non aperuit solum incendio viam,[h] sed, flammis in castra tendentibus, vapore etiam ac fumo crepituque viridis materiæ flagrantis, ita consternavit hostes, ut minor moles superantibus vallum in castra Volscorum Romanis fuerit, quam transcendentibus sepem incendio absumtam fuerat. Fusis hostibus cæsisque,[f] cum castra impetu cepisset[19] dictator, prædam militi dedit, quo minus speratam, minime[20] largitore duce, eo militi gratiorem. Persecutus deinde fugientes, cum omnem Volscum agrum depopulatus esset, ad deditionem Volscos septuagesimo[s] demum anno subegit.[s] Victor ex Volscis in Æquos

[h] *Non modo igne injecto viam patefecit militibus suis, &c.*

positi.' J. F. Gronov.—18 Al. *Mecium*, *Metium*, et *Marcium*.—19 ' Sine dubio deest vox *primo*; ut sit, *primo impetu cepisset*.' Sigon.—20 ' Al. *a minime*, *&c.* Mox *militi*, quod modo præcessit, delendum videri possit.' *Rupert.*—1 ' Cum Sigon. forte leg. *septimo ac centesimo*.' Rupert.

NOTÆ

[f] *Fusis hostibus cæsisque*] Cum Latini, Æquis Volscisque adjuncti, Romanos ad Marcium montem arcte obsessos tenerent, vix ut evadendi spes affulgeret tribunis militaribus, Camillus, tertium dictator creatus, suos periculo eripuit. Plut. in Cam. et Macrob. 1. Saturn. cap. 11. tradunt arte ancillarum partam Romanis victoriam. Cum enim duce Postumio Livio, Fidenatium dictatore, Latini, ad extrema redactos a Gallis Romanos arbitrati, missis ad Senatum legatis postulassent, ut si vellent reliquias suæ civitatis manere, matresfamilias et virgines Romanæ sibi dederentur; ancilla nomine Tutula, seu Philotis, promisit se cum ceteris ancillis sub nomine ornatuque dominarum ad hostes iturum. Ita ductæ ad Latinos non sine lacrymis ancillæ, atque in castris eorum distributæ, hos plurimo vino provocaverunt, festum diem apud se esse simulantes. Quibus soporatis, signum ex arbore caprifico, castris proxima, Romanis dederunt. Sic reportata a Romanis victoria, illæ omnes ancillæ Senatus jussu manumissæ, addita dote, et sumti ornatus usu permisso. Dies ipse annua inde solennitate celebratus, ac Nonæ Caprotinæ a caprifico illa nuncupatæ, ex qua victoriæ signum Romani acceperant.

[s] *Septuagesimo demum anno subegit*] Si numeres a tempore quo primum

transiit, et ipsos bellum molientes: exercitum eorum ad Bolas[t] oppressit; nec castra modo, sed urbem etiam aggressus, impetu primo cepit.

3. Cum in ea parte, in qua caput rei Romanæ Camillus erat, ea fortuna esset, aliam in partem terror ingens ingruerat. Etruria prope omnis armata Sutrium, socios populi Romani,[u] obsidebat: quorum legati, opem rebus affectis orantes, cum senatum adissent, decretum tulere, ut dictator primo quoque tempore auxilium Sutrinis ferret. Cujus spei moram cum pati fortuna obsessorum non potuisset,[a] confectaque paucitas oppidanorum, opere, vigiliis, vulneribus,[y] quæ semper eosdem urgebant, per pactionem urbe hostibus tradita, inermes cum singulis emissi vestimentis, miserabili agmine penates relinquerent; eo forte tempore Camillus cum exercitu Romano intervenit. Cui cum se mœsta turba ad pedes provolvisset, principumque orationem, necessitate ultima expressam, fletus mulierum ac puerorum, qui exilii comites trahebantur, excepisset; parcere lamentis Sutrinos jussit: Etruscis se luctum lacrymasque ferre. Sarcinas inde deponi, Sutrinosque ibi considere, modico præsidio relicto, arma secum militem ferre jubet. Ita expedito exercitu profectus ad Sutrium,[x] id quod re-

NOTÆ

Tarquinius Superbus bellum gessit adversus Volscos, circa annum Urb. Cond. 227. erunt anni ferme 140. si ab eo tempore, quo renovatum est a Volscis bellum an. 259. App. Claudio et P. Servilio Coss. ad hunc annum computandi erunt anni 107. Unde non abs re Glareanus et Sigonius mendum in numero subesse admonent.

[t] *Ad Bolas*] De Bolis antea lib. II. c. 39.

[u] *Sutrium, socios populi Romani*] Diodorus anno post Romam captam et Plinius Sutrium vocant Romanorum coloniam: sed eam Vell. Paterc. post VII. annos, quam urbem Galli ceperunt, deductam scribit. Quare suspicatur Sigonius legendum in Veleio esse *Satricum*, Volscorum oppidum, quo deducta est colonia anno V. post urbem captam, ut habetur hujus lib. cap. 16. *Sutrium* autem nondum videtur colonia fuisse Romanorum: dicitur enim adhuc receptum, et restitutum sociis, civibus scilicet suis, infra c. 9. Sed postea sine dubio colonia fuit: eoque respexit, opinor, Diodorus et Plin. Nunc videtur socia tantum Romanorum hæc Etruriæ urbs fuisse, quæ in via Cassia, 38. ab Urbe milliari, nomen adhuc retinet, vulgo *Sutri*, in Patrimonio Sancti Petri.

[x] *Profectus ad Sutrium*] *Ad* pro, versus, circa, quasi, 'profectus Sutrium versus.' Eodem sensu quo Cicero, 'ut essem ad urbem.'

batur, soluta omnia rebus (ut fit) secundis invenit: nullam stationem ante mœnia, patentes portas, victorem vagum prædam ex hostium tectis egerentem. Iterum igitur eodem die Sutrium capitur: victores Etrusci passim trucidantur ab novo hoste, neque se conglobandi coëundique in unum, aut arma capiendi datur spatium. Cum pro se quisque tenderent ad portas, si qua forte se in agros ejicere possent, clausas (id enim primum dictator imperaverat) portas inveniunt.[y] Inde alii arma capere, alii, quos forte armatos tumultus occupaverat, convocare suos, ut prælium inirent: quod accensum ab desperatione hostium fuisset, ni præcones, per urbem dimissi, poni arma et parci inermi jussissent, nec præter armatos quenquam violari. Tum etiam, quibus animi in spe ultima obstinati ad decertandum fuerant, postquam data spes vitæ est, jactare passim arma, inermesque, quod tutius fortuna fecerat, se hosti offerre. Magna multitudo in custodias divisa:[4 z] oppidum ante noctem redditum Sutrinis inviolatum integrumque ab omni clade belli, quia non vi captum, sed traditum per conditiones fuerat.

4. Camillus in Urbem triumphans rediit, trium simul bellorum[a] victor. Longe plurimos captivos ex Etruscis ante currum duxit. Quibus sub hasta venumdatis, tantum æris redactum est, ut, pretio pro auro[b] matronis persoluto, ex eo, quod supererat, tres pateræ aureæ factæ sint: quas, cum titulo nominis Camilli, ante Capitolium incensum[c] in

2 In plerisque Mss. est *posset*.—3 Vulg. *vulneribusque*.—4 Vet. lib. apud Sigon. *dimissa*.

NOTÆ

[y] *Portas inveniunt*] Quid attinebat hanc vocem *portas* hic repeti?

[z] *Magna multitudo in custodias divisa*] Longe melius *divisa*, quam, quod Sigonius ingerit, *dimissa*. Custodiæ hoc loco sunt carceres in municipiis, quo rei aut captivi mittuntur sparsim custodiendi; cum tanta est multitudo, ut non facile communi et vulgari carcere contineri possit.

[a] *Trium simul bellorum*] Volsci, Æqui, Tusci.

[b] *Pro auro*] Quod matronæ e mundo suo muliebri contulerant ad depellendos obsidione Capitolii Gallos.

[c] *Ante Capitolium incensum*] Quod contigit anno U. C. 670. L. Corn. Scip. C. Norbano coss.

Jovis cella constat ante pedes Junonis [d] positas fuisse. Eo anno in civitatem accepti, qui Veientium Capenatiumque ac Faliscorum per ea bella transfugerant ad Romanos, agerque iis novis civibus assignatus. Revocati quoque in Urbem senatus consulto a Veiis,[5] qui ædificandi Romæ pigritia, occupatis ibi vacuis tectis, Veios se contulerant. Et primo fremitus fuit aspernantium imperium: dies deinde præstituta capitalisque pœna, qui non remigrasset [e] Romam,[6] ex ferocibus universis singulos, metu suo quemque, obedientes fecit. Et Roma cum frequentia crescere, tum tota simul exsurgere ædificiis, et re publica impensas adjuvante, et ædilibus velut publicum exigentibus opus, et ipsis privatis (admonebat enim desiderium usus)[f] festinantibus ad effectum operis, intraque annum nova urbs stetit. Exitu anni comitia tribunorum militum consulari potestate habita. Creati T. Quintius Cincinnatus, Q. Servilius Fidenas quintum, L. Julius Julus, L. Aquillius Corvus, L. Lucretius Tricipitinus, Ser. Sulpicius Rufus.* Exercitum alterum in Æquos,[7] non ad bellum, (victos namque se fatebantur,) sed ab odio ad pervastandos fines, ne quid ad nova consilia relinquerent [8] virium, duxere: alterum in agrum

[f] *Cupiditas commode habitandi hortabatur.*

5 'Verba *a Veiis* del. Gron. Sed tum τὸ *ibi* referendum ad *Romæ*, quod sensui adversatur, et sic vel leg. *sibi*, vel *Veios, occupatis ibi v. t. se contulerant.*' Drak. Vid. Not. Var.—6 'Vet. lib. *nisi remigrassent Romam:* placet.' *Sigon.*—7 'Parum fastidirem, sicubi reperirem in membranis: *Exitu anni comitiis tribunorum militum consulari potestate habitis, creati T. Quintius Cincinnatus, Q. Servilius Fidenas quintum, L. Julius Julus, L. Aquilius Corvus, L. Lucretius Tricipitinus, Ser. Sulpicius Rufus, exercitum alterum in Æquos.*' J. F.

NOTÆ

[d] *Ante pedes Junonis*] Observatum est ex Dion. Jovis Capitolini templo tres ædes haud dispares comprehensas fuisse, mediam Jovis, lævam Junonis, dextram Minervæ: horum numinum cuique sua erat assignata cella, sive adytum: ita tamen ut major esset cella Jovis, ubi pretiosa donaria recondebantur; nec soli Jovis ædi responderet; quandoquidem hæ aureæ Camilli pateræ in cella Jovis positæ erant ante pedes Junonis. Vide sup. c. 29.

[e] *Capitalisque pœna, qui non remigrasset*] Eleganter pro, 'indicta pœna capitis ei qui non remigrasset Romam.'

* A. U. C. 366.

Tarquiniensem. Ibi oppida Etruscorum, Cortuosa et Contenebra,[f] vi capta dirutaque.[9] Ad Cortuosam [10] nihil certaminis fuit. Improviso adorti, primo clamore atque impetu cepere: direptum oppidum atque incensum est. Contenebra [11] paucos dies oppugnationem sustinuit; laborque continuus, non die non nocte remissus, subegit eos. Cum in sex partes divisus exercitus Romanus senis horis in urbem succederet prælio, oppidanos [12] eosdem integro semper certamini paucitas fessos objiceret; cessere tandem, locusque invadendi urbem Romanis datus est. Publicari prædam[g] tribunis placebat: sed imperium, quam consilium, segnius fuit.[h] Dum cunctantur, jam militum præda erat; nec, nisi per invidiam, adimi poterat.[i] Eodem anno, ne privatis tantum operibus cresceret Urbs, Capitolium quoque saxo quadrato substructum est:[k] opus vel in hac magnificentia urbis conspiciendum.

5. Jam et tribuni plebis, civitate ædificando occupata, conciones suas frequentare legibus agrariis conabantur. Ostentabatur in spem Pomptinus ager, tum primum, post accisas a Camillo Volscorum res, possessionis haud ambiguæ. Criminabantur, ' multo eum infestiorem agrum ab

[k] *Non pari passu ambulavit jussus ac propositum: non satis mature jusserunt, quod in animo habebant.*

[i] *Nec auferri poterat nisi cum odio.*

Gronov.—8 Malit Tan. Faber. *relinqueretur.*—9 ' Video Muretum e V. L. annotasse *direptaque.* Vix videtur alterutrum ferendum; et cum eventus istarum urbium tam plene infra describantur, sequor auctoritatem Rott. et Voss. 1. qui ultimum non agnoscunt. Nec iste Livii mos est.' *Jac. Gronov.*—10 ' *Cort Nossam* legendum ex fragmentis originum Catonis.' *Sigon.*—11 ' *Cort Enebra* ex iisdem.' *Idem.*—12 ' Desidero particulam *et* ante *oppidanos*, vel *autem*, *vero*, post *oppidanos;* quamvis non ignoro, alias orationem Livianam sine hoc vinculo recte incedere.' *Doering.*

NOTÆ

[f] *Cortuosa et Contenebra*] Hæc oppida duo in Etruriæ agro Tarquiniensi fuisse hic locus docet. Ea aliis auctoribus ignota.

[g] *Publicari prædam*] Hic mos Romanorum, militibus ex pretio distributa pretii parte haud magna. Sic bellum seipsum alebat.

[h] *Saxo quadrato substructum est*] Non recens ædificatum, ac dedicatum denuo, sed adjectis novis fundamentis suffultum ac munitum.

nobilitate esse, quam a Volscis fuerit:[m] ab illis enim tantum, quoad vires et arma habuerint, incursiones eo factas: nobiles homines in possessionem agri publici grassari: nec, nisi, antequam omnia præcipiant,[n] divisus sit, locum ibi plebi fore.' Haud magno opere plebem moverant, et infrequentem in foro propter ædificandi curam, et eodem exhaustam impensis, eoque agri immemorem, ad quem instruendum vires non essent.[o] In civitate plena religionum, tum etiam ab recenti clade superstitiosis principibus, ut renovarentur auspicia, res ad interregnum[l] rediit. Interreges deinceps M. Manlius Capitolinus, Ser. Sulpicius Camerinus, L. Valerius Potitus. Hic demum tribunorum militum consulari potestate comitia habuit. L. Papirium,[k] C. Cornelium, C. Sergium, L. Æmilium iterum, L. Menenium, L. Valerium Publicolam tertium creat.[o] Hi ex interregno[14] magistratum occepere. Eo anno ædes Martis, Gallico bello vota, dedicata est a T. Quintio duumviro sacris faciundis. Tribus quatuor ex novis civibus[l] additæ,

[m] *Agrum Pomptinum plebi nunc plus afferre molestiæ a patriciis, quam olim attulerit a Volscis antiquis possessoribus.*

[n] *Priusquam cuncta occupent.*

[o] *Eademque de causa sumtibus exinanitam, atque idcirco agrorum oblitam, ad quorum culturam non suppetebat unde pecus et instrumenta aratoria compararent.*

NOTÆ

[l] *Res ad interregnum*] Creditum est tribunos militum vitio creatos, ideoque non per eos, sed per interregem habenda proxima comitia.

[k] *L. Papirium*] Paulo aliter Diod. Siculus hos tribunos militum nominat. Nam pro C. Sergio, *C. Servilium* quarto loco, pro L. Æmilio, *Q. Fabium* ultimo loco, pro L. Valerio, *Valerium Aulum* quinto loco, tradit: Sigonius tamen *C. Sergium ii.* putat retinendum: ut qui paulo post tertium tribunus militum a Nostro memoretur.

[o] A. U. C. 367.

[l] *Tribus quatuor ex novis civibus*] Iis, qui ex Veientibus, Capenatibus, et Faliscis ad Romanos superiore bello transfugerant, in civitatem acceptis, assignati agri; et ne iisdem jus tribus deesset, (sine qua nemo civis habebatur,) novæ quatuor tribus institutæ, quæ numerum quinque et viginti tribuum expleverunt. Sic enim legendum, non ut in quibusdam habetur, *XXXV.* Cum enim Servius Tullius urbanam multitudinem in quatuor, rusticam in quindecim tribus, locis distinctas, distribuisset; his undeviginti duæ post reges exactos adjectæ fuerant; unde factæ viginti et una.

Stellatina,[m] Tromentina,[15 n] Sabatina,[o] Arniensis;[16 p] eæque viginti quinque[17] tribuum numerum explevere.

6. De agro Pomptino[q] ab L. Sicinio tribuno plebis actum ad frequentiorem jam populum, mobilioremque ad cupiditatem agri, quam fuerat. Et de Latino Hernicoque bello mentio facta in senatu, majoris belli cura, quod Etruria in armis erat, dilata est. Res ad Camillum tribunum militum consulari potestate rediit. Collegæ additi quinque, Ser. Cornelius Maluginensis, Q. Servilius Fidenas sextum, L. Quintius Cincinnatus, L. Horatius Pulvillus, P. Valerius.* Principio anni aversæ curæ hominum sunt a bello Etrusco, quod fugientium ex agro Pomptino agmen repente illatum in Urbem attulit, Antiates in armis esse, Latinorumque populos juventutem summisisse[18] ad id bellum; eo abnuentes, publicum fuisse consilium, quod non prohibitos tantummodo voluntarios dicerent militare, ubi vellent. Desierant jam ulla contemni bella. Itaque senatus Diis agere gratias, quod Camillus in magistratu esset: dictatorem quippe dicendum eum fuisse, si privatus esset. Et collegæ fateri, 'regimen omnium rerum, ubi quid

13 Pro *præcipiant* all. *præripiant*.—14 Vid. Not. Var.—15 Vulg. *Pomatina*. —16 Al. *Narniensis*. Conj. Doujat. *Axiensis*.—17 Vulg. *eæque triginta quinque*.

NOTÆ

[m] *Stellatina*] Ab agro seu campo *Stellate*, apud Festum, quo nomine duo leguntur agri, alter in Campania, Caleno et Falerno vicinus, alter in Etruria, inter Capenam, et Veios, ac Falerios. Ab hoc nomen sumsit hæc tribus. Ceterum Capena, cui confinis ager hic Stellatinus, Tuscorum oppidum fuit, aut regio diversa ab cognomine oppido, unde nomen accepit Porta Capena. Hoc enim in Latio fuit.

[n] *Tromentina*] A Campo Tromento dicta, qui et ipse in Tuscia.

[o] *Sabatina*] Hanc a lacu Sabate nuncupatam testatur idem Festus Pomp. Est autem *Sabate* oppidum Tusciæ inter Sutrium et mare, imminens lacui, quem Sabatinum vocant. Nunc vulgo, *Languillara*.

[p] *Arniensis* [*Narniensis*] Legitur in vulgatis *Arniensis*, et sic nominatam ab Arno flumine conjiciunt Sigonius et Onuphrius, sed hoc tempore ad Arnum usque pertigisse Romanorum arma non putat Cluver. At Narnia propior est, in Umbria citeriore ad fines Sabinorum. Forte legendum *Axiensis*, ab Axia oppido agri Tarquiniensis, superioribus vicino.

[q] *De agro Pomptino*] A Pometia Volscorum urbe.

* A. U. C. 368.

bellici terroris ingruat, in viro uno esse: sibique destinatum in animo esse, Camillo summittere imperium: nec quicquam de majestate sua detractum credere, quod majestati ejus viri[19] concessissent.'[r] Collaudatis ab senatu tribunis, et ipse Camillus, confusus animo, gratias egit. 'Ingens,' inde ait, 'onus a populo Romano sibi, qui se dictatorem[20] jam quartum creasset,[s] magnum a senatu talibus de se judiciis ejus ordinis, maximum tam honoratorum collegarum obsequio[1] injungi. Itaque si quid laboris vigiliarumque adjici possit, certantem secum ipsum annisurum, ut tanto de se consensu civitatis opinionem, quæ maxima sit, etiam constantem efficiat. Quod ad bellum atque Antiates attineat, plus ibi minarum, quam periculi, esse. Se tamen, ut nihil timendi, sic nihil contemnendi auctorem esse. Circumsederi urbem Romanam ab invidia et odio finitimorum: itaque et ducibus pluribus et exercitibus administrandam rem publicam esse.[2] Te,' inquit, 'P. Valeri, socium imperii consiliique, legiones mecum adversus Antiatem hostem ducere placet: te, Q. Servili, altero exercitu instructo paratoque, in urbe castra habere; intentum sive Etruria se interim, ut nuper, sive nova hæc cura, Latini atque Hernici, moverint. Pro certo habeo, ita rem gesturum, ut patre, avo,[t] teque ipso ac sex tribunatibus dignum est. Tertius exercitus ex causariis senioribusque[u] a L. Quintio scribatur, qui Urbi

18 Vulg. *juventutem suam misisse.*—19 Pro *viri* legit Tan. Faber *ultro.*—20 Conj. Stroth. *imperatorem.* Improbat Doering.—1 Vet. lib. apud Sigon. *tam honorato collegarum obsequio.*—2 'Vett. libb. *administrandam remp. opus esse:* ex quo intellexi legendum, *ad administrandam remp. opus esse.*' Sigon.

NOTÆ

[r] *Quod majestati ejus viri concessissent*] Legit *ultro* pro *viri* Tan. Faber, quod nec respuit sensus, nec exigit.

[s] *Dictatorem jam quartum creasset*] Oblata quidem ei nunc est dictatura, sed non delata, aut certe non admissa.

[t] *Patre, avo, &c.*] Hic Q. Servilius Priscus Fidenas, nunc tribunus militum vi. patrem habuerat Q. Servilium Priscum bis dictatorem, a captis Fidenis cognomen Fidenatis adeptum; avum autem P. Servilium Priscum qui consul fuerat an. 291.

[u] *Ex causariis senioribusque*] Qui ex causa valetudinis minus prosperæ dimissi a militia erant, dicebantur causarii; eaque missio causaria: ad discrimen tum honestæ missionis, quæ

mœnibusque præsidio sit. L. Horatius arma, tela, frumentum, quæque belli alia tempora poscent,[3] provideat. Te, Ser. Corneli,[4] præsidem hujus publici consilii, custodem religionum, comitiorum, legum, rerum omnium urbanarum, collegæ facimus.' Cunctis in partes muneris sui benigne pollicentibus operam, Valerius, socius imperii lectus, adjecit: 'M. Furium sibi pro dictatore, seque ei pro magistro equitum futurum. Proinde, quam opinionem de unico imperatore, eam spem de bello haberent.'[p] 'Se vero bene sperare,' Patres,[†] 'et de bello,[5] et de pace universaque re publica,' erecti gaudio, fremunt:[x] 'nec dictatore unquam opus fore rei publicæ, si tales viros in magistratu habeat, tam concordibus junctos animis, parere atque imperare juxta paratos, laudemque conferentes potius in medium, quam ex communi ad se trahentes.'[q]

7. Justitio indicto delectuque habito, Furius ac Valerius ad Satricum profecti:[y] quo non Volscorum modo juventutem Antiates ex nova subole lectam, sed ingentem Latinorum Hernicorumque conciverant ex integerrimis diutina pace populis.[r] Itaque novus hostis veteri adjunctus commovit animos[z] militis Romani. Quod ubi aciem jam instruenti Camillo centuriones renuntiaverunt, 'turbatas militum mentes esse, seguiter arma capta, cunctabundosque et resistentes[6] egressos castris esse; quin voces quoque

[p] *Talem spem de bello conciperent, qualem existimationem haberent de Camillo, si unicus esset belli dux.*

[q] *Quam sibi arrogantes ex eo quod pluribus communis esset.*

[r] *Ex civitatibus diu bello intactis, et propter longam pacem multitudine maxime abundantibus.*

Vid. Not. Var.—3 Vet. lib. ap. Sigon. *arma, tela, frumentumque, quæ bellica tempora poscent.*—4 Vulg. *Te Sergi Corneli.*—† *Patres* omittunt edd. antiqq. —5 Vulg. *Se vero bene sperare, et de bello.*

6 Conj. J. F. Gronov. *restitantes.*

NOTÆ

emeritis post impleta stipendia dabatur, tum ignominiosæ, quæ ob delictum exauctoratis. Causa itaque pro excusatione, cujus species præcipua morbus.

[x] *Erecti gaudio, fremunt*] Senatores.

[y] *Ad Satricum profecti*] Satricum versus, de quo Volscorum oppido sup. l. II. c. 39.

[z] *Commovit animos*] Commovetur animus quocumque affectu, sive excitetur ira, vel gaudio; sive dolore aut metu perturbetur. Hæc Romanorum militum commotio ex timore.

auditas, cum centenis hostibus singulos pugnaturos; et segre inermem tantam multitudinem, nedum armatam, sustineriposse;' in equum insilit, et, ante signa obversus in aciem, ordines interequitans, 'Quæ tristitia, milites, hæc, quæ insolita cunctatio est? Hostem, an me, an vos ignoratis? Hostis est quid aliud, quam perpetua materia virtutis gloriæque vestræ? Vos contra, me duce, (ut Falerios Veiosque captos, et in capta patria Gallorum legiones cæsas taceam,) modo trigeminæ victoriæ triplicem triumphum ex his ipsis Volscis et Æquis et ex Etruria egistis. An me, quod non dictator vobis, sed tribunus, signum dedi, non agnoscitis ducem? Neque ego maxima imperia[a] in vos desidero: et vos in me nihil, præter me ipsum, intueri decet. Neque enim dictatura mihi unquam animos fecit, ut ne exilium quidem ademit. Iidem igitur omnes sumus; et, cum eadem omnia in hoc bellum afferamus, quæ in priora attulimus, eundem eventum belli expectemus. Simul concurreritis, quod quisque didicit ac consuevit, faciet. Vos vincetis, illi fugient.'

8. Dato deinde signo, ex equo desilit, et proximum signiferum, manu arreptum, secum in hostem rapit; 'infer, miles,' clamitans, 'signum.' Quod ubi videre ipsum Camillum, jam ad munera corporis senecta invalidum, vadentem in hostes, procurrunt pariter omnes, clamore sublato, 'Sequere imperatorem,' pro se quisque clamantes. Emissum etiam[7] signum Camilli jussu in hostium aciem ferunt; idque ut repeteretur, concitatos antesignanos. Ibi primum pulsum Antiatem,[b] terroremque non in primam tantum aciem, sed etiam ad subsidiarios perlatum. Nec

[a] *Cum Camillus sæpius clamaret, o signifer infer infestum signum in hostem.*

7 'Nec displicerat, *Missum etiam.* Vult enim conjectum et rotatum

NOTÆ

[a] *Neque ego maxima imperia*] Respondet præcedenti interrogationi suæ. Porro dictatoris imperium omnium maximum in rep. ut cui subessent reliqui etiam majores magistratus; et a quo provocatio non esset.

[b] *Pulsum Antiatem*] Repete ex superiori *ferunt.*

vis tantum militum movebat, excitata præsentia ducis,[7] sed quod Volscorum animis nihil terribilius erat, quam ipsius Camilli forte oblata species.[8] Ita, quocumque se intulisset, victoriam secum haud dubiam trahebat. Maxime id evidens fuit, cum, in lævum cornu, prope jam pulsum, arrepto repente equo cum scuto pedestri,[c] advectus, conspectu suo prælium restituit, ostentans vincentem ceteram aciem. Jam inclinata res erat, sed turba hostium et fuga impediebatur,[d] et longa cæde conficienda multitudo[9] tanta fesso militi erat; cum repente ingentibus procellis fusus imber certam magis victoriam, quam prælium, diremit. Signo deinde receptui dato, nox insecuta, quietis Romanis, perfecit bellum. Latini namque et Hernici, relictis Volscis, domos profecti sunt, malis consiliis pares adepti eventus. Volsci, ubi se desertos ab eis videre, quorum fiducia rebellaverant, relictis castris, mœnibus Satrici se includunt. Quos primo Camillus vallo circumdare, et aggere atque operibus oppugnare est adortus. Quæ postquam nulla eruptione impediri videt; minus esse animi ratus in hoste, quam ut in eo tam lentæ spei victoriam expectaret,[e] cohor-

[7] *Nec impetus tantum Romanorum excitatus Camilli præsentia hostes terrebat.*'

manu.' *J. F. Gronov.*—8 *Sed, qua Volscorum animis nihil terribilius erat, ipsius Camilli forte oblata species* conj. Doering.—9 ' Verba forte sic ordinanda vel ab ipso Livio ordinata sunt: *sed et fuga impediebatur turba hostium, et longa cæde conficienda* (cf. ad II. 40.) *multitudo.*' Rupert. Vid. inf. et Not. Var.

NOTÆ

[c] *Cum scuto pedestri*] Quod gravius, cum ipse Camillus in equo, si armari voluisset militari more, debuerit leviori parma equestri uti.

[d] *Turba hostium et fuga impediebatur* [*impediebat*] Ita Rhenanus, aliique: et stare potest sensus, ut turba ingens hostium fugientium dicatur impediisse rem, id est, victoriam ad Romanos jam inclinatam. Verum Gronovio placet magis legi, aut *turba hostium fugam impediebat*, ut habet Mediolanensis editio, aut *turba hostium et fuga impediebatur*, ut apud Aldum et in scriptis passim, ita ut nomen *turba* sit in auferendi casu. Mihi tamen veniebat in mentem, posse non absurde locum hunc ita explicari, si *turba* quidem ablativi sit casus, *fuga* nominativi: ut turba et multitudo hostium duo efficeret, et fugam nempe eorum arceret, et fessos jam Romanos impediret quo minus ad illorum cædem sufficerent.

[e] *Quam ut in eo tam lentæ spei victoriam expectaret*] Hostium ignavia im-

tatus milites, ne, tanquam Veios oppugnantes, in opere longinquo sese tererent,[a] victoriam in manibus esse; ingenti militum alacritate mœnia undique aggressus, scalis oppidum cepit. Volsci abjectis armis sese dediderunt.

9. Ceterum animus ducis rei majori, Antio, imminebat. Id caput Volscorum, eam fuisse originem proximi belli.[f] Sed quia nisi magno apparatu, tormentis machinisque, tam valida urbs[g] capi non poterat; relicto ad exercitum collega, Romam est profectus, ut senatum ad excidendum Antium hortaretur. Inter sermonem ejus (credo, rem Antiatem diuturniorem manere, Diis cordi fuisse) legati ba Nepete[h] ac Sutrio, auxilium adversus Etruscos petentes, veniunt, brevem occasionem esse ferendi auxilii memorantes. Eo vim Camilli ab Antio fortuna avertit. Namque cum ea loca opposita Etruriæ,[i] et velut claustra inde portæque essent; et illis occupandi ea, cum quid novi molirentur, et Romanis recuperandi tuendique cura erat. Igitur senatui cum Camillo agi placuit, ut, omisso Antio, bellum Etruscum susciperet. Legiones urbanæ, quibus Quintius præfuerat,[10 k] ei decernuntur. Quanquam expertum exercitum

[a] *Diuturnis operibus se fatigarent.*

10 Conjiciunt Glareanus et J. F. Gronov. *quibus Q. Servilius præfuerat.*—

NOTÆ

pulsus Camillus, non putavit sibi expectandam victoriam ex longa oppugnatione, ex qua spes victoriæ nimis tarda.

[f] *Eam fuisse originem proximi belli*] Supple *cogitabat*, aut simile quid.

[g] *Tam valida urbs*] Mirum hoc Glareano videtur, cum lib. II. cap. 65. tam facile captum fuerit Antium. Immo eam urbem opulentissimam Numicius 'consul oppugnare non ausus' dicitur cap. 68. Sed deditionis causa affertur cap. illo 65. quod obsessis, 'ab infelici pugna, castrisque amissis, ceciderant animi.'

[h] *Ab Nepete*] In Veientum et Faliscorum confinio fuit urbs Nepete, aliis *Nepet*, *Nepita*, *Nepa*: hodie *Nepi*, in Patrimonio S. Petri, quod est in Tuscia. Frustra Glareanus *Nepete* improbat in auferendi casu: quasi *Nepeti* potius dicendum fuerit. Ejusmodi enim nomina locorum, quæ in *e* desinunt, nonnisi in genitivo et dativo declinantur: qualia 'Præneste,' 'Ateste.' Ita fit, ut nominandi, accusandi, et auferendi casus nihil differant; unde Virg. 'Quique altum Præneste viri,' in accusativo: et 'Præneste sub ipsa,' in ablativo. Quod et Priscianus notat.

[i] *Opposita Etruriæ*] Nonne Sutrini et Nepesini in Etruria, atque e genere sunt Etruscorum? Sed non idem

assuetumque imperio, qui in Volscis erat, mallet, nihil recusavit: Valerium tantummodo imperii socium depoposcit. Quintius Horatiusque successores Valerio in Volscis [11] missi. Profecti ab Urbe Sutrium Furius et Valerius partem oppidi jam captam ab Etruscis invenere; ex parte altera, interseptis itineribus,[l] ægre oppidanos vim hostium ab se arcentes. Cum Romani auxilii adventus, tum Camilli nomen celeberrimum apud hostes sociosque, et in præsentia rem inclinatam sustinuit, et spatium ad opem ferendam dedit. Itaque diviso [12] exercitu, Camillus collegam, eam in partem circumductis copiis, quam hostes tenebant, mœnia aggredi jubet, non tanta spe, scalis capi urbem posse, quam ut, aversis eo hostibus [a] et oppidanis jam pugnando fessis,[13] laxaretur labor, et ipse spatium intrandi sine certamine mœnia haberet. Quod cum simul utrimque factum esset, ancepsque terror Etruscos circumstaret, et mœnia summa vi oppugnari, et intra mœnia

[a] *Ut cum Tusci ab oppidanis impugnandis versi essent ad manium adversus Romanos defensionem.*

11 Alii legunt *in Volscos*.—12 Vet. lib. apud. Sigon. *Ita diviso*.—13 Vulg. *jam oppugnando fessis*.

NOTÆ

omnes Etrusci sentiebant. Hi Romanorum fœderati a vicinis (qui eorundem Romanorum hostes) oppugnabantur.

[k] *Quibus Quintius præfuerat*] Dubiam hanc lectionem facit Glareano, et post eum Gronovio, quod c. 6. L. Quintio negotium datum sit, ut exercitum ex Causariis et Senioribus scriberet, qui urbi præsidio esset: hos autem ad novum hoc bellum missos, parum verisimile sit: unde legendum hoc loco infernot, *quibus Servilius præfuerat*. Servilio quippe alter exercitus traditus fuerat, qui in urbe instructus maneret ad subita belli; sive Etrusci, sive Latini Hernicique quid moverent. Et sane potuit, vel Auctore memoria lapso, vel librariorum vitio, *L. Quintius* pro *Quinto Servilio* hic irrepere, ob hujus prænominis cum illius nomine affinitatem; nisi quis divinaverit exercitum Servilii curæ nuper commissum, alias Quintio paruisse. Ex iis certe quæ sequuntur, constat Quintium cum Horatio in Volscos missum loco Furii Camilli et Valerii: unde probabile fit Servilium, qui jam ætate provectior, ad urbem cum exercitu Seniorum relictum.

[l] *Ex parte altera, interseptis itineribus*] Hoc loco *itinera* sunt, ni fallor, vici, seu viæ intra urbem, opera oppidanorum, ad tuendum reliquum oppidum obseptæ, et intercisum adversus hostium vim, *les rues retranchées ou barricadées*.

esse hostem viderent; porta se, quæ un forte non obsidebatur, trepidi uno agmine ejecere. Magna cædes fugientium et in urbe et per agros est facta. Plures a Furianis intra mœnia cæsi: Valeriani expeditiores ad persequendos fuere; nec ante noctem, quæ conspectum ademit, finem cædendi fecere. Sutrio recepto restitutoque sociis, Nepete exercitus ductus, quod per deditionem acceptum jam totum Etrusci habebant.

10. Videbatur plus in ea urbe recipienda laboris fore; non in [14] eo solum, quod tota hostium erat, sed etiam quod, parte Nepesinorum prodente civitatem, facta erat deditio. Mitti tamen ad principes eorum placuit, ut secernerent se ab Etruscis, fidemque, quam implorassent ab Romanis, ipsi præstarent. Unde cum responsum allatum esset, 'nihil suæ potestatis esse, Etruscos mœnia custodiasque portarum tenere;' primo populationibus agri terror est oppidanis admotus; deinde, postquam deditionis, quam societatis, fides sanctior erat,[y] fascibus sarmentorum ex agro collatis, ductus ad mœnia exercitus, completisque fossis scalæ admotæ, et clamore primo impetuque oppidum capitur. Nepesinis inde edictum, ut arma ponant; parcique jussum inermi. Etrusci pariter armati atque inermes cæsi. Nepesinorum quoque auctores deditionis securi percussi:[z] innoxiæ multitudini redditæ res, oppidumque cum præsidio relictum. Ita, duabus sociis urbibus ex hoste receptis, victorem exercitum tribuni cum magna gloria Romam reduxerunt. Eodem anno ab Latinis Hernicisque res repetitæ, quæsitumque, cur per eos annos militem ex instituto non dedissent. Responsum frequenti utriusque gentis concilio est, 'nec culpam in eo publicam, nec consilium fuisse, quod suæ juventutis aliqui apud Volscos militaverint. Eos tamen ipsos pravi consilii pœnam habere, nec quenquam ex his reducem esse. Militis autem non dati causam

[y] *Fidei Etruscis datæ a Nepesinis se dedentibus potior ratio habebatur, quam ejus quæ ab iisdem fœdus ineuntibus data fuerat Romanis.*

[z] *Ex Nepesinis etiam ii, qui consilium ceteris dederant se dedendi Etruscis, capite luerunt.*

terrorem assiduum a Volscis fuisse, quam pestem adhærentem lateri suo tot super alia aliis bellis exhauriri[15] nequisse.' Quæ relata Patribus magis tempus, quam causam, non visa belli habere.[a]

11. Insequenti anno, A. Manlio, P. Cornelio,[16 m] T. et L. Quintiis Capitolinis, L. Papirio Cursore iterum,[n] C. Sergio iterum tribunis consulari potestate,[17 *] grave bellum foris, gravior domi seditio exorta: bellum a Volscis, adjuncta Latinorum atque Hernicorum defectione; seditio, unde minime timeri potuit, a patriciæ gentis viro et inclytæ famæ, M. Manlio Capitolino: qui nimius animi,[18 o] cum alios principes sperneret, uni invideret, eximio simul honoribus atque virtutibus, M. Furio, ægre ferebat, 'solum eum in magistratibus, solùm apud exercitus esse; tantum jam eminere, ut iisdem auspiciis creatos non pro collegis, sed pro ministris habeat; cum interim, si quis vere æstimare velit, a M. Furio recuperari patria ex obsidione hostium non potuerit, nisi a se prius Capitolium atque arx servata esset: et ille, inter aurum accipiendum et spem pacis solutis animis, Gallos aggressus sit; ipse armatos

[a] *Qui hostes, instar pestis, lateribus suis (Hernicorum et Latinorum) inhærentes, non potuerint tot continuis bellis extingui. His igitur Senatui renuntiatis, judicatum est, etsi causa belli non deesset, tempus tamen ei suscipiendo minus esse idoneum.*

14 'Videtur abundare τὸ in.' J. F. Gronov.—15 *Exhaurire* ed. Stroth. *Exhauriri* tamen se præferre notat Doering.

16 *A. Manlio, P. Cornelio.* Utrique addendum τὸ *iterum* notant Glareanus et Pighius.—17 Vulg. *L. Papirio Cursore tribunis cons. pot.* Vid. inf. et Not.

NOTÆ

[m] *A. Manlio, P. Cornelio*] Adde utrique *iterum* ex Glar. et Pighio: quandoquidem ante quadriennium quoque collegæ fuerant.

[n] *L. Papirio Cursore iterum*] Adjectum est juxta Glareani et Sigonii conjecturam *C. Sergio iterum*. Cum enim eo tempore sex tribuni militum crearentur, nec nisi quinque tribunorum nomina hic vulgo edantur, unius nomen omissum videtur. Eum autem *C. Sergium* fuisse inde credibile fit; quod jam ante semel in eo magistratu fuerit: mox vero III. tribunus militum legatur apud Livium. Quo autem anno iterum hac dignitate functus sit, nullibi habetur.

[*] A. U. C. 360.

[o] *Nimius animi*] Ut apud Tacitum III. Hist. 'Sermonis nimius erat.' Est autem *nimius animi*, qui animo est ultra modum elato, sibique plus, quam æquum sit, arrogat.

capientesque arcem depulerit: illius gloriæ pars virilis apud omnes milites sit, qui simul vicerint; suæ victoriæ neminem omnium mortalium socium esse.' His opinionibus inflato animo, ad hoc vitio quoque ingenii vehemens et impotens, postquam inter Patres non, quantum æquum censebat, excellere suas opes animadvertit; primum [19] omnium ex Patribus popularis [p] factus, cum plebeiis [20] magistratibus consilia communicare; criminando Patres, alliciendo ad se plebem, jam aura, non consilio, ferri,[q] famæque magnæ malle, quam bonæ esse: et, non contentus agrariis legibus,[r] quæ materia semper tribunis plebi seditionum fuisset, fidem moliri cœpit: [18] 'acriores quippe

Var.—18 Vulg. *qui nimius animis.*—19 'Immo *primus*, quod pæne omnes probant: nam h. l. ad ipsum hominem, propter voc. *omnium*, refertur, non, ut VIII. 15. extr. ad rem ipsam et ad *factus*.' Bauer.—20 *Plebis* Gronov. Doujat. Crevier. Grut. Drak.—1 'In omnibus Mss. et edd. antt. legitur inepte *idem moliri*: unde *fidem moliri* emend. Sigon. et Gronov. Suspicari

NOTÆ

[p] *Primum omnium ex Patribus popularis*] Tan. Faber *primus omnium*. Sed et sine mutatione sententia constat. Est enim *primum omnium*, quasi dicas, *ante omnia*.

[q] *Aura, non consilio, ferri*] Popularis *aura*, vel *aura* absolute, est aspirans alicui vulgi favor, qui incerto atque instabili motu huc illuc fertur, auræ ac venti more.

[r] *Non contentus agrariis legibus*] Mens est Livii, Manlium hunc non iisdem artibus usum, quibus priores popularem auram captaverant, nec contentum exemplis sive Sp. Cassii, agrariam legem proferentis, sive Sp. Mœlii frumentum plebi largientis, nova et peculiari via ad demerendos plebeiorum animos grassatum, sua scilicet pecunia liberando eos qui ære alieno oppressi vincula timebant.

[s] *Fidem moliri cœpit*] Veteres editiones ex codicibus scriptis, *idem moliri cœpit*: quod cum nullum idoneum sensum habeat, vir magnus interserendum censuit, *ex ære alieno idem moliri cœpit*. Melius præposita unica litera Sigonius *fidem moliri*: est enim hic, *moliri*, commovere ac convellere: ut lib. IX. 'num montes moliri sua sede paramus?' Et hoc ipso libro, 'moliri obices portarum.' *Fides* vero sumitur pro pactorum servandorum studio ac diligentia, præcipue in mutua pecunia. Fides itaque labefactatur, immo 'nulla esse potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum,' ut loquitur Cic. a Gron. laudatus. Verum non id agebat Manlius, ne creditoribus satisfieret, cum sua ipse pecunia debitum exsolveret, ut infra cap. 14. Vide num *moliri fidem* sit, vel fidei inter debitores et creditores intercedentis vinculum tollere conari, vel sibi ipsi fidem astruere ac machinari, ut tota fides penes unum esset, omniaque negotia civitatis ab ejus nutu penderent. Virgil. non absimili forma dixit,

æris alieni stimulos esse, qui non egestatem modo atque ignominiam minentur, sed nervo ac vinculis corpus liberum territent.' Et erat æris alieni magna vis, re damnosissima etiam divitibus,[b] ædificando contracta.[c] Bellum itaque Volscum, grave per se, oneratum Latinorum atque Hernicorum defectione, in speciem causæ jactatum, ut major potestas quæreretur. Sed nova consilia Manlii magis compulere senatum ad dictatorem creandum. Creatus A. Cornelius Cossus magistrum equitum dixit T. Quintium Capitolinum.

12. Dictator, etsi majorem dimicationem[4] propositam domi, quam foris, cernebat; tamen, seu quia celeritate ad bellum opus erat, seu victoria triumphoque dictaturæ ipsi vires se additurum ratus, delectu habito in agrum Pomptinum, quo a Volscis exercitum indictum audierat, pergit. Non dubito, præter satietatem, tot jam libris assidua bella cum Volscis gesta legentibus illud quoque succursurum,[e] (quod mihi percensenti propiores temporibus harum rerum auctores miraculo fuit,) unde toties victis Volscis et Æquis suffecerint milites. Quod cum ab antiquis tacitum prætermissumque sit;[3] cujus tandem ego rei præter opinionem, quæ sua cuique conjectanti esse potest, auctor sim? Simile veri est, aut intervallis bellorum, sicut nunc in delectibus fit Romanis, alia atque alia subole juniorum ad bella instauranda toties usos esse; aut non ex iisdem sem-

[b] *Grande erat æs alienum, conflatum a plebeiis construendo ædes, quæ res etiam locupletibus detrimento maxime est.*

[c] *Fore ut hoc etiam in mentem veniat.*

possis *amoliri* vel *abolere*.' Rupert. Vid. Not. Var.—2 Vulg. *res damnosissima etiam divitibus.*

3 'Malim equidem, quod est apud Drak. in Leid. pr. Haverk. et Fragm. Hav. a m. pr. *tacitum prætermissum sit*; rectius enim dicitur: 'prætermittitur aliquid tacitum,' quam, 'tacetur aliquid et prætermittitur.'' *Doering.*—

NOTÆ

'classem,' 'arcem,' 'moram,' 'insidias moliri.'

[4] *Majorem dimicationem*] Suspicabatur enim plus periculi ab intestinis motibus plebis a Manlio ad seditionem concitandæ, quam a bello Volsco.

per populis[u] exercitus scriptos, quanquam eadem semper gens bellum intulerit; aut innumerabilem multitudinem liberorum capitum in eis fuisse locis, quæ nunc, vix seminario exiguo militum relicto, servitia Romana ab solitudine vindicant.[dx] Ingens certe, (quod inter omnes auctores convenit,) quanquam nuper Camilli ductu atque auspicio accisse res erant, Volscorum exercitus fuit. Ad hoc[4] Latini Hernicique accesserant, et Circeiensium quidam, et coloni etiam a Velitris Romani. Dictator,[5] castris eo die positis, postero cum auspicato prodisset, hostiaque cæsa pacem Deum adorasset,[y] lætus ad milites, jam arma ad propositum pugnæ signum, sicut edictum erat, luce prima capientes, processit: 'Nostra victoria est, milites,' inquit, 'si quid Dii vatesque eorum in futurum vident. Itaque, ut decet certæ spei plenos, et cum imparibus manus conserturos, pilis ante pedes positis, gladiis tantum dextras armemus:[6] ne procurri quidem ab acie velim, sed obnisos vos stabili gradu impetum hostium excipere. Ubi illi vana injecerint[7] missilia,[z] et effusi stantibus vobis se intulerint, tum micent gladii, et veniat in mentem unicuique, Deos esse, qui Romanum adjuvent; Deos, qui secundis avibus in prælium

[d] *Aut infinita hominum liberorum multitudine regiones illas tunc refertas fuisse, quæ nunc desertæ propemodum essent, nisi quod per servos Romanorum ea colentes loca liberantur a solitudine: adeo ut vix satis civium supersit, quod ad perexiguum militum supplementum sufficiat.*

4 Conj. J. F. Gronov. *Ad hos.*—5 Gronov. Doujat. Crevier. all. *Velitris. Romanus Dictator.*—6 Vulg. *dextram armemus.*—7 'Recide præpositionem: sufficit enim, *vana jecerint*. Tacitus: 'telisque non in vanum jactis.'' *J. F.*

NOTÆ

[u] *Non ex iisdem semper populis*] Sumuntur hic *populi* pro diversis gentis ejusdem civitatibus aut oppidis.

[x] *Ab solitudine vindicant*] Italiæ, olim populosissimæ ac feracissimæ, postea incultæ, aut in delicias tantum hortorum occupatæ, hanc solitudinem, et servorum multitudinem infinitam, testatur queriturque Tiberius III. Annal. Taciti.

[y] *Hostiaque cæsa pacem Deum adorasset*] *Pax* pro venia et propitiatione; *adorare*, pro precari et exorare.

[z] *Ubi illi vana injecerint missilia*] Cur *vana missilia* vocat? Nempe quod minus prosint ad summam victoriæ, quæ plerumque magis pendet ex eo quod collato pede et cominus ferro decernitur.

miserint. Tu, T. Quinti,[8] equitem intentus ad primum initium moti certaminis teneas: ubi hærere jam aciem collato pede videris, tum terrorem equestrem occupatis alio pavore infer; invectusque ordines pugnantium dissipa.' Sic eques, sic pedes, ut præceperat, pugnant: nec dux legiones, nec fortuna fefellit ducem.

13. Multitudo hostium, nulli rei,[9] præterquam numero, freta,[a] et oculis utramque metiens aciem, temere prælium iniit, temere omisit: clamore tantum missilibusque telis et primo pugnæ impetu ferox, gladios et collatum pedem et vultum hostis, ardore animi micantem, ferre non potuit. Impulsa frons prima, et trepidatio subsidiis illata,[b] et suum terrorem intulit eques: rupti inde multis locis ordines, motaque omnia, et fluctuanti similis[10] acies erat. Deinde, postquam, cadentibus primis, jam ad se quisque perventuram cædem cernebat, terga vertunt. Instare Romanus, et, donec armati confertique abibant, peditum labor in persequendo fuit. Postquam jactari arma passim, fugaque per agros spargi aciem hostium animadversum est; tum equitum turmæ emissæ, dato signo, ne, in singulorum morando cæde,[c] spatium ad evadendum interim multitudini darent: satis esse, missilibus ac terrore impediri[11] cursum, obequitandoque agmen teneri, dum assequi pedes[e] et justa cæde conficere hostem posset.[f] Fugæ sequendique non

[e] *Detineri aciem hostium, donec pedites, &c.*
[f] *Plena strage profligare.*

Gronov.—8 Vulg. *Tu Quinti.*

9 Scribendum monet J. F. Gronov. *nulla re.*—10 Vulg. *fluctuantis sim.*—11 '*Impedire* Drak. et Ed. Cel. A. G. Ernesti. Illa forsan operarum incuria: nam, unico excepto, omnes Mss. nostram lectionem [*impediri*] exhibent.' *Stroth.*

NOTÆ

[a] *Nulli rei, præterquam numero, freta*] Non abs re scribi jubet Gronov. *nulla re:* ut lib. IX. 'Etrusci omnium præterquam multitudinis suæ, qua sola freti erant, immemores.'

[b] *Et trepidatio subsidiis illata*] *Subsidia* pro subsidiariis, qui in postrema acie. *Le corps de reserve.*

[c] *Dato signo, ne, in singulorum morando cæde*] Signum dari dicitur in bello, non solum cum tubarum cornuumve sono monentur milites, sed etiam cum ducis imperia voce eduntur ac transmittuntur.

ante noctem finis fuit: capta quoque ac direpta eodem die castra Volscorum, prædaque omnis, præter libera corpora, militi concessa est. Pars maxima captivorum ex Latinis atque Hernicis fuit: nec hominum de plebe, ut credi posset mercede militasse, sed principes quidam juventutis inventi; manifesta fides, publica ope Volscos hostes adjutos.[e] Circeiensium quoque quidam cogniti, et coloni a Velitris: Romamque omnes missi percunctantibus primoribus Patrum eadem, quæ dictatori, defectionem sui quisque populi, haud perplexe indicavere.

14. Dictator exercitum in stativis tenebat, minime dubius, bellum cum his populis Patres jussuros; cum major domi exorta moles coëgit acciri Romam eum, gliscente in dies seditione, quam solito magis metuendam auctor faciebat. Non enim jam orationes modo M. Manlii, sed facta, popularia in speciem, tumultuosa eadem, qua mente fierent, intuenda [12] erant.[d] Centurionem, nobilem militaribus factis, judicatum pecuniæ [e] cum duci vidisset, medio foro cum caterva sua accurrit, et manum injecit: vociferatusque de superbia Patrum, ac crudelitate fœneratorum, et miseriis plebis, virtutibus ejus viri fortunaque, 'Tum vero ego,' inquit, 'nequicquam hac dextra Capitolium arcemque servaverim, si civem commilitonemque meum, tanquam Gallis [13] victoribus captum, in servitutem ac vincula duci [f]

[e] *Unde perspicuum indicium factum Volscis, Romanorum hostibus, a Latinis Hernicisque publica auctoritate auxilium latum esse.*

12 Scribend. monet J. F. Gron. *intuenti*: bene, judice Stroth.—13 All. a *Gallis*.

NOTÆ

[d] *Intuenda erant*] Fatetur Gron. sic scriptum esse in omnibus libris. Legendum tamen censet, *intuenti*: atque ita interpretatur: Manlii non modo orationes, sed etiam actiones fuisse prima fronte populares: sed considerantí quo consilio fierent, omnino seditiosas fuisse. At Livii mens est, dictatori hæc fuisse inspicienda, ut nempe obviam iret seditioni si quæ moveretur.

[e] *Judicatum pecuniæ*] *Pecuniæ judicatus*, est damnatus certa pecunia, quales a prætore creditori addicebantur ex lege duodecim tabularum, nisi intra dies triginta solverent.

[f] *In servitutem ac vincula duci*] Ob æs alienum creditori addictus, nisi pactus esset, habebatur in vinculis dies sexaginta, A. Gellio auctore:

videam.' Inde rem creditori[g] palam populo solvit, libraque et ære liberatum[h] emittit, Deos atque homines obtestantem, 'ut M. Manlio, liberatori suo, parenti plebis Romanæ, gratiam referant.' Acceptus extemplo in tumultuosam turbam et ipse tumultum augebat, cicatrices acceptas Veienti, Gallico, aliisque deinceps bellis ostentans. 'Se militantem, se restituentem eversos penates, multiplici jam sorte exsoluta,[i] mergentibus semper[14] sortem usuris,[k]

NOTÆ

poteratque a creditore aut alicui peregrino in servitutem vendi, aut etiam interfici. Quod, si plures forent creditores, quibus reus esset judicatus, secare, si vellent, atque partiri corpus sibi addicti hominis, permiserunt decemviri: adeo grave ipsis visum fidem fallere. Sed eo atrocitatis nunquam ventum legimus. Et postea cœperunt operæ loco pecuniæ præstari.

[g] *Rem creditori*] Pro pecunia, et re familiari, *rem* absolute dici nemo ignorat. Sed et litem, sive negotium quod in jure judiciove agitur, et signate *rem* quæ in contentione versatur, *rei* nomine intelligunt jurisconsulti: ut cum rei vindicationem dicunt, aut tanti damnandum reum, quanti ea res sit. Itaque creditori Manlius judicatum solvit pro debitore centurione: nam qui damnatum pecuniæ duci videbat a creditore, poterat soluta summa, vel promissa, (si ejus fidem creditor sequeretur,) creditorem judicatum atque addictum liberare.

[h] *Libraque et ære liberatum*] In distrahendo perinde ac in contrahendo æs et libram Romani veteres adhibebant. Ælius Gallus Jurisconsultus apud Varronem vi. de L. L. 'Necti dicit quicquid per æs et libram geritur, cujus generis est testamenti factio, nexi datio et nexi liberatio.' Ut enim solenni ritu res aut jus, domini voluntate, acquirerentur, imaginariæ venditionis species celebrabatur, præsentibus quinque testibus civibus Romanis puberibus, et libripende, (qui libram quasi pendendi æris causa tenebat,) eoque qui coëmtor aut familiæ emtor dicebatur, quique asse, dicis causa, in libram injecto, conceptis verbis rem, quæ ageretur, exprimebat veluti si emendum esset mancipium, dicendo: 'Hunc ego hominem ex jure Quiritium meum esse aio, hoc ære atque hac libra.' His itaque solennibus Manlius jus, quod creditor in debitorem sibi addictum habebat, in se transtulit, exsoluto debito. Dicitur-que signate eum *emisisse*, quasi a servitute vindicatum manumisisset.

[i] *Multiplici jam sorte exsoluta*] Tantum usurarum se creditori solvisse queritur, ut si in unum conferatur quod usurarum nomine præstitum fuerat, et cum sorte comparetur, eam multis partibus, nec semel, sed sæpius exsuperet: *que les interêts surpassent le principal de beaucoup que le principal est doublé ou triplé par les interêts.* Iniquum autem est plus exigi ratione usurarum quam fuerit in sorte: ac longe magis usuras in sortem converti, ut sic usurarum usuræ debeantur: quæ species anatocismus Græca voce appellatur.

[k] *Mergentibus semper sortem usuris*] Alias legebatur *se per sortem*: nullo satis idoneo sensu. Laudandi melioris lectionis auctores, qui *semper*

obrutum fœnore esse: videre lucem,[l] forum, civium ora, M. Manlii opera: omnia parentum beneficia ab illo se habere: illi devovere[15] corporis vitæque ac sanguinis quod supersit. Quodcumque sibi cum patria, penatibus publicis ac privatis, juris fuerit, id cum uno homine esse.'[k] His vocibus instincta plebes cum jam unius hominis esset, addita alia commotioris[16] ad omnia turbanda consilii res. Fundum in Veienti, caput patrimonii,[i] subjecit præconi:[m] 'Ne quem vestrum,' inquit, 'Quirites, donec quicquam in re mea supererit, judicatum addictumve duci patiar.' Id vero ita accendit animos, ut per omne fas ac nefas secuturi vindicem libertatis viderentur. Ad hoc domi, concionantis in modum, sermones pleni criminum in Patres:[h] inter quos, cum omisso discrimine vera an vana jaceret, 'thesauros Gallici auri[n] occultari a Patribus' jecit:[17] [l] 'nec jam possi-

[k] *Esse penes Manlium.*

[i] *Prædium rusticum, quod in agro Veienti habebat, præcipuam partem bonorum suorum.*

[h] *Criminationibus in Senatum referti.*

[l] *Cum Manlius, nulla habita ratione an veritati consentanea, an conficta et futilia essent quæ promeret, in vulgus jactavit abscondi a Senatoribus aurum Gallicum.*

—14 Vulg. *se per*. Conjicit Doujat. *super*.—15 Vet. lib. apud Sigonium *illi se devovere*.—16 'Commodioris, quod in uno Ms. et quibusdam edd. legitur, vel *accommodatioris* recte, opinor, conj. Stroth.' Ruperti.—17 Voc. *jecit* delendum putabat J. F. Gronov. et post *inter quos* subintell. *erat*. 'Aliud vitii latet in verbis *cum omisso . . . . jaceret*. Quid enim respondet τῷ *cum*? Nam

NOTÆ

reposuerunt. Eos secutus Glarean. hunc locum non male explanat, etsi dubitare videatur quid sit *sortem mergere*. Metaphora tamen est non inelegans, quod usuræ, quarum solutio sortem, tanquam corpus aliquod fluctuans, sublevare quodammodo debebat, adeo graves fuerint, ut impar iis præstandis debitor nihil potuerit creditori solvere, quod in sortem imputaretur, eamque minueret: et ita sors, ipseque debitor, usuris, quasi fluctibus, semper obrutus manserit. Sed quidni legerimus, *mergentibus super sortem usuris*, ut superadditum sorti fœnus debitorem mersisse dicatur?

[l] *Videre lucem*] Repete ex superioribus *se*.

[m] *Subjecit præconi*] Venalem palam prædicari jussit per præconem, ut ex ejus pretio paratam haberet pecuniam, qua obæratis subvenire posset. Hæc enim erat auctionis seu publicæ sub hasta venditionis forma. Cic. Phil. 1. 'Hasta posita prō ædе Jovis Statoris, bona Cn. Pompeii voci acerbissimæ subjecta præconis.'

[n] *Thesauros Gallici auri*] Insinuat aurum, quod redimendo a Gallis Ca-

dendis publicis agris contentos esse, nisi pecuniam quoque publicam avertant: ea res si palam fiat, exsolvi plebem ære alieno posse.' Quæ ubi objecta spes est, enimvero indignum facinus videri, cum conferendum ad redimendam civitatem a Gallis aurum fuerit, tributo collationem factam;[18] idem aurum, ex hostibus captum, in paucorum prædam cessisse. Itaque exequebantur quærendo,[o] ubi tantæ rei furtum occultaretur;[19] differenteque, et tempore suo se indicaturum dicente, cæteris omissis, eo versæ erant omnium curæ; apparebatque, nec veri indicii[p] gratiam mediam, nec falsi offensionem fore.

15. Ita suspensis rebus dictator, accitus ab exercitu, in Urbem venit. Postero die senatu habito, cum, satis periclitatus voluntates hominum, discedere senatum ab se vetuisset, stipatus ea multitudine, sella in comitio posita, viatorem ad M. Manlium misit; qui, dictatoris jussu vocatus, cum signum suis dedisset, adesse certamen, agmine ingenti ad tribunal venit. Hinc senatus, hinc plebs, suum

---

jaceret pendet ab *an* et omisso *ne*. Ergo aut *ἀνακόλουθος* oratio est, aut *cum* delendum, et post *vana* interpungendum, ut *essent* suppleatur, et *jaceret* referatur ad *cum*; aut *jecisset* pro *jecit* legendum, ut verba *quæ ubi objecta spes est* rel. sint consequentis loco.' *Bauer.* 'Omnia plana sunt, si legeris *cum omisso* (sine) *discrimine vera ac vana jaceret, ... nec jam possidendis publicis agris contentos esse, nisi pecuniam publicam avertant.*' Idem. 'Particulam *cum*, quæ turbat plane orationis nexum et concinnitatem, delendam censeo; nec comparet illa in uno Lovel. 5. apud Drak.' *Doering.*—18 'Nescio, quid scabri habet sequens oratio. Pro *cum* fortasse legendum est, *quod*, et pro *tributo collationem factam* recipienda lectio quæ in quibusdam codd. apud Drak. apparet: *tributo collatione facta:* sic certe ad meum sensum melius cohæret oratio.' *Doering.*—19 'Duo meliores Pall. et alter Voss. *peroccultaretur*. Forte fuit: *ubi tantæ rei furtum, per quos occultaretur.*' J. F. Gronov.

NOTÆ

pitolio collatum, aut ex eorum deinde spoliis redactum sit, in ærarium inferri debuisse.

[o] *Itaque exequebantur, quærendo*] Quod cœptum erat a Manlio, continuare volebant plebeii atque perficere. Nisi ita intelligas, haud sane video quid sibi velit verbum *exequi*, nullo adjecto accusativo, aut indicato. Scripserat forte Livius, *Hæc sequebantur*, id est, dictis Manlii postremis adhærentes, ac fidem habentes, sciscitabantur, ubi, &c.

[p] *Apparebatque, nec veri indicii*] Nec dubitabatur quin futurum esset, ut Manlius, hac denuntiatione, in non mediocri esse sive plebis gratia, si quidem verum esset indicium, sive Senatus, forte etiam delusæ plebis, offensa, si id falsum inveniretur.

quisque intuentes ducem, velut in acie constiterant. Tum dictator, silentio facto, 'Utinam,' inquit, 'mihi Patribusque Romanis ita de ceteris rebus cum plebe conveniat, quemadmodum, quod ad te attinet eamque rem, quam de te sum quæsiturus, conventurum satis confido. Spem factam a te civitati video, fide incolumi, ex thesauris Gallicis, quos primores Patrum occultent, creditum solvi posse.[m] Cui ego rei tantum abest ut impedimento sim, ut contra te, M. Manli, adhorter, liberes fœnere plebem Romanam; et istos, incubantes publicis thesauris, ex præda clandestina evolvas.[n] Quod nisi facis, sive quod et ipse[10] in parte prædæ sis, sive quia vanum indicium est,[o] in vincula te duci jubebo, nec diutius patiar, a te multitudinem fallaci spe concitari.'[p] Ad ea Manlius, 'nec se fefellisse,' ait, 'non adversus Volscos toties hostes, quoties Patribus expediat, nec adversus Latinos Hernicosque, quos falsis criminibus in arma agant, sed adversus se ac plebem Romanam, dictatorem creatum esse. Jam, omisso bello, quod simulatum sit, in se impetum fieri: jam dictatorem profiteri patrocinium fœneratorum adversus plebem: jam sibi ex favore multitudinis crimen et perniciem quæri. Offendit,' inquit, 'te, A. Corneli, vosque, Patres conscripti, circumfusa turba lateri meo? Quin eam diducitis a me singuli vestris beneficiis,[q] intercedendo,[q] eximendo de nervo

[m] *Pecuniam mutuo datam plebi posse ex auro Gallico solvi, ita ut salva sit fides publica, et redintegretur inter ordines fiducia.*

[n] *Avellas ab occultis spoliis, quibus clam coacervatis eos incubare jactas, et quasi involutos.*

[o] *Seu quod tu ipse (qui e numero quoque Senatorum es) particeps sis prædæ, seu quod conjectum sit quod indicasti.*

[p] *Id se haud latuisse.*

[q] *Cur non vestrum unusquisque (bene merendo de plebe, quemadmodum ego facio) hunc globum a me separatum dispergitis atque ad vos attrahitis.*

NOTÆ

[q] *Intercedendo*] Verbum e jure depromtum, quod significat, *fide jubere*, alterius obligationem in se suscipere, et inter creditorem ac debitorem spondendo intervenire, *s'obliger pour le debiteur, intervenir comme caution.* Dives autem qui pro minus locuplete intercedit, facile obtinet ne hic debitor nimium urgeatur, cum debitum in tuto collocet. Hoc autem a patriciis in gratiam clientum non fieri, exprobrat Manlius.

cives vestros, prohibendo judicatos addictosque duci, ex eo, quod affluit opibus vestris, sustinendo necessitates aliorum? Sed quid ego vos, de vestro impendatis, hortor? Sortem aliquam[1] ferte,[r] de capite deducite, quod usuris pernumeratum est: jam nihilo mea turba, quam ullius, conspectior erit. At enim, quid ita solus ego civium curam ago? Nihilo magis, quod respondeam, habeo, quam si quæras, quid ita solus Capitolium arcemque servaverim.[2] Et tum universis, quam potui, opem tuli, et nunc singulis feram. Nam quod ad thesauros Gallicos attinet, rem, suapte natura facilem, difficilem interrogatio facit. Cur enim quæritis, quod scitis? cur, quod in sinu vestro est,[s] excuti jubetis[t] potius, quam ponatis,[3] nisi aliqua fraus subest?

20 *Sive ut et ipse* Gronov. Doujat. Crevier.—1 Vulg. *aliam*.—2 Vulg. *servarim*.—3 Pro *ponatis* malim equidem *promatis*, h. e. quod paulo post dici-

NOTÆ

[r] *Sortem aliquam* [*aliam*] *ferte*] Mss. et editiones antiquæ *sortem aliquam ferte*. Sed non hic nodus: verum in acceptione verbi *ferre*, et nominis *sors*, quæ non unum habent intellectum. Nam quod ad rem pertinet, *sors* dici potest pro summa principali, seu capite debiti; et pro conditione ac statu vario hominum, rerum, temporum, sive pro fortuna. *Ferendi* autem verbum vel sumi potest pro eo quod est tolerare, pati: vel pro, afferre, proponere, dare, ut cum dicimus, novam conditionem alicui ferre. Gronovius ita explicat, quasi hoc Manlius velit: 'Sorte tandem aliqua et pecuniæ summa contenti estote, nec eam renovate semper anatocismis,' id est, usuris, quæ non solvantur, ad summam crediti additis: quæ sententia satis commoda videtur. Sic etiam accipi posset, ut esset, aliquam calamitatis publicæ partem a patriciis creditoribus subeundam, ut usuras ex credito deducendo sublevarent plebeios debitores. Licebit etiam ita interpretari: Summam principalem, sive caput debiti, immutate, ut *alia* et minor, detractis ex ea usuris, fiat: vel, *Offerte novam* vel *aliam* summam, ab ea quam usuris adjectis multiplicastis; vel certam aliquam, quæ semper eadem sit, nec per accessionem usurarum in dies crescat.

[s] *Quod in sinu vestro est*] Proprie *sinus* vestis (prout hic sumitur) videtur fuisse pars quædam tanquam excurrens in dextra lacinia, ut toga a dextra in sinistrum humerum rejiceretur. Eo velut pera Romani olim utebantur, cum femoralibus et manicis ut plurimum carerent. Unde 'habere in sinu' est, apud se, sive in sua potestate habere, tanquam ea quæ nobiscum ferimus. Dicitur et 'in sinum conjicere,' pro furari.

[t] *Excuti jubetis*] Quasi e sinu vestro, ubi reconditi: prosequitur metaphoram. 'Non plebs excutere debet,' et quærere quod occultatum est, sed vos ipsi expromere, ac restituere.

Quo magis argui præstigias jubetis vestras, eo plus vereor, ne abstuleritis observantibus etiam oculos.[4 u] Itaque non ego, vobis ut indicem prædas vestras, sed vos id cogendi estis, ut in medium proferatis.'

16. Cum mittere ambages dictator juberet, et aut peragere verum [s] indicium cogeret,[x] aut fateri facinus insimulati falso crimine senatus, oblataeque vani furti invidiae;[r] negantem, arbitrio inimicorum se locuturum, in vincula duci jussit. Arreptus a viatore, 'Jupiter,' inquit, 'optime maxime, Junoque Regina ac Minerva, ceterique Dii Deaeque, qui Capitolium arcemque incolitis, siccine vestrum militem ac praesidem [y] sinitis vexari ab inimicis? Haec dextra, qua Gallos fudi a delubris vestris, jam in vinculis et catenis erit?' Nullius nec oculi nec aures indignitatem ferebant: sed invicta sibi quaedam patientissima justi imperii civitas

[r] *Et odii in senatum concitati ex falso furto.*

tur, in medium proferatis.' *Doering.*—4 Vid. Not. inf.

NOTÆ

[u] *Ne abstuleritis observantibus etiam oculos*] Nihil est quod contra fidem et manuscriptorum et priscarum editionum cum Sigonio et Glareano legamus *oculis*, aut etiam cum Freinshemio *occulti*. Quid enim clarius, quam quod ait *abstulisse oculos*, non solum spectantibus, sed vel etiam *observantibus:* furum scilicet, aut praestigiatorum more, qui tanta arte furta praestigiasve suas exequuntur, ut acutissimi cujusque, quantumvis maxime attenti, oculos fallant.

[x] *Peragere verum indicium cogeret*] Tan. Faber istud *verum* deleri vult: Gronovio suspectum est, *cogeret:* utrumque tanquam supervacaneum. Neutrum tamen redundat: licet enim *peragere* plerumque sit 'perficere,' atque 'ad exitum perducere;' nec *peragi* hoc sensu recte possit indicium, nisi *verum* demonstretur id quod indicatur, quemadmodum apud jurisconsultos peregisse reum non alias quis videtur, nisi et condemnaverit; nonnunquam tamen compositum *perago* pro simplici *ago* ponitur. Qua ratione dicitur quis peragere partes suas, vel officium, peragere laboris pensum; etiamsi non accurate perficiat atque absolvat. Indicium autem fecisse non sufficit, sed oportet *verum* ostendere. Quamvis etiam sufficere posset verbum *juberet* quod praecedit, plus tamen est *cogere*.

[y] *Vestrum militem ac praesidem*] Praeses dicitur non solum qui praeest ac praesidet, sed custos ac vindex, qui nimirum praesto est, qui praesidio est. Cic. pro Sext. 'Senatus reip. custos, praeses, propugnator.' Sic militem se ac praesidem Deorum qui in Capitolio colebantur Manlius non immerito dicit, id est, defensorem.

fecerat.[d] Nec adversus dictatoriam vim aut tribuni plebis, aut ipsa plebs, attollere oculos aut hiscere audebant. Conjecto in carcerem Manlio, satis constat, magnam partem plebis vestem mutasse,[a] multos mortales capillum ac barbam promisisse, obversatamque vestibulo carceris mœstam turbam. Dictator de Volscis triumphavit: invidiæque magis triumphus, quam gloriæ, fuit.[e] Quippe domi, non militiæ, partum eum; actumque de cive, non de hoste, fremebant: unum defuisse tantum superbiæ, quod non M. Manlius ante currum sit ductus. Jamque haud procul seditione res erat: cujus leniendæ causa, postulante nullo, largitor voluntarius repente senatus factus, Satricum coloniam duo millia civium Romanorum deduci jussit. Bina jugera et semisses agri assignati. Quod cum et parvum et paucis datum, et mercedem esse prodendi M. Manlii interpretarentur; remedio irritatur seditio. Et jam magis insignis et[6] sordibus et facie reorum turba Manliana erat, amotusque post triumphum abdicatione dictaturæ terror et linguam et animos liberaverat hominum.

17. Audiebantur itaque propalam voces exprobrantium multitudini, [f] quod defensores suos semper in præcipitem locum[7] favore tollat, deinde in ipso discrimine periculi destituat. Sic Sp. Cassium,[a] in agros plebem vocantem, sic Sp. Mælium,[b] ab ore civium famem suis impensis propulsantem, oppressos; sic M. Manlium, mersam et obrutam fœnere partem civitatis in libertatem ac lucem extrahentem,[c]

[d] *Sed populus, legitimæ potestatis tolerantissimus, nonnulla sibi ipse fecerat insuperabilia.*

[e] *Atque hic triumphus odium potius quam decus attulit Cornelio Cosso.*

5 Delendum monet Tan. Faber. τὸ *verum*.—6 *Et* del. Gronov. Doujat. Crevier. all.

NOTÆ

[a] *Vestem mutasse*] Notus mos, quo non modo illustres rei, sed eorum quoque necessarii et amici, atra et sordida veste, summisso capillo, et barba, pœnam deprecabantur. Ut eo squalore ac deformi habitu misericordiam judicum provocarent.

[a] *Sp. Cassium*] Lib. II. c. 4.

[b] *Sp. Mælium*] Lib. IV. c. 14.

[c] *In libertatem ac lucem extrahentem*] Fœnus fluctibus assimilat, quibus demersi cœlum intueri non possunt; ubi emersere, lucem aspiciunt.

proditum inimicis. Saginare plebem[d] populares suos,[8] ut jugulentur. Hoccine patiendum fuisse,[9 e] si ad nutum dictatoris non responderit[10] vir consularis? Fingerent mentitum[f] ante, atque ideo non habuisse, quod tum responderet: cui servo unquam mendacii pœnam vincula fuisse? Non observatam esse memoriam noctis illius, quæ pæne ultima atque æterna nomini Romano fuerit? non speciem agminis Gallorum, per Tarpeiam rupem scandentis? non ipsius M. Manlii, qualem eum armatum, plenum sudoris ac sanguinis, ipso pæne Jove erepto ex hostium manibus, vidissent? Selibrisne farris[g] gratiam servatori patriæ relatam? et quem prope cœlestem, cognomine certe Capitolino Jovi parem, fecerint, eum pati vinctum in carcere, in tenebris, obnoxiam carnificis arbitrio ducere animam? Adeo in uno omnibus satis auxilii fuisse, nullam opem in tam multis esse?' Jam ne nocte quidem turba ex eo loco dilabebatur, refracturosque carcerem minabantur; cum remisso, id quod[11] erepturi erant,[h] ex senatus consulto Manlius vinculis liberatur. Quo facto non seditio finita, sed dux seditioni datus est.

7 *In præcipitem semper longum* Gronov. Doujat. Crevier.—8 'Qui sunt *populares plebis?* aut cives, qui sic nunquam dicuntur, nec vero hic locum habent; aut defensores ac fautores, qui simpl. *populares* dicuntur. An *suos* delebimus? an *patronos* aut *tutelares* legemus?' *Bauer.*—9 '*Hoccine patiendum f.* cum seqq. cohærebunt, si legeris *puniendum*, aut *non patiendum*, i. e. δεινὸν, indignum facinus. Mox *ante* ferri potest; sed egregie Faber conj. *autem.*' Bauer.—10 *Responderet* Gronov. Doujat. Crevier.—11 *Remisso eo*

NOTÆ

[d] *Saginare plebem*] Metaphora a victimis aut altilibus, qui lautiori cibo pinguefiunt, ut in aliorum voluptatem citius pereant.

[e] *Hoccine patiendum fuisse*] Supple, ut in carcerem duceretur vir consularis non alia de causa, quam quod non statim responderet ad nutum dictatoris.

[f] *Fingerent mentitum*] Esto mentitus fuerit antea Manlius, inquiebat plebs, aut ita fingant ejus inimici; ideone vincula meritus est?

[g] *Selibrisne farris*] Vide lib. v. c. 47.

[h] *Cum remisso, id quod erepturi erant*] Non illibenter circumscripserim τὸ, *id*; quo demto facilior fiet constructio. Erit enim *Remisso quod erepturi erant* idem ac *remissa, et condonata*, sive *concessa ea re*, quam per vim ablaturi videbantur plebeii: quanquam nihil vetat illud *remisso* referri ad præcedens nomen *carcere*: et quod sequitur, *id quod erepturi erant*, per parenthesin dici.

Per eosdem dies Latinis et Hernicis, simul colonis Circeiensibus et a Velitris,[12] purgantibus se Volsci crimine belli, captivosque repetentibus, ut suis legibus [l] in eos animadverterent, tristia responsa reddita; tristiora colonis, quod cives Romani patriæ oppugnandæ nefanda consilia inissent. Non negatum itaque tantum de captivis; sed, in quo ab sociis tamen temperaverant,[k] denuntiatum senatus verbis, facesserent propere ex Urbe, ab ore atque oculis populi Romani, ne nihil eos legationis jus, externo, non civi, comparatum, tegeret.

18. Recrudescente Manliana seditione, sub exitu anni comitia habita, creatique tribuni militum consulari potestate ex Patribus [l] Ser. Cornelius Maluginensis tertium, P. Valerius Potitus iterum, M. Furius Camillus,[13] Ser. Sulpicius Rufus iterum, C. Papirius Crassus, T. Quintius Cincinnatus secundum.* Cujus principio anni et Patribus et

---

quod Crevier.—12 Vulg. *colonis C. et Velitris.*

13 ' *Camillus quintum* Gronov. Doujat. Crevier. Si numerus adjiciendus

NOTÆ

[l] *Ut suis legibus*] Hoc ad Latinos quidem et Hernicos referri non ambigo. Videntur enim utrique suis legibus usi, cum adhuc sociorum loco magis essent, quam sub ditione populi Romani. Et cum Latinis ictum fuisse fœdus anno U. C. 261. coss. Sp. Cassio et Postumo Cominio, constat ex Liv. l. II. c. 33. et ex Dionys. Halicarn. extremo lib. VI. Sed utrum proprias leges habuerint Circeienses et Veliterni coloni, dubium faciunt quæ mox ipsis objiciuntur, nomine Senatus, quod scilicet 'cives Romani' cum essent, 'patriæ oppugnandæ nefaria consilia iniissent, ac deinde Legationis jus 'externo, non civi, comparatum,' sive concessum esse: ex quo sequitur has Romanorum civium fuisse colonias, et sic non alias habuisse quam Romanas leges. Alioqui tamen Circeiorum colonia a Tarquinio primum Superbo deducta, Sextoque filio data fuerat, nec ex solis civibus Romanis conflata: deinde a Marcio Coriolano capta Volscisque fuerat attributa, supra lib. II. c. 39. forte et Veliterni ac Circeienses Cassiano fœdere cum Latinis comprehensi, ut jus aliquod proprium habere potuerint.

[k] *In quo ab sociis tamen temperaverant*] Colonis non solum negati sunt captivi eorum cives, ut Latinis et Hernicis sociis: sed præterea imperatum ut confestim urbe excederent, qua injuria erga socios abstinuerat Senatus.

[l] *Ex Patribus*] Id est, omnes patricii, cum tamen ex plebe creari possent, et aliquando crearentur.

[m] *M. Furius Camillus* [*quintum*] Immo *sextum*, ex Sigon. qui notat in his tribunatuum numeris sæpe erratum, cum notis perscriberentur.

* A. U. C. 370.

plebi peropportune externa pax data: plebi, quod non avocata delectu spem cepit, dum tam potentem haberet ducem, fœneris expugnandi; [a] Patribus, ne quo externo terrore avocarentur animi ab sanandis domesticis malis. Igitur, cum pars utraque acrior aliquanto coorta esset, in propinquum certamen [b] aderat et Manlius. Advocata [14] domum plebe, cum principibus novandarum rerum interdiu noctuque consilia agitat, plenior aliquanto animorum irarumque, quam antea fuerat. Iram accenderat ignominia recens in animo ad contumeliam inexperto: spiritus dabat, quod nec ausus esset idem in se dictator, quod in Sp. Mælio Cincinnatus Quintius fecisset; et vinculorum suorum invidiam non dictator modo abdicando dictaturam fugisset, sed ne senatus quidem sustinere potuisset. His simul inflatus exacerbatusque jam per se accensos incitabat plebis animos: 'Quousque tandem ignorabitis vires vestras, quas natura ne belluas quidem ignorare voluit? numerate saltem, quot ipsi sitis, quot adversarios habeatis. Si singuli singulos aggressuri essetis, tamen acrius crederem vos pro libertate, quam illos pro dominatione, certaturos. Quot enim

[a] *Abolendi per vim fœnebre malum.*

est, legendum foret *sextum.*' Stroth. Vid. Not. Var.—14 *Esset; jam in prop. certamen aderat: et Manlius advocata* Gronov. Doujat. Crevier. *Coorta esset, jam prop. certamen aderat; et Manlius, advocata, &c.* conj. Gron. et Bauer. Ille vero malebat: *coorta esset in prop. certamen; Manlius, &c.* Vid. Not. Var.

NOTÆ

[a] *In propinquum certamen*] Codices quidam habent *in propinquo*: quod sane non est cur quisquam reprehendat. Gronov. tamen, ea lectione haud contentus, mavult, sublata præpositione *in*, aliisque verbis, sic emendare: *Cum pars utraque acrior aliquando coorta esset in propinquum discrimen; Manlius: &c.* Quid, si nihil mutandum, voluitque Livius, licet minus usitata, a suo tamen stylo non aliena, loquendi forma, scribere *certamen in propinquum aderat*: scilicet *tempus*: quemadmodum l. II. c. 20. l. X. c. 14. aliisque locis dixit, 'provolant in primum,' 'in primum successisset,' nimirum *locum*. Aut si conjunctio *et*, ante nomen *Manlius*, tollenda fuit, ut Gronov. visum, quid oberit quominus et legatur et intelligatur a quovis: *jam in propinquum certamen aderat Manlius, advocata, &c.*

clientes circa singulos fuistis patronos,[o] tot nunc adversus unum hostem eritis. Ostendite modo bellum;[s] pacem habebitis. Videant vos paratos ad vim; jus ipsi remittent. Audendum est aliquid universis, aut omnia singulis patienda. Quousque me circumspectabitis? Ego quidem nulli vestrum deero. Ne fortuna mea desit, videte. Ipse vindex vester, ubi visum inimicis est, nullus repente fui: et vidistis in vincula duci universi eum, qui a singulis vobis vincula depuleram. Quid sperem, si plus in me audeant inimici? an exitum Cassii Mæliique expectem? Bene facitis, quod abominamini: Dii prohibebunt hæc: sed nunquam propter me de cœlo descendent.[p] Vobis dent mentem, oportet, ut prohibeatis; sicut mihi dederunt armato togatoque, ut vos a barbaris hostibus, a superbis defenderem civibus. Tam parvus animus tanti populi est, ut semper vobis auxilium adversus inimicos satis sit; nec ullum, nisi quatenus imperari vobis sinatis,[q] certamen adversus Patres noritis? Nec[r] hoc natura insitum vobis est, sed usu possidemini. Cur enim adversus externos tantum animorum geritis, ut imperare illis æquum censeatis? quia consuestis cum eis pro imperio certare, adversus hos tentare magis, quam tueri, libertatem. Tamen qualescumque duces habuistis, qualescumque ipsi fuistis, omnia adhuc, quantacumque

[s] *Significate tantum vos ad arma paratos.*

[r] *Adeone pusilli animi vos, tam numerosus populus, estis, ut cum in vobis ipsis satis sit opis contra inimicos vestros, non tamen experiri audeatis conflictum ac dimicationem ullam contra senatores, nisi de eo, ut videatur in quantum patiendam putetis illorum dominationem. Vel, ut semper vobis sufficiat opem contra inimicos tantum habere; nec, &c.*

NOTÆ

[o] *Clientes circa singulos fuistis patronos*] De patriciis patronis plebeiorum, ex instituto Romuli, videndus inprimis Dionys. lib. II. Cum autem plures plebeiæ familiæ sub unius patricii patronatu essent, apparet quanto plures essent plebeii quam patricii.

[p] *Nunquam .... de cœlo descendent*] 'Dii quippe facientes adjuvant,' ut proverbio fertur apud Varronem, id est, industrios, non ignavos, ac cessantes; et vigilantibus, non dormientibus, jura succurrunt.

[q] *Quatenus imperari vobis sinatis*] Non de eo certatis, an vobis Senatus imperet, necne; sed ad quem usque modum vobis imperet vestro consensu et patientia.

petistis, obtinuistis seu vi, seu fortuna vestra. Tempus est, etiam majora conari.[15] Experimini modo et vestram felicitatem, et me (ut spero) feliciter expertum : minore negotio, qui imperet Patribus, imponetis, quam, qui resisterent imperantibus, imposuistis. Solo æquandæ sunt dictaturæ consulatusque, ut caput attollere Romana plebes possit. Proinde adeste, prohibete jus de pecuniis dici. Ego me patronum profiteor plebis, quod mihi cura mea[r] et fides nomen induit. Vos si[16] quo insigni magis imperii honorisve nomine vestrum appellabitis ducem, eo utemini potentiore ad obtinenda ea, quæ vultis.' Inde de regno agendi ortum initium dicitur; sed nec cum quibus, nec quem ad finem consilia pervenerint, sat planum traditur.

19. At in parte altera senatus de secessione in domum privatam plebis, forte etiam in arce positam,[s] et imminenti mole libertati[17 s] agitat. Magna pars vociferantur, 'Servilio Ahala opus esse, qui non in vincula duci jubendo irritet publicum hostem, sed unius jactura civis finiat intestinum bellum.' Decurritur ad leniorem verbis

[s] *Consultabat senatus de cœtu plebis secedentis in privatas ædes (M. Manlii), quæ, ut casus ferebat, sitæ erant in arce.*

—15 Vet. lib. apud Sigon. *Unde tempus est etiam m. c. Jam* pro *etiam* dant Gronov. Donjat. Crevier. Malit et Rupert.—16 'Forte del. *si*, ut *quo* non sit, aliquo, sed *quo* et *eo* quasi quanto, tanto.' *Bauer.*

17 Legit Tan. Faber *imminentem publicæ libertati.* Conj. Bauer. *imminen-*

NOTÆ

[r] *Quod mihi cura mea*] Quod (Patroni vestri) nomen mihi ipse feci solicitudine in vos, et fideli opera.

[s] *Et imminenti mole libertati*] Legit Tan. Faber nullo auctore, *et imminentem publicæ libertati*, ut ad Manlii domum in Capitolio positam referat. Præclare, si ea Livio mens. Sed absque hoc intelligimus gravem ac timendam vim, quæ libertati ex illo seditioso cœtu impendeat. *Molis* certe vocabulum sive a molliendo, sive a movendo per antiphrasin derivatum, non solum pilam in mari ædificatam, sed rem quamvis magnam significat, quæ ægre moveri aut amoveri queat : sed pro molimine aut instrumento periculoso in aliquem destinato Cicero ponit, sensu ab hac Livii sententia non abhorrente, II. in Rull. 'Hi Capuam sedem novæ Reip. constituunt; molem contra veterem Remp. comparant.'

sententiam, vim tamen eandem habentem, 'Ut videant magistratus, ne quid ex perniciosis consiliis M. Manlii res publica detrimenti capiat.' Tum tribuni consulari potestate,[18] tribunique plebi,[19] [t] (nam et, quia eundem et suæ potestatis,[20] quem libertatis omnium, finem cernebant, Patrum auctoritate se dediderant,) hi tum omnes, quid opus facto sit, consultant. Cum præter vim et cædem nihil cuiquam occurreret, eam autem ingentis dimicationis fore appareret; tum M. Mænius et Q. Publilius tribuni plebis,[1] 'Quid Patrum et plebis certamen facimus, quod civitatis[u] esse adversus unum pestiferum civem debet? Quid cum plebe[xx] aggredimur eum, quem per ipsam plebem tutius aggredi est, ut suis ipse oneratus viribus ruat? Diem dicere ei nobis in animo est. Nihil minus populare quam regnum est. Simul multitudo illa[3] non secum certari viderint, et ex advocatis judices facti erunt, et accusatores de plebe, patricium[4] reum intuebuntur, et regni crimen in medio;[y] nulli magis, quam libertati favebunt suæ.'

---

tem molem libertati.—18 Vet. lib. ap. Sigon. *tribuni militum consulari pot.*—19 *Plebei* Crevier. *plebis* Doujat.—20 'In verbis *nam et, quia eundem et suæ potestatis* cet. durum est, non tam geminum *et* pro *etiam* positum, quam quod prius *et* non habeat quo commode referatur; et vel exterminandum est primum *et*, vel intrudendum post illud pronomen *hi*, vel producenda parenthesis usque post voces *hi tum omnes*. [nisi hæ a librariis transpositæ sunt, et post verba *nam et* legendæ. *Ruperi.*] Stroth.—1 Vulg. *M. Menenius et Q. Publius trib. pl.*—2 'Videtur legendum *Quin cum plebe.*' Sigon.—3 *Simul illa multitudo*, aut *simulac m. i.* conj. Bauer.—4 *Et* ante *patricium* excidisse suspicabatur Duk.

NOTÆ

[t] *Tribunique plebi* [*plebis*] Nunc popularitati adversi, quæ ruinam libertati, atque adeo magistratuum omnium potestati minaretur.

[u] *Quod civitatis*] Quod non plebeii ordinis adversus Senatorium, sed totius Reip. adversus Manlium solum certamen esse debet.

[x] *Quid cum plebe*] Non audiendus hic Sigonius, obtrudens *quin cum plebe, &c.* Recte eo nomine reprehensus a Godelevæo. Nolunt enim tribuni plebis oppugnari cum Manlio simul plebem: ostenduntque satius et securius esse, si plebs ipsa in illum armetur, tyrannidis suspicione injecta.

[y] *Et regni crimen in medio*] Ubi videbunt hinc plebem per tribunos suos accusantem; seque ipsos, non ut homines diversarum a senatu partium, spectari, sed cum nunc advocati Manlio adsint, judices ejusdem sessuros; inde virum patricium accusatum; atque inter se et illum de regno in Remp. reducendo agi; partes potius propriæ libertatis quam accusati amplectentur.

20. Approbantibus cunctis, diem Manlio dicunt. Quod ubi est factum, primo commota plebs est, utique postquam sordidatum reum viderunt, nec cum eo non modo Patrum quenquam, sed ne cognatos quidem aut affines, postremo ne fratres quidem A. et T. Manlios: quod ad eum diem nunquam usu venisset, ut in tanto discrimine non et proximi vestem mutarent. Ap. Claudio in vincula ducto, C. Claudium inimicum Claudiamque omnem gentem sordidatam fuisse. Consensu opprimi popularem virum,[a] quod primus a Patribus ad plebem defecisset. Cum dies venit,[a] quæ, præter cœtus multitudinis seditiosasque voces, et largitionem et fallax indicium, pertinentia proprie ad regni crimen ab accusatoribus objecta sint reo, apud neminem auctorem invenio. Nec dubito haud parva fuisse, cum damnandi mora plebi non in causa, sed in loco, fuerit.[b] Illud notandum videtur, ut sciant homines, quæ et quanta decora fœda cupiditas regni non ingrata solum, sed invisa etiam, reddiderit. Homines prope quadringentos produxisse dicitur, quibus sine fœnere expensas pecunias tulisset, quorum bona venire, quos duci addictos prohibuisset. Ad hæc, decora quoque belli non commemorasse tantum, sed protulisse etiam conspicienda; spolia hostium cæsorum ad triginta, dona imperatorum ad quadraginta:[c] in quibus insignes duas murales coronas, civicas octo. Ad hæc servatos[5] ex hostibus cives produxisse;[6] inter quos C. Servi-

NOTÆ

[a] *Consensu opprimi popularem virum*] Communi omnium patriciorum, immo et tribunorum plebis consensu.

[a] *Cum dies venit*] Quemadmodum in legum ferendarum, ita in judiciorum comitiis trinundinum servabatur. Tribus enim nundinarum diebus accusatio repetebatur ad populum a magistratu; prædicebatur dies, qua judicium futurum postea esset, quarta accusatione: quod ex Cic. discimus in oratione pro domo sua.

[b] *Non in causa, sed in loco, fuerit*] In damnando Manlio judicium plebis nequaquam ideo dilatum est, quod non satis magna videretur causa damnandi, (nam crimen ipsius pœnam mereri inter omnes conveniebat,) sed quod ex eo loco, ubi judicium peragebatur, (nempe ex Campo Martio, solenni centuriatorum comitiorum sede,) conspiceretur Capitolium, quod Manlius defenderat, atque idcirco venia dignus videretur.

[c] *Dona imperatorum ad quadraginta*] Livio nec cum Cicerone, nec cum Plinio satis convenire, in Manlii donorum numero, observat Glareanus.

lium magistrum equitum absentem nominatum. Et cum ea quoque, quæ bello gesta essent, pro fastigio rerum oratione etiam magnifica, facta dictis æquando, memorasset; nudasse pectus insigne cicatricibus [d] bello acceptis; et identidem, Capitolium spectans, Jovem Deosque alios devocasse ad auxilium fortunarum suarum, precatusque esse, ut, quam mentem sibi, Capitolinam arcem protegenti, ad salutem populi Romani dedissent, eam populo Romano in suo discrimine darent; et orasse singulos universosque, ut Capitolium atque arcem intuentes, ut ad Deos immortales versi, de se judicarent. In Campo Martio cum centuriatim populus citaretur,[e] et reus, ad Capitolium manus tendens, ab hominibus ad Deos preces avertisset, apparuit tribunis, nisi oculos quoque hominum liberassent ab tanti memoria decoris, nunquam fore in præoccupatis beneficio animis vero crimini locum.[a] Ita prodicta die,[f] in Pœtelinum [7] lucum [g] extra portam Nomentanam,[8] unde conspectus in Capitolium non esset, concilium populi indictum est. Ibi crimen valuit, et obstinatis animis triste judicium invisumque etiam judicibus factum. Sunt qui per duumviros,[h] qui de perduellione anquirerent,

[a] *Nunquam futurum ut plebeiorum mentes, præoccupatæ beneficio, crimen Manlii justa æstimatione metirentur.*

5 Vulg. *Ad hoc servatos.*—6 Vulg. *cives produxit.*—7 Al. *Petelinum.*—8 Al.

NOTÆ

[d] *Insigne cicatricibus*] Plerique codices habent *triginta tribus*: quem numerum ut subditicium atque ex Plinio adjectum alii sustulerunt.

[e] *Cum centuriatim populus citaretur*] Per centurias rogaretur, an pœnam a magistratu irrogatam, et quasi legem de capite Manlii acciperet, antiquaretve. Hic enim mos erat horum comitialium judiciorum.

[f] *Prodicta die*] Lege *producta*, ut apud Cic. 'Producta dies est in iv. idnum Februarii.' Vult enim judicium in aliam diem fuisse dilatum. At *prodicta dies*, sive *prodita*, id valet quod *prædicta*, quod hic non convenit: jam enim prædicta fuerat judicii dies.

[g] *In Petelinum lucum*] *Lucus Petelinus* a Sex. Rufo et P. Victore in 5. Urbis regione locatur. Fuitque in Campo Viminali sub Aggere juxta templum Junonis Lucinæ. Qui tamen an is sit, de quo nunc Livius, est forte quod dubitetur. Utut sit, quod ex eo loco non posset Capitolium conspici, opacitas potius, ut puto, quam distantia obstabat.

[h] *Sunt qui per duumviros*] Potest quidem referri ad id quod supra dic-

creatos, auctores sint damnatum. Tribuni[9] de saxo Tarpeio[l] dejecerunt: locusque idem in uno homine et eximiæ gloriæ monumentum et pœnæ ultimæ fuit. Adjectæ mortuo notæ sunt: publica una; quod, cum domus ejus fuisset, ubi nunc ædes atque officina Monetæ[k] est, latum ad populum est, ne quis patricius in arce aut Capitolio habitaret: gentilicia altera; quod gentis Manliæ decreto cautum est, ne quis deinde M. Manlius vocaretur. Hunc exitum habuit vir, nisi in libera civitate natus esset, memorabilis. Populum brevi, postquam periculum ab eo nullum erat, per se ipsas recordantem virtutes, desiderium ejus tenuit. Pestilentia etiam brevi consecuta, nullis occurrentibus tantæ cladis causis, ex Manliano supplicio magnæ parti videri orta: violatum Capitolium esse sanguine servatoris: nec Diis cordi fuisse pœnam ejus oblatam prope oculis suis, a quo sua templa erepta e manibus hostium essent.

Flumentanam.—9 *Sint. damnatum tribuni* Gronov. Doujat. Vid. Not. Var.

NOTÆ

tum est, 'judicium factum.' Rectius tamen Rhenanus, Gronovii meoque judicio, huc retrahit τὸ *damnatum*: sic enim clarius intelligetur variasse auctorum sententias; plerisque tradentibus Manlium ab universo populo damnatum; quibusdam, a duumviris ea de causa creatis, ut de perduellione inquirerent. De hujus generis duumviris lib. I. c. 26. Obstare tamen videtur Lex XII. tabularum, quæ de capite civis Romani rogari vetat, nisi maximo comitiatu, id est, plenis comitiis. Verum tunc quoque rogatur maximo comitiatu, cum a populo in comitiis creantur quæsitores, qui de crimine cognoscant: hi quippe populi nomine atque auctoritate judicant. Anno demum 604. perpetuæ quæstiones institutæ, id est, prætores certo jure de criminibus cognoscere jussi: ita ut sortirentur inter se, cujus esset quæstio de repetundis; cujus item de peculatu, de majestate, de ambitu.

[l] *De saxo Tarpeio*] Rupes Tarpeia, alias saxum Carmentale, ut censet Onuphrius, pars est montis Saturnii sive Capitolini, arci Romanæ vicina; nomen habet a Tarpeia virgine, de qua lib. I. cap. 11. Hinc præcipites agebantur perduellionis crimine damnati. Manlium verberibus necatum scripsit Corn. Nepos apud A. Gellium libro XVII. cap. 21.

[k] *Ædes atque officina Monetæ*] In Capitolio, atque adeo in Arce, fuit Manlii domus lib. V. c. 47. hujus libri c. 19. Igitur ibidem quoque fuit ædes Junonis Monetæ cum officina, in quem usum versa domus illa. Bona quippe damnatorum publicari, et, si crimen esset perduellionis, solo æquari domus, solebant. Hinc Æquimælium IV. 16.

21. Pestilentiam inopia frugum,[10] et vulgatam utriusque mali famam anno insequente multiplex bellum excepit, L. Valerio quartum, A. Manlio tertium, Ser. Sulpicio tertium, L. Lucretio, L. Æmilio tertium, M. Trebonio, tribunis militum consulari potestate.* Hostes novi, præter Volscos, velut sorte quadam prope in æternum exercendo Romano militi datos, Circeiosque[l] et Velitras[m] colonias jam diu molientes defectionem, et suspectum Latium, Lanuvini[11 n] etiam, quæ fidelissima urbs fuerat, subito exorti. Id Patres rati contemtu accidere, quod Veliternis civibus suis° tam diu impunita defectio esset, decreverunt, ut primo quoque tempore ad populum ferretur de bello eis indicendo. Ad quam militiam quo paratior plebes esset, quinqueviros Pomptino agro dividendo, et triumviros Nepete coloniæ deducendæ creaverunt. Tum, ut bellum juberent, latum ad populum est: et, nequicquam dissuadentibus tribunis plebis, omnes tribus bellum jusserunt. Apparatum eo anno bellum est; exercitus propter pestilentiam non eductus. Eaque cunctatio colonis spatium dederat deprecandi senatum; et magna hominum pars eo, ut legatio supplex Romam mitteretur, inclinabat, ni privato (ut fit) periculo publicum implicitum esset,[12] auctoresque defectionis ab Ro-

10 Vulg. *Pestilentiam, inopiam frugum.*—11 Al. *Lanivini.*—12 Conj. Ru-

NOTÆ

* A. U. C. 371.

l *Circeiosque*] Circeii, de quorum civibus c. 12. et 17. quibusdam Græcis Κιρκαία, oppidum in Volscis novi Latii populis, agroque Pomptino. Insula hic locus appellatur ab Homero, sive quod, in modum insulæ, partim mari, partim paludibus cinctus sit, teste Strab. aut quod, non modico tractu in mare procurrens, insulæ speciem referat. Hodie oppidi vestigia visuntur aliqua in monte, quæ dicuntur *La Città Vecchia.* Vide lib. I. c. 59. et lib. II. c. 39.

m *Et Velitras*] De hac colonia, quæ et ipsa in Pomptino, dictum supra lib. I. c. 30. 31. et 34. Addo tantum, ex Suetonio, hinc originem traxisse Augustum.

n *Lanuvini*] Ultra Ariciam, ad dextrum viæ Appiæ latus, fuit Lanuvium, veteris Latii oppidum, in Volscorum finibus, octo a mari milliaribus, viginti ferme ab Urbe. Colonia Romanorum ac municipium postea fuit. Inde Miloni, ac deinde M. Aurelio Antonino Pio imperatori origo. Scriptores cum *Lavinio* non raro confundunt, quod a mari non nisi 3. milliari *Lanuvini* agri fuit Solonius Campus.

manis, metu ne, soli crimini subjecti, piacula iræ Romanorum dederentur, avertissent colonias a consiliis pacis. Neque in senatu solum [p] per eos legatio impedita est, sed magna pars plebis incitata, ut prædatum in agrum Romanum exirent. Hæc nova injuria exturbavit omnem spem pacis.[b] De Prænestinorum quoque defectione eo anno primum fama exorta: arguentibusque eos Tusculanis et Gabinis et Lavicanis,[13] quorum in fines incursatum erat, ita placide ab senatu responsum est, ut minus credi de criminibus, quia nollent ea vera esse, appareret.

22. Insequenti anno * Sp. et L. Papirii, novi tribuni militum consulari potestate, Velitras legiones duxere, quatuor collegis, Ser. Cornelio Maluginense quartum,[14] Q. Servilio, Ser. Sulpicio, L. Æmilio quartum, tribunis ad præsidium Urbis, et si qui ex Etruria novi motus nuntiarentur, (omnia enim inde suspecta erant,) relictis. Ad Velitras adversus majora pæne auxilia Prænestinorum, quam ipsam colonorum multitudinem, secundo prælio pugnatum est; ita ut propinquitas urbis [q] hosti et causa maturioris fugæ, et unum ex fuga receptaculum esset. Oppidi oppugnatione tribuni abstinuere, quia et anceps erat, nec in perniciem coloniæ pugnandum censebant. Literæ Romam ad senatum cum victoriæ nuntiis, acriores in Prænestinum, quam in Veliternum hostem, missæ. Itaque ex senatus consulto populique jussu [r] bellum

[b] *Omnem pacificationis spem prorsus evertit.*

pert. *fuisset.*—13 Vulg. *Labicanis.*

NOTÆ

Nunc vocatur *Civita Lavina*, aut corruptius, *Civita Indovina.*

[o] *Veliternis civibus suis*] Colonis ab urbe missis.

[p] *Neque in senatu solum*] Intellige in senatu Velitrno: habebant enim coloniæ ac municipia consilium publicum, ordinem scilicet decurionum, quem curiam et senatum vocabant, ut cap. 26. 'Senatum eorum (Tusculanorum) vocari jussit.'

* A. U. C. 372.

[q] *Propinquitas urbis*] Veliternæ.

[r] *Ex senatus consulto populique jussu*] Præcedentem senatus auctoritatem secuta de more rogatio, et centuriatis comitiis bellum decretum.

Prænestinis indictum; qui, conjuncti Volscis, anno insequente Satricum, coloniam populi Romani pertinaciter a colonis defensam, vi expugnarunt, fœdeque[15] in captis* exercuere victoriam. Eam rem ægre passi Romani, M. Furium Camillum septimum[16] tribunum militum creavere. Additi collegæ A. et L. Postumii Regillenses, ac L. Furius cum L. Lucretio et M. Fabio Ambusto.* Volscum bellum M. Furio extra ordinem decretum. Adjutor ex tribunis sorte L. Furius datur; non tam e re publica, quam ut collegæ† materia ad omnem laudem esset; et publice, quod rem temeritate ejus prolapsam restituit; et privatim, quod ex errore gratiam potius ejus sibi, quam suam gloriam, petiit. Exactæ jam ætatis Camillus erat, comitiisque jurare parato in verba excusandæ valetudini solita consensus populi restiterat: sed vegetum ingenium in vivido pectore vigebat, virebatque[17]‡ integris sensibus, et civiles jam res haud magnopere obeuntem bella excitabant. Quatuor legionibus quaternum millium scriptis, exercitu indicto ad portam Esquilinam in posterum[18] diem, ad Satricum profectus. Ibi eum expugnatores coloniæ haudquaquam perculsi, fidentes militum numero, quo aliquantum præstabant, opperiebantur. Postquam appropinquare Romanos senserunt, extemplo in aciem procedunt, nihil dilaturi, quin periculum summæ rerum facerent: ita paucitati hostium nihil artes imperatoris unici, quibus solis confiderent, profuturas esse.

14 Glareanus legit *tertium*.—15 Vet. lib. apud Sigon. *fœdamque*. Vid. inf. et Not. Var.—16 Sigonius ex vett. libris *sextum*.—17 Vid. Not. inf.—18 *Posteram* Gronov. Donjat.

NOTÆ

* *Fœdeque in captis*] Perperam Sigonius *fœdamque*. Non enim *fœda* ac turpiter parta victoria, sed turpiter crudeliterque exercita.

* A. U. C. 373.

† *Non tam e re publica, quam ut collegæ, &c.*] Non fuit hoc consilium senatus, quasi divinasset quid futurum erat. Est hic ὑπ' ἐκβαντικὸν, ut loquuntur Grammatici, quo eventus significatur, non animus eorum qui rem faciunt. Possent exempla ejus rei afferri ex scriptoribus antiquis, etiam ethnicis, quamvis apud sacros frequentius occurrant. *J. Clericus.*

‡ *Vigebat, virebatque*] Non ægre accesserim ad Fabri sententiam, hæc verba transponentis, ut sit, *virebat vegetum ingenium: ipse vigebat sensibus integris.*

23. Idem ardor et in Romano exercitu erat, et in altero duce:[a] nec præsentis dimicationis fortunam ulla res, præterquam unius viri[x] consilium atque imperium, morabatur: qui occasionem juvandarum ratione virium trahendo bello quærebat. Eo magis hostis instare; nec jam pro castris tantum suis explicare aciem, sed procedere in medium campi, et, vallo prope hostium signa inserendo,[c] superbam fiduciam virium ostentare. Id ægre patiebatur Romanus miles; multo ægrius alter ex tribunis militum L. Furius, ferox cum ætate et ingenio, tum multitudinis, ex incertissimo sumentis animos, spe inflatus. Hic per se jam milites incitatos insuper instigabat elevando, qua una poterat, ætate auctoritatem collegæ: 'Juvenibus bella data,' dictitans, 'et cum corporibus vigere et deflorescere animos;[d] cunctatorem ex acerrimo bellatore factum; et, qui adveniens castra urbesque primo impetu rapere[19 y] sit solitus, eum residem intra vallum tempus terere: quid accessurum suis,[z] decessurumve hostium viribus sperantem? quam occasionem, quod tempus, quem insidiis instruendis locum?[20] frigere ac torpere senis consilia. Sed Camillo cum[1] vitæ satis, tum gloriæ esse. Quid attinere, cum mortali corpore uno, civitatis, quam immortalem esse deceat, pati consenescere vires?' His sermonibus tota in se averterat[2] castra. Et, cum omnibus locis posceretur pugna, 'Sustinere,' in-

[c] *Admovendo vallum quam proxime ad Romanorum castra.*
[d] *Animos hominum una cum corporibus et in juventute florere et in senectute flaccescere.*

19 Vulg. *capere.*—20 '*Quem insidiis instruentem locum.* Mss. *ingruentem*: ex quo legendum videtur *congruentem*, id est, aptum insidiis locum.' *Sigon.*—1 *Tum* Gronov. Doujat. Crevier.—2 *Adverterat* quidam Mss. prob. Doering.

NOTÆ

[a] *Et in altero duce*] In L. Furio Camilli collega.
[x] *Unius viri*] Camilli.
[y] *Castra urbesque primo impetu rapere*] Sic optimi codices, pro *primo impetu capere*. Illud Gronov. firmat ex Floro lib. III. cap. 20. 'Nihil tale expectantis ducis subito impetu castra rapuere.'
[z] *Quid accessurum suis*] Nihil esse sperandum aiebat L. Furius, quo vel augerentur Romanis, vel hostibus decrescerent vires: quæ una videbatur esse idonea pugnæ differendæ causa.

quit, 'M. Furi, non possumus impetum militum:[3] et hostis, cujus animos cunctando auximus, jam minime toleranda superbia insultat. Cede unus omnibus, et patere te vinci consilio, ut maturius bello vincas.' Ad ea Camillus: 'Quæ bella suo unius auspicio gesta ad eam diem essent, negare in eis neque se, neque populum Romanum, aut consilii sui, aut fortunæ pœnituisse:[a] nunc scire, se collegam habere jure imperioque parem, vigore ætatis præstantem. Itaque se, quod ad exercitum attineat, regere consuesse, non regi. Collegæ imperium se non posse impedire. Diis bene juvantibus ageret, quod e re publica duceret. Ætati suæ se veniam etiam petere,[4][b] ne in prima acie esset. Quæ senis munia in bello sint, iis se non defuturum. Id a Diis immortalibus precari, ne qui casus suum consilium laudabile efficiat.' Nec ab hominibus salutaris sententia, nec a Diis tam piæ preces auditæ sunt. Primam aciem auctor pugnæ instruit, subsidia Camillus firmat, validamque stationem pro castris opponit. Ipse edito loco spectator intentus in eventu[5] alieni consilii[b] constitit.

24. Simul primo concursu concrepuere arma, hostis dolo, non metu, pedem retulit. Lenis ab tergo clivus erat inter aciem et castra,[c] et, quod multitudo suppeditabat, aliquot validas cohortes in castris armatas instructasque reli-

[a] *Aiebat neque se neque populum Romanum quicquam habere, cur consilium aut fortuna sua dolenda videatur, in iis bellis quæ suo solius ductu hactenus administraverit.*

—3 *Militum impetum* Gronov. Doujat. Crevier.—4 'Τὸ *etiam* hoc loco stare posse haud putem. Lege *veniam eam petere:* quasi dixerit: 'hanc mihi veniam dabis.'' *Tan. Faber.*—5 'Junge *spectator intentus constitit*, vel potius lege *intentus in eventum.*' Rupert.

NOTÆ

[b] *Ætati suæ se veniam etiam petere*] Hic turbat Tan. Faber, nec patitur τὸ *etiam* loco suo stare. Lægit, *veniam eam petere*, ne scilicet in prima acie sit. At mihi longe melius videtur illud *etiam*, vel si codices variarent. Innuit enim Camillus, tantum abesse ut majoris ætatis ratione velit sententiam suam tueri, quin potius ætati veniam dari postulat.

[b] *Intentus in eventu alieni consilii*] Num potius in *eventum*? an *intentus* refertur ad nomen *spectator*?

[c] *Inter aciem et castra*] Hostium.

querant, quæ inter commissum jam certamen,[f] ubi vallo appropinquasset hostis, erumperent. Romanus, cedentem hostem effuse sequendo in locum iniquum pertractus, opportunus huic eruptioni fuit. Versus itaque in victorem terror et novo hoste, et supina valle[d] Romanam inclinavit aciem. Instant Volsci recentes, qui e castris impetum fecerant; integrant et illi pugnam, qui simulata cesserant fuga. Jam non recipiebat se Romanus miles;[g] sed, immemor recentis ferociæ veterisque decoris, terga passim dabat, atque effuso cursu castra repetebat; cum Camillus, subjectus[6] a circumstantibus in equum,[e] et raptim subsidiis oppositis, 'Hæc est,' inquit, 'milites, pugna, quam poposcistis? Quis homo, quis Deus est, quem accusare possitis? Vestra illa temeritas,[f] vestra ignavia hæc est. Secuti alium ducem, sequimini nunc Camillum, et, quod ductu meo[7] soletis, vincite. Quid vallum et castra spectatis? neminem vestrum illa, nisi victorem, receptura sunt.' Pudor[8] primo tenuit effusos: inde, ut circumagi signa obvertique aciem viderunt in hostem,[9][g] et dux, præterquam quod tot insignis triumphis, etiam ætate venerabilis, inter prima signa (ubi plurimus labor periculumque erat) se offerebat,

[f] *In medio pugnæ jam inceptæ, sive jam inchoato prælio.*
[g] *Non solum Romani pedem referebant, sed terga vertebant.*

6 Vulg. *sublatus*.—7 Vet. lib. apud Sigon. *et ut ductu meo*.—8 Veteres libri *receptura. Pudor*.—9 Ex vett. libb. legit Sigon. *obvertique aciem viderunt*,

NOTÆ

[d] *Supina valle*] Gronov. ait Romanos ideo exterritos et inclinatos, quod cum acclivi loco subiissent, ab improviso et recente hoste, qui e castris erumpens desuper incumbebat, excciperentur. *Supinam vallem* dici ostendit quæ a tergo est ex ea collem subeuntibus: quam in rem adducit Livii locum lib. VII. 'Pepulistis a castris, supina valle præcipites egistis.'

[e] *Subjectus ... in equum*] Alias *sublatus in equum*, nec male. Sed Noster l. XXXI. subjiciendi verbo hac in re utitur: et Virg. XII. Æneid.

[f] *Vestra illa temeritas*] Temeritas fuit cum pugnam poposcistis: ignavia est, cum pugnam detractatis.

[g] *Viderunt in hostem*] Frustra Sigonius infereit verbum, *ruunt*, quasi sit, *ruunt in hostem*: melius vetus lectio quam repræsentamus; estque sensus: increpare singuli cœperunt, et seipsos, et commilitones; postquam viderunt circumagi signa, et in hostem obverti; postquam se offerebat dux venerabilis, &c.

increpare singuli se quisque et alios, et adhortatio in vicem totam alacri clamore pervasit aciem. Neque alter tribunus rei defuit; sed, missus a collega restituente peditum aciem ad equites, non castigando,[10] (ad quam rem leviorem auctorem eum culpæ societas fecerat,) sed ab imperio totus ad preces versus, orare singulos universosque, 'ut se, reum fortunæ ejus diei, crimine eximerent. Abnuente ac prohibente collega, temeritatis[11] me omnium potius socium, quam unius prudentiæ, dedi. Camillus in utraque vestra fortuna suam gloriam videt; ego, ni restituitur pugna, (quod miserrimum est,) fortunam cum omnibus, infamiam solus sentiam.'[12] Optimum visum est, in fluctuantem aciem[13] tradi equos,[h] et pedestri invadere hostem. Eunt insignes

ruunt in hostem. Vid. inf. et Not. Var.—10 'Anacoluthi quædam species. Aut sequi debebat post *sed* aliud gerundium, aut pro *castigando* infinitivus *castigare*, ut responderet τῷ *orare*, requirebatur. Cujusmodi licentia condonanda potius scriptori, quam pro elegantia venditanda. Nisi forte malis, alterum membrum, *castigando* oppositum, esse, *totus ad preces versus;* at tunc haud bene conveniret *castigando orare.*' Stroth.—11 'Non minus recte in 8. Mss. legitur *temeritati*, quod recepit Stroth.' *Rupert.*—12 'In Florent. cod. additur *omnium*, quod certe non ad præcedens comma referendum: namque *solus* non tam ad *omnes*, quam ad Camillum collegam refertur, cujus *gloriæ* etiam opponitur h. l. Furii *infamia.* 'Camillus in utraque fortuna suam gloriam videt, ego infamiam solus sentiam.'' *Stroth.*—13 'Duriores videntur aliorum rationes, qui interpretantur *tradi equos* sc. lixis s. calonibus, vel immitti equites, et vel jungunt *optimum visum est in fluctuantem aciem*, h. e. contra eam, quod ad eam restituendam fieri possit, vel legi jubent *inter fluctuantem aciem*, aut *in fluctuante acie*, dum hæret fluctuatque ambigua utrimque acies, aut, cum, acie inclinata, jam fluctuare inciperent et turbari ordines.

NOTÆ

[h] *In fluctuantem aciem tradi equos*] Laborat hic Glareanus velut in loco obscuro, nec abs re. Gronov. legit *inter fluctuantem aciem*, et sic accipit: ut dum utraque acies hæret fluctuatque ambigua, optimum factu visum sit, si equites ad pedes descenderent, equosque suos traderent lixis: vera sine dubio sententia: at ex verbis per vim expressa. Apud Virgil. quidem Camilla 'incensa dolore Tradit equum comiti:' sed 'comiti tradit' non impersonaliter, ut hic. Et 'acies fluctuans' non plures acies, sed unam significat, Romanorum scilicet. Præterea aliud 'in aciem,' aliud 'inter aciem.' Quid si legamus *transdi equites?* id est, transmitti ad sustentandam pedestri certamine nutantem peditum aciem: idque optimum visum L. Furio, cui equitatus cura mandata. Sic *transdere* dixerunt Veteres non solum pro, tradere, quod hinc deductum, sed pro, transferre: Terent. in Phorm. prolog. 'retrahere a studio, et transdere hominem in otium.' Ita usi sunt Sallust. et Tac.

In fluctuantem aciem] Recte Gronov. *inter fluctuantem aciem*, sed mirum est equites peditibus æquatos, nisi

armis animisque, qua premi parte maxime peditum copias vident. Nihil, neque apud duces, neque apud milites, remittitur a summo certamine animi. Sensit ergo eventus virtutis enisæ opem;[i] et Volsci, qua modo simulato metu cesserant, ea in veram fugam effusi. Magna pars et in ipso certamine, et post in fuga cæsi: ceteri in castris, quæ capta eodem impetu sunt, plures tamen capti, quam occisi.

25. Ubi in recensendis captivis cum Tusculani[k] aliquot noscitarentur, secreti ab aliis ad tribunos adducuntur, percunctantibusque fassi, publico consilio se militasse. Cujus tam vicini belli metu Camillus motus, 'extemplo se Romam captivos ducturum,' ait, 'ne Patres ignari sint, Tusculanos ab societate descisse. Castris exercituique interim, si videatur, præsit collega.' Documento unus dies fuerat, ne sua consilia melioribus præferret. Nec tamen aut ipsi, aut in exercitu cuiquam, satis placato animo Camillus laturus culpam ejus videbatur, qua data in tam præcipitem casum res publica esset; et cum in exercitu,[14] tum Romæ constans omnium fama erat, cum varia fortuna in Volscis gesta res esset, adversæ pugnæ fugæque in L. Furio culpam, secundæ decus omne penes M. Furium esse. Introductis in senatum captivis, cum bello persequendos Tusculanos Patres censuissent, Camilloque id bellum mandassent; adjutorem sibi ad eam rem unum petit: permissoque, ut ex collegis optaret, quem vellet, contra spem omnium L. Furium optavit. Qua moderatione animi cum collegæ levavit infamiam, tum sibi gloriam ingentem peperit. Nec fuit cum Tusculanis bellum: pace constanti vim

Durissima est explicatio Strothii: *equos tradi* calonibus, eosque liberos passim vagari in *fluctuantis aciei* speciem, (cf. VII. 14. 15.) ut fere 'fugerat in legationem,' X. 46. extr. aut 'formare lignum in Mercurium,' et 'tradere alicui librum in pignus amicitiæ, h. e. ut sit p. a.' *Rupert.*

14 '*Et tum in exercitu* Gron. et Crev. forte rectius, certe gratius, quoniam

NOTÆ

hostes ipsi equitatu caruerint; quod non semel observavimus. *J. Cleric.*

[i] *Sensit ergo eventus virtutis enisæ opem*] Audacter dictum, ut significetur, eventum pugnæ, qui antea, ut ita dicam, languebat, adjumento fortitudinis summo nixu conantis, quasi excitatum, respondisse spei Romanorum.

[k] *Cum Tusculani*] Sup. l. III. c. 28.

Romanam arcuerunt,[l] quam armis non poterant. Intrantibus fines Romanis, non demigratum ex propinquis itineris locis,[15] non cultus agrorum intermissus: patentibus portis urbis togati obviam frequentes imperatoribus processere: commeatus exercitui comiter in castra ex urbe et ex agris devehitur. Camillus, castris ante portas positis, eademne forma pacis, quæ in agris ostentaretur, etiam intra mœnia esset, scire cupiens; ingressus urbem, ubi patentes januas et tabernis apertis proposita omnia in medio vidit, intentosque opifices suo quemque operi, et ludos literarum strepere discentium vocibus, ac repletas semitas, inter vulgus aliud, puerorum et mulierum huc atque illuc euntium, qua quemque suorum usuum causæ ferrent, nihil usquam, non pavidis modo, sed ne mirantibus quidem simile, circumspiciebat omnia, inquirens oculis, ubinam bellum fuisset: adeo nec amotæ rei usquam, nec oblatæ ad tempus vestigium ullum erat; sed ita omnia constanti[16] tranquilla pace,[m] ut eo vix fama belli perlata videri posset.

26. Victus igitur patientia hostium, senatum eorum vocari jussit. 'Soli adhuc,' inquit, 'Tusculani, vera arma verasque vires,[n] quibus ab ira Romanorum vestra tutaremini, invenistis. Ite Romam ad senatum. Æstimabunt Patres, utrum plus ante pœnæ, an nunc veniæ meriti sitis. Non præcipiam gratiam publici beneficii.[k] Deprecandi

[k] *Non anteoccupabo decus, et honorem beneficii, quod populi esse debet.*

---

cum mox repetitur, etsi alio sensu.' *Rupert.* *Tum* malit et Doering.—15 'Ex *propinquis itineri locis* Gronov. et Crev. forte rectius: sed in nullo Ms. legitur.' *Rupert.*—16 *Constante* Gronov. Doujat. Crevier. Legendum monet Tan. Faber *constabant*.

NOTÆ

[l] *Pace constanti vim Romanam arcuerunt*] Constantem dicit pacem, vel quam constanter præ se ferrent Tusculani, vel certam, perspicuam, et manifestam, et quæ rebus ipsis liquido pateret.

[m] *Sed ita omnia constanti tranquilla pace*] Emendabat Tan. Faber, *constabant*, adductus congruenti Virgilii sensu: 'Postquam cuncta videt cœlo constare sereno:' ubi *constare* est, recte constituta et composita esse. Sed et participii vis eadem esse potest. Nomine certe in hac re ipsa usus est Valerius, Tusculanos aiens hac constantia tranquillitatis ad amicitiam Romanorum, et communionem civitatis, penetrasse.

potestatem a me habueritis; precibus eventum vestris senatus, quem videbitur,[o] dabit.' Postquam Romam Tusculani venerunt, senatusque paulo ante fidelium sociorum mœstus in vestibulo curiæ est conspectus, moti extemplo Patres, vocari eos jam tum hospitaliter magis, quam hostiliter, jussere. Dictator Tusculanus ita verba fecit: 'Quibus bellum indixistis intulistisque, Patres conscripti, sicut nunc videtis nos stantes in vestibulo curiæ vestræ, ita armati paratique[p] obviam imperatoribus legionibusque vestris processimus. Hic noster, hic plebis nostræ habitus fuit, eritque semper, nisi si quando a vobis, proque vobis, arma acceperimus. Gratias agimus et ducibus vestris et exercitibus, quod oculis magis, quam auribus, crediderunt, et, ubi nihil hostile erat, ne ipsi quidem fecerunt. Pacem, quam nos præstitimus, eam a vobis petimus: bellum eo, sicubi est, avertatis, precamur.[r] In nos quid arma polleant vestra, si patiendo experiundum est, inermes experiemur: Hæc mens nostra est; Dii immortales faciant, tam felix, quam pia.[q] Quod ad crimina attinet, quibus moti bellum indixistis; etsi revicta rebus verbis confutare nihil attinet;[17] tamen, etiamsi vera sint, vel fateri nobis ea, cum tam evidenter pœnituerit, tutum censemus. Peccetur in vos, dum digni sitis, quibus ita satis fiat.' Tantum fere verborum ab Tusculanis factum. Pacem in præsentia, nec ita multo post civitatem etiam, impetraverunt. Ab Tusculo legiones reductæ.[18]

[r] *Regamus ut bellum a nobis removeatis, et in ea loca transferatis, si quæ sunt ubi bellum agitur.*

17 Vet. lib. apud Sigon. *nil attinet.*—18 Vet. lib. apud eundem *deductæ.*

NOTÆ

[n] *Vera arma verasque vires*] Valer. Max. de iisdem Tusculanis: 'Aptius esse intellexerant, metum officio dissimulare, quam armis protegere.'

[o] *Quem videbitur*] Phrasin Græcam hic notat Glar. *quem videbitur*, pro, qui videbitur. Sensus perspicuus est: 'Senatus eum exitum dabit precibus vestris quem ipsi visum fuerit, scilicet dare.'

[p] *Ita armati paratique*] Immo inermes et pacifico habitu, nec magis armati, aut ad bellum accincti, quam nunc simus.

[q] *Tam felix, quam pia*] Ut sit.

27. Camillus consilio et virtute in Volsco bello, felicitate in Tusculana expeditione, utrobique singulari adversus collegam patientia et moderatione insignis, magistratu abiit; creatis tribunis militaribus [19] in insequentem annum [q] L. et P. Valeriis, Lucio quintum, Publio tertium, et C. Sergio tertium, L. Menenio secundum, Sp. Papirio, Ser. Cornelio Maluginense. Censoribus quoque eguit annus, maxime propter incertam famam æris alieni; [r] aggravantibus summam etiam invidiæ ejus [20] tribunis plebis, cum ab iis elevaretur, quibus fide magis quam fortuna debentium laborare creditum videri expediebat. [s] Creati censores C. Sulpicius Camerinus, Sp. Postumius Regillensis. Cœptaque jam res [t] morte Postumii, quia collegam suffici censori [t] religio erat, interpellata est. Igitur cum Sulpicius abdicasset se magistratu, censores alii, vitio creati, non gesserunt magistratum. Tertios creari (velut Diis non accipientibus in eum annum censuram) religiosum fuit. Eam vero ludificationem plebis [u] tribuni ferendam negabant. 'Fugere senatum testes, tabulas publicas, census cujus-

[s] *Tribunis plebis augentibus etiam caput illud odii publici, cum ab illis (creditoribus) minueretur, quorum intererat, ut putaretur pecuniam creditam non tam ob paupertatem debitorum, quam ob eorum malam fidem vacillare, et non solvi.*

19 Vulg. *creatis militar. trib.*—20 'Perizonius emend. *etiam invidiæ causa.* Stroth. *invidiæ ergo*, vel *in invidiam ejus*, quod minus a vulg. scriptura recedit. Dukerus conj. *etiam invidiose tribunis.*' Rupert. 'Klockius invenerat in ora codicis sui: (in plurimis vero locis, ubi hic vir doctissimus aliquid in suo cod. invenit, magna suspicio est, eum suas conjecturas invenisse:) *etiam summæ ejus invidiam.*' Stroth. Pro *invidiæ* scribendum monet Doering. *invidia.*

NOTÆ

[q] A. U. C. 374.

[r] *Propter incertam famam æris alieni*] Quod varii rumores de magnitudine æris alieni spargerentur; qui, singulorum facultates per censum inspiciendo, poterant dissipari, vel confirmari.

[s] *Cœptaque jam res*] Census, et per eum æstimatio bonorum.

[t] *Collegam suffici censori*] Censoris mors tristissimi ominis habebatur: adeo ut, moriente censorum altero, nec alius in demortui locum surrogaretur, et necesse esset collegam abdicare se magistratu. Vide supra lib. v. c. 31. et infra lib. IX. c. 34.

[u] *Eam vero ludificationem plebis*] Contendebant tribuni, hanc censoribus vitio creatis novos non surrogandi religionem vanam esse, et commentum Senatus ad illudendum plebi.

que,[l] quia nolint conspici summam æris alieni, quæ indicatura sit, demersam partem a parte civitatis:[x] cum interim[y] obæratam plebem objectari aliis atque aliis hostibus. Passim jam sine ullo discrimine bella quæri. Ab Antio Satricum, ab Satrico Velitras, inde Tusculum legiones ductas. Latinis, Hernicis, Prænestinis jam intentari arma, civium magis quam hostium odio; ut in armis terant plebem, nec respirare in Urbe, aut per otium libertatis meminisse sinant, aut consistere in concione, ubi aliquando audiant vocem tribuniciam, de levando fœnere et fine aliarum injuriarum agentem.[m] Quod si sit animus plebi memor patrum libertatis, se nec addici quenquam civem Romanum ob creditam pecuniam passuros, neque delectum haberi; donec, inspecto ære alieno, initaque ratione minuendi ejus, sciat unusquisque, quid sui, quid alieni sit; supersit sibi liberum corpus, an id quoque nervo debeatur.' Merces seditionis proposita[z] confestim seditionem excitavit. Nam et addicebantur multi, et ad Prænestini famam belli novas legiones scribendas Patres censuerant. Quæ utraque simul auxilio tribunicio et consensu plebis impediri cœpta. Nam neque duci addictos tribuni sinebant, neque juniores nomina dabant. Cum Patribus[a] minor præsens[1] cura[b] creditæ pecuniæ juris exequendi,[n] quam delectus, esset; quippe jam a Prænestе profectos hostes in

[l] *Senatum vitare velle ne censuales tabulæ testarentur quæ cujusque facultates essent.*

[m] *Ac termino aliis injuriis imponendo.*

[n] *Persequendi jus creditorum in exigendis debitis.*

—1 ' Pro *minor præsens* leg. vel *minus præsens* cum Gron. (Vid. ad 1. 12. 6.)

NOTÆ

[x] *Demersam partem a parte civitatis*] A patriciis creditoribus, qui pars civitatis sint, obrutam ære alieno plebem, quæ et ipsa pars sit ejusdem civitatis.

[y] *Cum interim*] Expeditior erit sententia demto illo, *cum*, cui nullum postea verbum respondet; nisi *objectari* dicatur pro *objectaretur*.

[z] *Merces seditionis proposita*] Promissum auxilium adversus creditorum vim, et adversus ipsos magistratus delectum habituros.

[a] *Cum Patribus*] Non vacat particula *cum*, ut Gronov. visum: per eam quippe redditur ratio, non quidem cur juniores nomina non darent, sed cur id Senatui ægre esset.

Cum Patribus, &c.] Delet J. F. Gronovius *cum*, et sic distinguit, *nomina*

agro Gabino consedisse nuntiabatur; interim tribunos plebis fama ea ipsa irritaverat magis ad susceptum certamen, quam deterruerat. Neque aliud ad seditionem extinguendam in Urbe, quam prope illatum mœnibus ipsis bellum, valuit.

28. Nam cum esset Prænestinis nuntiatum, nullum exercitum conscriptum Romæ, nullum ducem certum esse, Patres ac plebem in semet ipsos versos;[o] occasionem rati duces eorum, raptim agmine acto,[2 c] pervastatis protinus agris, ad portam Collinam signa intulere. Ingens in Urbe trepidatio fuit. Conclamatum 'ad arma,' concursumque in muros atque portas est:[3] tandemque, ab seditione ad bellum versi, dictatorem T. Quintium Cincinnatum creavere. Is magistrum equitum A. Sempronium Atratinum dixit. Quod ubi auditum est, (tantus ejus magistratus terror erat,) simul hostes a mœnibus recessere, et juniores Romani[4] ad edictum sine retractatione[5] convenere.[p] Dum conscribitur Romæ exercitus, castra interim hostium haud procul Allia flumine posita: inde agrum late populantes, 'fatalem se urbi Romanæ locum cepisse,' inter se jactabant: similem pavorem inde ac fugam fore, ac bello Gallico fuerit. Etenim, si diem, contactum religione, insignemque nomine ejus

[o] *Versos in mutuam perniciem.*

[p] *Edicente dictatore convenerunt absque cunctatione, ad nomina in militiam danda.*

vel *minor in præsens* cum Stroth. qui monet hoc *in* etiam ante *præsens* excidisse VII. 30. pr. (ubi in uno tantum Ms. et sola ed. Ven. reperitur) et centies ante alias voces, de quibus v. Drak. ad X. 18. Mox recte, opinor, *profectus hostis* recepere Gron. et Crev. e 6. Mss. et *in agro Gabino* pro *Sabino* Drak. ex conj. Jac. Gron.' *Rupert.*

2 Vulg. *agmine facto.*—3 'Voss. 1. *et portas.* Forte: *in muros adque portas est.*' J. F. Gronov.—4 'Freinshemius, *Romam:* non sine magna specie.' *Idem.*

NOTÆ

dubant. Patribus, &c. Forte legendum *dum*, nec opus erit, cum eodem, in sequentibus *esset* in *esse* mutare. Sed cum illo *profectus hostis* scripsimus, quoniam ita habent Mss. Codd. *J. Clericus.*

[b] *Minor præsens cura*] Gronov. *minus præsens;* seu minus urgens.

[c] *Raptim agmine acto*] Sic e manuscriptis Gronov. potius quam *agmine facto.* 'Agmen factum' intelligitur conglobatum, sive moveatur, sive non. At agi dicitur agmen, cum ducitur, præsertim cum impetu et citato gressu, quod hic indicat adverbium *raptim.*

loci, timeant Romani, quanto magis Alliensi die [6] Alliam ipsam,[d] monumentum tantæ cladis, reformidaturos! Species profecto his ibi truces Gallorum sonumque vocis in oculis atque in auribus fore.'[q] Has inanium rerum inanes ipsas volventes cogitationes, fortunæ loci delegaverant spes suas.[r] Romani contra, 'Ubicumque esset Latinus hostis, satis scire, eum esse, quem, ad Regillum lacum devictum, centum annorum pace obnoxia [7] [e] tenuerint. Locum, insignem memoria cladis, irritaturum se potius ad delendam memoriam dedecoris, quam ut timorem faciat, ne qua terra sit nefasta victoriæ suæ.[8] [f] Quin ipsi sibi Galli si offerantur [9] [g] illo loco, se ita pugnaturos, ut Romæ pugnaverint in repetenda patria, ut postero die ad Gabios;

[q] *Eo sane loci Romanis obversaturos Gallorum truculentos ac feroces aspectus, &c.*

[r] *Omnem suam spem omini loci crediderant:* seu *fiduciam omnem suam posuerant in omine loci.*

—5 *Detrectatione* Gronov. Doujat. Crevier. all.—6 'Tollendum omnino istud, *Alliensi die:* quod quasi glossema ascriptum fuerat τῷ *contactum religione diem.*' Tan. Faber.—7 Conj. Rupert. *obnoxium.*—8 'In VI. Mss. non male legitur, *terra sit nefasta victoria sua.*' Drak.—9 'Quin *ipsi Galli si offerantur.* Vetusta lectio vestigia certa continet germanæ lectionis: in veteribus enim libris aliquot est: *Quin ipsi sibi Galli se offerant.* Puto autem legendum: *Quin ipsi si ibi Galli se offerant. Ibi* autem intelligit *ad Alliam.*' Sigon. *Sibi* del. Froben. Gronov. Doujat. all. Vid. Not. inf. et Not. Var.

NOTÆ

[d] *Quanto magis Alliensi die Alliam ipsam*] Glossema putat Faber τὸ *Alliensi die.* Sed et dies concurrere potuit cum loco: et illud *magis Alliensi die* aliam fert sententiam, ut velint hostes *Alliam ipsam*, ipsum flumen et locum infelicis pugnæ magis formidandum Romanis, quam Alliensem diem.

[e] *Pace obnoxia*] Obnoxius aliquando sumitur pro subjecto et addicto, et cum ad animum refertur, pro servili. Sallust. 'Ne sibi obnoxia foret:' id est, nisi sibi obtemperaret. Plin. initio lib. IX. 'Obnoxii profecto animi;' et Noster lib. III. 'Obnoxie dicere sententiam:' id est, serviliter: *Avec une entière et absolue dependance.*

Pace obnoxia] Hæc verba monent de re a Livio omissa, qui leges fœderis cum Latinis facti, aut pacis ei concessæ prætermisit; quod non minus ad historiam pertinet, quam descriptiones præliorum, quæ plerumque dubiæ sunt. *Centum annos* hic dicit pro 120. ex ipsius sententia, cum prælium ad lacum Regillum commissum statuat anno U. C. 255. *J. Clericus.*

[f] *Nefasta victoriæ suæ*] Ne, etiamsi dies nefastus sit, terra tamen nulla sit ubi sibi nefas vincere.

[g] *Quin ipsi sibi Galli* [*ipsi Galli*] *si offerantur*] Sigon. *Quin ipsi sibi Galli se offerant: illo loco, &c.* Gronov. conjicit, mutata interpunctione, quod mihi non improbatur, *Quin ipsi sibi* (Romanis nempe) *Galli si offerantur illo loco.*

tunc, cum effecerint, ne quis hostis,[h] qui mœnia Romana intrasset, nuntium secundæ adversæque fortunæ domum perferret.

29. His utrimque animis ad Alliam ventum est. Dictator Romanus, postquam in conspectu hostes erant instructi intentique, 'Videsne tu,' inquit, 'A. Semproni, loci fortuna† illos fretos ad Alliam constitisse? nec illis Dii immortales certioris quicquam fiduciæ, majorisve quod sit auxilii, dederint.' At tu, fretus armis animisque, concitatis equis invade mediam aciem: ego cum legionibus in turbatos trepidantesque inferam signa. Adeste, Dii testes fœderis, et expetite pœnas, debitas simul vobis violatis, nobisque per vestrum numen deceptis.' Non equitem, non peditem sustinuere Prænestini. Primo impetu ac clamore dissipati ordines sunt. Dein, postquam nullo loco constabat acies,[i] terga vertunt; consternatique et præter castra etiam sua‡ pavore prælati,[10] non prius se ab effuso cursu sistunt, quam in conspectu Præneste fuit. Ibi ex fuga dissipati, locum, quem tumultuario opere communirent, capiunt; ne, si intra mœnia se recepissent, extemplo ureretur ager, depopulatisque omnibus obsidio urbi inferretur. Sed postquam, direptis ad Alliam castris, victor Romanus aderat, id quoque munimentum relictum: et, vix mœnia tuta rati, oppido se Præneste includunt. Octo præterea[11] oppida erant[l]

[i] *Atque utinam numina nihil ipsis impertiantur, quod majorem securitatem, aut opem illis debeat afferre.*

[l] *Nullibi supererat copiarum aliqua pars conferta atque instructa.*

10 *Perlati* legendum esse potius notat Sigon.—11 [i] Conjicio scripsisse

NOTÆ

[h] *Ne quis hostis*] Falsam hanc Romanorum jactantiam refutavi lib. v. c. 49.

† *Loci fortuna*] Recte hoc irridet dictator Romanus: sed cur diei fortunam quandam malam annexam putabant, potius quam loco? Vide hujus libri c. 1. *J. Clericus.*

‡ *Præter castra etiam sua*] Hujus locutionis haberemus exemplum apud Terentium, si per librarios licuisset, qui Phorm. Act. v. s. 2. 3. corruperunt proverbium militare: 'ita fugias, ne præter castra,' ex simili huic eventu notum. Scripserunt enim *casam* pro *castra*. Idem.

[l] *Octo præterea oppida erant*] Præter ipsum scilicet Prænestе, ceterorum caput. Nullus igitur conjecturæ Fabri locus, qui legendum suspicatur,

sub ditione Prænestinorum. Ad ea circumlatum bellum: deincepsque, haud magno certamine captis, Velitras exercitus ductus. Eæ quoque expugnatæ. Tum ad caput belli Præneste ventum. Id non vi, sed per deditionem, receptum est. T. Quintius, semel acie victor, binis castris hostium, novem oppidis [k] vi captis, Præneste in deditionem accepto, Romam revertit: triumphansque signum, Præneste devectum,[l] Jovis Imperatoris in Capitolium tulit. Dedicatum est inter cellam Jovis ac Minervæ:[m] tabulaque sub eo fixa, monumentum rerum gestarum, his ferme incisa literis [n] fuit:[12] 'Jupiter atque Divi omnes hoc dederunt, ut T. Quintius dictator oppida novem caperet.' Die vicesimo,[13] quam creatus erat,[o] dictatura se abdicavit.

Livium non *præterea*, sed *per ea tempora*.' Tan. Faber.—12 '*His ferme incisa literis fuit*. Cf. Fest. voc. 'Trientem,' ex quo Pighius plura adjecit verba, quæ Gruterus etiam in exemplaria Livii retulit. Sed ea in nullo reperiri libro ant. et Livium h. l. dixisse *ferme*, adeoque totum titulum vel ignorasse, vel memorare noluisse, jam monuit Gron.' *Rupert.* Vid. Not. Var.—13 '*Vigesima* Grut. Gronov. Crevier. all. *duodevicesimo* Mss. nonnulli, haud male.' *Stroth.*

NOTÆ

octo per ea tempora; quod satis intelligitur ex præterito imperfecto *erant*.

[k] *Novem oppidis*] Velitras pro oppido habet, et octo Prænestinorum oppidis addit.

[l] *Signum, Præneste devectum*] Adverte morem Romanorum nomina captarum urbium evocandi ac transferendi Romam. Vide lib. v. cap. 21. et 22. de Velorum Junone.

[m] *Inter cellam Jovis ac Minervæ*] De his cellis supra cap. 4.

[n] *His ferme incisa literis*] Τὸ *ferme* Gronovio recte videtur indicare totum titulum suis verbis non fuisse exscriptum. Pighius ex Festo restituere conatus est, ejusque inscriptionem audacius quam prudentius in Livii contextum Gruterus intrusit. Verba Festi in voce 'Trientem tertium' sic habent: 'Trientem tertium pondo coronam auream dedisse Jovi donum scripsit T. Quintius dictator, cum per novem dies totidem urbes, ac decimam Præneste cepisset.' Quod dicit *per novem dies*, ne dies continuos putem facit distantia Velitrarum a Præneste: celeritas quidem hujus Quintianæ expeditionis ex die abdicatæ dictaturæ satis patet: sed nisi plura oppida diebus singulis capta sint, quis unquam exercitus uno die viginti passuum millia bis emetiri, et oppidum nihilominus expugnare potuit?

[o] *Die vicesimo, quam creatus erat*] Rotundum hunc numerum secutus est Eutropius; sunt tamen libri optimæ notæ, in quibus scriptum *duodevicesimo die*; quod Sigonius interpretatur, vicesimo secundo, cum sit decimo octavo. Auctoritatem quippe Nonii, qui c. 2. vult *duodevicesimo* ita dici ut *duodecimo*, viri docti repu-

30. Comitia inde habita tribunorum militum consulari potestate; quibus æquatus patriciorum plebeiorumque numerus. Ex Patribus creati P. et C. Manlii, cum L. Julio: plebes C. Sextilium, M. Albinium, L. Antistium dedit.[o] Manliis, quod genere plebeios, gratia Julium anteibant, Volsci provincia, sine sorte, sine comparatione,[p] extra ordinem data: cujus et ipsos postmodo[14] et Patres, qui dederant, pœnituit. Inexplorato pabulatum cohortes misere. Quibus velut circumventis, cum id falso nuntiatum esset, dum, præsidio ut essent, citati feruntur, ne auctore quidem asservato, qui eos, hostis Latinus pro milite Romano, frustratus erat, ipsi in insidias præcipitavere. Ibi dum iniquo loco sola virtute militum restantes[n] cæduntur cæduntque, castra interim Romana, jacentia in campo, ab altera parte hostes invasere. Abducibus utrobique[q] proditæ[15] temeritate atque inscitia res. Quicquid superfuit fortunæ

[n] *Quas cum circumsederi allatum per fallaciam esset ab uno ex hostibus Latinis, qui tanquam miles Romanus deceperat duces; qui dum (ne retento quidem nuntio) celeriter accurrunt, ut illis (cohortibus) opem, velut obsessis, ferant; in paratum ab hostibus periculum præcipites ruerunt. Ibi dum sola exercitus fortitudine resistentes in loco adverso, &c.*

14 Vet. lib. apud Sigon. *postmodum*.—15 Vet. lib. apud eundem *prodita*.—

NOTÆ

diant, potiorque Festi ratio habetur, *duodeviginti* a Græcis tractum observantis, qui sic enuntiant δυοκαίεικοσι; id est, duobus detractis ex viginti. Ideoque non abs re Gronovio visum, aut *octavum decimum* diem intelligi debere, aut scribi *duo et vicesimo*, ut loquitur Fabius in Annalibus a Sigonio relatus ex A. Gellio lib. v. cap. 4. Et vere Livius lib. I. c. 40. 'Duodequadragesimo ferme anno,' inquit, 'ex quo regnare cœperat Tarquinius.' At Priscum Tarquinium annos XXXVIII. regnum tenuisse, ex Dionysio et aliis constat.

[o] A. U. C. 375.

[p] *Sine sorte, sine comparatione*] Vere igitur extra ordinem et per gratiam: nam inter dignitate pares (quales consules, tribuni militum consulari potestate, prætores) munia ita dividebantur, ut vel ipsi inter se compararent, (id est, consultarent et convenirent,) vel, si minus inter eos conveniret, sortirentur, quis hoc, quis illud susciperet.

[q] *Ab ducibus utrobique*] At utriqne Manlio eadem provincia data fuerat: ut non duobus locis prodere vel perdere rem Romanam potuisse videantur. Adversus Volscos ambo quidem missi erant, sed proprio quisque exercitu: uti ex eo conjicere licet, quod mox additur: 'revocati etiam inde (ex Volscis) exercitus et duces.'

populi[r] Romani, id militum[16] etiam sine rectore stabilis virtus tutata est. Quæ ubi Romam sunt relata, primum dictatorem dici placebat: deinde, postquam quietæ res ex Volscis afferebantur, et apparuit, nescire eos victoria et tempore uti, revocati etiam inde exercitus ac duces: otiumque inde, quantum a Volscis, fuit. Id modo extremo anno tumultuatum, quod Prænestini, concitatis Latinorum populis, rebellarunt. Eodem anno Setiam,[17 s] ipsis querentibus penuriam hominum, novi coloni ascripti.[t] Rebusque haud prosperis bello, domestica quies, quam tribunorum militum ex plebe gratia majestasque inter suos obtinuit, solatium fuit.

16 Emendat J. F. Gronov. probantibus Stroth. et Rupert. *Quicquid superfuit fortuna populi Romani et militum.* Vid. Inf. et Not. Var.—17 'Ita legitur ex conj. Sigonii, qui pro vulg. *etiam* ingeniose reposuit *Setiam*.... Ceterum et alius coloniæ nomen post *etiam* aut *hominum* excidisse suspicari possis, aut legendum esse *Pometiam*, seu potius *Antium* pro *etiam*, vel *Circeiis* pro *ipsis*.' Rupert. 'Malui hanc lectionem, [*etiam,*] etiamsi falsa sit, cum in eam omnes codd. conspirent, relinquere, quam conjecturam Sigonii cum recentioribus Edd. recipere, ne aliis emendandi viam obstruerem.' *Stroth.*

NOTÆ

[r] *Quicquid superfuit fortunæ populi*] Nec fortuna populi Romani adeo afflicta erat, ut id solum reliquum esset, quod hi milites tutari possent; nec horum virtus aliud effecit, quam ut ipsi præsenti discrimini se subtraherent; sed fortunæ suæ multum debuere Romani, quæ mentem hostibus eripuit, quominus victoria uterentur. Non igitur dubito, quin prudenti cuivis probetur Gronovii correctio, qui exigua mutatione corrupto huic loco medetur, ut sit, *Quicquid superfuit, fortuna populi Rom. et militum etiam sine rectore stabilis virtus tutata est. Fortuna* in nominandi casu, non *fortunæ*. Verum quod *et* interserit pro *id* non absolute videtur necessarium. Ego sic lubens legerim: *Quicquid superfuit* (ex his scilicet exercitibus duorum Manliorum) *id fortuna populi Romani, militum etiam sine rectore stabilis virtus, tutata est.*

[s] *Eodem anno Setiam*] Cum omissum esset coloniæ nomen a librario, *Setiam* Sigonius subdidit, melius, ni fallor, quam alii *Prænestæ*, aut *Satricum*: et quam Glarean. *Velitras*. Nam *Setiam* coloniam post Satricum deductam Vell. lib. I. recenset. Noster vero Norbæ et Setiæ coloniarum meminit lib. VII. sub finem: unde apparet Setinam coloniam antea deductam fuisse. Est autem Setia oppidum olim Volscorum, ad dextram Amaseni fl. vino generoso nobile, quod hinc Setinum, in colle situm, quibus subjectus ager Pomtinus. Hodie *Sezze* in Campania Romana, quæ Pontificiæ ditionis est.

[t] *Novi coloni ascripti*] Non quod jam ab urbe alii eo deducti antiquitus fuissent; sed quod indigenis volentibus, propter infrequentiam, additi de novo Romani.

31. Insequentis anni principia statim seditione ingenti arsere, tribunis militum consulari potestate Sp. Furio, Q. Servilio secundum, C. Licinio,[18] P. Cœlio, M. Horatio, L. Geganio.[s] Erat autem et materia et causa seditionis æs alienum: cujus noscendi gratia Sp. Servilius Priscus, Q. Cœlius Siculus censores facti, ne rem agerent,[r] bello impediti sunt. Namque trepidi nuntii primo, fuga deinde ex agris, legiones Volscorum ingressas fines, popularique passim Romanum agrum, attulere. In qua trepidatione tantum afuit, ut civilia certamina terror externus cohiberet, ut contra eo violentior potestas tribunicia[u] impediendo delectui esset; donec conditiones impositæ Patribus, ne quis, quoad bellatum[19] esset, tributum daret, aut jus de pecunia credita diceret. Eo laxamento plebi sumto, mora delectui non est facta. Legionibus novis scriptis, placuit, duos exercitus in agrum Volscum legionibus divisis duci. Sp. Furius, M. Horatius dextrorsus maritimam oram atque Antium, Q. Servilius et L. Geganius læva ad montes Ecetram pergunt. Neutra parte hostis obvius fuit. Populatio itaque non illi vagæ similis, quam Volscus latrocinii more, discordia hostium fretus et virtutem metuens,[x] per trepidationem raptim fecerat; sed ab justo exercitu justa ira facta,[y] spatio quoque temporis gravior. Quippe a Volscis, timentibus, ne interim exercitus ab Roma exiret, incursiones in extrema finium factæ erant: Romano contra etiam in hostico morandi causa erat, ut hostem ad certamen eliceret. Itaque, omnibus passim tectis agrorum, vicisque etiam quibusdam exustis, non arbore frugifera, non satis in

[r] *Ne exequerentur susceptum negotium censuræ.*
[y] *Ab ordinato exercitu per iram legitimam illata vastitas.*

18 Vulg. Q. *Servilio II. Licinio Menenio III.*—19 Conj. Rupert. *debellatum.*

NOTÆ

[s] A. U. C. 376.
[u] *Potestas tribunicia*] Tribunorum plebis adversus tribunos militum.
[x] *Et virtutem metuens*] Repete *hostium*, Romanorum scilicet.

spem frugum relictis,[z] omni, quæ extra mœnia fuit, hominum pecudumque præda abacta, Romam utrimque exercitus reducti.

32. Parvo intervallo ad respirandum debitoribus dato, postquam quietæ res ab hostibus erant, celebrari de integro[a] juris dictio;[y] et tantum abesse spes veteris levandi fœneris, ut tributo novum fœnus contraheretur in murum, a censoribus locatum saxo quadrato faciundum. Cui succumbere oneri coacta plebes; quia, quem delectum impedirent,[z] non habebant tribuni plebis. Tribunos etiam militares patricios omnes, coacta principum opibus, fecit, L. Æmilium, P. Valerium quartum, C. Veturium, Ser. Sulpicium, L. et C. Quintios Cincinnatos.* Iisdem opibus[20] obtinuere,[a] ut adversus Latinos Volscosque, qui conjunctis legionibus ad Satricum castra habebant, nullo impediente omnibus junioribus sacramento adactis, tres exercitus scriberent: unum ad præsidium Urbis; alterum, qui, si qui alibi motus extitisset, ad subita belli[1] [b] mitti posset; tertium, longe validissimum, P. Valerius et L. Æmilius ad Satricum duxere. Ubi cum aciem instructam hostium loco æquo invenissent, extemplo pugnatum; et, ut nondum satis claram[2] victoriam,[b] sic prosperæ spei pugnam imber ingentibus procellis fusus diremit. Postero die iterata pugna: et aliquamdiu æqua virtute fortunaque Latinæ maximæ legiones, longa societate militiam Romanam edoctæ, restabant. Eques immissus ordines turbavit; turbatis signa pe-

[z] *Ne relicta quidem semente.*
[a] *Denuo frequentari cœpit forum.*
[b] *Non victoriam quidem omnino indubitatam, sed spem, &c.*

20 Conj. Rupert. *Hi iisdem opibus.*—1 Al. *ad subita bella.*—2 Conj. Tan.

NOTÆ

[y] *Jurisdictio*] Ut jus de pecunia diceretur creditoribus adversus debitores.

[z] *Quem delectum impedirent*] Ut antea prohibendo delectum ad bellum contra hostes laxamentum aliquod a senatu extorserant tribuni plebis.

* A. U. C. 377.

[a] *Obtinuere*] Patricii.

[b] *Ad subita belli*] Ex melioribus libris elegantius, quam ut alii, *ad subita bella.*

ditum illata: quantumque Romana se invexit acies, tantum hostes gradu demoti:[3] et ut semel inclinavit pugna, jam intolerabilis Romana vis erat. Fusi hostes cum Satricum, quod duo millia inde aberat, non castra, peterent, ab equitatu[4] maxime cæsi. Castra capta direptaque. Ab Satrico nocte, quæ prælio proxima fuit, fugæ simili agmine petunt Antium: et cum Romanus exercitus prope vestigiis sequeretur, plus tamen timor, quam ira,[c] celeritatis habuit. Prius itaque mœnia intravere hostes, quam Romanus extrema agminis carpere aut morari posset. Inde aliquot dies vastando agro absumti, nec Romanis satis instructis apparatu bellico ad mœnia aggredienda, nec illis ad subeundum pugnæ casum.

33. Seditio tum inter Antiates Latinosque[d] coorta, cum Antiates, victi malis subactique bello, in quo et nati erant, et consenuerant, deditionem spectarent; Latinos ex diutina pace nova defectio recentibus adhuc animis ferociores ad perseverandum in bello faceret. Finis certaminis fuit, postquam utrisque apparuit, nihil per alteros stare, quo minus incepta persequerentur.[e] Latini profecti a societate pacis, ut rebantur, inhonestæ sese vindicaverunt. Antiates, incommodis arbitris salutarium consiliorum remotis,[e] urbem agrosque Romanis dedunt. Ira et rabies Latinorum, quia nec Romanos bello lædere, nec Volscos in armis retinere potuerant, eo erupit, ut Satricum urbem, quæ receptaculum primum eis adversæ

[e] *Amotis Latinis, qui testes ac disceptatores molesti utilium deliberationum erant, &c.*

Faber *guaram*, id est, certam.—3 Rott. *gradu moti.*—4 ' *Duobus millibus inde aberat ab equite.* Sigonianus, *duo millia passuum inde.* Nostri: *duo millia inde aberat, non castra peterent, ab equitatu.* Hoc postremum et veteres habent add.' *J. F. Gronov.*

NOTÆ

[c] *Plus tamen timor, quam ira*] Velociores fuere Volsci ex metu, quam Romani ex ira: etenim ' pedibus timor addidit alas.'

[d] *Antiates Latinosque*] Latinos veteres, quibus cum nondum in commune nomen coaluerant Volsci, quorum caput Antium.

[e] *Quominus incepta persequerentur*] Neque Antiates impedimento esse, quominus Latini bellum susceptum prosequerentur: neque Latinos obstare, quin pax ab Antiatibus, quibus cordi erat, perficeretur.

pugnæ fuerat, igni concremarent: nec aliud tectum ejus superfuit urbis, (cum faces pariter sacris profanisque injicerent,) quam matris Matutæ templum.[f] Inde eos nec sua religio, nec verecundia Deum arcuisse dicitur, sed vox horrenda, edita templo cum tristibus minis, ni nefandos ignes procul delubris amovissent. Incensos ea rabie impetus Tusculum tulit, ob iram, quod, deserto communi concilio Latinorum, non in societatem modo Romanam, sed etiam in civitatem, se dedissent. Patentibus portis cum improviso incidissent, primo clamore oppidum præter arcem captum est. In arcem oppidani refugere cum conjugibus ac liberis, nuntiosque Romam, qui certiorem de suo casu senatum facerent, misere. Haud segnius, quam fide populi Romani dignum fuit, exercitus Tusculum ductus. L. Quintius et Ser. Sulpicius tribuni militum duxere. Clausas portas Tusculi, Latinosque simul obsidentium atque obsessorum animo hinc mœnia Tusculi[5] tueri vident, illinc arcem oppugnare; terrere una ac pavere.[g] Adventus Romanorum mutaverat utriusque partis animos. Tusculanos ex ingenti metu in summam alacritatem, Latinos ex prope certa fiducia mox capiendæ arcis, quoniam oppido potirentur, in exiguam de se ipsis spem verterat. Tollitur ex arce clamor ab Tusculanis: excipitur aliquanto majore[6] ab exercitu Romano. Utrimque urgentur Latini: nec impetus Tusculanorum, decurrentium ex superiore loco, sustinent; nec Romanos, subeuntes mœnia molientesque obices portarum, arcere possunt. Scalis prius mœnia capta; inde effracta claustra

5 'Vox *Tusculi* forte est glossa, et a multis edd. abest.' *Rupert.*—6 Rott. Voss. uterque *aliquanto major.*

NOTÆ

[f] *Matris Matutæ templum*] In coloniis civium Romanorum eadem colebantur numina, quæ Romæ; ubi matris Matutæ ædes fuit a Servio primum Tullio dedicata, inde a Camillo, confecto Veienti bello, ex voto refecta. Noster lib. v. cap. 19. et 23.

[g] *Terrere una ac pavere*] Terrere Tusculanos in arce obsessos, pavere Romanos exteriora mœnia obsidentes. Huc videtur allusisse Tacit. 'in vulgo nil modicum; terrere, ni paveant; ubi pertimuerint, impune contemni.'

portarum. Et cum anceps hostis et a fronte et a tergo urgeret,[d] nec ad pugnam ulla vis, nec ad fugam loci quicquam superesset; in medio cæsi ad unum omnes. Recuperato ab hostibus Tusculo, exercitus Romam est reductus.

34. Quanto magis † prosperis eo anno bellis tranquilla omnia foris erant, tanto in Urbe vis Patrum in dies miseriæque plebis crescebant; cum eo ipso, quod necesse erat solvi,[h] facultas solvendi impediretur. Itaque, cum jam ex re nihil dari posset,[e] fama et corpore, judicati[i] atque addicti, creditoribus satis faciebant, pœnaque in vicem fidei cesserat.[f] Adeo ergo obnoxios summiserant animos non infimi solum, sed principes etiam plebis, ut non modo ad tribunatum militum inter patricios petendum, quod tanta vi, ut liceret, tetenderant, sed ne ad plebeios quidem magistratus capessendos petendosque ulli viro acri experientique animus esset; possessionemque honoris, usurpati modo a plebe per paucos annos, recuperasse in perpetuum Patres viderentur. Ne id nimis lætum parti alteri esset, parva (ut plerumque solet) rem ingentem moliundi causa intervenit. M. Fabii Ambusti,[k] potentis viri, cum inter sui

[d] *Hostes ex duplici latere advenientes.*
[e] *Nihil solvi possit ex bonis.*
[f] *Et loco solutionis (qua fides præstatur) supplicium succedebat.*

NOTÆ

† *Quanto magis, &c.*] Omisit hic Livius tribunos militares anni Catoniani 379. L. Papirium, L. Menenium, Ser. Cornelium, Ser. Sulpicium, quos memorat Diodorus Siculus ad Olymp. 103. 1. Qua de re vide Henr. Dodwellum Diss. 10. de cyclis 2. 82. *J. Clericus.*

[h] *Eo ipso, quod necesse erat solvi*] Cum magnus esset obæratorum numerus, omnesque simul ad solutionem urgerentur, fiebat ut in ære alieno dissolvendo alter alterum juvare non posset; et sic omnibus ex eo adimeretur solvendi facultas.

[i] *Fama et corpore, judicati*] Luebant fama, quod cum non essent solvendo, tanquam fraudatores condemnarentur. Id autem cum ignominia conjunctum, adeo ut lege Roscia certus decoctoribus locus in spectaculis fuerit constitutus, quamvis quis fortunæ vitio, non suo decoxisset, teste Cic. Philip. II. Corpore autem luebant debitores, quod in vinculis operas pro debito præstare cogerentur, ut jam sæpius annotatum.

[k] *M. Fabii Ambusti*] Cognomen Ambusti qui primus gessit, ex eo sic dictus est, quod adolescens fulmine

corporis homines, tum etiam ad plebem, quod haudquaquam inter id genus contemtor ejus habebatur,[g] filiæ duæ nuptæ, Ser. Sulpicio major, minor C. Licinio Stoloni[l] erat, illustri quidem, viro tamen plebeio: eaque ipsa affinitas haud spreta gratiam Fabio ad vulgum quæsierat. Forte ita incidit, ut, in Ser. Sulpicii tribuni militum domo sorores Fabiæ cum inter se (ut fit) sermonibus tempus tererent, lictor Sulpicii, cum is de foro se domum reciperet, forem (ut mos est) virga percuteret.[m] Cum ad id, moris ejus insueta, expavisset minor Fabia, risui sorori fuit, miranti ignorare id sororem. Ceterum is risus stimulos parvis mobili rebus animo muliebri subdidit: frequentia quoque prosequentium rogantiumque, 'num quid vellet,' credo fortunatum matrimonium ei sororis visum; suique ipsam malo arbitrio, quo a proximis quisque minime anteiri vult, pœnituisse.[h] Confusam eam ex recenti morsu animi cum pater forte vidisset, percunctatus, 'satin salvæ?' avertentem causam doloris[i] (quippe nec satis piam adversus so-

[g] *Gratiosus et inter viros sui ordinis (patricii), et inter plebeios quoque; quoniam apud eos credebatur ordinem illum (plebeium) neutiquam despicere.*

[h] *Animum fœmineum, qui exiguis rebus facile movetur atque impellitur, vehementi incitatione inflammavit. Suspicor etiam conjugium sororis fortunatum ei visum ob multitudinem eorum qui maritum sequebantur, et quærebant an aliquid juberet: ideoque eam deplorasse sortem suam, perversa illa voluntate qua unusquisque se a necessariis superari minime patitur.*

[i] *Cum illa alio verteret doloris causam.*

NOTÆ

in naribus tactus fuisset.

[l] *Licinio Stoloni*] Inutilem ex radicibus arborum fruticationem Latini stolonem appellant: inde Stolonum cognomen in Liciniorum gentem invectum, quod hic Licinius propter diligentiam culturæ confirmavit, quoniam nullus in ejus fundo reperiri poterat stolo, quod eos sedulo circum arbores effoderet, auctore Varr. IV. de Re Rust. Plin. lib. XVII. cap. 1. *Stoloni* ait nomen datum ob pampinationem inventam. Licinii vero nomen iis generaliter inditum qui parvis oculis nascebantur.

[m] *Forem (ut mos est) virga percuteret*] Consule, aliove majori magistratu ædes aliquas ingressuro, virga fores a lictore percutiebantur, monendi causa; nisi ejus esset ædes, cui deferendus ab ipso magistratu videretur honor. Qua de causa Cn. Pompeius, confecto Mithridatico bello, intraturus Posidonii sapientiæ professoris domum, 'fores percuti de more a lictore vetuit; et fasces lictorios januæ summisit is, cui se Oriens Occidensque summiserat,' inquit Plin. l. VII. c. 30.

rorem, nec admodum in virum honorificam) elicuit comiter sciscitando, ut fateretur, eam esse causam doloris,[8] quod juncta impari esset, nupta in domo, quam nec[9] honos nec gratia intrare posset.[k] Consolans inde filiam Ambustus bonum animum habere jussit: eosdem prope diem domi visuram honores, quos apud sororem videat. Inde consilia inire cum genero cœpit, adhibito L. Sextio, strenuo adolescente, et cujus spei nihil præter genus patricium deesset.

35. Occasio videbatur rerum novandarum propter ingentem vim æris alieni; cujus levamen mali plebes, nisi suis in summo imperio locatis, nullum speraret. Accingendum ad eam cogitationem[n] esse.[10] Conando agendoque jam eo gradum fecisse plebeios, unde, si porro annitantur, pervenire ad summa,[11 o] et Patribus æquari, tam honore, quam virtute, possent. In præsentia tribunos plebis fieri placuit, quo in magistratu sibimet ipsi viam ad ceteros

[k] *In qua nullus pateret aditus, nec ad dignitatem, nec ad potentiam.*

8 'Forte verba, *ut fateretur, eam esse causam doloris*, certe postrema *causam doloris*, inconcinne repetita, (v. tamen ad I. 3. 8.) e marg. irrepserunt, et leg. *ex avertente* sc. se a patre, ut confusionem animi ab eo occultaret, (nisi jungere malis *percunctatus avertentem* sese) *causam doloris elicuit*, ut 'arcana ejus elicuit' XL. 23. pr. et 'sermonem elicere.' IX. 6.' *Rupert.*—9 Vet. lib. apud Sigon. *in quam nec.*

10 Conj. J. F. Gronov. *Accingendum ad ea cogitationem esse.*—11 *Ad sum-*

NOTÆ

[n] *Accingendum ad eam cogitationem*] *Accingendum* esse, pro 'accingi,' vel 'se accingere,' aut sine pronomine, 'accingere oportere.' Nam et in activa voce dixit Virgil. 'accingunt omnes operi.' Nec probari mihi potest Gronovii conjectura, quasi melius sit *accingendam ad ea cogitationem.* Quis enim 'accingere' a personis transtulit? aut quis ferat 'cogitationem accingi,' seu 'accinctam,' dici?

[o] *Pervenire ad summa* [*summam*] Cave *summam* adjectivum putaveris, quasi ad cogitationem referatur. Non enim de cogitatione, spe, consiliove agitur, sed de ipsa re. Est itaque substantive summa, rerum seu reip. summa, nullo addito, suprema administratio, præcipuus gradus auctoritatis. Sic apud Cic. IV. Catil. 'Quid ego hic equites Romani commemorem, qui vobis ita summa ordinis consiliique concedunt, ut vobiscum de amore reip. certent?' Id qui non probaverit, legat licet, *pervenire ad summa.*

honores aperirent. Creatique tribuni C. Licinius et L. Sextius promulgavere leges omnes[p] adversus opes patriciorum, et pro commodis plebis: unam de ære alieno, ut, deducto eo de capite, quod usuris pernumeratum esset, id, quod superesset, triennio æquis portionibus persolveretur:[l] alteram de modo agrorum, ne quis plus quingenta jugera[q] agri possideret: tertiam, ne tribunorum militum comitia[r] fierent,[12] consulumque utique alter ex plebe crearetur. Cuncta ingentia, et quæ sine certamine maximo obtineri non possent. Omnium igitur simul rerum, quarum immodica cupido inter mortales est, agri, pecuniæ, honorum, discrimine proposito,[m] conterriti Patres, cum trepidassent,[13] publicis privatisque consiliis nullo remedio alio, præter expertam multis jam ante certaminibus intercessionem, invento, collegas adversus tribunicias rogationes comparaverunt. Qui, ubi tribus ad suffragium ineundum citari a Licinio Sextioque viderunt, stipati Patrum præsidiis, nec recitari rogationes, nec solenne quicquam aliud ad sciscen-

[l] *Ut quod usurarum nomine solutum esset, imputaretur in sortem; reliqua sors æquis tribus per annos totidem pensionibus repræsentaretur.*

[m] *Cum constitutum esset certamen de iis omnibus quorum cupiditate homines inter se committuntur, atque agitantur, &c.*

---

mum Gronov. Doujat.—12 Reponendum monet Sigon. ex vett. libb. *ne tribunorum militum comitia fierent, sed consulum, et ut utique alter ex plebe crearetur.* Codd. nonnullorum præsidio conjectura Drakenborchii nititur, *ne tribunorum militum comitia fierent, sed consulum; utique alter ex p. c.*'—13 Legendum monet

NOTÆ

[p] *Promulgavere leges omnes*] Hi duo tribuni plebis cum aliis creati plures promulgarunt leges, quæ omnes, &c.

[q] *Plus quingenta jugera*] Hujus legis sive plebisciti auctor, Licinius Stolo, sua ipse lege paulo post damnatus est, convictus modum a se præscriptum in duplum excessisse, et mille jugera possidere, dimidium suo, dimidium filii nomine.

Plus quingenta jugera] Non exiguus erat ille agri modus iis temporibus; nam, ut docet Varro de R. R. l. 1. c. 10. 'Jugerum est, quod quadratos duos actus habet: actus quadratus, qui et latus est pedes 120. et longus totidem.' Paulo post, pro *consulumque*, scripsimus *sed consulum*, ex antiquis libris, ut volebat J. F. Gronovius. *J. Clericus.*

[r] *Ne tribunorum militum comitia*] Ne crearentur in posterum tribuni militum consulari potestate: sed summa rerum ad consules rediret, quorum saltem unus esset ex plebe.

dum plebi fieri passi sunt. Jamque frustra sæpe concilio advocato, cum pro antiquatis rogationes essent, 'Bene habet,' inquit Sextius; 'quandoquidem tantum intercessionem pollere placet, isto ipso telo tutabimur plebem. Agitedum, comitia indicite, Patres, tribunis militum creandis. Faxo, ne juvet vox ista VETO, qua nunc concinentes collegas nostros tam læti auditis.' Haud irritæ cecidere minæ: comitia, præter ædilium[s] tribunorumque plebis, nulla sunt habita. Licinius Sextiusque, tribuni plebis refecti,[*] nullos curules magistratus creari passi sunt. Eaque solitudo magistratuum, et plebe reficiente duos tribunos, et his comitia tribunorum militum tollentibus, per quinquennium[t] Urbem tenuit.[14]

36. Alia bella opportune quievere: Veliterni coloni, gestientes otio, quod nullus exercitus Romanus esset, et agrum Romanum aliquoties incursavere, et Tusculum oppugnare adorti sunt. Eaque res, Tusculanis veteribus sociis, novis civibus, opem orantibus, verecundia maxime[15] non Patres modo, sed etiam plebem, movit. Remittentibus tribunis plebis,[*] comitia per interregem sunt habita; creatique tribuni militum L. Furius, A. Manlius, Ser. Sulpicius, Ser. Cornelius, P. et C. Valerii,[†] haudquaquam tam obedientem in delectu, quam in comitiis, plebem habuere: ingentique con-

[*] *Tribunis plebis renuntiantibus intercessioni.*

Tan. Faber *trepidarent.*—14 Conj. Rupert. *in Urbe tenuit.*

NOTÆ

[s] *Ædilium*] Plebeiorum.

[*] A. U. C. 378. sine majoribus magistratibus.

[t] *Per quinquennium*] Eutropius et Cassiodorus huic anarchiæ quadriennium tantum assignant. Itemque Sex. Rufus cujus hic ascribenda videntur verba: 'Quadraginta quinque annis Romæ consules defuerunt: sub decemviris, duobus; sub tribunis militum, quadraginta tribus; sine magistratibus Roma fuit annis quatuor.' Sed quod scribit Romam XLIII. annis sub tribunis militum fuisse, de eo tantum tempore accipiendum quod ex patriciis solis facti ejusmodi tribuni: unde et totius annorum summæ augendus est numerus adjectis annis quibus ex utroque ordine tribuni militum creati.

[†] A. U. C. 383.

tentione exercitu scripto profecti, non ab Tusculo modo summovere hostem, sed intra suamet ipsum mœnia compulere. Obsidebanturque haud paulo vi majore Velitræ, quam Tusculum obsessum fuerat; nec tamen ab eis, a quibus obsideri cœptæ erant, expugnari potuere. Ante novi creati sunt tribuni militum, Q. Servilius, C. Veturius,[16] A. et M. Cornelii, Q. Quintius, M. Fabius.[a] Nihil ne ab his quidem tribunis ad Velitras memorabile factum. In majore discrimine domi res vertebantur: nam præter Sextium Liciniumque latores legum, jam octavum tribunos plebis refectos, Fabius quoque tribunus militum, Stolonis socer, quarum legum auctor fuerat,[u] earum suasorem se haud dubium ferebat. Et, cum octo ex collegio tribunorum plebis primo intercessores legum fuissent, quinque soli erant:[x] et (ut ferme solent, qui a suis desciscunt) capti et stupentes animi[17 y] vocibus alienis id modo, quod domi præceptum erat, intercessioni suæ prætendebant: 'Velitris in exercitu plebis magnam partem abesse: in adventum militum comitia differri debere, ut universa plebes de suis commodis suffragium ferret.' Sextius Liciniusque, cum parte collegarum et uno ex tribunis militum Fabio, artifices jam tot annorum usu tractandi animos plebis,[a] primores Patrum productos interrogando de singulis, quæ ferebantur ad populum, fatigabant: 'Auderentne postulare, ut, cum

[a] *Post tot annorum experientiam earum artium periti, quibus allicerentur atque impellerentur plebeiorum mentes.*

16 *Maxima* in ed. Rom. 1472. prob. Stroth.—16 Addunt *iterum* Gronov. Doujat. Crevier.—17 'In uno cod. *animis*, quod ad utrumque partic. referri

NOTÆ

[a] A. U. C. 384.

[u] *Fabius, &c. quarum legum auctor fuerat*] Quemadmodum filiæ minori promiserat, extremo c. 34.

[x] *Quinque soli erant*] Tribus ex intercessorum numero ad Sextium et Licinium adjunctis, aut certe intercessioni renuntiantibus, non nisi quinque supererant qui in ea perseverarent.

[y] *Capti et stupentes animi*] Vult hos quinque tribunos, cum res agenda esset, deprehensos, hærentes, impeditos, atque animo attonito fuisse; quoniam non proprio ingenio utebantur in eo negotio prosequendo, ubi firmanda rationibus erat intercessio, collegarum copatibus ab ipsis oppo-

bina jugera agri plebi dividerentur, ipsis plus quingenta jugera habere liceret? Ut singuli prope trecentorum civium possiderent agros, plebeio homini vix ad tectum necessarium, aut locum sepulturæ,[s] suus pateret ager? An placeret, fœnere circumventam plebem potius, quam sorte creditum solvat,[18 a] corpus in nervum ac supplicia dare?[r] et gregatim quotidie de foro addictos duci, et repleri vinctis nobiles domos?[19] et, ubicumque patricius habitet, ibi carcerem privatum esse?'

37. Hæc indigna miserandaque auditu cum apud timentes sibimet ipsos,[b] majore audientium indignatione, quam sua, increpuissent; 'atqui nec agros occupandi modum, nec fœnere trucidandi plebem,[c] alium Patribus unquam

[r] *Corpora sua tradere vinculis ferreis constringenda, et suppliciis exercuienda.*

potest.' *Rupert.*—18 *Plebem, ni potius, quam sortem creditum solvat* edd. ante Drak. Conj. Bauer. *ni ocius sortem creditam solvat.*—19 Vet. lib. apud Sigon. *nobilium domos.*

NOTÆ

sita: unde ea tantum afferebant quæ aliorum monitis domi antea fuerant meditati. Nimirum, &c.

[s] *Aut locum sepulturæ*] Tritum Romanorum veterum sepulcra extra Urbem in agris cujusque privatis fuisse.

[a] [*Ni*] *potius, quam sorte* [*sortem*] *creditum solvat*] Vexatus inprimis locus Sigonii, Faërni, Salmasii lectionibus et conjecturis. Gronovius legendum conjiciebat, *An placeret fœnore circumventam plebem, potius quam sorte creditum solvat, corpus in nervum ac supplicia dare:* quam lectionem ait a Mureto ex membranis annotatam, prout sibi a Nesselrodio S. J. confirmatum esse. Quod a sententia quidem Livii non videtur abhorrere. Sed quæ adduntur a Gronovio, rem implicant magis meo judicio, quam explicant. Miror in re non ita difficili tot præclara ingenia laborasse, cum adjecta unica syllaba constet plane sententia tribunorum: si nempe legamus, *an placeret fœnore circumventam plebem, ni id* (fœnus nempe, sive usuras) *potius quam sortem creditam solvat*, vel *quam sortem crediti solvat, corpus in nervum ac supplicia dare.* Id enim querebantur, ita exhauriri atque obrui plebem pondere usurarum, quæ ante sortem exigebantur, ut nunquam ad solvendam, in totum, vel ex parte, sortem posset pervenire; ne tum quidem cum corpora in ergastulum darentur.

[b] *Apud timentes sibimet ipsos*] Coram plebeiis qui a creditorum injuriis sibi quisque metuebant: ideoque plus quam ipsi tribuni indignabantur.

[c] *Fœnere trucidandi plebem*] Qui vitæ subsidia præripit, trucidare videtur. Unde illud Ambrosii: *pauperes, si,* cum posses, *non pavisti: occidisti.* Hoc facit usura. Neque enim tantum debitorem morsu continuo arro-

fore,'[g] affirmabant, 'nisi alterum ex plebe consulem, custodem suæ libertatis, plebes fecisset.'[20] Contemni jam tribunos plebis,[1] quippe quæ potestas jam suam ipsa vim frangat intercedendo. Non posse æquo jure agi, ubi imperium penes illos, penes se auxilium tantum sit.[d] Nisi imperio communicato, nunquam plebem in parte pari rei publicæ fore: nec esse, quod quisquam satis putet, si plebeiorum ratio comitiis consularibus habeatur: nisi alterum consulem utique ex plebe fieri necesse sit, neminem fore. An jam memoria exisse, cum tribunos militum idcirco potius, quam consules, creari placuisset, ut et plebeiis pateret summus honos, quatuor et quadraginta annis[e] neminem ex plebe tribunum militum creatum esse? Qui crederent, duobusne in locis[a f] sua voluntate impartituros[3] plebi ho-

[g] *Non aliter patricios finem facturos sive agrum publicum usurpandi, sive plebeios usuris opprimendi ac devorandi, quam si, &c.*

20 *Plebs fecisset* Gronov. Doujat. Crevier.—1 *Plebi* Gronov. *plebei* Crevier. —2 'Cum Jac. Gronov. leg. *Qui crederent*, vel *Quis crederet, duobus nunc in locis* cet. aut cum J. F. Gron. delendum sive τὸ *ne*, sive *qui crederent*. Faber conj. *Quid? crederentne duobus in locis*, et Bauer. *creatum esse, cui rem publicam crederent*, ut indignitas augeatur: dignos non habitos plebeios nec idoneos quibus resp. crederetur.' *Rupert.* Vid. inf. et Not. Var.—3 *Impertituros*

NOTÆ

dit, quod indicat Hebraicum נשך, *neschekh*, sed enecat: siquidem pecuniam et substantiam omnem paulatim absumit, et surripit, quæ ex Græco adagio, αἷμα καὶ ψυχὴ βροτοῖς. 'Hinc usura vorax, avidumque in tempore fœnus' apud Lucanum. An potius, *in tempora?*

[d] *Penes se auxilium tantum sit*] Tribuni plebis vetandi, non (ut consules) imperandi, jus habebant: intercedendo ac prohibendo ferebant oppressis opem.

[e] *Quatuor et quadraginta annis*] Verum quidem est ab anno U. C. 309. quo primum creati tribuni militum consulari potestate, ad annum 353. quo primus e plebe Licinius ad eam dignitatem est evectus, annos numerari XLIV. Sed per ea tempora non nisi bis ac vicies habita fuerant hujusmodi tribunorum comitia ante illa quibus Licinius cum aliis plebeiis creatus: et qui primi hunc magistratum inierant, abdicare jussi erant, tanquam vitio facti. Inter hos tribunatus inserti pari fere annorum numero consules.

Quatuor et quadraginta annis] Ab anno U. C. 311. ad annum 355. quo C. Licinius Calvus e plebe factus est tribunus militum. Quare confirmationem hinc trahit Dodwelliana Chronologia, quam secuti sumus; cum ex aliorum calculo non inveniantur 44. anni inter hasce epochas. *J. Clericus.*

[f] *Qui crederent, duobusne in locis*] Delendum vel τὸ *ne*, vel τὰ *qui crede-*

norem, qui octona loca[g] tribunis militum creandis occupare soliti sint? et ad consulatum viam fieri passuros, qui tribunatum septum tam diu habuerint? Lege obtinendum esse, quod comitiis per gratiam nequeat; et seponendum extra certamen alterum consulatum, ad quem plebi sit aditus, quoniam in certamine relictus[h] præmium semper potentioris futurus sit. Nec jam posse dici id, quod antea jactare soliti sint, non esse in plebeiis idoneos viros ad curules magistratus. Numquid enim socordius aut segnius rem publicam administrari post P. Licinii Calvi tribunatum, qui primus ex plebe creatus sit; quam per eos annos gesta sit, quibus præter patricios nemo tribunus militum fuerit? Quin contra patricios aliquot damnatos post tribunatum, neminem plebeium. Quæstores quoque,[i] sicut tribunos militum, paucis ante annis ex plebe cœptos creari:[4] nec ullius eorum populum Romanum pœnituisse.

Gronov. Doujat. Crevier.—4 Al. *cœptos creari?*

NOTÆ

ret, vel *quis crederet*, (quod Sigonio placebat,) Gronov. censet. Sic sane expedita res erit. Nec magis implicata videbitur, si Tan. Fabri judicio, transferatur particula *ne*: sic: *quid? crederentne duobus in locis.* Idem erit intellectus, si, sola interpunctione mutata, legamus: *quid crederent? duobusne in locis, &c.* Alioqui satis plana per se est sententia, plebeios credere haudquaquam debere futurum, ut patricii ex duobus consulum locis patiantur ultro unum plebeio cuiquam assignari; nisi id certa lege constitutum fuerit.

Esse? qui crederent duobusne] Legerim et distinxerim: *creatum? Essene qui crederent duobus in locis, &c.* Minima certe eo modo fit mutatio. *J. Clericus.*

[g] *Octona loca*] Initio tres duntaxat creabantur tribuni militum consulari potestate, deinde quatuor, postea sex ab an. 348. atque hic status ferme numerus fuit. Nec vero amplioris numeri ulla alibi vestigia. Quare quod hic dicitur, *patricios octona loca* in creandis tribunis militum occupare solitos esse, emendandum ita ut *sena loca* scribantur. Qua enim fronte solenne esse coram universo populo affirmarent tribuni, quod vix semel, ac ne semel quidem contigisse apud omnes constaret? Vid. l. v. c. 1.

[h] *In certamine relictus*] Si consulatus inter contendentes de eo patricios et plebeios relinquatur populi arbitrio, semper patriciis tanquam potentioribus deferetur.

[i] *Quæstores quoque*] De quæstoribus rei pecuniariæ duplicandis, ut duo in urbe ærarium curarent, duo consulibus adessent ad rem militarem, certatum fuerat inter plebem et Senatum anno 315. uti lib. IV. cap. 43. et 44. dictum. Anno demum 344.

Consulatum superesse plebeiis:[k] eam esse arcem libertatis, id columen. Si eo perventum sit, tum populum Romanum vere exactos ex Urbe reges, et stabilem libertatem suam existimaturum. Quippe ex illa die in plebem ventura omnia, quibus patricii excellant, imperium atque honorem, gloriam belli, genus, nobilitatem, magna ipsis fruenda, majora liberis relinquenda.' Hujus generis orationes ubi accipi videre; novam rogationem promulgant, ut pro duumviris sacris faciundis[l] decemviri creentur, ita ut pars ex plebe, pars ex Patribus fiat: omniumque earum rogationum comitia in adventum ejus exercitus differunt, qui Velitras obsidebat.

38. Prius circumactus est annus, quam a Velitris reducerentur legiones. Ita suspensa de legibus res ad novos tribunos militum dilata.[5] Nam plebis tribunos eosdem; duos utique, quia[6] legum latores erant, plebes reficiebat. Tribuni militum creati T. Quintius, Ser. Cornelius, Ser. Sulpicius, Sp. Servilius, L. Papirius, L. Veturius.* Principio statim anni ad ultimam dimicationem de legibus ventum: et, cum tribus vocarentur, nec intercessio collegarum latoribus obstaret, trepidi Patres ad duo ultima auxilia, summum imperium summumque ad civem, decurrunt. Dictatorem dici placet. Dicitur M. Furius Camillus, qui magistrum equitum L. Æmilium cooptat. Legum quoque latores adversus tantum apparatum adversariorum et ipsi causam plebis ingentibus animis armant: concilioque plebis indicto,[r] tribus ad suffragium vocant. Cum dictator, stipatus agmine patriciorum, plenus iræ minarumque consedisset, atque ageretur res solito primum certamine inter se tribunorum plebi, ferentium legem inter-

[r] *Et comitiis tributis.*

NOTÆ

creati sunt quatuor, quorum tres plebeii. Supra eodem lib. cap. 54.

[k] *Consulatum superesse plebeiis*] Supple, expugnandum, seu adipiscendum a plebeiis, ne qua in re inferiores patriciis viderentur. Nam hactenus ea illis dignitas defuerat.

[l] *Pro duumviris sacris faciundis*] Hi, sive hactenus duumviri patricii, sive postea decemviri ex utroque genere mixti, librorum Sibyllinorum custodes, sacra, quoties opus erat, ex carminum illorum præscripto curabant.

* A. U. C. 385.

cedentiumque, et, quanto jure potentior intercessio erat, tantum vinceretur favore legum ipsarum latorumque, et, 'Uti rogas,'[7] primæ tribus dicerent;[m] tum Camillus, 'Quandoquidem,' inquit, 'Quirites, jam vos tribunicia libido, non potestas, regit, et intercessionem, secessione quondam plebis partam, vobis[8] eadem vi facitis irritam, qua peperistis; non rei publicæ magis universæ, quam vestra causa, dictator intercessioni adero,[9][n] eversumque vestrum auxilium imperio tutabor. Itaque, si C. Licinius et L. Sextius intercessioni collegarum cedunt; nihil patricium magistratum inseram concilio plebis. Si adversus intercessionem, tanquam captæ civitati leges imponere tendent, vim tribuniciam a se ipsa dissolvi non patiar.' Adversus ea cum contemtim tribuni plebis rem nihilo segnius peragerent, tum percitus ira Camillus lictores, qui de medio plebem emoverent, misit. Et addidit minas, si pergerent, sacramento omnes juniores adacturum, exercitumque extemplo ex Urbe educturum.[10] Terrorem ingentem incusserat plebi; ducibus plebis accendit magis certamine animos, quam minuit. Sed, re neutro inclinata,[s]

[s] *Rebus imperfectis, et neutram in partem definitis.*

5 Conj. Bauer. *delata.*—6 *Qui* Gronov. Doujat. Crevier.—7 Vulg. *et si rogassent.* Vid. Not. Var.—8 Vulg. *nobis.*—9 Vett. libb. *intercessioni vestræ adero.*—10 Vulg. *exercitum extemplo, ex urbe deducturum.* Vet. lib. ap. Sigon.

NOTÆ

[m] *Uti rogas, primæ tribus dicerent*] Hæc solennis formula fuit rem a magistratu propositam comprobantium suffragiis suis, sive voce, sive tabella exprimoretur: *Uti rogas:* id est, ut tu consul, dictator, tribune, interrogas, ita ego censeo. Itaque recte emendavit Sigonius ex νῷ *uti rogassent.*

Uti rogas] Hoc est, fiat, uti rogas. Formula fuit qua plebs rogationibus assentiebatur, ut recte ostendit Car. Sigonius. *J. Clericus.*

[n] *Dictator intercessioni adero*] Alias *intercessioni vestræ:* expulit Gron. τὸ *vestræ*, quod non tribunos plebis, qui soli jus habebant intercedendi, sed plebem ipsam Camillus alloquatur. Sed cum concioni omnes tribuni interessent, tam quisque, qui in gratiam Senatus intercedebant plebiscito, quam Licinius Sextiusque, quorum conatibus intercedebatur, aliique neutrarum partium; non video quid obsit, quominus ad tribunos quisque intercessionis auctores pertinere potuerit sermo Camilli.

magistratu se abdicavit; seu quia vitio creatus erat, ut scripsere quidam, seu quia tribuni plebis tulerunt ad plebem, idque plebs scivit, ut, si M. Furius pro dictatore quid egisset, quingentum millium [11] ei [o] multa esset. Sed auspiciis magis, quam nova exempli rogatione, deterritum ut potius credam, cum ipsius viri facit ingenium, tum quod ei suffectus est extemplo P. Manlius dictator: quem quid creari attinebat ad id certamen, quo M. Furius victus esset? et quod eundem M. Furium dictatorem insequens annus habuit, haud sine pudore certe fractum priore anno in se imperium repetiturum: simul quod eo tempore, quo promulgatum de multa ejus traditur, aut et huic rogationi, qua se in ordinem cogi videbat, obsistere potuit; aut ne illas quidem, propter quas et hæc lata erat, impedire: et, quoad usque ad memoriam nostram tribuniciis consularibusque certatum viribus est, dictaturæ semper altius fastigium fuit.[12]

39. Inter priorem dictaturam abdicatam novamque a

exercitumque extemplo educturum.—11 *Æris* addunt codd. nonnulli.—12 '*Et quod usque ad memor. nostram tribun.... fuit.* Desideratur vox una, sine qua stare hæc sententia non potest, quam diu a me quæsitam vix in uno tandem manuscripto libro reperi: *et quod quotiens usque ad:* at malim illam postponi, sic: *et quod usque ad memoriam nostram quoties tribuniciis.*' Sigon.

NOTÆ

[o] *Quingentum millium ei*] Immensa pecunia, et, si æs grave intelligimus, supra cujusquam tunc privati facultates. Essent enim lib. Francicarum 937500. Sed magnitudine pecuniæ deterrendus erat tantus vir a dictaturæ vi exerenda. Si ad ætatis suæ æstimationem respexisse velimus Livium 15000. librarum nostratium hæc summa non implebit. At Plut. in Cam. quinque argenti myriadas vertit, hoc est, quinquaginta millia drachmarum Atticarum: nondum enim argentea apud Romanos pecunia, nisi aliunde advecta. Drachma æstimata ad pretium quo apud nos est hodie argentum cusum, librarum Gallicarum 27. in singulas marcas, assibus nostris 6. æquiparari possunt addito fere semisse, siquidem grossum nostrum pendant. Sic fient 21250. libr. Quod si, non habita nec ponderis argenti, nec monetæ nostræ ratione, drachmas pretio antiquo denariorum, decem nempe assibus Romanis, id est, non multo plus quinis nostratibus, æstimemus, ex illis quindecim myriadibus summa parum ultra 12500. libras procedet.

Quingentum millium] Ingens pondus æris iis temporibus, et quod quinquies majus fuit censu primæ classis, de quo vide ad l. 1. c. 43. *J. Clericus.*

Manlio initam, ab tribunis velut per interregnum concilio plebis habito, apparuit, quæ ex promulgatis plebi,[p] quæ latoribus gratiora essent. Nam de fœnere atque agro rogationes jubebant, de plebeio consulatu antiquabant.[13 q] Et perfecta utraque res esset, ni tribuni se[14] in omnia simul consulere plebem[r] dixissent. P. Manlius deinde dictator rem in causam plebis inclinavit, C. Licinio,[15] qui tribunus militum[s] fuerat, magistro equitum de plebe dicto. Id ægre Patres passos accipio; dictatorem propinqua cognatione Licinii se apud Patres excusare solitum, simul negantem, magistri equitum majus, quam tribuni consularis, imperium esse. Licinius Sextiusque, cum tribunorum plebi creandorum indicta comitia essent, ita se gerere, ut, negando jam sibi velle continuari honorem, acerrime accenderent[t] ad id, quod dissimulando petebant, plebem: ‘ No-

13 Conj. J. F. Gronov. *de plebe consules antiquabant.* Vid. Not. inf.— 14 Vet. lib. ap. Sigon. *ni tribuni plebis se.*— 15 Conj. Rupert. *P. Licinio.*—

NOTÆ

[p] *Quæ ex promulgatis plebi*] Licinius et Sextius tribuni plebis, latores harum legum, consulatum affectabant: ipsi plebi minus curæ erat, alterum e consulibus necessario e plebe creari: id magis urgebat, ne ob æs alienum vexaretur, utque agri publici partem ferret. Has duas tantum leges probabat.

[q] *De plebeio consulatu antiquabant*] Conjicit Gronov. *de plebe consules antiquabant.* Rejiciebant nempe legem illam, vel caput illud legum, quod ad unum de plebe consulem spectabat. *Antiquare* enim ex Festo est in pristinum morem seu antiquum statum ac modum reducere.

[r] *Se in omnia simul consulere plebem*] Cum tres revera leges promulgatæ essent in totidem capita, quæ natura sua erant distincta, plebi eam legem ponunt hi tribuni, ut omnia capita simul vel admittat, vel repudiet. Id quidem non recto jure; (cautum enim legibus erat ne plus quam de singulis rebus consuleretur populus;) sed tamen nonnisi quatenus a Magistratibus consuleretur, consultare plebs poterat. Vide tamen orationem Appii Claudii Crassi mox c. 40.

[s] *C. Licinio, qui tribunus militum*] Non hic Licinium seditionis auctorem, (quanquam ita Plutarchus censebat,) sed alium intellige, quem tribunum militum fuisse Livius notat. Ejus autem tribunatum Sigonius auctore Diodoro Siculo refert ad annum 376. facitque collegam Sp. Furii Medullini. Seditiosus autem ille legum lator hoc anno nonum tribunus plebis refectus erat, nec simul cum hoc magistratu magistrum equitum gerere potuisset. Et vero ejus, tanquam diversi, mox Noster meminit.

[t] *Acerrime accenderent*] Simili arte Augustus, teste Tacito, Caium et Lu-

num se annum jam velut in aciem [16] adversus optimates maximo privatim periculo, nullo publice emolumento stare. Consenuisse jam secum et rogationes promulgatas, et vim omnem tribuniciæ potestatis. Primo intercessione collegarum in leges suas pugnatum esse; deinde ablegatione juventutis ad Veliternum bellum: postremo dictatorium fulmen in se intentatum. Jam nec collegas, nec bellum, nec dictatorem obstare; quippe qui etiam omen plebeio consuli, magistro equitum ex plebe dicendo, dederit. Se ipsam plebem et commoda morari sua.' Liberam urbem ac forum a creditoribus, liberos agros ab injustis possessoribus extemplo, si velit, habere posse. Quæ munera quando tandem satis grato animo æstimaturos, si, inter accipiendas de suis commodis rogationes, spem honoris latoribus earum incidant? Non esse modestiæ populi Romani id postulare, ut ipse fœnere levetur, et in agrum injuria possessum a potentibus inducatur; per quos ea consecutus sit, senes tribunicios non sine honore tantum, sed etiam sine spe honoris, relinquat.[17] Proinde ipsi primum statuerent apud animos, quid vellent: deinde comitiis tribuniciis [18] [u] declararent voluntatem. Si conjunctim ferri ab se promulgatas rogationes vellent, esse, quod eosdem reficerent tribunos plebis: perlaturos enim, quæ promulga-

[t] *Plebem sibi ipsi ac propriis utilitatibus impedimentum ac moram afferre.*

16 *Veluti in acie* Gronov. Doujat. Crevier.—17 Conj. J. F. Gronov. *relinquere* —18 Glareanus legit *tributis.*

NOTÆ

cium nepotes suos, 'necdum posita pueriili prætexta, principes juventutis appellari, destinari consules, specie recusantis flagrantissime cupiverat.'

[u] *Comitiis tribuniciis*] Hæc fuere comitia, quibus tribuni plebis creandi erant, et quibus continuari poterat tribunatus ille C. Licinio et L. Sextio. Non est itaque, cur mutetur quicquam, aut cur legamus, *tributis*, ut Glareano visum. Sed tamen dubium non est, quin tributis comitiis fierent tribuni plebis, aliique magistratus plebeii. Licet enim initio comitiis curiatis creati legantur, attamen post legem a Publilio Volerone latam an. 290. de qua Livius lib. II. c. 56. et Dionys. lib. IX. ad extrema usque tempora comitiis tributis creabantur.

verint. Sin, quod cuique privatim opus sit, id modo accipi velint; opus esse nihil invidiosa continuatione honoris; nec se tribunatum, nec illos ea, quæ promulgata sint, habituros.'

40. Adversus tam obstinatam orationem tribunorum, cum, præ indignitate rerum, stupor silentiumque inde ceteros Patrum defixisset; Ap. Claudius Crassus, nepos decemviri, dicitur odio magis iraque, quam spe, ad dissuadendum processisse, et locutus in hanc fere sententiam esse: 'Neque novum, neque inopinatum mihi sit,[19] Quirites, si, quod unum familiæ nostræ semper objectum est ab seditiosis tribunis, id nunc ego quoque audiam: Claudiæ genti jam inde ab initio nil antiquius in re publica Patrum majestate fuisse; semper plebis commodis adversatos esse. Quorum alterum neque nego, neque infitias eo,[20] nos, ex quo asciti sumus[1] simul in civitatem et Patres,[x] enixe operam dedisse, ut per nos aucta potius, quam imminuta, majestas earum gentium, inter quas nos esse voluistis, dici vere posset. Illud alterum pro me majoribusque meis contendere ausim, Quirites, (nisi, quæ pro universa re publica fiant, ea plebi, tanquam aliam incolenti urbem, adversa quis putet,) nihil nos, neque privatos, neque in magistratibus, quod incommodum plebi esset, scientes fecisse: nec ullum factum dictumve nostrum contra utilitatem vestram (etsi quædam contra voluntatem fuerint) vere referri posse. An hoc, si Claudiæ familiæ non sim, nec ex patricio sanguine ortus, sed unus Quiritium quilibet, qui modo me duobus ingenuis ortum, et vivere in libera civitate sciam,

19 'Pro *sit* malim cum Drak. *fit*.' Doering.—20 *Non ego non ceteri Claudii inficiamur* Crevier. cum 2. aliis edd. ac uno codice a manu post. *Non ego non ceteri Claudii negamus* unus codex. *Neque ego, neque ceteri Claudii inficiamur* Ed. Rom. 1472. *Neque ego inficias eo* vel *neque nescio neque inficias eo* conjiciebat Jac. Gronov. Vid. Not. Var.—1 Conj. Bauer. *simus*, et mox

NOTÆ

x *In civitatem et Patres*] Statim enim atque e Sabinis migraverat Attius Claudius, Claudiorum parens, civis, et patricius, ac senator factus fuerat, supra lib. II. c. 16.

reticere possim? L. illum Sextium et C. Licinium, perpetuos (si Diis placet) tribunos, tantum licentiæ novem annis, quibus regnant,[y] sumsisse, ut vobis negent potestatem liberam suffragii, non in comitiis, non in legibus jubendis, se permissuros esse? Sub conditione, inquit,† nos reficietis decimum tribunos. Quid est[z] aliud dicere, Quod petunt alii,[a] nos adeo fastidimus, ut sine mercede magna non accipiamus? Sed quæ tandem ista merces est, qua vos semper tribunos plebis habeamus? ut rogationes, inquit, nostras, seu placent, seu displicent, seu utiles, seu inutiles sunt, omnes conjunctim accipiatis. Obsecro vos, Tarquinii tribuni plebis,[a] putate me ex media concione unum civem succlamare: Bona venia vestra liceat[3] ex his rogationibus legere, quas salubres nobis censemus esse; antiquare alias. Non, inquit, licebit.[b] Tu de fœnere[c] atque agris, quod ad vos omnes pertinet, jubeas; et hoc portenti non fiat in urbe Romana, uti L. Sextium[4] atque hunc C. Licinium consules, quod indignaris, quod abominaris, videas? Aut omnia accipe:[5] aut nihil fero. Ut si quis ei, quem urgeat fames, venenum ponat cum cibo, et

---

voluissetis pro *voluistis*.—2 Conj. Rupert. *Quid id est*.—3 Vulg. interpungitur, *succlamare bona venia vestra liceat*.—4 '*Ut Sextium*. Vet. lib. *uti Sextium*: ex quo colligi potest legendum, *ut L. Sextium*.' Sigon.—5 Vulg. *Videas, aut*

NOTÆ

[y] *Quibus regnant*] Per quos tribunatum, et sub tribunorum plebis nomine dominatum exercent: præsertim toto quinquennio, quo magistratus curules fieri non sunt passi.

† *Sub conditione, inquit, &c.*] Tò *inquit* refertur ad eum, qui ejusmodi objectiones proferebat, quicumque esset. Sic solent Latini; ut multis Senecæ exemplis probare liceret, si ea nunc investigare vacaret. Itaque nullus quærendus hic nominativus. *J. Clericus.*

[z] *Quod petunt alii*] Tribunatum plebis, velut honorem ac præmium.

[a] *Tarquinii tribuni plebis*] Vos qui tyrannidem more Tarquinii Superbi exercetis in plebem, cui tuendæ tantum creati estis.

[b] *Non, inquit, licebit*] Nullus hic erat nodus, nisi Sigonius interpretatione sua loco per se perspicuo tenebras offudisset. *Non licebit* non sunt verba Licinii aliorumque tribunorum, sed Appii Crassi ex tribunorum persona, sic ab eo relata ex eorum orationibus in pejus detortis, quasi hi sic pronuntiassent.

[c] *Tu de fœnere*] Hæc quoque velut sub persona Licinii ad plebem verba

aut abstinere eo, quod vitale sit, jubeat, aut mortiferum vitali admisceat. Ergo, si esset libera hæc civitas, non tibi frequentes succlamassent? Abi hinc cum tribunatibus ac rogationibus tuis. Quid? si tu non tuleris,[6] quod commodum est populo accipere, nemo erit, qui ferat illud? Si quis patricius, si quis (quod illi volunt invidiosius esse) Claudius diceret, Aut omnia accipite, aut nihil fero;[d] quis vestrum, Quirites, ferret? Nunquamne vos res potius, quam auctores, spectabitis? sed omnia semper, quæ magistratus ille dicet, secundis auribus, quæ ab nostrum quo dicentur,[a] adversis accipietis? At hercule sermo est minime civilis. Quid? Rogatio qualis est, quam a vobis antiquatam indignantur? Sermoni, Quirites, simillima:[7e] Consules, inquit, rogo, ne vobis, quos velitis, facere liceat. An aliter rogat, qui utique alterum ex plebe fieri consulem jubet, nec duos patricios creandi potestatem vobis permittit? Si hodie bella sint, quale Etruscum fuit, cum Porsena Janiculum insedit; quale Gallicum modo, cum præter Capitolium atque arcem omnia hæc hostium erant, et consulatum cum hoc M. Furio et[8] quolibet alio ex Patribus L. ille Sextius peteret; possetisne ferre, Sextium haud pro dubio consulem esse, Camillum de repulsa dimicare? Hoccine est in commune honores vocare,[b] ut duos plebeios fieri consules liceat, duos patricios non liceat? et alterum

[a] *Quod aliquis e nobis (patriciis) proposuerit.*
[b] *Munera publica facere communia.*

omnia accipe.—6 *Rogationibus tuis? quid si non tuleris* Gronov. *Rogationibus tuis, quid si non tuleris* Doujat. *Tu* del. et Crevier.—7 Vulg. major distinctio

NOTÆ

facientis ab Appio dicuntur. Tu vero, quisquis ex civibus Romanis, id probare velis quod plebeiis omnibus utile fuerit, et audeas Sextium ac Licinium non dicere consules, ut eos in hoc gradu conspicias? Quod tamen (interserit veluti per parenthesim Appius) instar portenti esset Romæ, quod tu ipse civis de plebe indigne fers, et omni execratione prosequeris.

[d] *Aut omnia accipite, aut nihil fero*] Inducitur adhuc Licinius plebem alloquens.

[e] *Sermoni, Quirites, simillima*] Huic nempe sermoni, sive his verbis, legem fero ne vobis, quem velitis consulem, dicere liceat.

ex plebe creari necesse sit, utrumque ex Patribus præterire liceat? Quænam ista societas, quænam consortio est? Parum est, si, cujus pars tua nulla adhuc fuit,[f] in partem ejus venis, nisi partem petendo totum traxeris? Timeo, inquit, ne, si duos licebit creari patricios, neminem creetis plebeium. Quid est dicere aliud, Quia[9] indignos vestra voluntate creaturi non estis, necessitatem vobis creandi, quos non vultis, imponam? Quid sequitur, nisi ut ne beneficium quidem debeat populo, si cum duobus patriciis unus petierit plebeius, et lege se, non suffragio, creatum dicat?

41. 'Quomodo extorqueant, non quomodo petant honores, quærunt; et ita maxima sunt adepturi, ut nihil ne pro minimis quidem debeant:[10 s] et occasionibus potius, quam

post *simillima* ponitur.—8 *Aut* Gronov. Froben. all.—9 *Nisi quia* Gronov. Doujat. Crevier.

10 Emendat Tan. Faber *ut nihil pro iis nec minimum q. d.* et *ut nihil populo Romano Quiritium debeant:* J. F. Gronov. *ut nihil quasi pro minimis debeant:* Doujat. *ut nihil, ne ut pro m. q. d.* et *ita minima e. a. ut nihil, ne pro maximis q. d.* Drak. *ut nihil, ne minimum q. d.* et *ut nihil populo Rom. ne minimum q. d.* ' Forte leg. *et ita*, hac ratione, sc. perlata lege, *maxima*, maximos honores, (nisi scrib. *maximos*, quod auribus est gratius,) *sunt adepturi, ita nihil ne pro maximis quidem debebunt.* Pro *malunt* Gron. *malint.* An *malent?*' Rupert.—

NOTÆ

[f] *Cujus pars tua nulla adhuc fuit*] Si tu, tribune plebis, incipias particeps fieri ejus rei (consulatus nempe) cujus adhuc nulla pars ad te pertinet, &c.

[s] *Ne pro minimis quidem debeant*] Exigit sententia correctionem aliquam ut cohæreat: quod Gronov. vidit, atque ita emendat, *et ita maxima sunt adepturi, ut nihil quasi pro minimis debeant.* At Faber legendum primo censet, *ut nihil pro iis, nec minimum quidem debeant:* deinde quasi veram lectionem proponit, *ut nihil populo Romano Quiritium debeant.* Sed hæ textus potius eversiones sunt, quam correctiones. Mihi duorum alterum succurit, ut iterata non incommode particula monosyllaba, *ut*, legamus: *et ita maxima sunt adepturi, ut nihil, ne, ut pro minimis quidem, debeant:* id est, nihil pro maximis etiam honoribus (consulatu puta) debeant imposterum, ne quantum quidem nunc pro minimis (tribunatu scilicet plebis minore ac plebeio magistratu) debent: vel certe ut sic nomina duo superlativa permutemus, ut *minima* præponantur, *maxima* vero sequantur: *Et ita minima sunt adepturi, ut nihil, ne pro maximis quidem debeant.*

Ut nihil ne pro minimis quidem debeant] Hoc est, pro minimis plebeiorum, qui consulatum adipiscentur, nihil debeant populo, quasi illis etiam consulatum conferre necesse haberet. *J. Clericus.*

virtute, petere honores malunt. Est aliquis, qui se inspici, æstimari[11] fastidiat; qui certos sibi uni honores inter dimicantes competitores æquum censeat esse; qui se arbitrio vestro eximat; qui vestra necessaria suffragia pro voluntariis, et serva pro liberis faciat. Omitto Licinium Sextiumque, quorum annos in perpetua potestate, tanquam regum in Capitolio, numeratis:[12 b] quis est hodie in civitate tam humilis, cui non via ad consulatum facilior per istius legis occasionem, quam nobis ac liberis nostris, fiat? si quidem nos, ne cum volueritis quidem, creare interdum poteritis; istos, etiam si nolueritis, necesse sit. De indignitate satis dictum est: (etenim dignitas ad homines pertinet:) quid de religionibus atque auspiciis, quæ propria Deorum immortalium contemtio atque injuria est, loquar? Auspiciis hanc urbem conditam esse, auspiciis bello ac pace,[i] domi militiæque, omnia geri, quis est, qui ignoret? Penes quos igitur sunt auspicia more majorum?[k] nempe, penes

11 Vulg. *qui se inspici, qui æstimari.* Campanus *inspici æstimarique.* In edd. ante Drak. signa interr. posita post *fastidiat* et *esse, &c.*—12 J. F. Gronov. verba *in Capitolio* resecari malebat, aut legi *in Campo* vel *in comitio.*—

NOTÆ

[b] *Quorum annos in perpetua potestate, tanquam regum in Capitolio, numeratis*] Cum illud, *in Capitolio*, vel ad reges, vel ad tribunos plebis referri possit; neutris convenire Gronov. putat: non regibus, quod eorum nomina alibi numerari potuerint, quam in Capitolio: non tribunis plebis, quod eorum nulla in fastis mentio occurrat, aliisque de causis. Fatetur ille quidem tribunorum plebis creandorum comitia in Capitolio aliquando habita. Ego tunc maxime ibi habita conjicio, cum novum aliquid agitarent tribuni, et præsertim cum sibi continuari potestatem vellent. Idque Tiberii Gracchi exemplo probari potest, qui testibus Plutarcho in ejus vita, et Appiano lib. I. bellor. civil. ea in Capitolio habuit, cum iterum tribunus plebis fieri voluit, cumque triumviros agrarios nominari curavit. Mihi videtur hoc velle Applus: cum consulum ac tribunorum militarium potestas anno uno finiatur; et illi per annos singulos mutentur in fastis; potestatem Licinii Sextiique in infinitum prorogari, et quamdiu vivant, eos in honore esse velle; exemplo scilicet regum, quorum potestas in fastis Capitolinis toto regni tempore per plurimos annos continuata describeretur.

[i] *Auspiciis bello ac pace*] Vide lib. I. cap. 18. et 36. Huc pertinent quæ de auguribus Cic. II. de Leg. hoc inprimis: 'Nihil domi, nihil foris per magistratus gestum, sine eorum potestate posse approbari.'

[k] *Auspicia more majorum*] Lege Ro-

Patres. Nam plebeius quidem magistratus[1] nullus auspicato creatur. Nobis adeo propria sunt auspicia, ut non solum, quos populus creat patricios magistratus, non aliter, quam auspicato, creet; sed nos quoque ipsi sine suffragio populi auspicato interregem prodamus, et privatim[13] auspicia habeamus, quæ isti ne in magistratibus quidem habent. Quid igitur aliud, quam tollit ex civitate auspicia, qui, plebeios consules creando, a Patribus, qui soli ea habere possunt, aufert? Eludant nunc licet religiones. Quid enim est, si pulli non pascentur?[m] si ex cavea tardius exierint? si occinuerit avis? Parva sunt hæc: sed parva ista non contemnendo majores nostri maximam hanc rem fecerunt. Nunc nos, tanquam jam nihil pace Deorum opus sit, omnes cærimonias polluimus. Vulgo ergo pontifices, augures, sacrificuli reges creentur:[y] cuilibet apicem dialem,[n]

[y] *Creentur igitur pontifices promiscue, et ex vulgi face.*

NOTÆ

muli solis patriciis commissa fuit sacrorum cura, teste Dionys. lib. II. Vide responsum consulis ad Canuleium lib. IV. cap. 6.

[l] *Plebeius quidem magistratus*] In comitiis tributis, quibus plebeii magistratus creabantur, observabatur quidem de cœlo: sed non adhibebatur avium inspectio. Verum in iis comitiis, quæ magistratuum creandorum causa fiebant, de cœlo servare magistratibus non licebat, ne sic comitia impedirent. Id augurum erat. Non enim sine auguribus comitia cujusquam generis. Id saltem constat, priusquam communicatus esset cum plebe consulatus, ita patriciorum propria fuisse auspicia, ut et soli auspicarentur, et soli auspicato magistratus crearentur; adeo ut, quoties nulli erant in rep. majores magistratus, per solos patricios auspicato diceretur interrex, qui centuriata comitia creandis magistratibus haberet.

[m] *Si pulli non pascentur*] Inducit tribunos pl. auspicia contemnentes: quibus mox respondet, indicatque genera duo divinandi ex avibus, ex pullorum nimirum pastu, et ex avium oscinum garritu, cantuve, quod proprie augurium. Præter hæc fuere alia divinationis genera, auspicium, aruspicina, et observatio de cœlo. Hinc auspicii vocabulum ab avium inspiciendo volatu deductum. Servare augures de cœlo dicebantur, cum observabant an in aëre appareret eorum aliquid, quibus visis non liceret agere cum populo; veluti si fulsisset, si tonuisset, si quid de cœlo tactum esset, ut id magistratibus nuntiarent. Aruspices vero ex victimarum extis futura prædicebant.

[n] *Apicem dialem*] Isid. Orig. lib. XIX. cap. 30. ait apicem esse pileum sutile, quo sacerdotes gentiles utebantur; appellatum ab 'apiendo,' id est, ligando. Festus quoque scribit esse 'Sacerdotum insigne: dictum ab eo quod comprehendere vin-

dummodo homo sit, imponamus: tradamus ancilia, penetralia, Deos, Deorumque curam, quibus nefas est. Non leges auspicato ferantur, non magistratus creentur: nec centuriatis nec curiatis [14] comitiis Patres auctores fiant.[o] Sextius et Licinius, tanquam Romulus ac Tatius, in urbe Romana regnent, quia pecunias alienas, quia agros dono dant. Tanta dulcedo est ex alienis fortunis prædandi: nec in mentem venit, altera lege solitudines vastas in agris fieri pellendo finibus dominos: altera fidem abrogari, cum qua omnis humana societas tollitur. Omnium rerum causa [15][p] vobis antiquandas censeo istas rogationes. Quod faxitis, Deos velim fortunare.'

42. Oratio Appii ad id modo valuit, ut tempus rogationum jubendarum proferretur. Refecti decimum iidem tribuni, Sextius et Licinius, de decemviris sacrorum [q] ex parte de plebe creandis legem pertulere.[16] Creati quinque Patrum, quinque plebis: graduque eo jam via facta ad consulatum videbatur. Hac victoria contenta plebes cessit Patribus, ut, in præsentia consulum mentione omissa, tribuni militum crearentur. Creati A. et M. Cornelii iterum,[r] M.

13 Conj. Rupert. *privati*.—14 *Nec curiatis* del. Grut. Gronov. Doujat. Crevier. all.—15 Legendum monet Tan. Faber *Quarum rerum causa*. Vid. Not. inf.

NOTÆ

culo antiqui apere dicebant: unde aptus is qui convenienter alicui junctus est.' Apud eundem 'Apiculum est filum, quo flamines velatum apicem gerunt.' Sed quamvis 'Apicis' nomen sumatur pro acuminato flaminum pileo, proprie tamen significat fastigium ejus pilei, in cujus extremo modicum quid lanæ est. Idcirco 'lanigerosque apices' habet Virg. VIII. Hoc autem nomine ipsum flaminis sacerdotium hic designatur.

[o] *Patres auctores fiant*] Vide supra lib. I. c. 17.

[p] *Omnium rerum causa*] Quid hinc satis sanæ sententiæ eruas? Placet Tan. Fabri conjectura, reponentis *quarum rerum*: earum nempe, quæ prius ab Appio memoratæ. Sed addi tantum velim, *quarum*, vel, *harum*: neque enim opus deleri, *omnium*. Erit ergo, *quarum omnium rerum causa*.

[q] *De decemviris sacrorum*] Vide supra cap. 37.

[r] *Creati A. et M. Cornelii iterum*] Hi postremum tribuni militum consulari potestate creati: quod genus magistratuum ab anno U. C. 310. per annos 76. sed non continuos, usurpatum invenio quadragies novies; nisi quod vitio creati aliquando abdicaverunt. Post hæc ad consules reditum, sublata per legem Licinii contentione patriciorum cum plebeiis de consu-

Geganius, P. Manlius, L. Veturius, P. Valerius sextum.† Cum, præter Velitrarum obsidionem,[s] tardi magis rem exitus, quam dubii, quietæ externæ res Romanis essent; fama repens belli Gallici allata perpulit civitatem, ut M. Furius dictator quintum[t] diceretur. Is T. Quintium Pennum[17] magistrum equitum dixit. Bellatum cum Gallis eo anno circa Anienem flumen, auctor est Claudius;[u] inclytamque in ponte pugnam, qua T. Manlius Gallum,[x] cum quo provocatus manus[18] conseruit, in conspectu duorum exercituum cæsum torque spoliavit, tum pugnatam. Pluribus auctoribus magis adducor, ut credam, decem haud minus post annos[y] ea acta: hoc autem anno in Albano agro cum

16 Vulg. *Licinius. De decemviris sacr. e. p. d. p. creandis pertulere.*—17 Vulg.

NOTÆ

latu, quæ tribunis militum ex utroque ordine creandis causam dederat.

† A. U. C. 386.

[s] *Velitrarum obsidionem*] Quas hoc anno captas a Camillo tradit Plut.

[t] *M. Furius dictator quintum*] Pro 'Camillo' dictatorem hoc loco nominant auctor libri de Viris Illustribus 'Sulpicium:' Eutropius et Orosius, 'T. Quintium,' sub quo pugnaverit T. Manlius, et Galli fugati sint. Sed idem Eutrop. subjicit, eos mox per C. Sulpicium dictatorem etiam victos. Et T. Quintius cognomento Pennus, non dictator, sed magister equitum hoc anno sub Camillo fuit.

[u] *Auctor est Claudius*] Inter Annalium Romanorum scriptores nominatur Q. Claudius apud A. Gell. lib. IX. cap. 13. qui eum purissime atque illustrissime, simplicique et incomta orationis antiquæ suavitate hoc Manlii certamen descripsisse refert: 'Quem locum,' inquit, 'Favorinus philosophus cum legeret, non minoribus quati afficique animum suum motibus pulsibusque dicebat; quam si ipse coram depugnantes spectaret.' Claudii verba ibi vide.

[x] *T. Manlius Gallum*] Hic T. Manlius filius erat L. Manlii, qui tribunus militum ac dictator fuit, nepos A. Manlii quater tribuni militum: magnumque patrum habuerat M. Manlium Capitolinum, tyrannidis affectatæ damnatum. Ob ingenii ac linguæ tarditatem, rus amandatus a patre fuerat in juventute, ut initio libri proximi traditur a Liv. In hujus autem pugnæ narratione erroris argui posse arbitror tum Valer. Max. tum auctorem libelli de Viris illustribus: ille enim ab hoc Manlio, itemque a Valerio Corvino, ultro provocatos hostium duces, interemtosque memorat: cum nec cum ducibus congressi fuerint; et ab iis, quibuscum pugnarunt, provocati sint. Aurel. Victor Manlium ait tunc tribunum militum fuisse, quod intelligendum videtur de tribuno militum consulari potestate: at hoc anno inter ejusmodi tribunos Manlius quidem legitur, sed Publii, non Titi, prænomine. Hic Titus postea filium victorem, quod injussu pugnasset, securi percussit.

[y] *Decem haud minus post annos*] Polyb. lib. I. pugnam in Albano agro

Gallis,[a] dictatore M. Furio, signa collata. Nec dubia, nec difficilis Romanis (quanquam ingentem Galli terrorem memoria pristinæ cladis attulerant) victoria fuit. Multa millia barbarorum in acie, multa captis castris cæsa: palati alii, Apuliam maxime petentes, cum fuga se longinqua,[19a] tum quod passim eos simul pavor terrorque distulerant,[b] ab hoste sese tutati sunt. Dictatori, consensu Patrum plebisque, triumphus decretus.[c] Vixdum perfunctum eum bello atrocior domi seditio excepit: et per ingentia certamina dictator senatusque victus, ut rogationes tribuniciæ

Pænum.—18 Vet. lib. apud Sigon. *manum.*—19 '*Cum fuga longinqua* leg. cum

NOTÆ

adversus Gallos commissam rejicit in annum 80. ab Urbe per eos capta.

[a] *Cum Gallis*] Non igitur omnes Galli internecione deleti a Camillo ante annos viginti, ita ut spem amiserint Romæ oppugnandæ.

[a] *Fuga se longinqua*] Tò *se* deleri potest. Majori adhuc odio Florus lib. I. cap. 13. 'Cum per Italiam naufragia sua latius traheret.' At non tantas fuisse clades Gallorum, quantas hi scriptores volunt, illorum post hæc gestis evincitur.' Polybius certe lib. II. et IV. Strabo lib. IV. Pausanias in Phoc. Justinus lib. XXIV. c. 4. et sequentibus, itemque lib. XXXII. cap. 2. aliique, non tam Gallorum fugam, quam partim in Italia considentium, partim ultra Alpes et Adriaticum sinum migrantium, victorias per Illyricum, Pannoniam, Thraciam, Græciam, Asiamque minorem referunt: quæ fusius ex priscis auctoribus collecta persequitur eruditus Lacarrius e S. J. lib. III. de Coloniis Gallor. ubi de Scordiscis in primis cap. 8. ac 10. quos, a Gallis ortos, in Thraciæ usque fines protulisse sedes suas agnoscit Livii epitomator lib. LXIII.

[b] *Simul pavor terrorque distulerant*] Verbum *differre* hoc loco significat dissipare, dispergere. Sic apud Virgil. VIII. Æneid. 'Haud procul inde citæ Metium in diversa quadrigæ Distulerant.' Quo ergo illud *simul* revocabimus? Ad Gallos passim dissipatos? At contraria *passim* et *simul; differri*, seu dissipari, et *simul esse*. Ergo ad 'pavorem terroremque,' quæ duo simul juncta eos in diversa distulerant atque impulerant. Quod si ita est, sequetur aliud esse 'pavorem,' aliud 'terrorem.' Et sane 'pavor' metus est, quo ipsi afficimur; 'terror,' metus quem aliis incutimus. Verum quomodo 'terror' hoc sensu a victis in victores, aliosve? Video cogi Livium ita eos victos esse fateri, ut a Romanorum finibus abcesserint; et a Romanis bello persequendis abstinendum sibi ad aliquod tempus existimaverint: quo 'pavore' primum divisi, a Romanis sese tutati sunt, ut ait; deinde Italiam reliquam, cui adhuc 'terrori' erant, plures in globos separati pervaserint, ac prædæ dulcedine sint pervagati.

[c] *Triumphus decretus*] Octogenarium jam Camillum fuisse Appianus notat.

acciperentur; et comitia consulum adversa nobilitate habita, quibus L. Sextius de plebe primus consul[d] factus. Et ne is quidem finis certaminum fuit. Quia patricii se auctores futuros negabant, prope secessionem[20] plebis res, terribilesque alias minas civilium certaminum, venit:[z] cum tamen[1] per dictatorem conditionibus sedatæ discordiæ sunt, concessumque ab nobilitate plebi de consule plebeio,[e] a plebe nobilitati de prætore uno, qui jus in Urbe diceret,[f] ex Patribus creando. Ita ab diutina ira tandem in concordiam redactis ordinibus, cum dignam eam rem† senatus censeret esse, meritoque id, si quando unquam alias, Deum immortalium causa[g] libenter facturos fore, ut ludi maximi

[z] *Parum abfuit quin res venirent ad dissidium, discessionemque plebeiorum a patriciis, atque ad minas et periculum belli civilis.*

Gron. deleto *se.*' Rupert.—20 *Prope ad secessionem* quidam Mss.—1 ' Pro *cum tamen* vel cum Grut. *tum tamen*, vel cum Periz. *cum tandem* scribendum

NOTÆ

[d] *L. Sextius de plebe primus consul*] Huic Laterano cognomen. Fallitur ergo Sex. Aurelius Victor, sive quis alius auctor libri de Vir. Illust. cum primum Licinium Stolonem consulem factum ex plebe scribit; qui Sextii quidem in ea re adjutor, ad consulatum tamen nonnisi biennio post pervenit.

[e] *De consule plebeio*] Non utique ut semper ex plebe alter consul crearetur, sed ut creari posset.

[f] *De prætore uno, qui jus in Urbe diceret*] Prætoris nomen generale omnibus olim magistratibus tribuebatur, qui populo præibant, sive jure, sive exercitu, ut Varro docet IV. de L. L. et post eum Nonius cap. 1. Hinc consules quoque prætorum nomine appellabantur: unde apud Cic. III. de Leg. n. 8. ' Regio imperio duo sunto, iique præeundo, judicando, consulendo prætores, judices, consules appellantor.' Nunc autem distingui hæc dignitatum vocabula cœperunt, instituto prætore, qui jus in urbe diceret: quod antea consularis muneris. Noster quasi in compensationem communicati consulatus hunc honorem institutum ait, qui patriciorum proprius esset. Huic additi paulatim alii prætores, tum in urbe, ut prætor Peregrinus, tum in provinciis jus quoque dixerunt; sed hi præterea exercitibus præerant. Primus nunc prætor Sp. Furius Camilli dictatoris filius.

† *Cum dignam eam rem*] Cum eam dignam rem censeret Senatus, ob quam fierent magnifici ludi, et uno die aucti, qui solebant comitari ferias Latinas; cumque idem censeret, ædiles pl. si unquam alias, merito id Deorum immortalium causa facturos, eos onus recusasse; quod juvenes patricii susceperunt, honoris Deum immortalium causa, ea lege ut fierent ædiles curules. Sic interpretatur J. F. Gronovius Observ. lib. IV. cap. 25. ubi plura. *J. Clericus.*

fierent, et dies unus ad triduum adjiceretur; recusantibus id munus[a] ædilibus plebis, conclamatum a patriciis est juvenibus, se id honoris Deum immortalium causa libenter acturos, ut ædiles fierent. Quibus cum ab universis gratiæ actæ essent, factum senatus consultum, ut duo[3] viros ædiles[b] ex Patribus dictator populum rogaret; Patres auctores omnibus ejus anni comitiis fierent.

videtur.' *Doering.*—2 'Sententia et verba paululum turbata pro: *cum senatus censeret eam rem dignam esse, ut ludi maximi fierent,* (cf. XXIV. 16. extr.) *et dies unus ad triduum adjiceretur,* (v. ad II. 36. 1.) *meritoque id, si quando unquam alias, Deum immortalium causa libenter facturos, curaturos, fore,* esse, (ut XXV. 24. XXVI. 26. XXIX. 3. XXX. 2. XXXV. 13. Gell. X. 1. et Cic. ad Att. V. 20. 21.) scil. ædiles plebis; (quæ dura est ellipsis, e seqq. repetenda) *recusantibus id munus* cet. Cf. Gron. Obss. IV. 25.' *Rupert.* Vid. Not. Var.—3 Alii *duos.*

NOTÆ

[a] *Deum immortalium causa*] Spectacula, quæ ludorum nomine ab Romanis edebantur, in honorem Deorum fiebant; sive gymnici essent ludi, quales circenses, et gladiatorum; sive scenici: et sunt vel stati, vel votivi. Salvianus lib. VI. de Gubernat. Dei, singula genera ludorum suis quæque Diis consecrata fuisse ostendit. 'Colitur namque, et honoratur,' inquit, 'Minerva in gymnasiis, Venus in theatris, Neptunus in circis, Mars in arenis, Mercurius in palæstris, et ideo pro qualitate auctorum cultus est superstitionum.' Supra reliquos eminebant Romani, qui et Magni. Hi primum circenses, post etiam scenici, in honorem trium magnorum Deorum, Jovis, Junonis, et Minervæ, auct. Cic. II. Verr. Hi vero initio nonnisi uno die, post biduo, triduoque peragi soliti; nunc Camilli suasu uno die aucti, ideo pro magnis maximi vocantur: tandem plures additi dies, ita ut in veteribus fastis novem ipsis dies continui assignentur, a pridie Nonas ad pridie Idus Septembris.

[b] *Duo viros Ædiles*] Seu duumviros. Hinc origo ædilium curulium e patriciis creatorum. Hactenus enim ædiles tantum plebis, una cum tribunis plebis instituti, curam ædium aliarumque ejusmodi rerum gesserant. Fuit autem ædilitas curulis primus postea ad honores gradus. Curules vero dicti magistratus, qui ab initio patriciorum proprii, quod qui in iis erant, curru in Senatum veherentur, et in sella curuli eburnea sederent.

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARUM

AB URBE CONDITA

LIBER VII.

BREVIARIUM.

CAP. I. Annus ab U. c. 389. insignis novi hominis consulatu, noviaque duobus magistratibus, prætura urbana et curuli ædilitate. Convenit mox, ut duo ædiles curules alternis annis ex plebe fiant: quod postea promiscuum fuit. Pestilentia ingens. Mors Camilli. 2. Ludi scenici inter alia cœlestis iræ placamina instituti. Ludiones ex Etruria acciti, et histriones dicti. Fescennini versus. Impletæ modis saturæ. Livius Andronicus ab his argumento fabulam serere ausus. Ad manum cantari histrionibus cœptum. Diverbia tantum voci eorum relicta. Exodia. Atellanæ. 3. L. Manlius Imperiosus dictator clavi (qui index olim numeri annorum fuit) figendi causa dicitur. Idem, bellum Hernicum affectans, delecta acerbo juventutem agitat, sed tandem, omnibus in eam tribunis pl. coortis, dictatura abit. 4. Diem ei dicit M. Pomponius trib. pl. et præter acerbitatem in delectu crimini dat sævitiam in filium, quem pater vere imperiosus, ob tarditatem ingenii, extorrem Urbe in opus servile dederit. 5. Sed filius tribunum jurare cogit, se incepto destiturum; et eodem anno, quo non amplius omnes tribuni militum ad legiones ab imperatore, (qui Rufuli postea dicti,) sed sex a populo creari cœpere, secundum in VI. locis tenet. 6. Vorago immensa in foro non prius expleri potest, quam M. Curtius armatus et equo insidens se in eam immisit: unde plerique appellatum putant lacum Curtium. L. Genucius, primus consulum de plebe, qui bellum gerit, ab Hernicis in insidias tractus occiditur. Hinc fremunt Patres, et Ap. Claudius Crassus dictator dicitur. 7. Ambigua pugna et acies Hernicorum restituta ab octo cohortibus quadringenariis. 8. Victoria Romanorum haud incruenta.

9. Ferentinum in Hernicis capitur vi, et bellum Tiburtibus indicitur. T. Quintius Pennus dictator proficiscitur adversus Gallos, qui in Salaria

via ad Anienem castra habent, et barbarus eximia corporis magnitudine jubet magna voce ad pugnam procedere, quem Roma virum fortissimum habeat. 10. In hoc certamen permissu dictatoris descendit T. Manlius, qui patrem a vexatione tribunicia vindicaverat. Is Gallum stolide lætum prosternit, et jacentis collum torque spoliat, quem collo circumdat suo: unde ei posterisque Torquati cognomen datum. 11. Tum Galli noctu, relictis trepide castris, in Tiburtem agrum, et inde, commeatu a Tiburtibus adjuti, in Campaniam transeunt. Sed mox redeunt ad auxilium sociorum, quibus bellum indictum; et a Q. Servilio Ahala dictatore haud procul porta Collina funduntur, magna utrimque edita cæde. Tiburtes victi, 12. et mox iterum ante mœnia Romæ. Bellum Hernicis Tarquiniensibusque indictum. Latini pacem petunt, et fœdere renovato magnam dant militum vim. C. Sulpicius dictator adversus Gallos, circa Pedum considentes, exercitum ducit, trahitque bellum invitis militibus. 13. Horum nomine Sex. Tullius, qui septimum ducebat primum pilum, orat, ut pugnæ fiat copia. 14. Dictator concitatæ cedit multitudini, et agasones armatos mulisque impositos nocte super castra in montes, adversus quos consistunt hostes, evadere jubet. 15. Pugna atrox et diu anceps, donec Galli, novo clamore eorum, qui in monte sunt, territi, fugiunt et cæduntur. C. Plautius cos. devincit Hernicos. Sed Tarquinienses cladem inferunt exercitui C. Fabii, collegæ ejus, et CCCVII. milites Rom. captos immolant. Privernates agrum Rom. vastant, et mox Veliterni. Duæ tribus, Pomptina et Publilia, adduntur. Lex de ambitu fertur ab C. Pœtelio trib. pl. 16. Privernates, virtute potissimum Sex. Tullii, funduntur deduntque urbem. Rogatio de unciario fœnere a M. Duillio et L. Mœnio trib. pl. ac lex de vicesima manumissorum a Cn. Manlio cos. novo exemplo ad Sutrium in castris perfertur: unde tribuni pl. capite sanciunt, ne quis postea populum sevocet.

17. Falisci Tarquiniensesque primum fundunt Romanos, territos maxime incessu furiali sacerdotum, faces ardentes anguesque præferentium; sed mox vincuntur. Omne nomen Etruscum concitatur; et C. Martius Rutilus primus de plebe dicitur dictator. Is profligat Etruscos, et sine auctoritate Patrum, populi jussu, triumphat. 18. Ambo coss. patricii Empulum ex Tiburtibus captum. Consulum certamen cum plebe ac tribunis. 19. Tiburtes, Sassula expugnata, se dedunt Romanis. Captivi Tarquinienses trucidantur omnes. Fœdus cum Samnitibus junctum. Inopes nexum ineunt. Cærites cum Tarquiniensibus arma jungunt. T. Manlius Torquatus dictator et A. Cornelius Cossus mag. eq. dicitur. 20. Cærites erroris veniam petunt, inducisque impetrant in c. annos. Faliscorum fines populati.

21. Tribuni comitia consularia non nisi secundum Liciniam legem haberi patiuntur. Tandem C. Marcius Rutilus e plebe collega datur P. Valerio Publicolæ. Hi solutionem æris alieni in publicam curam vertunt, creatis quinqueviris mensariis; et tarda nomina aut ærarium dissolvit, aut liberat æstimatio bonorum. Ob terrorem belli Etrusci, qui tamen vanus est, C. Julius dictator in castris dicitur. 22. Induciæ XL. annorum cum Tarquiniensibus Faliscisque. Dominis multarum rerum solutione æris alieni

mutatis, censum agi placet, et C. Marcius Rutilus primus de plebe censor creatur. 23. 24. M. Popillius Lænas cos. plebeius superat Gallos acerrime pugnantes haud procul Albanis montibus. 25. Galli ex his montibus per campos maritimaque loca vagi populantur. Mare infestum classibus Græcorum. Latini deficiunt a Romanis. Hi x. legiones scribunt. Bellum Gallicum mandatum L. Furio Camillo cos. Ap. Claudio Crasso collega mortuo. 26. Gallum, magnitudine armisque insignem, qui provocaverat unum ex Romanis, superat obtruncatque M. Valerius trib. mil. adjutus a corvo, qui os oculosque hostis rostro et unguibus appetiisse dicitur: unde illi cognomen Corvi datur. Camillus vincit Gallos, sed adversus Græcos, qui Siciliæ tyranni fuisse videntur, nullam memorabilem gerit rem. M. Valerius Corvus, XXIII. annos natus, consul renuntiatur absens a T. Manlio Torquato dictatore.. 27. Pestilentia et lectisternium. Fœdus cum Carthaginiensibus ictum. Semunciarium ex unciario fœnus factum, et solutio æris alieni in pensiones æquas triennii, ita ut quarta præsens esset, dispensata. Antiates aliique Volsci a M. Valerio Corvo II. cos. victi Satricumque dirutum. 28. Cum Auruncis debellatum a L. Furio Camillo dictatore. Templum Junoni Monetæ ab eo votum exstructumque in area ædium M. Manlii Capitolini. Sora ex Volscis capta. Prodigiorum feriarumque constituendarum causa dictator dictus P. Valerius Publicola. Supplicationes tribuum finitimorumque populorum. Judicia populi tristia in fœneratores facta.

29. Belli Samnitici, diu ancipiti Marte gesti, origo. Samnites Sidicinis et deinde Campanis, horum sociis, injusta inferunt arma. 30. Campani a senatu Rom. auxilium petunt. 31. Eo negato se suaque omnia dedunt Romanis. Hi legatos mittunt ad Samnites, qui ferociter iis respondent. 32. M. Valerius Corvus cos. ad Gaurum montem in Campania, A. Cornelius Cossus ad Saticulam in Samnio castra ponit. Ille milites suos adhortatur. 33. Valerii ingenium. Pugna ejus atrox cum Samnitibus et victoria. 34. Discrimen Cornelii cos. propulsatum virtute P. Decii trib. mil. 34—36. Is capto colle spatium consuli dat ad subducendum agmen in æquiorem locum, et noctu per castra hostium incolumis ad suos revertitur. Tum palati passim Samnites opprimuntur, multisque millibus cæsis diripiuntur castra. 37. Decius ejusque milites donati bubus, tunicis, frumento, et coronis. Samnites a Valerio ad Suessulam, et deinde ad Capuam victi.

38. Falisci fœdus petunt, et Carthaginienses legatos gratulatum mittunt Romam cum coronæ aureæ dono. Consules de Samnitibus triumphant sequente Decio. Romani milites, Capuæ in præsidio relicti, urbis hujus occupandæ consilia ineunt. 39. C. Marcius Rutilus cos. exercitum purgat missionibus turbulentorum hominum, et aliis alio missis per speciem militarium usuum. Horum vero mox valida manus, timens, consilia sua emanasse et supplicia singulis imminere, ad Albam Longam confluit, et T. Quintium, ruri agentem in Tusculano, arcessit, ut eos ad Urbem ducat. 40. M. Valerius Corvus dictator, obviam iis missus, et T. Quintius seditiosos milites ad pacem hortantur. 41. Conjuratio opprimitur, ferturque lex sacrata militaris, ne cujus militis scripti nomen, nisi ipso volente,

deleatur, nec, qui tribunus militum fuisset, postea ordinum ductor sit. Id propter P. Salonium a conjuratis postulatum. 42. Hujus defectionis militum narratio variat in annalibus. Rogatio a L. Genucio trib. pl. lata, ne fœnerare liceat, aliaque plebiscita.

1. ANNUS hic erit [1] insignis novi hominis [a] consulatu, insignis novis duobus magistratibus, prætura et curuli ædilitate. Hos sibi patricii quæsivere honores pro concesso plebi altero consulatu. Plebes consulatum L. Sextio,* cujus lege partus erat,[b] dedit: Patres prætoram Sp. Furio M. filio Camillo; ædilitatem Cn. Quintio Capitolino et P. Cornelio Scipioni, suarum gentium viris, gratia campestri ceperunt.** L. Sextio collega ex Patribus datus L. Æmilius Mamercinus. Principio anni et de Gallis, quos primo palatos per Apuliam congregari [c] jam fama erat, et de Hernicorum defectione agitata mentio. Cum de industria omnia, ne quid per plebeium consulem ageretur, proferrentur, silentium omnium rerum ac justitio simile otium fuit; nisi quod, non patientibus tacitum tribunis,[b] quod pro consule uno plebeio tres patricios magistratus, curulibus sellis prætextatos [d] tanquam

[a] *Hominibus ex familia patricia, idque auctoritate qua valebant in Campo Martio, et comitiis centuriatis.*

[b] *Cessatio a cunctis rebus bellicis, et quies a negotiis tanquam indicto justitio, præterquam in eo quod tribuni plebis non sine murmure ferebant, &c.*

1 *Erat* in nonnullis codd. apud Drak.—2 Vett. libb. teste Sigon. *dederunt.*

NOTÆ

[a] *Novi hominis*] Homines novi dicebantur, qui primi curulem magistratum inferebant in familiam; qualis hic L. Sextius. Hic enim decies quidem tribunus plebis fuerat: sed hic tribunatus plebeius magistratus erat, non curulis. Novis hominibus opponuntur nobiles, qui majorum suorum imagines habent, quas ponere ac posteris tradere non licebat nisi magistratibus curulibus, qui omnes initio patricii. Itaque inter nobilitatis notas hæc vel præcipua fuit, parentum effigies in atrio conspiciendas proponere.

* A. U. C. 387.

[b] *Cujus lege partus erat*] Plebi scilicet partus. Sextius igitur, non Licinius, quamvis ejus rei auctor, ad plebem seu populum tulerat, ut plebeii consules crearentur.

[c] *Palatos per Apuliam congregari*] Et ut Galli jamdiu funditus deleti fuerant a Camillo.

[d] *Curulibus sellis prætextatos*] Prætor unus, ac duo ædiles, patricii om-

consules sedentes, nobilitas sibi sumsisset, prætorem quidem etiam jura reddentem,[e] et collegam consulibus,[f] atque iisdem auspiciis creatum, verecundia inde imposita est senatui[g] ex Patribus jubendi ædiles curules creari. Primo, ut alternis annis[g] ex plebe fierent, convenerat: postea promiscuum fuit. Inde, L. Genucio et Q. Servilio consulibus,[a] et ab seditione et à bello quietis rebus, ne quando a metu ac periculis vacarent, pestilentia ingens orta. Censorem,[h] ædilem curulem, tres tribunos plebis mortuos ferunt, pro portione[i] et ex multitudine alia multa funera fuisse. Maximeque eam pestilentiam insignem mors quam matura,[k] tam acerba, M. Furii fecit. Fuit enim vere vir unicus

[e] *Puduit senatum.*

NOTÆ

nes iisdem fere insignibus dignitatis quibus consules utebantur: sella curuli, et toga limbo purpureo ornata, quam prætextam vocabant. Sex præterea lictores prætori dati ex Polyb. et Plut.

[e] *Etiam jura reddentem*] Is privatorum negotiorum, in quibus facti magis, quam juris, quæstio vertebatur, judicem dabat: ipse de rebus arduis cum consilio cognoscebat; et ubi non tam simplicis jurisdictionis, seu notionis, quam mixti imperii res erat, interdicto fieri quid, aut jubebat, aut vetabat.

[f] *Collegam consulibus*] Subjicit rationem cur prætores consulum collegæ haberentur: quod nempe iisdem auspiciis creati essent: comitiis nempe centuriatis. Et comitia, tum legum ferendarum, tum judiciorum causa, consulibus absentibus habere potuerunt. Non tamen creandorum magistratuum. Nam prætores ipsi, ut et censores, a consulibus dicebantur. Quod autem lib. III. c. 55. dictum est, lege Horatia consulibus et prætoribus cautum esse, quia iisdem auspiciis crearentur, intellige, non tunc prætoribus, quasi diversis a consulibus, cautum fuisse; sed vi ejus legis prætoribus consultum, qui post creari, et diversum a consulibus magistratum gerere cœperunt.

[g] *Primo, ut alternis annis*] Quid primo? An cum primum patricii Indorum curam in se suscepérunt, ea lege ut ædiles fierent? At hoc posito falsum esset quod paulo ante dictum, patricios hunc sibi honorem cum prætura quæsivisse. Id igitur hoc secundo anno factum: et *convenerat* in præterito dicitur, comparatione cum sequenti tempore, quo mos introductus, ut ædiles tam ex plebeio, quam ex senatorio ordine indiscriminatim sumerentur.

[a] A. U. C. 388.

[h] *Censorem*] Postumus Albinus Regillensis et C. Sulpicius Peticus hoc tempore censores a Sigonio ex tabulis Capitolinis notantur. Cum igitur Petici post hunc annum sæpe mentio fiat, Albinum pestilentia absumtum necesse est.

[i] *Pro portione*] Ita fere Veteres distinctis vocibus. Proportionis vix illis cognitum nomen observat Glar.

[k] *Quam matura*] Camillus octogenario major decessit, maximis functus

in omni fortuna: princeps pace belloque prius, quam exulatum iret; clarior in[3] exilio vel desiderio civitatis, quæ capta absentis imploravit opem, vel felicitate, qua restitutus in patriam secum patriam ipsam restituit. Par deinde per quinque et viginti annos[4][1] (tot enim postea vixit) titulo tantæ gloriæ fuit, dignusque habitus, quem secundum a Romulo conditorem urbis Romanæ ferrent.[5]

2. Et hoc * et insequenti anno, C. Sulpicio Petico,[6] C. Licinio Stolone, consulibus, pestilentia fuit. Eo nihil dignum memoria actum, nisi quod pacis Deum exposcendæ causa tertio tum post conditam Urbem [m] lectisternium fuit. Et cum vis morbi nec humanis consiliis nec ope divina levaretur, victis superstitione animis, ludi quoque scenici,[n] nova res bellicoso populo, (nam circi modo spectaculum [o]

—3 Delendum τὸ *in* censet Duk.—4 Vulg. *per quinque et triginta annos.*—5 Conj. Rupert. *Romani ferrent.*

NOTÆ

honoribus, sexies tribunatu militum, quinquies dictatura; et ob servatam patriam, non minus gloria, quam ætate maturus.

[1] *Per quinque et viginti annos*] Sic correctum a Glar. et Sigon. qui denarium detraxerunt, cum antea esset per *XXXV. annos.* Nam ab Urbe capta an. 363. ad hunc ann. 388. anni tantum quinque et viginti decurrunt. Effigiem Camilli ærei nummi ex antiquis monumentis expressi sic exhibent.

* A. U. C. 389.

[m] *Tertio tum post conditam Urbem*] Rara ergo admodum hæc lectisternia, seu publicæ quasi Deorum discumbentium epulæ, cum supplicationibus per templa eorum conjunctæ.

[n] *Ludi quoque scenici*] Ludi theatrales a spectando dicti: Scenici quoque appellantur a Græco σκηνὴ, quod proprie umbraculum est, sive tentorium. In tabernaculis enim primum ab Attica juventute inconditis carminibus acti, unde comœdia, ceteraque deinde dramatum genera. Hinc scena pro media theatri parte, ubi confabulantur personæ.

[o] *Circi modo spectaculum*] Non aliud spectaculi genus apud Romanos hactenus fuerat a Romuli usque temporibus, quam decursionis in Circo, aut pugilatus. Postea hæc ludicra Romanis divisa in Circum, et Caveam: ut Græcis ludi in duo genera distinguebantur, Hymnicorum et Musicorum.

fuerat,) inter alia cœlestis iræ placamina instituti dicuntur. Ceterum parva quoque[7] (ut ferme principia[p] omnia) et ea ipsa peregrina res fuit. Sine carmine ullo,[q] sine imitandorum carminum actu, ludiones ex Etruria acciti, ad tibicinis modos saltantes, haud indecoros motus[r] more Tusco dabant. Imitari deinde eos juventus, simul inconditis inter se jocularia fundentes versibus,[s] cœpere: nec absoni a voce motus erant. Accepta itaque res, sæpiusque usurpando excitata. Vernaculis artificibus,[d] quia[8] hister[t] Tusco verbo ludio vocabatur, nomen histrionibus inditum: qui non, sicut ante, Fescennino versu[e u] similem incompositum

[d] *Ludionibus Latinis, seu Romanis qui hanc artem exercerent.*
[e] *Carmina satyrica, quæ exercebantur et complebantur adjecta modulatione.*

6 Al. *Pætico.*—7 'Pro *quoque* forte leg. *quidem*, delendumque *et* ante *ea ipsa*.' Bauer.—8 'Legere gestio: *exercitata vernaculis artificibus, et, quia* cet. vel *re .... exercitata v. a. quia* cet.' Bauer. Pro *hister* quidam libri *histrio*.—

NOTÆ

[p] *Parva ... ferme principia*] Originem et ritum veteris tragœdiæ, comœdiæ, satiræ apud Græcos indicat Horat. in epistola ad Pisones de Arte Poët.

[q] *Sine carmine ullo*] At Valer. Max. lib. II. cap. 4. hoc ipso anno populum 'Romanum placandi cœlestis numinis gratia' (egregium scilicet placandi genus)' compositis carminibus vacuas aures præbuisse' scribit. Similior tamen vero Livii narratio.

[r] *Haud indecoros motus, &c.*] Saltationem nudam innuit: *une simple danse au son de la flûte.*

[s] *Inconditis inter se jocularia fundentes versibus*] Species hæc fuit satyrici dramatis; ac velut rudimentum comœdiæ Latinæ.

[t] *Quia hister*] Non igitur ab Histria regione dicti histriones, ut Festo visum, sed ab Etrusco vocabulo, quod ludium seu fabularum actorem significat.

[u] *Fescennino versu*] Hoc versuum nuptialium genus a Fescennia Etruriæ urbe nomen traxit, quam Cluverius non procul Tiberi locat infra Falerios; suspicaturque eo loci fuisse, ubi antiquissima ruderum vestigia extare notat Ant. Massa 1300. passibus ab oppido quod nunc *Gallese*. Aliam quoque Fescenninorum etymologiam Festus affert, a Fascino, quod arcere putabantur hi versus, omni verborum licentia petulantiaque referti. Hic porro legendum ex antiquis codicibus censet cum Sigonio Gronov. *Fescennino versum simile*m. Fuere apud Glareanum, qui *versu* in dandi casu antique dictum censerent, intelligendo *versum* similem versui Fesc.

Qui non, sicut ante, Fescennino] Totum hunc locum copiose interpretatus est Ger. J. Vossius in Instit. Poëticis, l. III. c. 9. quem vide, neque enim res paucis verbis hic expediri posset. *J. Clericus.*

temere[9] ac rudem alternis jaciebant;[x] sed impletas modis saturas,[y] descripto jam ad tibicinem cantu, motuque congruenti peragebant. Livius post aliquot annos,[z] qui ab saturis ausus est primus argumento fabulam serere,[a] (idem scilicet, id quod omnes tum erant,[10] suorum carminum actor,[b]) dicitur, cum sæpius revocatus vocem obtudisset, venia petita puerum ad canendum[c] ante tibicinem cum

9 'Forte leg. *Fescennino versu* (aut *versui*) *similem, i. e. compositum temere*, nisi malis, *vel compositum temere* cet.' Rupert. Vid. inf. et Not. Var.—10 '*Id quod omnes tum erant* scilicet *carminum* s. fabularum auctores vel poëtæ dramatici, qui dramata s. fabulas non modo componere, sed etiam docere et agere solebant. Ellipsis dura est, et verba quoque, parenthesi inclusa, videntur loco suo mota esse, atque post voc. *revocatus* vel *obtudisset* ponenda.'

NOTÆ

[x] *Incompositum temere ac rudem alternis jaciebant*] Sigonius conjiciebat legendum *Fescennino similem versum compositum temere:* ita ut prima syllaba vocis *incompositum*, *in* scilicet, librariorum vitio derivata sit ex *m* ultima litera vocis *versum*. Quid enim, inquit, significat *versus incompositus temere*? Sed adverbium, *temere*, non ad *incompositum*, sed ad verbum, *jaciebant*, referri notat Gronov. ut sensus sit, versus imcompositos ac rudes, Fescenninis similes, temere ac sine arte alternis jactatos ab histrionibus.

[y] *Saturas*] Quid *saturæ*, vel *satiræ* nomine significetur, indicatum antea est, lib. v. cap. 39. Hic sumitur pro genere poëmatis scenici quod Latinorum proprium Quintilianus censuit a Godeleveo laudatus. 'Satira Latinorum,' inquit, 'tota est, neque a Græcis accersita. Satiras enim Græci non scripserunt.' Fatendum tamen est Lucilium, satirarum inventorem, veteris Græcorum comœdiæ imitatione fabulas suas scripsisse, vel ipso Horat. teste Sat. 4. lib. 1. Atque hæc satyra a satyris temere saltantibus dicta putatur. Igitur, Romani Græcorum exemplo, facta hominum in theatro imitati tandem sunt triplici genere, saltatione modulata, concentu, et versu.

[z] *Livius post aliquot annos*] Hic Livius Andronicus primus comœdiam Latino sermone composuisse scribitur a Diomede Grammatico. A. Gell. lib. XVII. c. ult. id refert ad consulatum Claudii Centonis, qui Appii Cæci filius erat, et M. Sempronii Tuditani, id est annum U. C. 513.

[a] *Ab saturis ausus est primus argumento fabulam serere*] Vult, ni fallor, cum Lucilius satyrico carminis genere fabulas instituisset, quo, de re quaque, versus nullo certo argumento astricti ab histrionibus recitabantur, Livium, eo genere relicto, fabulas suas, Græcorum more, ad quædam argumenta certo ordine tractanda revocare ausum esse: ita ut 'argumento fabulam serere' sit, partes ipsius conficto quodam argumento connectere, et quasi invicem contexere; ut scena una cum alia continuetur.

[b] *Suorum carminum actor*] Comœdiarum iidem primis temporibus auctores et actores: unde et fabulas docere dicebantur. Agere autem erat præsertim saltatione exprimere.

statuisset, canticum egisse [11] aliquanto magis vigente motu, quia nihil vocis usus impediebat. Inde ad manum cantari [12 d] histrionibus cœptum, diverbiaque tantum ipsorum voci relicta.[e] Postquam lege hac fabularum ab risu ac soluto joco res avocabatur, et ludus in artem paulatim verterat; juventus, histrionibus fabellarum actu relicto, ipsa inter sé more antiquo ridicula intexta versibus jactitare cœpit: quæ inde exodia[f] postea appellata, consertaque

Rupert.—11 'Forte leg. cum Dnk. *et venia petita p. ad c. a. t. statuisset*, vel *venia petita p. ad c. a. t. statuisse et canticum egisse.* Ingratum certe et supervacuum est repetitum *cum*.' Idem.—12 Emendat Salmasius ad Flavii Vopisci Carinum *saltari*.

NOTÆ

[e] *Puerum ad canendum*] Comœdi carmina sua ad tibiæ cantum initio recitabant, corporisque motibus eadem exprimebant. Sed Livius, voce jam nimio usu obtusa, tibicinis concentum adhibuit, ac gesticulationem tacitus peragere cœpit: ut loquitur Valer. Max. lib. II. cap. 4.

[d] *Inde ad manum cantari*] Turnebus lib. III. Advers. cap. ultim. *ad manum cantare* interpretatur, 'cantare in promtu et coram.' Salmas. ad Fl. Vopiscum in Carino emendat *ad manum saltari*. Verum, ut optime advertit Gronov. non dixit Auctor, *ad manum cantari ab histrionibus cœptum*, sed *histrionibus*. Est autem 'cantare alicui ad manum,' cantando respondere gesticulationi, quæ saltando et, ut aiunt, loquaci manu ab eo fit, sive modulate pronuntiare quæ histrio agat. Sic 'cantare ad Tibiam' est, alio tibiam inflante, carmen voce accinere: 'cantare ad fides' est, simul canere et citharam pulsare. Cantabat itaque ad manum Livio Andronico puer musicus, ipse ad tibicinis modos saltabat.

Ad manum cantari] Hoc est, ut optime J. F. Gronovius, gesticulationi, quæ saltando fiebat, cantando respondere, et pronuntiare modulate quæ histrio agat. Eum vide. *J. Clericus.*

[e] *Diverbiaque tantum ipsorum voci relicta*] Dividebantur comœdiæ in cantica et diverbia. Sunt autem diverbia, auctore Diomede, ubi plures personæ versantur; cantica, in quibus una tantum: ut diverbia dicantur quasi dialogi, duorum scilicet triumve inter se verba facientium collocutiones. Notum enim illud Hor. 'nec quarta loqui persona laboret.' Donatus autem, in Andriam Terentii, ait diverbia a solis histrionibus fuisse pronuntiata: quod Sigonius sic accipit, ut histriones Donatus vocet eos tantum qui canerent, non eos qui saltarent, aut tibias inflarent: quasi intelligendum sit in canticis rem actam esse tibiis, cantu, et versu: in diverbiis autem sola voce: quod veteres Latini 'assa voce' dixerunt: personis scilicet colloquentibus.

[f] *Quæ inde exodia*] Exodii vocabulum e Græco haud dubie tractum. Nonnulli dicta volunt, quasi ἔξω τῆς ὁδοῦ, id est, extra viam. Alii quasi ἔξω τῆς φδῆς, extra cantum. Ad priorem etymologiam respiciens, Sigo-

fabellis potissimum Atellanis[g] sunt. Quod genus ludorum ab Oscis acceptum tenuit juventus,[h] nec ab histrionibus pollui passa est. Eo institutum manet, ut actores Atellanarum nec tribu moveantur, et stipendia,[i] tanquam expertes artis ludicræ, faciant. Inter aliarum parva principia

NOTÆ

nius idem esse ait exodia et episodia: illo nomine appellata quod extra rem sint; hoc vero quod rei inserantur. Sed exodium generaliter 'exitum' Festus interpretatur, Nonius 'finem,' ex Varrone, ἀπὸ τῆς ἐξόδου. Atque hoc loco sumitur pro eo quod Firmicus lib. VI. 'exitum fabularum' vocat: quod scilicet digressis comœdis cantabatur ab exeunte ingenuorum juvenum choro. Juvenalis Sat. III. 'Tandemque redit ad pulpita notum Exodium, cum personæ pallentis hiatum In gremio matris formidat rusticus infans.' Quod sic explicat vetus Scholiastes: 'Exodiarius apud Veteres in fine ludorum intrabat, quod ridiculus foret: ut quicquid lacrymarum ac tristitiæ coëgissent ex tragicis affectibus, hujus spectaculi risus detegeret.'

[g] *Potissimum Atellanis*] Fabulæ Atellanæ et nomen et originem habuere ab urbe Campaniæ Atella, quæ medio Capuam inter et Neapolin itinere, et cujus loco nunc *Aversa*. Hæ medium quid fuere inter comœdias et satyricas Græcorum fabulas: a mimis diversæ, quod jocis uterentur homine ingenuo digniis; interque eos plus aliquantum servarent veteris Italicæ gravitatis.

[h] *Ab Oscis acceptum tenuit juventus*] Atellanicum drama Romani acceperunt a vicinis Campaniæ Felicis populis, priscorum Ausonum sobole: qui Opici, ac deinde Obsci, denique Osci dicti sunt; in Auruncos et Sidicinos divisi, inter Volscos et Campaniam ulteriorem medii. Eorum idioma accedebat ad Sabinorum Samnitumque sermonem: estque a Strabone observatum, etiam postquam ipsa Oscorum gens interierat, dialectum eorum apud Romanos mansisse: ita ut quibusdam patriis ludis (in Atellanis nempe fabulis) certa poëmata eo sermone in scenam suo tempore producerentur.

Tenuit juventus] Romani juvenes ingenui horum carminum auctores Urbici poëtæ vocabantur, vel quod ex urbana et honesta juventute, vel quod urbanos, non turpes jocos admitterent. Huc pertinet illud Satirici: 'Urbicus exodio risum movet Atellanæ gestibus Autonoës.'

[i] *Nec tribu moveantur, et stipendia*] Edicto prætoris apud Romanos infamia inter alios notabantur, qui 'artis ludicræ pronuntiandive causa in scenam prodierant.' Sed jurisconsulti id restringunt ad eos qui quæstus causa spectaculum ani præbituri prodeunt in scenam. Infames autem, velut indigni qui in civium numero essent, tribu movebantur a censoribus: nec militare in legione licebat, nisi ei qui ingenuus esset, et in aliqua quinque classium census. Excipiuntur itaque ab hac lege hi exodiorum lusores, qui personati agebant, ac modestius quam histriones. Nec diverso jure censeri videntur thymelici, qui in orchestra, sive pulpito, (quod thymelen vocabant,) chori loco subserviebant fabulæ, in qua personam non habebant, sed abditis in scenam histrionibus populum gesticulationibus oblectabant.

rerum, ludorum quoque prima origo ponenda visa est, ut appareret, quam ab sano initio res in hanc vix opulentis regnis tolerabilem insaniam venerit.

3. Nec tamen ludorum primum initium, procurandis religionibus datum, aut religione animos, aut corpora morbis levavit. Quin etiam, cum medios forte ludos circus Tiberi superfuso[k] irrigatus impedisset, id vero, velut aversis jam Diis aspernantibusque placamina iræ, terrorem ingentem fecit. Itaque Cn. Genucio, L. Æmilio Mamercino secundum consulibus,* cum piaculorum magis conquisitio animos, quam corpora morbi, afficerent,*f* repetitum ex seniorum memoria dicitur, pestilentiam quondam clavo ab dictatore fixo sedatam. Ea religione adductus senatus dictatorem clavi figendi[l] causa dici jussit. Dictus L. Manlius Imperiosus, L. Pinarium magistrum equitum dixit. Lex vetusta est, priscis literis verbisque scripta, ut, qui prætor maximus sit, Idibus Septembribus clavum pangat. Fixa[13] fuit[m] dextro lateri ædis Jovis optimi maximi, ex qua parte[14] Minervæ templum est. Eum clavum, quia raræ per ea tempora literæ erant, notam numeri annorum[n] fuisse ferunt; eoque[15]

f Cum mentes hominum magis laborarent superstitione in investigandis expiationibus, quam corpora invaletudine afflictabantur.

13 *Fixus* Gronov. Doujat. Crevier.—14 *Ea ex parte qua* iid. Vid. Not.

NOTÆ

[k] *Circus Tiberi superfuso*] Hoc igitur initio, cum nondum exstructum esset theatrum, ludi scenici in circo celebrari cœperant. Quin etiam diu promiscue ac stantes spectarunt.

* A. U. C. 390.

[l] *Dictatorem clavi figendi*] Hujusce moris rationem quidem indicare difficile: at originem sic describit Auctor, ut interpretem non desideret: duas affert causas clavi in ædibus sacris pangendi; alteram, ut annorum numerus notaretur, defixo in singulos annos clavo; alteram sedandæ pestilentiæ causa.

[m] *Fixa* [*Fixus*] *fuit*] Veteres, teste Gron. *Fixa fuit*, ut ad legem referatur. Nam si ad clavum referas, scribendum postea erit *Minervæ templo dicatum lege, non dicatam legem*: quanquam *legem dicari* minus proprie dicitur. Quod enim Gronovius affert ex Suet. Tiberium satis indecoram Parrhasii tabulam 'in cubiculo dedicasse,' quis non videt odiose magis quam ex sermonis proprietate dictum?

[n] *Notam numeri annorum*] Idcirco clavus annalis dicebatur. Alludit ad vetustum hunc morem Petronius

Minervæ templo dicatam legem, quia numerus Minervæ inventum[o] sit.[16] Volsiniis[17] [p] quoque clavos, indices numeri annorum, fixos in templo Nortiæ,[18] [q] Etruscæ Deæ, comparere, diligens talium monumentorum auctor Cincius affirmat. M. Horatius consul ex lege templum[r] Jovis optimi maximi dedicavit anno post reges exactos: a consulibus postea ad dictatores, quia majus imperium erat, solenne clavi figendi translatum est. Intermisso deinde more,[s] digna etiam per se visa res,[19] propter quam dictator

Var.—15 Conj. Rupert. *inque*.—16 Vet. lib. apud Sigon. *a Minerva inventus sit*. Voss. alter et Busl. *numerus Minervæ inventus sit*. Helm. *numerus Minervæ inventus fuit*.—17 Vett. libb. *Vulsiniis*.—18 '*Volsiniis quoque clavos fixos in templo Nortiæ*. Forte *Nursiæ* .... Quæ sequuntur, aut non sana, aut mutila videntur. *M. Horatius consul eam legem templo Jovis opt. max. dedicavit*, aut *ea lege templum* cet. (ita ut inter dedicationis conditiones fuerit, ut quotannis ejusmodi clavus figeretur) conj. Gron. et *ex* vel *ea lege* supra memorata *templo J. o. m. dedicavit*, sc. clavum annalem, Doujat. Lacunam vero ita explet Stroth. *M. Horatius consul ex lege primum fixit clavum, is qui templum Jovis* cet. Cf. II. 8.' *Rupert*. Vid. inf. et Not. Var.—19 *Visa est res*

NOTÆ

a Caselio correctus: 'Et paries circa palea satiatus agresti, Fortuitoque luto, clavus numerabat et annos.' Melius forte *clavos*.

[o] *Numerus Minervæ inventum*] Hoc Mercurio Ægyptio, qui et Theut, tribuere Plato videtur in Phædro.

[p] *Volsiniis*] Inter duodecim primarios Etruriæ populos Volsinienses numerantur: quorum oppidum Volsinii ad lacum ejusdem nominis, unde Marta fluvius oritur. Nunc paulum inflexo vocabulo *Bolsena*.

[q] *Nortiæ*] Etrusci Nortiæ nomine sortem sive fortunam intelligebant, ut interpretatur Martianus Capella c. 9. de nuptiis Mercurii et Philologiæ. Unde Juvenalis Satir. x. de Sejano agens, qui et ipse Volsiniensis: 'idem populus, si Nortia Tusco Favisset, si oppressa foret secura senectus Principis, hac ipsa Sejanum diceret hora Augustum.' Tertullianus tamen peculiarem Volsiniorum Deam Nursciam nominat; Nortiam vero Sutrinis assignat, Etruriæ quoque populis.

[r] *Consul ex lege templum, &c.*] Non abs re Glar. et Gron. monent ad clavum figendum nihil attinere dedicationem templi Jovis Capitolini a M. Horatio Pulvillo factam, de qua jam actum lib. II. c. 8. ubi non lege, sed sorte Horatio potius quam Valerio collegæ delatum id munus. Verum nihil illi proferunt quo locus emendatior fiat. Erit autem, ni fallor, si rescripseris, *Horatius consul ex lege* (vel *ea lege*) *templo Jovis opt. max. dedicavit*. Ut prima clavi annalis fixio seu dedicatio una cum consulibus cœperit, anno post reges exactos eodem quo ipsum Jovis Capitolini templum dedicatum fuerat; idque lege aliqua tunc ea de re constituta; cum antea regum annis numerata tempora fuissent.

[s] *Intermisso deinde more*] Figendi, sc. clavi annalis, postquam minus rudi populo cœperunt anni consulibus numerari.

crearetur. Qua de causa creatus L. Manlius, perinde ac rei publicæ gerendæ, ac non solvendæ religione,[20] gratia[t] creatus esset, bellum Hernicum affectans, delectu acerbo juventutem agitavit; tandemque omnibus in eum tribunis plebis coortis, seu vi, seu verecundia victus, dictatura abiit.

4. Neque eo minus principio insequentis anni,[*] Q. Servilio Abala, L. Genucio consulibus,[1] dies Manlio dicitur a M. Pomponio tribuno plebis. Acerbitas in delectu, non damno modo civium, sed etiam laceratione corporum lata, partim virgis cæsis, qui ad nomina non respondissent,[s] partim in vincula ductis, invisa erat: et ante omnia invisum ipsum ingenium atrox, cognomenque Imperiosi grave liberæ civitati, ab ostentatione sævitiæ ascitum; quam non magis in alienis, quam in proximis, ac sanguine ipse suo[2] exerceret. Criminique ei tribunus[3] inter cetera dabat, 'quod filium juvenem, nullius probri compertum,[h] extorrem urbe, domo, penatibus, foro, luce, congressu æqualium prohibitum, in opus servile, prope in carcerem atque in ergastulum, dederit; ubi summo loco natus dictatorius juvenis[i] quotidiana mi-

[s] *Cum nomine quisque proprio citati non comparuissent.*
[h] *Non convictum ullius criminis, factive probrosi.*
[i] *Adolescens patre natus dictatore.*

Gronov. Doujat. Crevier.—20 Vulg. *rei gerendæ ac non solvendæ religionis. Ac* forte delendum notat Rupert. Vid. Not. Var.

1 *Secundum consulibus* Gronov. Doujat. Crevier.—2 Vulg. *sanguine ipso suo.* —3 'Voss. 1. *criminique rei.* Sed Rott. *criminique tribunus*, absque τῷ *ei*: nec puto id a Livio insertum fuisse. I. 5. 'Crimini maxime dabant, in Numitoris

NOTÆ

[t] *Perinde ac rei publicæ g. a. n. s. religione, gratia* [*rei gerendæ ac non solvendæ religionis gratia*] Ut Sigonio, ita mihi quoque magis hæc vetus lectio placet, quam correctio Gelenii, *reip. gerendæ, ac non solvendæ religione, gratia*: certe *gerendæ rei*, potius quam *reip. gerendæ*, causa creari dictatores a Livio dicuntur; et diversa sunt 'solvere religione,' et 'solvere religionem:' quandoquidem 'solvere religione' est, liberare eo officio quo per religionem tenemur; 'solvere' autem 'religionem' est, præstare quod nostra religio nos admonet ut faciamus. Præterea in Geleniana emendatione displicent duo illi auferendi casus, *religione, gratia.* Et apud Nostrum quoque est lib. II. 'Nullam scelere religionem exsolvi,' quod Gron. fatetur.

[*] A. U. C. 391.

seria disceret, vere imperioso patre se natum esse. At quam ob noxam? quia infacundior sit, et lingua impromtus.[u] Quod naturæ damnum utrum nutriendum patri,[x] (si quicquam in eo humani esset,) an castigandum ac vexatione insigne faciendum fuisse?[4] ne mutas quidem bestias minus alere ac fovere, si quid ex progenie sua parum prosperum sit. At, Hercule, L. Manlium malum malo augere filii, et tarditatem ingenii insuper premere;[k] et, si quid in eo exiguum naturalis vigoris sit, id extinguere vita agresti et rustico cultu, inter pecudes habendo.'

5. Omnium potius his criminationibus, quam ipsius juvenis, irritatus est animus: quin contra, se quoque parenti causam invidiæ atque criminum esse, ægre passus, (ut omnes Dii hominesque scirent, se parenti opem latam, quam inimicis ejus, malle,)[5] capit consilium, rudis quidem atque agrestis animi, et quanquam non civilis exempli,[l] tamen pietate laudabile. Inscientibus cunctis, cultro succinctus, mane in Urbem, atque a porta domum confestim ad M. Pomponium tribunum pergit:[6] janitori, 'opus esse sibi domino ejus convento extemplo,' ait: 'nuntiaret, T. Man-

[k] *Magis ac magis vexando augere, et quasi in præceps agere.*

[l] *Etsi exemplo non conveniens homini in civitate recte constituta nato, in civium societate degenti.*

agros ab his impetus fieri.'' *Jac. Gronov.*—4 Glareanus legendum putat: *utrum nutriendum patri, ac vexatione insigne faciendum, an castigandum potius, si in eo quicquam humani fuisset?* Vid. Not. Var.

5 'Duabus voculis insertis, sententia magnopere juvatur; fortior fit oppositio ac insignior filii pietas, si legas, *se parenti opem latam, quam sibi ab inimicis ejus malle.*' Stroth. 'Ingeniosa quidem, sed non necessaria, Strothii

NOTÆ

[u] *Quia infacundior sit, et lingua impromtus*] 'Ob ingenii et linguæ tarditatem,' ait auctor de Viris Illustr. Noster quoque mox ingenii tarditatem notat. Val. Max. lib. VI. c. 9. 'Hebetis atque obtusi cordis' fuisse vult: additque 'in hoc, fortunæ malignæ nubilo, adolescentiæ contemtu perfusum videri, quo senectutis ejus decus lucidius enitesceret.'

[x] *Quod naturæ damnum utrum nutriendum patri*] *Nutrire* hic non alere ad augendum significat, quæ vulgaris est ejus verbi acceptio, sed pro eodem sumitur ac molliori tractatione, velut fomento, curare. Probat pluribus exemplis Gronovius: præsertim ex ipso Livio. *Naturæ* autem *damnum* est incommodum naturale, vitium a natura insitum.

lium L. filium esse.' Mox introductus, (etenim [7] percitum ira in patrem spes erat aut criminis aliquid novi, aut consilii ad rem agendam, deferre,) salute accepta redditaque, 'esse' ait, 'quæ cum eo agere arbitris remotis velit.' Procul inde omnibus abire jussis, cultrum stringit, et, super lectum stans [y] ferro intento, nisi, in quæ ipse concepisset verba,[z] juraret, 'se patris ejus accusandi causa concilium plebis nunquam habiturum,' se eum extemplo transfixurum minatur. Pavidus tribunus (quippe qui ferrum ante oculos micare, se solum, inermem, illum prævalidum juvenem, et, quod haud minus timendum erat, stolide ferocem viribus suis, cerneret) adjurat, in quæ adactus est verba; [a] et præ se deinde tulit, ea vi subactum se incepto destitisse. Nec perinde, ut maluisset plebes, sibi suffragii ferendi de tam crudeli et superbo reo potestatem fieri, ita ægre habuit,[8] filium id pro parente ausum.[m] Eoque id laudabilius erat, quod animum ejus tanta acerbitas patria [9] nihil a pietate avertisset. Itaque non patri modo remissa causæ dictio est, sed ipsi etiam adolescenti ea res honori fuit. Et cum eo anno primum placuisset, tribunos militum ad legiones [b]

[m] *Neque plebs eodem modo ægre tulit filium in gratiam patris eam rem audacter perfecisse, quo optasset sibi copiam fieri suffragiis suis damnandi Manlium patrem, reum, scilicet, adeo sævum, atque insolenter imperiosum.*

correctio.' *Doering.*—6 Vet. lib. apud Sigon. *tribunum plebis pergit.*—7 'Scripti duo Pall. et Vossianus carent particula *etenim*: et potest abesse. Revise ad lib. III. 52.' *J. F. Gronov.*—8 Pro *habuit* quidam libri *tulit* vel *abstulit*. 'Superfluum est vel *perinde* vel *ita*.' Rupert. Edd. Gronov. Doujat. semicolon

NOTÆ

[y] *Super lectum stans*] Nondum enim surrexerat Pomponius, cum summo mane ad eum T. Manlius venisset: janua autem tribunorum plebis semper patebat.

[z] *In quæ ipse concepisset verba*] In verba alicujus jurat, qui id quod ab eo petitur jurejurando interposito promittit. Solebat enim verba præire, qui quid poscebat juramento sibi confirmari, et secundum verba ab eo pronuntiata alter jurare.

[a] *Adjurat, in quæ adactus est verba*] Propria hæc adjurandi significatio, ut sit, alteri ad ea, quæ postulavit, sese jurejurando obstringere: quasi jurare ad alterius verba.

[b] *Tribunos militum ad legiones*] Hujusmodi tribuni, (longe diversi a tribunis militum consulari potestate,) præerant legionariis, ita ut sex fermè essent in unaquaque legione, et bini toti legioni per vices imperarent. Idcirco *Tribuni ad Legiones* vocaban-

suffragio fieri, (nam et antea, sicut nunc, quos[10] Rufulos vocant,[c] imperatores ipsi faciebant,) secundum in sex locis[d] tenuit,[a] nullis domi militiæque ad conciliandam gratiam meritis, ut qui rure et procul cœtu hominum juventam egisset.

6. Eodem anno, seu motu terræ, seu qua vi alia, forum medium ferme specu vasto collapsum in immensam altitudinem dicitur; neque eam voraginem conjectu terræ, cum pro se quisque gereret,[11e] expleri potuisse prius, quam Deum monitu quæri cœptum, quo plurimum populus Romanus posset. Id enim illi loco dicandum, vates canebant, si rem publicam Romanam perpetuam esse vellent. Tum M. Curtium, juvenem bello egregium, castigasse ferunt dubitantes, an ullum magis Romanum bonum, quam

[a] *Obtinuit secundum locum, inter sex loca, seu munera tribunorum militarium.*

habent post *fieri*.—9 *Patris* all.—10 Conj. Rupert. *nam antea, sicut et nunc, quos.*

NOTÆ

tur; eoque loquendi genere usus videtur Cicer. VI. de Repub. 'Cum in Africam venissem Tribunus militum ad Legionem Quartam.'

[c] *Quos Rufulos vocant*] Rufuli dicebantur, 'tribuni militum a consule facti, non a populo. De quorum jure,' inquit Festus, 'quod Rutilius Rufus legem tulerat, Rufuli, ac postea Rutili sunt appellati.' Ubi Lipsio contra videtur scribendum, *Rutili*, ac post *Rufuli*: quandoquidem Asconii adhuc ævo *Rufuli* vulgo dicebantur. Hic enim Commentar. in Verr. lib. II. 'Tribunorum,' inquit, 'militarium duo sunt genera. Primum eorum, qui Rufuli dicuntur; hi in exercitu creari solent' (a consulibus aut prætoribus nimirum). 'Alii Comitiati, qui Romæ comitiis designantur.' Ex horum numero T. Manlius. Et insinuat Livius hoc primum anno id constitutum, ut populi suffragio fierent tribuni: quod postea varie servatum.

Rufulos] Tribuni legionibus a consulibus præfecti, sic dicti a Rutilio Rufo, qui legem ea de re tulit. Vide Festum, in voce. *J. Clericus.*

[d] *In sex locis*] Tribuni militum, sex tantum comitiis creati, videntur primo aspectu indicare unam duntaxat legionem eo anno scriptam. Sigonius tamen censet, scriptis quatuor legionibus, tribunos duodecim tunc creatos, quorum partem dimidiam populus creaverit, reliquos ipsi consules. Lipsius e locis tribunorum viginti quatuor non nisi sex populi judicio tributa conjicit ex Livii lib. IX. c. 30. ubi perpauca hujusmodi loca suffragio populi Romani relinqui solita memorantur.

[e] *Conjectu terræ, cum pro se quisque gereret*] Forte, ut Gronovio placet, *quam pro se quisque gereret*, id est, terram. Dicitur enim apud alios quoque auctores *gerere*, pro, ingerere, indere. Plaut. in Pseud. 'Non pluris refert, quam si imbrem in cribrum geras.' Cato de Re Rust. c.

arma virtusque, esset. Silentio facto, templa Deorum immortalium, quæ foro imminent, Capitoliumque intuentem, et manus nunc in cœlum, nunc in patentes terræ hiatus ad Deos Manes porrigentem, se devovisse: equo deinde, quam poterat, maxime exornato insidentem, armatum se in specum immisisse, donaque ac fruges super eum a multitudine virorum ac mulierum congestas; lacumque Curtium, non ab antiquo illo T. Tatii milite Curtio Metto,[f] sed ab hoc appellatum. Cura non deesset, si qua ad verum via inquirentem ferret: nunc fama[12] rerum standum est, ubi certam derogat vetustas fidem, et lacus nomen ab hac recentiore insignitius[13 g] fabula est. Post tanti prodigii procurationem, eodem anno de Hernicis consultus senatus, cum fetiales ad res repetendas nequicquam misisset, primo quoque die ferendum ad populum de bello indicendo Hernicis censuit; populusque id bellum frequens jussit. L. Genucio consuli ea provincia sorte evenit. In expectatione civitas erat, quod primus ille de plebe consul bellum suis auspiciis gesturus esset; perinde ut eveniret res, ita communicatos honores pro bene aut secus consulto habitura.[14 h] Forte ita tulit casus, ut Genucius, ad hostes

11 Conj. J. F. Gronov. *quam pro se quisque gereret.*—12 *Famæ* Gronov. Doujat. Crevier.—13 Vulg. *insignius.*—14 Vulg. *deinde ut even. res, ita com-*

NOTÆ

152. 'Si non habebis unde irriges, gerito, inditoque leniter.'

[f] *Curtio Metto*] De hoc Curtio supra lib. I. c. 12. et 13.

[g] *Insignitius*] Ita meliores codices ex Gronov. qui observat a Livio pro *insigni* sæpe *insignitum* dici: ut lib. IV. c. 4. 'An esse ulla major aut insignitior contumelia potest?'

[h] *Pro bene aut secus consulto habitura*] Vult, ita suspensam ejus belli expectatione civitatem fuisse, ut communicati cum plebe consulatus consilium ex hoc eventu metiri parata esset; atque illud tanquam utile probatura, si hocce bellum prospere successisset, contra vero pro pessimo et perperam capto damnatura, si hæc expeditio infaustum exitum sortiretur. Et fere ita fit: consilia eventibus ponderamus. Ad loquendi formam quod attinet, eam Livius sæpius usurpatam Gron. exemplis probat. Sic lib. VIII. 'Debellari eo die cum Samnitibus potuisse, pro haud dubio habitum est.' Lib. autem X. 'Ut omnis rei bene aut secus gestæ decus dedecusque ad L. Volumnium sit delegatum.' His et similibus lectionem suam ex veteribus quibusdam libris adversus Sigonium aliosque firmat.

magno conatu profectus, in insidias præcipitaret;[15] legionibus nec opinato pavore fusis, consul circumventus ab insciis, quem interfecissent,[16] occideretur. Quod ubi est[17] Romam nuntiatum, nequaquam tantum publica calamitate mœsti Patres, quantum feroces infelici consulis plebeii ductu, fremunt omnibus locis: 'Irent, crearent consules[18] ex plebe, transferrent auspicia, quo nefas esset. Potuisse Patres plebiscito pelli honoribus suis: num etiam in Deos immortales inauspicatam legem valuisse? Vindicasse ipsos suum numen, sua auspicia. Quæ ut primum contacta sint ab eo, a quo nec jus nec fas fuerit, deletum cum duce exercitum documento fuisse, ne deinde, turbato gentium jure, comitia haberentur.' His vocibus curia et forum personat. Ap. Claudium, quia dissuaserat legem,[19] majore nunc auctoritate eventum reprehensi ab se consilii incusantem, dictatorem consensu patriciorum[1] Servilius consul dicit, delectusque et justitium indictum.

7. Priusquam dictator legionesque novæ in Hernicos venirent, ductu C. Sulpicii legati res per occasionem gesta egregie est. In Hernicos, morte consulis contemtim ad castra Romana cum haud dubia expugnandi spe succedentes, hortante legato, et plenis iræ atque indignitatis militum animis, eruptio est facta. Multum ab spe adeundi valli res Hernicis afuit; adeo turbatis inde ordinibus abscessere. Dictatoris deinde adventu novus veteri exercitus jungitur, et copiæ duplicantur: et pro concione dictator laudibus legati militumque, quorum virtute castra defensa erant, simul audientibus laudes meritas, tollit animos; simul

---

mun. honores prospere aut secus consulto habitura.—15 *Præcipitaretur* Gronov. Doujat. Crevier.—16 In nonnullis Mss. legitur *interficerent*. Malit J. F. Gronov. *in quem incidissent*.—17 *Est* del. Gronov. 1679.—18 Vet. lib. apud Sigon. *consulem*.—19 Vet. lib. apud eundem, *legem in concione*.

NOTÆ

[1] *Dictatorem consensu patriciorum*] Dictatori huic Appio Claudio Crasso Regillensi, decemviri nepoti, mirum non ascribi magistrum equitum. Sigon. ex fragmentis Capitolinis, ubi superest syllaba *scus*, conjicit aliquem fuisse Servilium Priscum.

ceteros ad æmulandas virtutes acuit. Neque segnius ad hostes bellum apparatur,[20 k] qui, et parti ante decoris memores, neque ignari auctarum virium hostis,[1 l] suas quoque vires augent. Omne Hernicum nomen, omnis militaris ætas excitur. Quadringenariæ[2] octo cohortes,[m] lecta robora virorum, scribuntur. Hunc eximium florem juventutis eo etiam, quod, ut duplex acciperent stipendium, decreverant, spei animorumque implevere. Immunes quoque operum[n] militarium erant, ut, in unum pugnæ laborem reservati, plus sibi, quam pro virili parte, annitendum scirent. Extra ordinem etiam in acie locati, quo conspectior virtus esset. Duum millium planicies castra Romana ab Hernicis dirimebat: ibi pari ferme utrimque spatio in medio pugnatum est. Primo stetit ambigua spe pugna; nequicquam sæpe conatis equitibus Romanis impetu turbare hostium aciem. Postquam equestris pugna effectu, quam conatibus, vanior erat; consulto prius dictatore equites, permissu deinde ejus, relictis equis,† clamore

20 Vett. libb. alii *Neque segnius apud hostes bellum apparatur:* alii *Neque segnius et hostes bellum apparant.*—1 Conj. J. F. Gronov. *hosti.*—2 Alii *Qua-*

NOTÆ

k *Ad hostes bellum apparatur*] Sigon. reposuit ex aliis libris tanquam rectius, *neque segnius apud hostes bellum apparatur*, eadem omnino sententia. Sed Gronov. *ad hostes* genuinum esse contendit, etsi minus alibi usitata phrasi, tamen Livio non ignota, qui *ad* pro *apud* sæpe usurpat, ut lib. x. 'Furiarum ac formidinis plena omnia ad hostes esse.'

l *Auctarum virium hostis*] Præfert Gronov. *Auctarum virium hosti.* Sic lib. XXVIII. 'Aliquantum et Romanis aucti et diminuti hostibus animi erant.'

m *Quadringenariæ octo cohortes*] A Gelenio est hæc lectio. Alii; *quadringentariæ.* A quadringentis militibus dictas ait Glar. Hic numerus octies repetitus tria virorum millia ac ducentos efficeret: exiguum additamentum, si cum duplicatis Romanorum copiis conferatur. Sed hoc nimirum lectum copiarum Hernicarum robur, præter aliam gregariorum militum multitudinem. Idcirco infra dicuntur 'extraordinariæ cohortes.'

n *Immunes quoque operum*] His similes apud Tacitum, qui post senadena stipendia exauctorati, sub vexillo retinebantur, 'ceterorum immunes, nisi propulsandi hostis.' Annal. I.

† *Relictis equis*] Mirum est leviter armatos equites potuisse pedites melius pugnare, quam ex equis, contra gravem armaturam Hernicorum. Sed

ingenti[3] provolant ante signa,[o] et novam integrant pugnam. Neque sustineri poterant, ni extraordinariæ cohortes pari corporum animorumque robore se objecissent.

8. Tunc inter primores duorum populorum res geritur. Quicquid hinc aut illinc communis Mars belli[4] aufert, multiplex, quam pro numero, damnum est:[p] vulgus aliud armatorum, velut delegata primoribus pugna, eventum suum in virtute aliena ponit. Multi utrimque cadunt, plures vulnera accipiunt. Tandem equites alius alium increpantes, 'quid deinde restaret,' quærendo, 'si neque ex equis pepulissent hostem, neque pedites quicquam momenti facerent?[q] quam tertiam expectarent pugnam? quid ante signa feroces prosiluissent, et alieno pugnarent loco?' His inter se vocibus concitati, clamore renovato, inferunt pedem: et primum gradu moverunt hostem,[p] deinde pepulerunt; postremo jam haud dubie avertunt. Neque, tam vires pares[5] quæ superaverit res, facile dictu est,[r] nisi quod perpetua fortuna utriusque populi et extollere animos et minuere potuit. Usque ad castra fugientes Hernicos Romanus sequitur: castrorum oppugnatione, quia serum erat diei, abstinuere. Diu non perlitatum tenuerat dictatorem, ne ante meridiem signum dare posset:[r] eo in noctem tractum erat certamen. Postero[6] die deserta fuga castra Herni-

[o] *Tunc commissi inter se, qui primos ordines tenebant, utrimque tam ex parte Hernicorum, quam Romanorum. Quicquid ex his aut illis reciproca armorum alea cæditur, multiplicata ultra cæsorum numerum jactura perit. Unusquisque enim pro multis habendus.*

[p] *Nec pedibus ipsi pugnantes.*

[q] *Nec satis potest dijudicari, qua re superatæ sint vires adeo pares.*

[r] *Id dictatorem diu remoratum fuerat, quod facto sacrificio litatum non erat.*

---

dringentariæ.—3 *Ingenti* del. Gronov. Doujat.
4 Vett. libb. habent *bello.*—5 Al. *vires tam pares.*—6 *Postera* Gronov.

NOTÆ

ita sæpe Livius. Vide not. ad l. IV. c. 38. l. VI. c. 24. et alibi. *J. Clericus.*

[o] *Clamore provolant ante signa*] Sublato scilicet ingenti *clamore:* nec tamen opus, quod Sigon. vult, addi vocem, *ingenti.*

[p] *Primum gradu moverunt hostem*] Paulatim in fugam egerunt. *Premierement ils les firent reculer; aprés ils les pousserent: enfin ils les forcerent à prendre ouvertement la fuite.*

corum, et saucii relicti quidam inventi; agmenque fugientium ab signis,[7] cum præter mœnia eorum infrequentia conspecta signa[8] essent, fusum, ac per agros trepida fuga palatum est.[s] Nec Romanis incruenta victoria fuit. Quarta pars militum amissa, et, ubi haud minus jacturæ fuit,[t] aliquot equites Romani cecidere.

9. Insequenti anno,[*] cum C. Sulpicius[9] et C. Licinius Calvus consules in Hernicos exercitum duxissent, neque inventis in agro hostibus, Ferentinum[q] urbem eorum vi cepissent, revertentibus inde eis Tiburtes[10] portas clausere. Ea ultima fuit causa, cum multæ antea querimoniæ ultro citroque jactatæ essent, cur, per fetiales rebus repetitis, bellum Tiburti populo indiceretur. Dictatorem T. Quintium Pennum eo anno fuisse, satis constat, et magistrum equitum Ser. Cornelium Maluginensem. Macer Licinius comitiorum habendorum causa, et ab Licinio consule dictum scribit, quia, collega comitia bello præferre festinante, ut continuaret consulatum, obviam eundum pravæ cupiditati fuerit. Quæsita ea propriæ familiæ laus leviorem auctorem Licinium facit. Cum mentionem ejus rei in vetustioribus annalibus nullam inveniam, magis, ut belli Gallici causa dictatorem creatum arbitrer, inclinat animus. Eo certe anno Galli ad tertium lapidem[r] Salaria[11] via[s]

[s] *Et cum signa Hernicorum prope muros oppidi visa essent deserta fere a suis, agmen eorum, qui a vexillis antea fugerant, fusum est, ac per campos incerto errore dissipatum.*

[t] *Qua in re non fuit minus damnum.*

Doujat. Crevier.—7 In Crevier. min. et Kreyssig. legitur *ab Signinis.*—8 *Signa conspecta* Gronov. Doujat. Crevier.

9 Vulg. *cum L. Sulpicius.*—10 ' *Tyburtes. Tibur* et *Tiburtes* scribendum litera *i*, ex veteribus libris, et lapidibus Capitolinis, et Græcorum monu-

NOTÆ

[*] A. U. C. 392.

[q] *Ferentinum*] Volscorum oppidum initio fuit, hinc captum a Romanis, Hernicisque donatum: aliquamdiu a Samnitibus postea bello possessum. Hodie *Ferentino*, vel corrupte *Firentino*, in Campania Romana. Incolæ *Ferentinates*; nam Ferentini sunt a Ferento Tusciæ.

[r] *Galli ad tertium lapidem*] Hunc tertium Gallorum motum Appianus in Celtico nominat.

[s] *Salaria via*] De hac via, a qua Porta Collina *Salariæ* adhuc nomen

trans pontem Anienis castra habuere. Dictator, cum tumultus Gallici causa justitium edixisset, omnes juniores sacramento adegit, ingentique exercitu ab Urbe profectus, in citeriore ripa Anienis castra posuit. Pons in medio erat, neutris eum rumpentibus, ne timoris indicium esset. Prælia de occupando ponte crebra erant; nec, qui potirentur, incertis viribus, satis discerni[12] poterat.[t] Tum eximia corporis magnitudine in vacuum pontem Gallus processit, et, quantum maxima voce potuit, 'Quem nunc,' inquit, 'Roma virum fortissimum habet, procedat, agedum, ad pugnam, ut noster duorum eventus ostendat, utra gens bello sit melior.'

10. Diu inter primores juvenum Romanorum silentium fuit, cum et abnuere certamen verentur, et præcipuam sortem periculi petere nollent. Tum T. Manlius, L. filius, qui patrem a vexatione tribunicia vindicaverat, ex statione ad dictatorem pergit: 'Injussu tuo,' inquit, 'imperator, extra ordinem nunquam pugnaverim, non si certam victoriam videam. Si tu permittis, volo ego illi belluæ ostendere, quando adeo ferox præsultat hostium signis,[s] me ex ea familia ortum, quæ Gallorum agmen ex rupe Tarpeia dejecit.' Tum dictator, 'Macte virtute,' inquit, 'ac pietate[13] in patrem[u] patriamque, T. Manli, esto. Perge, et

[s] *Quandoquidem tanta audacia ante vexilla hostium exultans obambulat.*

mentis.' *Sigon.*—11 Legit Glar. *Falaria.*—12 Legendum monet J. F. Gronov. *decerni*, probantibus Stroth. et Rupert.

NOTÆ

retinet, jam dictum. Nominis rationem Festus affert, 'quia per eam Sabini sal a mari deferebant.'

[t] *Satis discerni poterat*] Quia sæpe *decernere* Noster aliique dicunt pro *decidere*. Gronov. invitis omnibus libris hic quoque *decerni* legendum esse decernit: quasi non et *discernere* Latinum sit pro dijudicare, dispicere. Quo tamen verbo et Cic. sæpius usus, veluti in Partit. 'Temperantia duobus modis in rebus commodis discernitur.' Nec minus huic verbo respondent apud Græcos κρίνειν et διακρίνειν: quanquam *decernere* de futuris, *discernere* de præsentibus magis dici non abnuo.

[u] *Ac [hac] pietate in patrem*] Quid hic præcipuæ pietatis in patrem? In patruum potius magnum, Capitolii adversus Gallos defensorem. Sed hujus nomen exitus pessimi causa omi-

nomen Romanum invictum, juvantibus Diis, præsta.' Armant inde juvenem æquales. Pedestre scutum [x] capit, Hispano cingitur gladio,[y] ad propiorem habili pugnam. Armatum adornatumque adversus Gallum stolide lætum, et (quoniam id quoque memoria dignum antiquis visum est) linguam etiam ab irrisu exerentem, producunt. Recipiunt inde se ad stationem: [14z] et duo in medio armati, spectaculi magis more, quam lege belli, destituuntur, nequaquam visu ac specie æstimantibus pares.[a] Corpus alteri magnitudine eximium, versicolori veste [a] pictisque et auro cælatis refulgens armis: media in altero militaris statura, modicaque in armis habilibus magis quam decoris species. Non cantus, non exultatio armorumque agitatio vana, sed pectus, animorum iræque tacitæ plenum, omnem ferociam in discrimen ipsum certaminis distulerat. Ubi constitere inter duas acies, tot circa mortalium animis [15] spe metuque pendentibus, Gallus, velut moles superne imminens, projecto læva scuto,[b] in advenientis arma hostis

[a] *Statuuntur; dispares, si quis æstimaret, &c.*

13 Vulg. *hac pietate*, quod et dat Donjat.—14 'Melius in vet. lib. *Recipiunt se inde ad stationem ceteri.*' Sigon. Vid. Not. Var.—15 '*Animi* non *animis* legi oportere, existimat idem, quem ingenio dixi excellere, Florebellus: ut sit, 'tot mortalibus pendentibus animi spe metuque:' et illud exprimatur, quod est libro VIII. 'Tot populos inter spem metumque suspensos animi ha-

NOTÆ

nosum. Hanc itaque pietatem dicit, non quæ in hoc certamine, sed quæ in tuendo adversus Pomponium patre jam enituerat. Est itaque *hac pietate* idem ac, qua es, vel fuisti, pietate. Sumitur enim *hic* pro tali sive hujusmodi. Virg. 'Hunc ego te, Euryale, aspicio.'

[x] *Pedestre scutum*] Longius, et quo totus corpus tegeretur; cum enim eques esset, deposita parma, et longiore gladio equestri, pedestrem armaturam sumsit.

[y] *Hispano cingitur gladio*] Breviori, sed mucrone eximio, firmaque lamina, ictum utrimque vehementem inferente, ex Polybio, quali usi Hispani, quemque ideo postea Romani Hispaniensem dixere.

[z] *Recipiunt inde se ad stationem*] Sigon. præter veterum fidem adjecit *ceteri*; quod satis intelligitur.

[a] *Versicolori veste*] Hic Gallorum olim in bello habitus. 'Virgatis lucent sagulis,' apud Virg. Lineis tantum tunicis sub sagis brevibus induti, et innata magis fortitudine quam armis muniti erant.

[b] *Projecto læva scuto*] Non abjecto, sed porrecto: *ayant avancé son bouclier*.

vanum cæsim cum ingenti sonitu[c] ensem dejecit. Romanus, mucrone surrecto,[d] cum scuto scutum imum perculisset, totoque corpore interior periculo vulneris factus, insinuasset se inter corpus armaque, uno alteroque subinde ictu ventrem atque inguina hausit, et in spatium ingens ruentem porrexit hostem.[y] Jacentis inde corpus, ab omni alia vexatione intactum, uno torque spoliavit: quem respersum cruore collo circumdedit suo. Defixerat pavor cum admiratione Gallos. Romani, alacres ab statione obviam militi suo progressi, gratulantes laudantesque ad dictatorem perducunt. Inter carminum[e] prope modum incondita quædam

[y] *Cum scuto suo percussisset Galli scutum in ima parte, propius se admovens hosti, quam ut ab eo longiorem gladium vibrante vulnerari posset, et corpore toto inter corpus Galli et scutum ejus se inferens, una aut duabus plagis ventrem ei inguinaque confodit, hostemque cadentem prostravit, ita ut ingens spatium jacens occuparet.*

NOTÆ

[c] *Vanum cæsim cum ingenti sonitu*] Noster lib. XXII. Gallorum gladios, atque hunc cæsim pugnandi morem opponit Hispanico et Romano: 'Gallis prælongi gladii, ac sine mucronibus: Hispano punctim magis quam cæsim assueto petere hostem, brevitate agiles, et cum mucronibus.' Quæ sane forma utilior: nam, ut Vegetius ratiocinatur: 'Cæsa, quovis impetu veniat, non frequenter interficit: cum et armis vitalia defendantur et ossibus: at contra cuncta, duas uncias adacta, mortalis est. Deinde, dum cæsa infertur, brachium dextrum, latusque nudatur. Puncta autem tecto corpore infertur, et adversarium sauciat, antequam videat.' Atque hæ ferme causæ fuere victoriarum quas Romani de Gallis retulerunt.

[d] *Mucrone surrecto*] *Levant la pointe de son épée.*

Surrecto] Hoc est, demisso quidem capulo, sed erecta cuspide, gladio in ventrem impacto. Glossæ veteres: 'subrigit, ὀτροθοῖ, ὑποστηλίζει:' 'subrigo, ἀναβιβάζω, ἀνορθῶ, ὀτροθῶ.' Hoc est, ut sic dicam, de sub erigo, ut, subjicio in equum, est, de sub jacio in equum. Demiserat caput Manlius, scutoque suo amoto superius scuto Galli, eum in ventre, eo modo quem dixi, ferit. *J. Clericus.*

[e] *Inter carminum*] Hæc corruptissima Tan. Faber arbitratur: sensum et Latinitatem non improbaturus, si legeretur: *inter carminum licentiam, ac militares jocos.* Mihi absque hoc remedio incorrupta videntur: quod sic inverso verborum ordine quemvis intellecturum puto: *Auditum* est *cognomen Torquati inter militariter jocularites quædam incondita prope modum carminum.* Hæc Latine stylo historico et Liviano dicta. Sensus est, prolatum fuisse et Manlio attributum a quibusdam militibus Torquati cognomen, cum illi more militari jocos funderent, verbis in modum fere carminum incondite ac rudi Minerva compositis. Est enim *prope* non adverbium, sed præpositio: qua indicatur hosce jocos militares, quos Romani

militariter joculantes,[16] Torquati cognomen auditum;[f] celebratum deinde posteris etiam familiæque honori fuit.[17] Dictator coronam auream addidit donum, mirisque pro concione eam pugnam laudibus tulit.

11. Et, Hercule, tanti ea ad universi belli eventum momenti dimicatio fuit, ut Gallorum exercitus proxima nocte, relictis trepide castris, in Tiburtem agrum, atque inde, societate belli facta, commeatuque benigne[18] ab Tiburtibus adjutus, mox in Campaniam[g] transierit. Ea fuit causa, cui proximo anno * C. Pœtelius[19] Balbus consul, cum collegæ ejus M. Fabio Ambusto Hernici provincia evenisset, adversus Tiburtes jussu populi exercitum duceret. Ad quorum auxilium cum Galli ex Campania redissent, fœdæ populationes in Lavicano, Tusculanoque, et Albano agro, haud dubie Tiburtibus ducibus, sunt factæ. Et, cum adversus Tiburtem hostem duce consule contenta res publica esset, Gallicus tumultus[h] dictatorem creari coëgit. Creatus Q. Servilius Ahala T. Quintium magistrum equitum dixit, et ex auctoritate Patrum, si prospere id bellum evenisset, ludos magnos vovit. Dictator, ad continendos proprio bello Tiburtes consulari exercitu jusso manere, omnes juniores, nullo detrectante militiam, sacramento adegit. Pug-

betis.'' *Sigon.*—16 Vid. inf. et Not. Var.—17 'Sigonius, *posteris et familiæ.* Ego in duobus Voss. duobusque Pall. video, *posteris etiam familiæ honori fuit.*' J. F. Gronov.

NOTÆ

gratulantes Manlio per lusum, nec sine cantu effutiebant, modulati quid habuisse, quod non multum a versuum numeris abesset.

[f] *Torquati cognomen auditum*] Placet magis quam subdititium Sigonii *additum*. Nempe *auditum* inter militariter joculantium voces. Alii hoc singulare certamen referunt ad ann. U. 386. et Camilli extremam dictaturam: ut supra dictum lib. VI. cap. 42.

[g] *In Campaniam*] Felicem, cujus caput Capua. Ea provincia est Neapolitani regni præcipua, vulgo *Terra di Lavoro;* et Plinio ibi cogniti 'Laborini Campi.' Campaniæ nomen ad Latinorum regionem tractu temporis translatum est.

* A. U. C. 393.

[h] *Gallicus tumultus*] Adeo non deleti a Camillo aliisve Galli, ut bis tumultus, eorum causa, hoc biennio inducendus, unusque et alter dictator creandus fuerit, ac vix totis viribus a Porta Collina et Romanis mœnibus arceri potuerint.

natum haud procul porta Collina est totius viribus Urbis, in conspectu parentum conjugumque ac liberorum. Quæ magna, etiam absentibus, hortamenta animi, tum subjecta oculis, simul verecundia misericordiaque militem accendebant. Magna utrimque edita cæde, avertitur tandem acies Gallorum. Fuga Tibur,[20 1] sicut arcem belli Gallici, petunt: palati a consule Pœtelio haud procul Tibure excepti, egressis ad opem ferendam Tiburtibus, simul cum his intra portas compelluntur. Egregie cum ab dictatore, tum ab consule res gesta est.[j] Et consul alter Fabius præliis primum parvis, postremo una insigni pugna, cum hostes totis adorti copiis essent, Hernicos devincit.[2] Dictator, consulibus in senatu et apud populum magnifice collaudatis, et suarum quoque rerum illis remisso honore,[k] dictatura se abdicavit. Pœtelius de Gallis Tiburtibusque geminum triumphum egit. Fabio satis visum, ut ovans Urbem iniret. Irridere Pœtelii triumphum Tiburtes: ‘ Ubi enim eum secum acie conflixisse? Spectatores paucos fugæ trepidationisque Gallorum, extra portas egressos, postquam in se quoque fieri impetum viderint, et sine discrimine obvios cædi, recepisse se intra urbem.[3] Eam rem triumpho dignam visam Romanis? Ne nimis mirum magnumque censerent, tumultum exciere[4] in hostium portis, majorem ipsos trepidationem ante mœnia sua visuros.’

12. Itaque insequenti anno,* M. Popillio Lænate,[5 1] Cn.

18 Al. *benigno*.—19 Vulg. *C. Petilius*.—20 Sigonius suspicatur legendum esse *Fugati Tibur*.—1 Vulg. *gesta est res*.—2 *Devicit* Gronov. Doujat. Crevier.—3 Vulg. *in urbem*.—4 Quidam legunt *excire*.

NOTÆ

[1] *Fuga Tibur*] Male alias ex Sigonio, *Fugati Tibur*, ut pluribus demonstrat Gronov.

[j] *Suarum quoque rerum ... honore*] *Honorem* intelligere possumus vel dictaturæ, qua se Quintius abdicarit, ne consulum dignitatem imminueret; vel potius triumphi, quem cum meruisse videri posset, consulibus deferri passus est, eo ipse abstinuit.

* A. U. C. 394.

[1] *Popillio Lænate*] Ex tabulis Capitolinis *Lænate* per diphthongum legi debere Sigon. demonstrat, itemque ex Diodoro. Causam cognominis Cicero in Bruto refert: ‘ M. Popillius Lænas, consul cum esset, eodemque tempore sacrificium publicum cum

Manlio consulibus, primo silentio noctis ab Tibure agmine infesto profecti, ad urbem Romam venerunt. Terrorem repente ex somno excitatis subita res et nocturnus pavor præbuit: ad hoc[6] multorum inscitia,[m] qui, aut unde, hostes advenissent. Conclamatum tamen celeriter ad arma est, et portæ stationibus murique præsidiis firmati: et ubi prima lux mediocrem multitudinem ante mœnia, neque alium, quam Tiburtem, hostem ostendit, duabus portis egressi consules utrimque aciem subeuntium jam muros aggrediuntur: apparuitque, occasione magis, quam virtute, fretos venisse. Adeo vix primum impetum Romanorum sustinuere. Quin etiam bono fuisse Romanis adventum eorum constabat, orientemque jam seditionem inter Patres et plebem metu tam propinqui belli compressam. Alius adventus hostium fuit proximo bello,[7 n] agris, quam Urbi, terribilior. Populabundi Tarquinienses fines Romanos, maxime qua ex parte Etruriam adjacent,[8] peragravere: rebusque nequicquam repetitis, novi consules* C. Fabius et C. Plautius jussu populi bellum indixere; Fabioque ea provincia, Plautio Hernici evenere. Gallici quoque belli fama increbrescebat. Sed inter multos terrores solatio fuit pax Latinis petentibus data, et magna vis militum ab iis ex

5 Vulg. *Lenate.*—6 Vet. lib. apud Sigon. *ad hæc.*—7 Legendum monet Tan. Faber *anno* pro *bello.*—8 'Veteres libri, *qua ex parte Etruria adjacet.*

NOTÆ

læna faceret, quod erat Flamen Carmentalis, plebis contra patres concitatione et seditione nuntiata, ut erat læna amictus, ita venit in concionem, seditionemque cum auctoritate tum oratione sedavit.' Hanc 'orientem seditionem' mox indicat Liv.

[m] *Ad hoc multorum inscitia*] Repete 'terrorem præbuit.'

[n] *Alius adventus hostium fuit proximo bello*] Id est, bello quod proxime secutum, sive statim post hoc Tiburtinum. Quanquam τὸ *bello* damnat Tan. Faber, tanquam natum ex superiori versu: et quasi absurdum sit, post *propinqui belli*, dici mox *proximo bello.* Idcirco legendum sit *proximo anno:* idque patere ex mutatis consulibus. Ego, ut nomen *anno*, si ea mens Livio, admitti posse, idque pati sententiam non inficior, ita nec mutatos consules video inter incursus Tiburtis et Tarquiniensis populi, nec quid incommodi sit nomine 'belli' in diversis, quantumcumque proximis, periodis repetito, ubi de diversis hostibus bellisque agatur.

* A. U. C. 395.

fœdere vetusto,° quod multis intermiserant annis, accepta. Quo præsidio cum fulta res Romana esset, levius fuit, quod Gallos mox Præneste venisse,ᵖ atque inde circa Pedum consedisse, auditum est. Dictatorem dici C. Sulpicium placuit. Consul ad id accitus C. Plautius dixit. Magister equitum dictatori additus M. Valerius. Hi robora militum, ex duobus consularibus exercitibus electa, adversus Gallos duxerunt. Lentius id aliquanto bellum, quam parti utrique placebat, fuit. Cum primo Galli tantum avidi certaminis fuissent, deinde Romanus miles, ruendo in arma ac dimicationem, aliquantum Gallicam ferociam vinceret; dictatori neutiquam placebat, quando nulla cogeret res, fortunæ se committere adversus hostem, quem tempus deteriorem in dies et locus alienus faceret, sine præparato commeatu, sine firmo munimento morantem; ad hoc iis animis corporibusque, quorum omnis in impetu vis esset, parva eadem languesceret mora. His consiliis dictator bellum trahebat, gravemque edixerat pœnam, si quis injussu[9] in hostem pugnasset. Milites, ægre id patientes, primo in stationibus vigiliisque inter se dictatorem sermonibus carpere, interdum Patres communiter increpare, quod non jussissent per consules geri bellum. 'Electum esse eximium imperatorem, unicum ducem, qui nihil agenti sibi de cœlo devolaturam in sinum victoriam censeat.' Eadem deinde hæc interdiu propalam ac ferociora his jac-

Probo.' *Sigon.*—9 Vulg. *injussus.*

NOTÆ

° *Fœdere vetusto*] Ictum an. 258. cum Latinis ad lacum Regillum victis fœdus indicari vult Sigon. cujus mentio lib. II. cap. 22. Quidni vero ad Tarquinii fœdus Auctor respexerit, de quo lib. I. cap. 52. Hoc certe vetustius, (initum quippe circa annum U. 225.) nec minus ex eo Latini Romanis conferre militum vim debebant.

Ex fœdere vetusto] Hæc bella erat occasio recitandi fœderis cum Latinis, nisi talia refugeret Livius, ut prælia et victorias narret. *J. Clericus.*

ᵖ *Gallos mox Præneste venisse*] Ecce adhuc Galli jam toties pessumdati. Hic tamen quartus est Gallorum (hi Boii fuere) in Romanos impetus, C. Sulp. dictatore repressus: de quo Appian. in Celtico, ut Sigon. monet.

tare: 'se injussu imperatoris aut dimicaturos, aut agmine Romam ituros.' Immiscerique militibus centuriones: nec in circulis[q] modo fremere, sed jam in principiis[r] ac prætorio[s] in unum sermones confundi, atque in concionis magnitudinem crescere turba, et vociferari ex omnibus locis, 'ut extemplo ad dictatorem iretur: verba pro exercitu faceret Sex. Tullius, ut virtute ejus dignum esset.'

13. Septimum primum pilum[t] jam Tullius ducebat;[z] neque erat in exercitu, qui quidem pedestria stipendia fecisset, vir factis nobilior. Is, præcedens militum agmen, ad tribunal pergit; mirantique Sulpicio non turbam magis, quam turbæ principem Tullium, imperiis obedientissimum militem,[10] 'Scilicet, dictator,' inquit, 'condemnatum se universus exercitus a te ignaviæ ratus, et prope ignominiæ causa destitutum sine armis, oravit me, ut suam causam apud te agerem. Equidem, sicubi loco cessum, si terga data hosti, si signa fœde amissa objici nobis possent, tamen hoc a te impetrari æquum censerem, ut nos virtute culpam nostram corrigere, et abolere flagitii memoriam nova gloria

[z] *Tullius Sextus hic septem jam annos legioni præerat tanquam proximi pili centurio.*

NOTÆ

[q] *In circulis*] Circulos hic dicit pro cœtibus militum colloquentium quasi in circulo seu corona.

[r] *In principiis*] Castrorum principia proprie sunt locus, ubi defixa præcipua signa. Sumitur tamen pro via et spatio medio inter legionum et tribunorum tentoria: quo loco capita, ut ita dicam, exercitus metabantur, ubi tribuni, præfecti, et honestissimi centurionum ac decurionum versari ut plurimum soliti. His autem major reip. cura et amor quam militum vulgo. Quare ibi liberi ac seditiosi sermones periculum majus defectionis ostendunt. Eo etiam spectat similis locus lib. XXVII. in principiis prætorioque, ubi sermones inter se serentium circulos vidissent.'

In principiis] Locus erat in castris ante tentoria tribunorum, ubi plerique militum maximam diei partem terebant. Vide Just. Lipsium de Mil. Rom. lib. v. Dial. 8. *J. Clericus.*

[s] *Ac prætorio*] Prætorium est prætoris, sive imperatoris tentorium ceteris amplius, et sedes summi ducis, conspicuo ac plerumque paulo editiore castrorum loco, inter principia et Portam Prætoriam posita, in medio aliorum ducum, legatorum puta, tribunorum, quæstoris, præfecti.

[t] *Septimum primum pilum*] Just. Lipsius non septimum ordine, sed iteratione dictum censet, seu qui jam septies fuerat primipilus. Vide eum de Mil. Rom. lib. II. Dial. 8. *J. Clericus.*

patereris. Etiam ad Allium fusæ legiones eandem, quam per pavorem amiserant, patriam, profectæ postea ab Veiis,[t] virtute recuperavere. Nobis, Deum benignitate, felicitate tua populique Romani, et res et gloria est integra. Quanquam de gloria vix dicere ausim, si nos et hostes haud secus, quam fœminas, abditos intra vallum omnibus contumeliis eludunt;[11] et tu,[s] imperator noster, quod ægrius patimur, exercitum tuum sine animis, sine armis, sine manibus judicas esse; et prius, quam expertus nos esses, de nobis ita desperasti, ut te mancorum ac debilium ducem judicares esse. Quid enim aliud esse causæ credemus, cur veteranus dux, fortissimus bello, compressis, quod aiunt, manibus sedeas? Utcumque enim se habet[12] res, te de nostra virtute dubitasse videri, quam nos de tua, verius est. Sin autem non tuum istuc, sed publicum est consilium, et consensus aliquis Patrum, non Gallicum bellum, nos ab urbe, a penatibus nostris ablegatos tenet; quæso, ut ea, quæ dicam,[13] non a militibus imperatori dicta censeas, sed a plebe Patribus; quæ, sicut vos vestra habeatis consilia, sic se sua habituram dicat. Quis tandem succenseat, milites nos esse, non servos vestros? ad bellum, non in exilium, missos? si quis det signum, in aciem educat, ut viris ac Romanis dignum sit, pugnaturos? si nihil armis opus sit, otium Romæ potius, quam in castris, acturos? Hæc dicta sint Patribus. Te, imperator, milites tui oramus, ut nobis[u] pugnandi copiam facias. Cum[14] vincere cupimus, tum de duce vincere; tibi lauream insignem deferre; tecum triumphantes Urbem inire; tuum sequentes currum

[s] *Quandoquidem hinc nobis hostes insultant, inde tu, &c.*

10 Vulg. *militum.*—11 Conj. Doujat. *sic nos et hostes .... eludunt.*—12 *Habeat* Gronov. Doujat. Crevier. all.—13 Vulg. *quæso ut quæ dicam.*—14 *Tum* Gronov. Doujat. Crevier. Vid. Not. inf. et Not. Var.

NOTÆ

[t] *Profectæ postea ab Veiis*] Sub Camillo. Vid. lib. v. cap. 46. et 49.

[u] *Oramus, ut nobis*] Elegantius, teste Gronov. veteres quidam libri, qui particulam *ut* ignorant, *Oramus nobis pugnandi copiam facias.*

Jovis optimi maximi templum gratantes ovantesque adire.' Orationem Tullii exceperunt preces multitudinis: et undique, ut signum daret, ut capere arma juberet, clamabant.

14. Dictator, quanquam rem bonam [x] exemplo haud probabili actam cernebat,[15] tamen facturum, quod milites vellent, se, recepit: Tulliumque secreto, quænam hæc res sit, aut quo acta more, percunctatur. Tullius magnopere a dictatore petere, 'ne se oblitum disciplinæ militaris, ne sui, neve imperatoriæ majestatis, crederet: multitudini concitatæ, quæ ferme auctoribus similis esset,[b] non subtraxisse se ducem; ne quis alius, quales mota creare multitudo soleret, existeret. Nam se quidem nihil non arbitrio imperatoris acturum. Illi quoque tamen videndum magnopere esse, ut exercitum in potestate haberet. Differri non posse adeo concitatos animos. Ipsos sibi locum ac tempus pugnandi sumturos, si ab imperatore non detur.' Dum hæc loquuntur, jumenta forte pascentia extra vallum Gallo abigenti duo milites Romani ademerunt. In eos saxa conjecta a Gallis: deinde ab Romana statione clamor ortus, ac procursum utrimque est. Jamque haud procul justo prælio res erant, ni celeriter diremtum certamen per centuriones esset. Affirmata certe eo casu Tullii apud dictatorem fides est.[c] Nec recipiente jam dilationem re, in posterum diem edicitur, acie pugnaturos. Dictator tamen, ut qui magis animis, quam viribus, fretus ad certamen descenderet, omnia circumspicere atque agitare cœpit, ut arte aliqua terrorem hostibus incuteret. Solerti animo rem no-

[b] *Quæ, prout visum iis a quibus ducitur, agi soleat, eosque imitari.*
[c] *Eo quidem eventu veritas verborum Tullii confirmata est dictatori.*

15 Vulg. *actam censebat.* Pall. duo, Aldusque, et Junt. habent *actam cernebat, censebat tamen.* Voss. alter *censeret actam censebat.* Tertius Pall. *haud*

NOTÆ

[x] *Quanquam rem bonam*] Utilis ac bona res erat ardor ille militum, et testificatio parati ad rem bene gerendam exercitus: sed non laudando seu probabili exemplo fiebat, quod agmine facto dictatorem ad prælium jubendum adigere vellent.

vam excogitat, qua deinde multi nostri atque externi imperatores, nostra quoque quidam ætate, usi sunt.[y] Mulis strata detrahi jubet;[z] binisque tantum centunculis relictis, agasones, partim captivis, partim ægrorum armis ornatos, imponit. His fere mille effectis centum admiscet equites. Et nocte super castra in montes evadere, ac sylvis se occultare jubet; neque indo ante moveri,[16] quam ab se acciperent signum. Ipse, ubi illuxit, in radicibus montium extendere aciem cœpit sedulo, ut adversus montes consisteret hostis. Instructo[17] vani terroris apparatu, qui quidem terror plus pæne veris viribus profuit; primo credere duces Gallorum, non descensuros in æquum Romanos: deinde, ubi degressos[18] repente viderunt, et ipsi avidi certaminis in prælium rqunt; priusque pugna cœpit, quam signum ab ducibus daretur.

15. Acrius invasere Galli dextrum cornu: neque sustineri potuissent, ni forte eo loco dictator fuisset, Sex. Tullium nomine increpans rogitansque: 'Siccine pugnaturos milites spopondisset? ubi illi clamores sint arma poscentium? ubi minæ, injussu imperatoris prælium, inituros? En ipsum imperatorem clara voce vocare ad prælium, et ire armatum ante prima signa. Ecquis sequeretur eorum, qui modo ducturi fuerint; in castris feroces, in acie pavidi?' Vera audiebant. Itaque tantos pudor stimulos admovit, ut ruerent in hostium tela, alienatis a memoria periculi animis.

probabili cerneret actam, censeretque se facturum.—16 *Movere* Crevier. Jac. Gronov. et edd. antiqq.—17 *Instructo jam* Gronov. Doujat.—18 Vulg. *digressos.*

NOTÆ

[y] *Nostra quoque quidam ætate, usi sunt*] C. Marius inter ceteros, cum in Teutonas dimicaturus esset, auctore Frontino lib. II. qui hujus quoque C. Sulpicii meminit.

[z] *Mulis strata detrahi jubet*] Sigonius Frontini de Mario verba adducit, 'Agasones lixasque armatos simul ire jussit, jumentorumque magnam partem instructorum cum centunculis, ut per hoc equitatus species objiceretur.' Quæ Livius *strata* appellat, ephippia generaliter sunt; hic vero clitellæ jumentis imponi solitæ, quo melius sarcinas ferant. Centunculi autem relicti mulis, ut procul spectantibus haberentur pro stragulis, quibus, e panno, coriove, aut pelle confectis, equos prisci Romani insternebant, nullo apud eos usu sellarum equestrium, quales nunc apud nos.

Hic primo impetus prope vecors turbavit hostes: eques deinde emissus turbatos avertit. Ipse dictator, postquam labantem una parte vidit aciem,[a] signa in lævum cornu confert, quo turbam hostium congregari cernebat; et iis, qui in monte erant, signum, quod convenerat, dedit. Ubi inde quoque novus clamor ortus, et tendere obliquo monte[19] ad castra Gallorum visi sunt; tum metu, ne excluderentur, omissa pugna est, cursuque effuso ad castra ferebantur. Ubi cum occurrisset eis M. Valerius, magister equitum, (qui, profligato dextro[20] cornu,[b] obequitabat hostium munimentis,) ad montes sylvasque vertunt fugam; plurimique ibi a fallaci equitum specie agasonibusque[1] excepti sunt: et eorum, quos pavor pertulerat in sylvas, atrox cædes post sedatum prælium fuit. Nec alius post M. Furium, quam C. Sulpicius, justiorem de Gallis egit triumphum. Auri quoque ex Gallicis spoliis satis magnum pondus, saxo quadrato septum, in Capitolio sacravit. Eodem anno et a consulibus vario eventu bellatum. Nam Hernici a C. Plautio devicti subactique sunt. Fabius collega ejus incaute atque inconsulte adversus Tarquinienses pugnavit: nec in acie tantum ibi cladis acceptum, quam quod trecentos septem milites Romanos captos Tarquinienses immolarunt. Qua fœditate supplicii aliquanto ignominia populi Romani insignitior[2] fuit. Accessit ad eam cladem

19 Conj. Doujat. *oblique e monte.*—20 ' Forte leg. *lævo;* vel potius in initio cap. *dextro cornu* cum Drak.' *Rupert.*—1 Vett. libb. non habent vocem *que.* —2 Vet. lib. apud Sigon. *insignior.*

NOTÆ

[a] *Labantem una parte vidit aciem*] Scriptum vellem, *labantem hac parte restituit aciem*, vel *stitit aciem:* neque enim in lævum cornu signa conferre aut debuit, aut potuit Sulpicius, quamdiu nutaret dextrum cornu; quod intelligi necesse est per *aciem una parte labantem*, ut sequentia manifeste ostendunt.

[b] *Profligato dextro cornu*] Id vero qua ratione factum non capio. Nam dextrum cornu Gallorum lævo Romanorum oppositum profligatum non fuerat; sed, cum ad pugnam se compararet, aversum clamore falsi e montibus equitatus Romani: atque hi ipsi erant, quibus occurrebat nunc M. Valerius. Omnino legendum censeo, *profligato sinistro cornu*, Gallorum scilicet, quod in dextrum cornu Romanorum acrem fecerat impressionem; sed horum deinde impetu prope vecordi turbatum, ac tandem emisso equitatu repulsum fuerat.

et vastatio Romani agri, quam Privernates, Veliterni deinde, incursione repentina fecerunt. Eodem anno duæ tribus, Pomptina[c] et Publilia,[d] additæ. Ludi votivi, quos M. Furius dictator voverat, facti: et de ambitu ab C. Pœtelio tribuno plebis, auctoribus Patribus, tum primum[e] ad populum latum est: eaque rogatione novorum maxime hominum ambitionem, qui nundinas et conciliabula[f] obire soliti erant, compressam credebant.

16. Haud æque læta Patribus insequenti anno,* C. Marcio, Cn. Manlio consulibus, de unciario fœnere† a M.

NOTÆ

[c] *Duæ tribus, Pomptina*] Quinque et viginti tribubus additæ nunc duæ, unde tribus septem ac viginti extiterunt. Pomptina ab urbe Volscorum *Pometia* nomen accepit; inque eam conjecti qui agrum Pomptinum sortiti erant.

[d] *Et Publilia* [*Publicia*] Aliis *Publilia*, plerisque *Popillia* est, quam Onuphrius a loco aliquo, qui forte in Volscis, deducit. Sigonius dubitat a loco, an a viro nomen traxerit. Nam a M. Popillio Lænate, qui anno superiore consul, de quo et cap. 20.

[e] *De ambitu, &c. tum primum*] Adversus eos, qui urbem circumeundo (hoc enim est proprie *ambire*) emendicandis pecunia et præter morem suffragiis cives prensarent, plures latæ sunt leges. Hanc Pætiliam, cujus nunc mentio, præcesserat ann. 332. Tribunicia lex, qua candidatorum vestes arte dealbari prohibebatur. Supra lib. IV. cap. 25.

[f] *Nundinas et conciliabula*] Nundinæ non tantum in urbe, coloniis, municipiisve, sed in præfecturis quoque habebantur. Conciliabuli autem, quemadmodum conventiculi, nomen minus concilium indicat, sive cœtum hominum etiam sine magistratu conventientium. Specialius tamen conciliabula erant conventuum juridicorum genus, ceteris inferius. Erant enim inferiora foris, ut fora præfecturis, præfecturæ coloniis ac municipiis, uti a Turnebo est observatum lib. XI. Advers. sed interdum municipii jure donabantur. Frontin. de limit. agri: 'Hoc conciliabulum fuisse fertur: et postea in municipii jus relatum.'

* A. U. C. 396.

† *De unciario fœnere*] Usuræ centesimæ, quæ, duodecim in centena per singulos annos præstitis, centesimo mense æquant sortem, mensura sunt reliquarum, et fœnebris ut ita dicam as. Hæ maximæ fuere apud veteres Romanos usuræ. Minores eam habent ad centesimas rationem, quam habent portiones assis ad assem in duodecim uncias distributum. Hac ratione besses usuræ sunt quæ pro singulis centenis octo quotannis redduntur, *huit pour cent par an:* semisses dimidia pars centesimarum, quæ sex efficiunt in singulos annos, *six pour cent:* trientes, tertia centesimarum portio, quæ quatuor exigunt, *quatre pour cent:* sextantes, sexta pars, duo præstant annuatim, *deux pour cent:* denique usuræ 'unciariæ,' sive 'unciarium fœnus' vocatur, cum penditur pars tantum duodecima centesimarum, id est, unum quotannis in singula centena, *un pour cent:* quem fœnoris modum patriciis, utpote fœneratoribus, displicuisse nihil mirum. Sed hoc Tacitus VI. Annal. Tabulis

Duilio, L. Mænio tribunis plebis rogatio est perlata: et plebs aliquanto eam cupidius scivit accepitque.[d] Ad bella nova, priore anno destinata, Falisci quoque hostes exorti,[3] duplici crimine;[e] quod et cum Tarquiniensibus juventus eorum militaverat, et eos, qui Falerios perfugerant, cum male pugnatum est, repetentibus fetialibus Romanis non reddiderant. Ea provincia Cn. Manlio obvenit. Marcius exercitum in agrum Privernatem, integrum pace longinqua, induxit; militemque præda implevit. Ad copiam rerum addidit munificentiam, quod, nihil in publicum secernendo,[g] augenti rem privatam militi favit. Privernates[h] cum ante mœnia sua castris permunitis consedissent; vocatis ad concionem militibus, 'Castra nunc,' inquit, 'vobis hostium urbemque prædæ do, si mihi pollicemini, vos fortiter in acie operam navaturos, nec prædæ magis, quam pugnæ, paratos esse.' Signum poscunt ingenti clamore: celsique et spe haud dubia[f] feroces in prælium vadunt. Ibi ante signa Sex. Tullius, de quo ante dictum est, exclamat: 'Aspice, imperator,' inquit,[4] 'quemadmodum exercitus tuus tibi promissa præstet:' piloque posito, stricto gladio in hostem impetum facit. Sequuntur Tullium antesignani[i] omnes, primoque impetu avertere hostem: fusum inde ad oppidum persecuti, cum jam scalas mœnibus admoverent, in deditionem urbem acceperunt. Triumphus de Pri-

[d] *Constituit, et gratam acceptamque habuit.*
[e] *Duobus factis quæ ipsis crimini data.*
[f] *Et animo erecto, certaque accensi spe.*

3 Quidam vett. libb. *Falisci quoque novi hostes exorti.*—4 'Tò *inquit* forte

NOTÆ

ascribit.

De unciario fœnore] Unciarium fœnus fuit, quo duodecima pars assis in mensem solvebatur; hoc est more nostro, nummus unus pro centenis in annum. Vide J. F. Gronovium de centesimis usuris. *J. Clericus.*

[g] *Nihil in publicum secernendo*] Id præter morem. Solebant enim pecuniam ex præda captarum urbium et captivis capitibus redactam maxima ex parte in ærarium inferre, parte minori militibus distributa, ut passim videre est apud Nostrum.

[h] *Privernates*] Volscorum oppidum antiquum fuit Privernum ad Amasenum fluvium, Setiam inter et Circeios: unde Camillæ Virgilianæ origo. Nunc *Piperno*, in Campania Romana.

[i] *Antesignani*] De his antea.

vernatibus actus. Ab altero consule nihil memorabile gestum; nisi quod legem novo exemplo [k] ad Sutrium in castris tributim de vicesima eorum,[l] qui manumitterentur, tulit. Patres, quia ea lege haud parvum vectigal inopi ærario additum esset, auctores fuerunt. Ceterum tribuni plebis, non tam lege, quam exemplo, moti, ne quis postea populum sevocaret,[s] capite sanxerunt. Nihil enim non per milites, juratos in consulis verba, quamvis perniciosum populo, si id liceret, ferri posse.[5] Eodem anno C. Licinius Stolo a M. Popillio Lænate sua lege [m] decem millibus æris [n] est damnatus, quod mille jugerum agri [o] cum filio possideret, emancipandoque filium [p] fraudem legi fecisset.

[s] *Ne quisquam in posterum seorsim populi partem congregaret ad habenda comitia.*

del. quia præcessit *exclamat.*' Rupert.—5 Vulg. *si id liceret fieri posse.*

NOTÆ

[k] *Novo exemplo*] Neque enim comitia, etiam tributa, nisi ad urbem, convocatisque prius tributim civibus, habere licebat: et legem trinundino promulgari oportebat.

[l] *De vicesima eorum*] Amplissimum hoc fuit vectigal, quod ad postrema fere imperatorum tempora in usu: in eo positum ut servos manumissuri penderent pro illis, aut ære ab ipsis sumministrato, vicesimam pretii partem. Nummum aureum posterioribus temporibus fuisse suspicor, cum vulgaris servorum taxatio esset viginti aureorum. Alia est instituta ab Augusto vicesima hæreditatum ad ærarium militare. Pro venalibus mancipiis postea vectigal vicesimæ quintæ ex Tacito, vel potius quinquagesimæ ex Dione, pendi cœpit.

De vicesima] Qua lege solvebant ærario servum manumissuri vicesimam partem pretii, quo æstimabatur. *J. Clericus.*

[m] *Sua lege*] Cautum fuerat adversus patricios, ne quis plus quingentis agri jugeribus possideret. Supra lib. VI. cap. 35. 'Docuit' igitur 'Licinius nihil præcipi debere, nisi quod prius quisque sibi imperavit,' ut loquitur Valer. lib. VIII. Diocles Syracusis legem hanc inter alias scripserat, ne cui cum armis in concionem prodire liceret: qui fecisset, capite puniretur: ipse deinde, cum ob hostilem irruptionem accinctus orto tumultu in forum procurrisset, monitus violatæ legis, eam morte propria sanxit, auctore Diodoro lib. XIII. Id Charondæ Locrorum in extrema Italia legislatori ascribit Valer. lib. VI. cap. 5. ubi et Zaleuci apud Thurios paulo mitius, sed tamen exactæ justitiæ, factum refert. Lycurgus autem, Spartanorum legislator, nihil lege ulla in alios sanxit, cujus non ipse primus in se documenta daret, Justin. lib. III. cap. 2.

[n] *Decem millibus æris*] Æris gravis scilicet, quæ summa non multo inferior est 6750. librarum nostrarum summa.

Decem millibus æris] Gravis; hoc est, decem millia librarum Romanarum æris. *J. Clericus.*

[o] *Mille jugerum agri*] Ut 'mille ho-

17. Novi consules inde, M. Fabius Ambustus secundum et M. Popillius Lænas secundum,[6] duo bella habuere. Facile alterum cum Tiburtibus, quod Lænas gessit; qui, hoste in urbem compulso, agros vastavit. Falisci Tarquiniensesque alterum consulem prima pugna fuderunt. Inde terror maximus fuit, quod sacerdotes eorum, facibus ardentibus anguibusque [q] prælatis, incessu furiali militem Romanum insueta turbaverunt specie: et tunc quidem velut lymphati et attoniti munimentis suis trepido agmine inciderunt; deinde, ubi consul[7] legatique ac tribuni puerorum ritu vana miracula paventes irridebant increpabantque, vertit animos repente pudor, et in ea ipsa, quæ fugerant, velut cæci ruebant. Discusso itaque vano apparatu hostium, cum in ipsos armatos se intulissent, averterunt totam aciem: castrisque etiam eo die potiti, præda ingenti parta, victores reverterunt, militaribus jocis cum apparatum hostium, tum suum increpantes pavorem. Concitatur deinde omne nomen Etruscum, et, Tarquiniensibus Faliscisque ducibus, ad Salinas perveniunt. Adversus eum terrorem dictator C. Marcius Rutilus primus de plebe dictus, magistrum equitum item de

NOTÆ

minum,' (supple *numerum*,) pro, mille jugera, mille homines. Jugerum autem vocabatur teste Plin. lib. XVIII. cap. 3. 'Quod uno jugo boum in die exarari posset. Actus, in quo boves agerentur cum aratro, uno impetu justo. Hoc erat CXX. pedum: duplicatusque in longitudinem jugerum faciebat.' Nimirum 'junctis duobus actibus quadratis,' ut Varro loquitur. Et 'Centuria' ex eodem, 'a centum jugeribus dicta: post duplicata, retinuit nomen.'

[p] *Emancipandoque filium*] Non tamen abhorrebat a jurisprudentum placitis hoc Stolonis commentum: emancipatione quippe filius, cum e sacris et familia patris exiret, fiebat novus paterfamilias. Verum hujus emancipationis ideo non est habita ratio quod eam factam esse apparebat in fraudem legis.

[6] A. U. C. 397.

[q] *Facibus ardentibus anguibusque*] Explicat hunc locum Florus, simile inventum Fidenatibus ascribens lib. I. cap. 12. 'Fidenæ, quia pares non erant ferro, ad terrorem movendum, facibus armati et discoloribus serpentum in modum vittis furiali more præcesserant: sed habitus ille feralis eversionis omen fuit.' Vittæ autem illæ colore anguineo, seu vario, instar anguium, vento agitatæ, vivere, et veri angues esse videbantur. Sed de Fidenatibus dictum ab Auctore lib. IV. c. 33. quibus faces pro armis tribuit, nulla anguium mentione. Frontin. l. II. Strategematum, c. 4. Veientes quoque id factitasse scribit.

plebe C. Plautium dixit. Id vero Patribus indignum videri, etiam dictaturam jam in promiscuo esse; omnique ope impediebant, ne quid dictatori ad id bellum decerneretur parareturve. Eo promtius cuncta, ferente dictatore, populus jussit. Profectus ab Urbe, utraque parte Tiberis, ratibus exercitu, quocumque fama hostium ducebat, trajecto, multos populatores agrorum vagos palantes [8] oppressit. Castra quoque, nec opinato aggressus, cepit: et, octo millibus hostium captis, ceteris aut cæsis, aut ex agro Romano fugatis, sine auctoritate Patrum, populi jussu, triumphavit. Quia nec per dictatorem [9] plebeium, nec per consulem, comitia consularia [r] haberi volebant, et alter consul Fabius bello retinebatur, res ad interregnum redit.[s] Interreges deinceps Q. Servilius Ahala, M. Fabius, Cn. Manlius, C. Fabius, C. Sulpicius, L. Æmilius, Q. Servilius, M. Fabius Ambustus. In secundo interregno orta contentio est, quod duo patricii consules creabantur: intercedentibus tribunis,[10] interrex Fabius aiebat, 'in duodecim tabulis legem esse, ut, quodcumque postremum populus jussisset, id jus natumque esset; jussum populi et suffragia esse.'[h] Cum [11] intercedendo tribuni nihil aliud, quam ut differrent comitia, valuissent; duo patricii consules creati

[h] *Ipsa etiam suffragia, quibus consules, &c. crearentur, esse pro lege.*

6 *Iterum* Gronov. Doujat. Crevier.—7 *Consules* iid.—8 'Τὸ *palantes* ad glossas Livianas, e margine in textum importatas, pertinere videtur.' *Doering.*—9 Vet. lib. apud Sigon. *Et quia nec per dictat.*—10 Vet. lib. apud eund.

NOTÆ

[r] *Nec per consulem, comitia consularia*] Quidni vero per consulem? An quod Popillius, ob dictatorem de plebe dictum, exosus patribus erat? Repete *plebeium*; erat enim Popillius Lænas de plebe consul: color ex eo quod plebeii auspicia non haberent. Notat Godelevæus, non ante dictatorem comitiorum causa dici cœptum, quam creatus sit de plebe dictator: quoniam antea nihil plebis intererat, an consulum creandorum causa dictator, an interrex consularia comitia haberet, quamdiu neuter de plebe creari poterat, qui de plebe consulem crearet. At postquam dictaturam plebe adepta est, tunc demum causa fuit de eo certandi, ut dictator potius quam interrex (qui semper patricius) absentibus consulibus comitia haberet.

[s] *Res ad interregnum redit*] Comitia enim consulum creandorum non poterant a magistratu plebeio, ac ne a prætore quidem haberi. Summum imperium ad id desiderabatur.

sunt,[a] C. Sulpicius Peticus tertium, M. Valerius Publicola: eodemque die magistratum inierunt.[12]

18. Quadringentesimo anno,[t] quam urbs Romana condita erat, quinto tricesimo,[13] quam a Gallis reciperata,[14 u] ablato post undecimum annum[15] a plebe consulatu,[i x] patricii consules ambo ex interregno magistratum iniere, C. Sulpicius Peticus tertium, M. Valerius Publicola. Empulum eo anno[y] ex Tiburtibus haud memorando certamine captum; sive duorum consulum auspicio bellum ibi gestum est, ut scripsere quidam; seu per idem tempus Tarquiniensium quoque sunt vastati agri ab Sulpicio consule, quo Valerius adversus Tiburtes legiones duxit. Domi majus certamen consulibus cum plebe ac tribunis erat. Fi-

[i] *Cum plebs ante annos undecim extorsisset consularem dignitatem.*

---

tribunis plebis.—11 *Cumque* Gronov. Doujat. Crevier.—12 ' *Creati sunt C. Sulpicius Peticus.* Videtur ab Livio fuisse rotundius: *duo patricii consules creati, C. Sulpicius Peticus, M. Valerius Poplicola, eodem die magistratum inierunt.*' J. F. Gronov.

13 Vet. lib. apud Sigon. *quinto et tricesimo.*—14 Ita Ms. Thuan. Vulg. *recepta.* Voss. et Chiffl. *reciperet.*—15 Vulg. *post nonum annum.* Vid. inf. et Not. Var.

NOTÆ

[a] A. U. C. 398.

[t] *Quadringentesimo anno*] Monet Glar. ab annis 386. omissum esse a Livio annum unum. Alia ratione discrepat Sigonii computatio a Liviana, numerans hunc annum 398. ab Urb. condita, ex marmoribus Capitolinis, quorum nos rationem cum illo sequimur. Ab Urbe tamen per Gallos capta anni sunt 35. Nam ex Sigoniano calculo capta fuerat an. 363.

[u] *A Gallis reciperata* [*recepta*] Id est, de Gallis. Membr. Thua. *reciperata.*

[x] *Ablato post undecimum annum a plebe consulatu*] Consul ex plebe primus factus est L. Sextius cum L. Æmilio an. U. 387. secundum Sigonium. Hinc ad hunc annum sunt anni undecim. Legebatur antea *post nonum annum:* id Glar. et Sigon. errori librariorum ascribunt, qui immutato literarum ordine *IX.* pro *XI.* scripserint.

Post undecimum annum] Primus consul plebeius creatus fuerat anno U. C. 389. a quo hic annus erat duodecimus. *J. Clericus.*

[y] *Empulum eo anno*] Tiburtini agri oppidum fuisse Empulum, sive Empulium, hic locus indicat. Loci ejus non facile occurret alibi mentio. Kircherus in Latio tribus milliaribus a Tiburtina civitate in septemtrionem esse censet, ubi nominis vestigia in ruinis servare videtur locus qui dicitur vulgo, *Ampiglione:* ex cujus ruderibus natum *Castellum Sancti Angeli* in agro Tiburtino.

dei jam suæ, non solum virtutis, ducebant esse, ut accepissent duo patricii consulatum, ita ambobus patriciis mandare.[k] Quin aut toto cedendum esse, si plebeius jam magistratus consulatus fiat, aut totum possidendum, quam possessionem integram a patribus accepissent. Plebes contra fremit: 'Quid se vivere, quid in parte civium censeri, si, quod duorum hominum virtute, L. Sextii ac C. Licinii, partum sit, id obtinere universi non possint? Vel reges, vel decemviros, vel, si quod tristius sit imperii nomen, patiendum esse potius, quam ambos patricios consules videant, nec in vicem pareatur atque imperetur; sed pars altera, in æterno imperio locata, plebem nusquam alio natam,[l] quam ad serviendum, putet.' Non desunt tribuni auctores turbarum; sed inter concitatos per se omnes vix duces eminent. Aliquoties frustra in campum descensum cum esset, multique per seditiones acti comitiales dies; postremo victæ perseverantia consulum plebis eo dolor erupit, ut tribunos, 'actum esse de libertate' vociferantes, 'relinquendumque non campum jam solum, sed etiam urbem captam atque oppressam regno patriciorum,' mœsta plebs sequeretur. Consules, relicti a parte populi, per infrequentiam comitia nihilo segnius perficiunt. Creati consules ambo patricii, M. Fabius Ambustus tertium, T. Quintius.* In quibusdam annalibus pro T. Quintio M. Popillium consulem invenio.

19. Duo bella eo anno prospere gesta; cum Tiburtibusque ad deditionem pugnatum. Sassula ex his urbs capta:[n] ceteraque oppida eandem fortunam habuissent, ni universa gens, positis armis, in fidem consulis venisset. Trium-

[k] *Putabant nunc consules non tantum ad fortitudinem suam, sed etiam ad probitatem et integritatem fidei pertinere, ut quemadmodum ipsi e numero patriciorum ambo consularem dignitatem senatus opera receperant, sic efficere ut duobus quoque, quorum uterque patricius esset, honos idem committeretur.*

[l] *Ad nihil aliud genitam, aptamque.*

NOTÆ

* A. U. C. 399.

[n] *Sassula ex his urbs capta*] Hoc Tiburtium oppidum ubi fuerit, Cluverius, accuratus alioqui locorum Italiæ veterum indagator, nesciri fatetur. Kircherus conjicit ibi fuisse ubi nunc *S. Gregorio.*

phatum de Tiburtibus: alioquin mitis victoria fuit. In Tarquinienses acerbe sævitum, multis mortalibus in acie cæsis. Ex ingenti captivorum numero trecenti quinquaginta octo[a] delecti, nobilissimus quisque, qui Romam mitterentur:[16] vulgus aliud trucidatum. Nec populus in eos, qui missi Romam erant, mitior fuit. Medio in foro omnes virgis cæsi ac securi percussi. Id pro immolatis in foro Tarquiniensium Romanis pœnæ hostibus redditum. Res bello bene gestæ, ut Samnites quoque amicitiam peterent, effecerunt. Legatis eorum comiter ab senatu responsum: fœdere in societatem accepti. Non eadem domi, quæ militiæ, fortuna erat plebi Romanæ. Nam etsi, unciario fœnere facto, levata usura erat,† sorte ipsa obruebantur inopes, nexumque inibant.[b] Eo nec patricios ambo consules,[c] neque comitiorum curam, publicave studia præ privatis incommodis plebs ad animum admittebat. Consulatus uterque apud patricios manet. Consules creati * C. Sulpicius Peticus quartum, M. Valerius Publicola iterum. In bellum Etruscum intentam civitatem, quia Cæritem populum[d] misericordia consanguinitatis[m] Tarquiniensibus adjunctum fama ferebat, legati Latini ad Volscos convertere,[n] nuntiantes, exercitum conscriptum armatumque jam suis finibus imminere: inde[17] populabundos in

[m] *Cum eorum miserentur ob sanguinis conjunctionem.*
[n] *Effecerunt ut Romani ad Volscum bellum adjicerent animos.*

NOTÆ

[a] *Trecenti quinquaginta octo*] Pro 307. militibus Romanis in foro Tarquiniorum immolatis c. 15. Tarquinienses nobiles 358. in foro Romano securi percussi, superadditis ultra parem numerum quinquaginta et uno. Diod. habet 360.

† *Levata usura erat, &c.*] Vide ad c. 16. Ne unum quidem nummum in centenos solvere plebs potuit, præ paupertate, vel sola sorte oppressa. Romani, nempe, agricolæ et milites vix ullum lucrum, nisi fortuitam prædam excipias, faciebant. *J. Clericus.*

[b] *Nexumque inibant*] *Nexus* vel *nexi* nomine jam ostendimus intélligi mancipationem, sive solennem obligationem ære et libra contractam, qua debitores corpus ipsi suum non minus quam res pignori obligabant.

[c] *Patricios ambo consules*] *Ambo*, pro *ambos*. Ita habent vetusti codices, teste Gelenio. Idque antiquo more, ut *ambo* sit nomen indeclinabile, quemadmodum apud Græcos ἀμφώ.

* A. U. C. 400.

[d] *Cæritem populum*] De Cære Tus-

agrum Romanum venturos esse. Censuit igitur senatus, neutram negligendam rem esse: utroque legiones scribi, consulesque sortiri provincias jussit. Inclinavit deinde pars major curæ in Etruscum bellum; postquam literis Sulpicii consulis, cui Tarquinii provincia evenerat, cognitum est, depopulatum agrum circa Romanas salinas, prædæque partem in Cæritum fines avectam, et haud dubie juventutem ejus populi inter prædatores fuisse. Itaque Valerium consulem, Volscis oppositum, castraque ad finem Tusculanum habentem, revocatum inde senatus dictatorem dicere jussit. T. Manlium L. filium[o] dixit. Is, cum sibi magistrum equitum A. Cornelium Cossum dixisset, consulari exercitu contentus, ex auctoritate Patrum ac populi jussu Cæritibus bellum indixit.

20. Tum primum Cærites, tanquam in verbis hostium vis major ad bellum significandum,[18] quam in suis factis,[p] qui per populationem Romanos lacessierant, esset, verus belli terror invasit;[19] et, quam non suarum virium ea dimicatio esset,[p] cernebant. Pœnitebatque populationis, et Tarquinienses execrabantur defectionis auctores. Nec arma, aut bellum quisquam apparare, sed pro se quisque legatos mitti jubebat ad petendam erroris veniam. Legati senatum cum adissent, ab senatu rejecti ad populum, Deos rogaverunt, quorum sacra bello Gallico accepta rite procurassent,

[o] *Quasi belli indictio magis in significatione ab hostibus facta versaretur, quam in ipsorum Cæritum actibus hostilibus.*
[p] *Quantum supra vires suas, &c.*

16 Vulg. *mitteretur.*—17 *Deinde* Gronov. Donjat. Crevier.
18 'Verba *ad bellum significandum* mihi glossam sapere, et ex interpretatione in textum irrepsisse videntur.' *Doering.*—19 Vet. lib. apud Sigon. *etiam verus belli terror invasit.*

NOTÆ

ciæ civitate, et Cæritibus, antea.

[o] *T. Manlium L. filium*] Torquatum scilicet. Notat Glarean. dictatorem dictum præter morem, qui consul non fuisset; nisi an. 398. pro *Cn. Manlio* legendum sit *T. Manlio*, ut ipse suspicatur. Miratur idem cur creandus dictator visus fuerit in re non ita periculosa, cum eximium par consulum in magistratu esset, per quorum utrumque plebi ereptus fuisset biennio ante consulatus; Sulpicius jam dictator bello Gallico triumphasset.

ut Romanos florentes ea sui misericordia caperet, quæ se rebus affectis quondam populi Romani cepisset; conversique ad delubra Vestæ, hospitium flaminum Vestaliumque ab se caste ac religiose cultum invocabant. 'Eane meritos, crederet quisquam, hostes repente sine causa factos? aut, si quid hostiliter fecissent, consilio id magis, quam furore lapsos, fecisse, ut sua vetera beneficia, locata præsertim apud tam gratos, novis corrumperent maleficiis? florentemque populum Romanum ac felicissimum bello sibi desumerent hostem, cujus afflicti amicitiam cepissent? Ne appellarent consilium, quæ vis ac necessitas appellanda esset. Transeuntes agmine infesto per agrum suum Tarquinienses, cum præter viam nihil petissent,[f] traxisse quosdam agrestium, populationis ejus, quæ sibi crimini detur, comites. Eos, seu dedi placeat, dedere se paratos esse; seu supplicio affici, daturos pœnas. Cære, sacrarium populi Romani, deversorium sacerdotum, ac receptaculum Romanorum sacrorum, intactum inviolatumque crimine belli, hospitio Vestalium cultisque Diis darent.' Movit populum non tam causa præsens, quam vetus meritum, ut maleficii, quam beneficii, potius immemores essent. Itaque pax populo Cæriti data, induciasque in centum annos factas in senatus consultum referri placuit. In Faliscos, eodem noxios crimine, vis belli conversa est: sed hostes nusquam inventi. Cum populatione peragrati fines essent, ab oppugnatione urbium temperatum: legionibusque Romam reductis, reliquum anni muris turribusque reficiendis consumtum, et ædes Apollinis dedicata est.

21. Extremo anno comitia consularia certamen Patrum ac plebis diremit, tribunis negantibus passuros comitia haberi, ni secundum Liciniam legem haberentur; dictatore obstinato tollere potius totum e re publica consulatum, quam promiscuum Patribus ac plebi facere. Prolatandis

NOTÆ

[f] *Cum præter viam nihil petissent*] Innoxium iter petitum significatur, et Tarquiniensibus concessum per Cæritum agrum: sed eo itinere in agrum Romanum hostiliter vastandum ibatur.

igitur comitiis,[g] cum dictator magistratu abisset, res ad interregnum rediit. Infestam inde Patribus plebem interreges cum accepissent,[g] ad undecimum interregem seditionibus certatum est. Legis Liciniæ patrocinium tribuni jactabant. Propior dolor plebi[h] fœneris ingravescentis erat: curæque privatæ in certaminibus publicis erumpebant. Quorum tædio Patres L. Cornelium Scipionem interregem concordiæ causa observare legem Liciniam comitiis consularibus jussere. P. Valerio Publicolæ datus e plebe collega C. Marcius Rutulus.* Inclinatis semel in concordiam animis, novi consules, fœnebrem quoque rem, quæ distinere unanimos videbatur,[r] levare aggressi, solutionem alieni æris in publicam curam verterunt; quinqueviris creatis, quos mensarios ab dispensatione pecuniæ appellarunt.[i] Meriti æquitate curaque sunt, ut per omnium annalium monumenta celebres nominibus essent.

[g] *Cum itaque interreges invenissent plebeios Patribus infensos.*
[r] *Quæ patricios et plebeios, cetera concordes, videbatur distrahere.*

NOTÆ

[g] *Prolatandis igitur comitiis*] Dictator, ut comitia consularia differret, quæ adhuc nonnisi a summo et patricio magistratu haberi fas erat, ejuravit dictaturam. Aberant autem ab urbe consules bellis distenti. Idcirco eundum fuit ad interregnum.

[h] *Propior dolor plebi*] *Propior* sumitur pro ea re quæ conjunctior et arctius tangit. Quomodo apud Cic. pro Sext. 'Omnibus sua propiora esse pericula, quam aliena.'

* A. U. C. 401.

[i] *Quos mensarios .... appellarunt*] Inter hos mensarios et argentarios plurimum interfuisse censet Sigon. lib. II. de jure civium Romanorum, c. 11. a Godel. laudatus: quod hi mensarii publicam rationem conficerent, argentarii privatam; illi rei nummariæ publicæ, hi negotiationis privatæ, curatores essent. Quod verum quidem est de his mensariis, qui nunc creati dicuntur apud Livium. In genere tamen mensa duplex fuit, publica et privata. Qui mensas privatas curabant, ipsi quoque mensarii, et Græce trapezitæ eadem significatione, et collybistæ a permutatione pecuniæ atque intertrimento, Latine nummularii et argentarii dicebantur, quod nempe argentariam mensam exercerent, id est, depositam apud se privatorum pecuniam servarent, ubi opus esset numeraturi mandato domini: et horum scriptura fiebant, quas literarum obligationes appellabant. Per eos quippe credebantur pecuniæ, iique sive pro se, sive pro aliis se soluturos recipiebant: ideoque actus sui rationes diligentes conficere debebant, quibus ultro citroque dandi, accipiendi, credendi, obligandi causa, negotiatio continebatur.

Fuere autem C. Duilius, P. Decius Mus, M. Papirius, Q. Publilius, et Ti. Æmilius; qui rem, difficillimam tractatu, et plerumque parti utrique, semper certe alteri, gravem, cum alia moderatione, tum impendio magis publico, quam jactura,[a] sustinuerunt. Tarda enim nomina,[20 k] et impeditiora inertia debitorum, quam facultatibus, aut ærarium, mensis cum ære in foro positis, dissolvit, ut populo prius caveretur,[l] aut æstimatio æquis rerum pretiis liberavit; ut non modo sine injuria, sed etiam sine querimoniis partis utriusque, exhausta vis ingens æris alieni sit. Terror inde vanus belli Etrusci, cum conjurasse duodecim populos[m] fama esset, dictatorem dici coëgit. Dictus in castris (eo enim ad consules missum senatus consultum est) C. Julius, cui magister equitum adjectus L. Æmilius.[1] Ceterum foris tranquilla omnia fuere.

22. Tentatum domi per dictatorem, ut ambo patricii consules crearentur,[2] rem ad interregnum perduxit.[n] Duo interreges C. Sulpicius et M. Fabius interpositi obtinuere, quod dictator frustra tetenderat, mitiore jam plebe ob recens meritum levati æris alieni, ut ambo patricii consules

[a] *Potius impensa ex ærario anticipata quam damnoso exitu.*

20 ' Duo Mss. Pall. *Tarda enim nominum:* quod non temere ausim damnare.' *J. F. Gronov.*—1 Vet. lib. ap. Sigon. *magister equitum ei adjectus est L. Æmilius.*

2 ' Verba *ut ambo patricii consules crearentur* ab interpolatore, ea repetente,

NOTÆ

[k] *Tarda enim nomina*] Id est, quæ tardius solvebantur per negligentiam debitorum potius quam ob eorum egestatem, et inspecta illorum re familiari non ægre poterant expediri.

[l] *Ut populo prius caveretur*] *Ut*, id est, ea lege ut. Imitatus hanc publicam liberalitatem Tiberius apud Tacitum, l. VI. ' Disposito per mensas millies sestertio, factaque mutuandi copia sine usuris per triennium, si debitor populo in duplum prædiis cavisset.'

[m] *Conjurasse duodecim populos*] Totam Etruriam, quæ in tot populos distincta, ut sæpius observatum.

[n] *Rem ad interregnum perduxit*] Quid ita, cum consules essent P. Valerius et C. Marcius, per quos, dictatore abdicante, haberi consularia comitia poterant? Nisi jam consules magistratu abierant, cum dictatura se abdicavit C. Julius, quod suadet verbum *perduxit*.

crearentur. Creati ipse C. Sulpicius Peticus,* qui prior interregno abiit, et T. Quintius Pennus. Quidam Kæsonem, alii Caium nomen Quintio adjiciunt.[3] Ad bellum ambo profecti, Faliscum Quintius, Sulpicius Tarquiniense, nusquam acie congresso hoste, cum agris magis, quam cum hominibus, urendo populandoque gesserunt bella: cujus lentæ velut tabis[t] senio victa utriusque pertinacia populi est, ut primum a consulibus, dein permissu eorum ab senatu inducias peterent. In quadraginta annos impetraverunt. Ita, posita duorum bellorum, quæ imminebant, cura, dum aliqua ab armis quies esset, quia solutio æris alieni multarum rerum mutaverat dominos, censum agi placuit. Ceterum cum censoribus creandis indicta comitia essent, professus censuram se petere C. Marcius Rutilus, qui primus dictator de plebe fuerat, concordiam ordinum turbavit. Quod videbatur quidem tempore alieno fecisse; quia ambo tum forte patricii consules erant, qui rationem ejus se habituros negabant. Sed et ipse constantia inceptum obtinuit, et tribuni, omni vi recuperando jus consularibus comitiis amissum, adjuverunt; et cum ipsius viri majestas nullius honoris fastigium non æquabat, tum per eundem, qui ad dictaturam aperuisset viam, censuram[4] quoque in partem vocari° plebes volebat. Nec variatum comitiis est,

[t] *Cujus incommodi, tanquam longi segnisque languoris diuturnitate.*

profecta videntur.' *Rupert.*—3 'In antiquis libris legitur, *quidam Cæsonem, alii cognomen Quintio adjiciunt:* quæ lectio vestigia germanæ lectionis ostendit; quæ est: *alii C. nomen Quintio adjiciunt.* Depravatum est enim *C. nomen*, mutatumque primum in *conomen*, post in *cognomen*. *Nomen* autem et prænomini et cognomini congruit.' *Sigon.*—4 Conj. J. F. Gronov. *censuræ.*

NOTÆ

* A. U. C. 402.

° *Censuram quoque in partem vocari*] Legi forte non incommode posset *censuræ quoque in partem vocari*, plebem nimirum, de qua hic sermo. Verum elegantior vulgata lectio. Et proprie quidem personæ in partem vocari dicuntur, cum eis pars bonorum, hæreditatis, aut rerum quarumvis assignatur. Sed et figurate dicitur de rebus, ut hoc loco: estque revocare ad divisionem tanquam rem quæ communis esset plebeiis et patriciis, quo plures alicujus rei participes fiant. Nam et inanimata vocare dicimur ad aliquid, id est, trahere,

quin cum Manlio Cnæo [5] [p] censor Marcius crearetur. Dictatorem quoque hic annus habuit M. Fabium, nullo terrore belli, sed ne Licinia lex [q] comitiis consularibus observaretur. Magister equitum dictatori additus Q. Servilius. Nec tamen dictatura potentiorem eum consensum Patrum consularibus comitiis fecit, quam censoriis fuerat.

23. M. Popillius Lænas a plebe consul,[6] a Patribus L. Cornelius Scipio datus.[s] Fortuna quoque illustriorem plebeium consulem fecit. Nam cum ingentem Gallorum exercitum in agro Latino castra posuisse nuntiatum esset; Scipione gravi morbo implicito, Gallicum bellum Popillio extra ordinem datum.[r] Is, impigre exercitu scripto, cum omnes extra portam Capenam ad Martis ædem convenire armatos[s] juniores jussisset, signaque eodem quæstores [t]

—5 Vulg. *Nævio.*

NOTÆ

adducere, impellere. Cic. II. Catil. 'Vitam omnium, Italiamque totam, ad exitium vastitatemque vocas.' Alio sensu dicitur vocari quis ad partes: apud Juvenal. 'Ecce iterum Crispinus, et est mihi sæpe vocandus ad partes.' Hoc est, producendus in scenam, ad partes et personam sustinendam, quemadmodum actores, quorum alii primarum, alii secundarum partium.

[p] *Cum Manlio Cnæo*] Alias, *Manlio Nævio*: rectum erat, *cum Cneio Manlio*; sed hæc et Noster et Tacitus sæpe invertunt. Est igitur idem Manlius Imperiosus, qui antea consul fuerat. Certe, cum constet *Marcium* primum e plebe censorem factum, non est quod ambigamus, quin Manlius hic ejus collega patricius fuerit: ut enim observat Sigon. sero admodum factum est, ut ambo censores e plebe crearentur.

[q] *Sed ne Licinia lex*] Significat M. Fabium non rei gerendæ, sed habendorum comitiorum causa creatum dictatorem; ne in comitiis servata lege Licinii Stolonis (de qua lib. VI.) consulum alter e plebe fieret; sed ambo e patriciis crearentur veteri more. Verum frustra fuit hoc patrum inventum.

[s] A. U. C. 403.

[r] *Extra ordinem datum*] Sine sortitione et comparatione, quem morem servari collegæ morbus non patiebatur.

[s] *Convenire armatos*] Eo tempore, quo delectus fiebat, proponebatur belli signum ex arce, sive potius signa, ut Dionys. lib. VIII. narrat. Quod Servius in VIII. Æneid. fieri solitum in tumultu, ut sc. duplex vexillum proponeretur, russeum ad pedites, cæruleum ad equites convocandos. Et nisi res urgeret, justi dies triginta servabantur, cum exercitus imperatus, et vexillum in arce propositum esset, auctore Festo. Fiebat autem delectus in Capitolio: nec nisi post triginta dies exercitus educebatur. At in re subita, statim

ex ærario deferre, quatuor expletis legionibus, quod superfuit militum, P. Valerio Publicolæ prætori tradidit; auctor Patribus scribendi alterius exercitus, quod ad incertos belli eventus subsidium rei publicæ esset. Ipse, jam satis omnibus instructis comparatisque, ad hostem pergit. Cujus ut prius nosceret vires, quam periculo ultimo tentaret; in tumulo, quem proximum castris Gallorum capere potuit, vallum ducere cœpit. Gens ferox et ingenii avidi ad pugnam, cum, procul visis Romanorum signis, ut extemplo prælium initura, explicuisset aciem; postquam neque in æquum demitti[7] agmen vidit, et cum loci altitudine, tum vallo etiam integi[8] Romanos, perculsos pavore rata, simul opportuniores, quod intenti tum maxime operi essent, truci clamore aggreditur. Ab Romanis nec opus intermissum, (triarii erant,[u] qui muniebant,) et ab hastatis principibusque, qui pro munitoribus intenti armatique steterant, prælium initum. Præter virtutem locus quoque superior adjuvit, ut pila omnia hastæque non, tanquam ex æquo missa, vana (quod plerumque fit) caderent, sed omnia librata ponderibus figerentur;[x] oneratique telis Galli, quibus aut corpora transfixa aut prægravata inhærentibus gerebant scuta, cum cursu pæne in adversum sub-

6 Adjiciendum censet Glareanus *tertium*.—7 Vulg. *dimitti*.—8 *Tegi* Gronov. Doujat. Crevier.

NOTÆ

delectus, et a delectu statim in hostes ibatur. Hac nunc de causa non in Capitolium, sed ad portam Capenam hosti propiorem convenire jussi.

[t] *Signaque eodem quæstores*] Rebus pacatis in ærario aquilæ, aliaque signa militaria, servari solita.

[u] *Triarii erant*] De triariis, principibus, hastatis fuse agendum erit l. VIII.

[x] *Omnia librata ponderibus figerentur*] Q. Claudius Quadrigarius apud A. Gell. lib. IX. cap. 1. censebat telum non posse deorsum versum recte mitti, sed sursum optime. Quod ita ibi Antonius Julianus Rhetor explicat, ut facilior quidem jactus sit e loco superiore in prona; directio tamen pondere cadentis teli corrumpatur. Magius autem lib. II. Miscellan. cap. 16. Livium et Tacitum, aliter sentientes, cum Quadrigario conciliat, distinctione: ait enim aliam sagittæ ac lapidis, aliam pili hastæque rationem esse: eorum enim, quæ citra machinæ, vel arcus, aut fundæ adjumentum jaciantur, faciliorem certioremque ex edito jaculationem; quæ tormentis emittantur, eorum directiores gravioresque ex inferioribus in superna ictus esse.

issent, primo incerti restitere;[x] dein, cum ipsa cunctatio et his animos minuisset, et auxisset hosti, impulsi retro ruere, alii super alios, stragemque inter se cæde ipsa fœdiorem dare. Adeo præcipiti turba obtriti plures, quam ferro necati.

24. Necdum certa Romanis victoria erat. Alia in campum degressis[9] supererat moles. Namque multitudo Gallorum, sensum omnem talis damni exsuperans, velut nova rursus exoriente acie, integrum militem adversus victorem hostem ciebat. Stetitque suppresso impetu Romanus, et quia iterum fessis subeunda dimicatio erat, et quod consul, dum inter primores incautus agitat, lævo humero matari[10] prope trajecto,[y] cesserat parumper ex acie. Jamque omissa cunctando victoria erat, cum consul, vulnere alligato,[z] revectus ad prima signa, 'Quid stas, miles?' inquit. 'Non cum Latino Sabinoque hoste res est, quem victum armis socium ex hoste facias. In belluas strinximus ferrum. Hauriendus, aut dandus est sanguis. Propulistis a castris,[11] supina valle præcipites egistis, stratis corporibus hostium superstatis. Complete eadem strage campos, qua montes replestis. Nolite expectare, dum stantes vos fugiant. Inferenda sunt signa, et vadendum in hostem.'

[x] *Dubii an ultra progrediendum esset, manserunt in clivo.*
[z] *Per declive, qua collis in vallem desinit.*
[y] *Non est vobis sperandum, ut a vobis aufugiant, quamdiu hic segnes stabitis.*

9 Vulg. *digressis.*—10 Alii legendum monent *materi.*—11 Vulg. *Pepulistis*

NOTÆ

[y] *Matari prope trajecto*] Jaculi genus ex Strab. est *materis*, (sic enim legendum pro *matari*,) quod Gallis velut proprium telum tribuitur, lancea brevius. Sisenna vetus scriptor apud Nonium, 'Galli materibus, Snevi lanceis configunt.' Auctor lib. ad Herenn. lib. IV. 'Nec tam facile ex Italia materis Transalpina depulsa est.' Mansere nominis vestigia in sagittis capitatis, ac longioribus, quæ vulgo *materas*.

Matari] Hinc, apud Gallos, ante inventum pyrii pulveris usum, Matras vocabatur sagitta Arcubalistæ. Vide viri doctiss. Æg. Menagii Origines Gallicas. *J. Clericus.*

[z] *Vulnere alligato*] Tritum hodie magis 'obligare vulnus.' Non tamen minus elegans 'alligare,' Gronov. demonstrat ex Cic. Sen. Plin. Just. Ita II. Tusculan. Quæst. 'Quiesce igitur, et vulnus alliga.'

His adhortationibus iterum coorti pellunt loco primos manipulos Gallorum; cuneis deinde[a] in[12] medium agmen perrumpunt. Inde barbari dissipati, quibus nec certa imperia, nec duces essent, vertunt impetum in suos;[b] fusique per campos, et præter castra etiam sua fuga prælati, quod editissimum inter æquales tumulos occurrebat oculis, arcem Albanam petunt. Consul, non ultra castra insecutus, (quia et vulnus degravabat,[c] et subjicere exercitum pugna fessum tumulis ab hoste occupatis nolebat,) præda[13] omni castrorum militi data, victorem exercitum opulentumque Gallicis spoliis Romam reduxit. Moram triumpho vulnus consulis attulit. Eademque causa dictatoris desiderium senatui fecit, ut esset, qui ægris consulibus comitia haberet. Dictator L. Furius Camillus dictus, addito magistro equitum P. Cornelio Scipione, reddidit patribus possessionem pristinam consulatus.[d] Ipse ob id meritum ingenti Patrum studio creatus consul, collegam Ap. Claudium[14] Crassum dixit.

25. Prius quam inirent novi consules magistratum, tri-

---

a castris.—12 Τὸ *in* forte delendum censet Duk.—13 Sublata parenthesi in Gronov. Doujat. et Crevier. legitur: *pugna fessum novo labori nolebat, a persequendo hoste continuit, tumulis ab hoste occupatis. Præda, &c.* Vid. Not. Var. —14 Legendum monet Sigon. *P. Claudium.*

NOTÆ

[a] *Cuneis deinde*] Cuneus est agminis forma, in cunei seu trigoni modum. Veget. sic describit lib. II. cap. 19. 'Multitudo peditum, quæ primo angustior, deinde latior procedit, et adversariorum ordines rumpit: quam rem milites caput porcinum appellant.'

[b] *Vertunt impetum in suos*] Primi enim, in fugam conversi, ruebant præcipites in eos, qui prius a tergo, nunc fugientibus obstabant.

[c] *Quia et vulnus degravabat*] Totum hunc locum male affectum ex editione Tarvisina esse metuit Gronov. eumque ex melioribus libris sic refingit: *Consul non ultra castra insecutus, (quia et vulnus degravabat, et subjicere exercitum tumulis ab hoste occupatis nolebat) præda omni castrorum militi data, victorem exercitum, opulentumque Gallorum spoliis Romam reduxit.* Hæc ipsi lectio magis Liviana videtur: ceterum sensus parum diversus.

[d] *Reddidit patribus possessionem pristinam consulatus*] Hic dictator L. Furius Camillus, M. Fabio constantior aut pertinacior, adversus legem Liciniam, in comitiis consularibus, nullius plebeii rationem haberi passus, pervicit ut ambo consules crearentur e numero patriciorum.

umphus a Popillio de Gallis actus magno favore plebis: mussantesque inter se rogitabant, 'num quem plebeii consulis pœniteret?' Simul dictatorem increpabant, qui legis Liciniæ spretæ mercedem consulatum,[15] privata cupiditate, quam publica injuria, fœdiorem, cepisset, ut se ipse consulem dictator crearet. Annus* multis variisque motibus fuit insignis. Galli ex Albanis montibus, quia hyemis vim pati nequiverant, per campos maritimaque loca vagi populabantur. Mare infestum classibus Græcorum • erat, oraque littoris Antiatis, Laurensque tractus, et Tiberis ostia; ut prædones maritimi, cum terrestribus congressi, ancipiti semel prælio decertarint, dubiique discesserint in castra Galli, Græci retro ad naves, victos se, an victores, putarent. Inter hos[16] longe maximus extitit terror, concilia populorum Latinorum ad lucum Ferentinæ [f] habita: responsumque haud ambiguum imperantibus milites Romanis datum, 'absisterent imperare iis, quorum auxilio egerent. Latinos pro sua libertate potius, quam pro alieno imperio, laturos arma.' Inter duo simul bella externa, defectione etiam sociorum senatus anxius, cum cerneret metu tenendos, quos fides non tenuisset, extendere omnes imperii vires consules delectu habendo jussit. Civili quippe standum exercitu esse,[g] quando socialis cœtus [h] desereret.[17] Undi-

15 'Vocem *consulatum* importunam et glossam esse, recte, opinor, suspicatur Doering.' *Rupert.*—16 *Inter hæc* Gronov. Doujat. Crevier.—17 Emen-

NOTÆ

* A. U. C. 404.

• *Classibus Græcorum*] Vide infra cap. 26.

[f] *Ad lucum Ferentinæ*] Ad caput aquæ Ferentinæ lib. I. cap. 50. ibi enim Latini solenni more gentis suæ comitia habebant.

[g] *Civili quippe standum exercitu esse*] Deficientibus sociis necesse Romanis erit ut res suas propriis viribus tueantur; et exercitu ex solis civibus conflato stent sive consistant. Potest et 'standi' verbum sumi pro contentum esse re aliqua, inhærere alicui rei: ut cum dicimus stare conventis, stare judicio alicujus: quomodo Cic. pro Cluent. 'Et uterque censor censoris opinione standum non putavit.' Quod non male sic Gallice expresseris: *il en falloit demeurer là, il se falloit tenir à une armée de citoyens seuls.*

[h] *Socialis cœtus*] Non concoquit Gron. *socialem cœtum:* exercitum enim socialem solet dicere Livius: satis commode legi posse putat, *fœdus,*

que, non urbana tantum, sed etiam agresti juventute, decem legiones scriptæ dicuntur quaternum millium et ducenorum peditum,[l] equitumque trecenorum. Quem nunc novum exercitum,[k] si qua externa vis ingruat, hæ vires populi Romani, quas vix terrarum capit orbis, contractæ in unum † haud facile efficiant: adeo, in quæ laboramus sola, crevimus, divitias luxuriamque.[z] Inter cetera tristia ejus anni, consul alter Ap. Claudius in ipso belli apparatu moritur: redierantque res ad Camillum; cui unico consuli, vel ob aliam dignationem haud subjiciendam dictaturæ, vel ob

[z] *Ita iis tantum rebus aucti sumus, et florentes evasimus, in quas enixe jamdiu incumbimus.*

NOTÆ

pro *cœtus*: ita *civili standum exercitu esse, quando socialis fœdus desereret.* Nempe sorialis exercitus. Aliud tamen vult Auctor mea sententia: neque enim *cœtus* nomine exercitum intelligit, qui, cum nullus esset, deserere non poterat. *Socialis cœtus* est concilium sociorum, ipsa nempe Latinorum comitia: ab his enim deserebantur Romani: apud M. certe Senecam, citante ipso Gronovio, 'Cœtus est multitudinis magnæ nomen coëuntis ex consensu quodam.' Livius lib. IV. c. 13. 'Quod eas largitiones cœtusque plebis privata in domo passi essent fieri.' Cic. de Somn. Scip. 'Concilia et cœtus hominum jure sociati.'

[l] *Quaternum millium et ducenorum peditum*] Variavit pro diversis temporibus militum in legionem scriptorum numerus. Consuetus numerus, ex Polybio, et Nostro hic, quatuor millium ac ducentorum peditum fuit; qui, rotundiore numero, quater milleni vocabantur: unde quadrata legio dicta ex Festo. A Livio lib. VIII. cap. 8. Quinum millium fuisse memorantur sub T. Manlio, parique numero lib. XXVI. postea etiam senum millium et ducenorum, quod secutus est C. Marius. In equitum numero minus variatum.

[k] *Quem nunc novum exercitum*] Adeone contractæ sub Augusti tempora Romanorum vires, ut legiones decem, id est, peditum duo et quadraginta, equitum tria millia vix efficere possent? At Augustum tres, aut secundum alios quinque supra viginti legiones habuisse Dio refert lib. LV. et viginti quinque sub Tiberio quoque numerat Tacit. IV. Annal. præter urbanas et prætorias cohortes. Verum Livius de scribendo in re subita exercitu agit, idque ex urbe aut suburbano agro: illi de copiis longo tempore atque ex universo imperio collectis.

† *Contractæ in unum, &c.*] Atqui C. Julius Cæsar in Gallia bellum cum decem, ac duodecim etiam legionibus, senum millium virorum, bellum gessit, ut omnes norunt; dum essent etiam alii exercitus, quamvis non tanti, in aliis provinciis; sed sub Augusto legiones viginti tres, aut viginti quinque fuere, ut observat Dio Hist. lib. LV. Vide Just. Lips. in Analectis Rei Milit. Oper. t. III. p. 237. et seqq. Itaque quæ hic habet Livius sunt hyperbolica. *J. Clericus.*

omen faustum[1] ad Gallicum tumultum cognominis,[18] dictatorem arrogari[19 m] haud satis decorum visum est Patribus.[a] Consul, duabus legionibus Urbi præpositis, octo cum L. Pinario prætore divisis, memor paternæ virtutis, Gallicum sibi bellum extra sortem[n] sumit: prætorem maritimam oram tutari, Græcosque arcere littoribus jussit; et, cum in agrum Pomptinum descendisset, (quia neque in campis congredi nulla cogente re volebat, et prohibendo populationibus, quos rapto vivere necessitas cogeret, satis domari credebat hostem,) locum idoneum stativis delegit.

26. Ubi cum stationibus quieti tempus tererent, Gallus processit, magnitudine atque armis insignis; quatiensque scutum hasta, cum silentium fecisset, provocat per interpretem[o] unum ex Romanis, qui secum ferro decernat. M.

[a] *Cui soli jam consuli adjici, et quasi imponi dictatorem, senatus minus honestum censuit, tum ob dignitatem quæ homini aliunde quam ex consulatu inerat, nec videbatur dictaturæ summittenda, tum ob cognominis (Camilli) faustum ad bellum Gallicum omen.*

dat J. F. Gronov. *fœdus desereret.*—18 Vid. Not. inf.—19 Conj. J. F. Gronov. *irrogari.*

NOTÆ

[1] *Vel ob omen faustum*] Quærit hic Gronov. an nomen Furius minus faustum præberet omen adversus Gallos quam cognomen Camillus: malletque, si adjutaret codex, *vel ob nomen fausti ad Gallicum tumultum ominis;* vel *ob omen faustum ad Gallicum tumultum nominis.* Mihi satis utrumvis horum arrideret. Sed tamen verum est, Camilli cognomine, magis quam Furii nomine, inclaruisse hujus patrem.

[m] *Dictatorem arrogari*] Gronov. scriptum a Livio conjicit *irrogari:* quia non tam adjungebatur, quam imponebatur consuli dictator. Ego legem, mulctam, mortem etiam irrogari video: hominem homini irrogari, nec me legere memini; ac ne figurate quidem, nisi dura admodum metaphora, dici posse arbitror. Arrogari autem tam de personis, quam de rebus dicitur. Et arrogari dicimus patremfamilias, cum in filium asciscitur: quia id lege seu rogatione olim fiebat. Qua ratione arrogari dictatorem dixeris eum, qui consuli jam suffragiis et rogatione populi constituto adjiciatur nova rogatione.

[n] *Extra sortem*] Neque enim collega supererat, cum quo sortiretur.

[o] *Provocat per interpretem*] Hic Gallus per interpretem loquitur, inquit Glar. at qui cum T. Manlio pugnavit, Latine scilicet scivit. Si Herodotus talia scripsisset, quam clamasset Juvenalis, 'et quicquid Græcia mendax Audet in historia!' Hunc quoque ducem Gallorum nominat Gellius, quod de aliquo minorum ducum accipiendum.

erat Valerius tribunus militum,[p] adulescens, qui haud indigniorem eo decore se, quam T. Manlium, ratus, prius sciscitatus consulis voluntatem, in medium armatus processit. Minus insigne[20] certamen humanum numine interposito Deorum factum. Namque conserenti jam manum Romano corvus repente in galea consedit, in hostem versus: quod primo, ut augurium coelo missum, lætus accepit tribunus. Precatus deinde, 'Si Divus, si Diva esset, qui sibi præpetem misisset, volens propitius adesset.' Dictu mirabile,[†] tenuit non solum ales captam semel sedem, sed, quotiescumque certamen initum est,[b] levans se alis, os oculosque hostis rostro et unguibus appetiit; donec territum prodigii talis visu, oculisque simul ac mente turbatum, Valerius obtruncat. Corvus e conspectu elatus[1] orientem petit. Hactenus quietæ utrimque stationes fuere. Postquam spoliare corpus cæsi hostis tribunus cœpit, nec Galli se statione tenuerunt, et Romanorum cursus ad victorem etiam ocyor fuit. Ibi, circa jacentis Galli corpus contracto certamine, pugna atrox concitatur. Jam non manipulis proximarum stationum, sed legionibus utrimque effusis res geritur. Camillus lætum militem victoria tribuni, lætum tam præsentibus ac secundis Diis, ire in prælium jubet; ostentansque insignem spoliis tribunum, 'Hunc imitare, miles,' aiebat, 'et circa jacentem ducem sterne Gallorum catervas.' Dii hominesque illi affuere pugnæ; depugnatumque haudquaquam certamine ambiguo cum Gallis est: adeo duorum militum eventum, inter quos pug-

[b] *Quoties collato pede congressi sunt.*

---

20 Pro *Minus insigne* malit Doering. *Magis insigne.*—1 Conj. J. F. Gro-

NOTÆ

[p] *M. erat Valerius tribunus militum*] Atnepos M. Valerii Volusi dictatoris, et nunc tribunus militum legionis, non consulari potestate. Flor. perperam *Lucium* vocat pro *Marco*. Hoc ejus certamen, et corvinum auxilium, describit veteris, ut videtur, scriptoris stylo A. Gell. IX. 11.

[†] *Dictu mirabile*] At mirabilius est Livium nulla re significasse se ejusmodi fabulæ fidem non habere; quod in tam gravi historia par fuit. *J. Clericus.*

natum erat, utraque acies animis perceperat.[2 q] Inter primos, quorum concursus alios exciverat, atrox prælium fuit: alia multitudo, priusquam ad conjectum teli veniret, terga vertit. Primo per Volscos Falernumque agrum [r] dissipati sunt: inde Apuliam ac mare inferum [3 s] petierunt. Consul, concione advocata, laudatum tribunum decem bubus [4] aureaque corona donat. Ipse, jussus ab senatu bellum maritimum curare, cum prætore junxit castra. Ibi, quia res trahi segnitia Græcorum non committentium se in aciem videbantur,[5] dictatorem comitiorum causa T. Manlium Torquatum ex auctoritate senatus dixit. Dictator, magistro equitum A. Cornelio Cosso dicto, comitia consularia habuit, æmulumque decoris sui absentem M. Valerium Corvum,[6 t]

---

nov. *ablatus*.—2 'In melioribus libris legitur *præceperat*, prob. Stroth.' *Ruperti*. Vid. Not. Var.—3 '*Superum*. *Inferum* Gronov. Drak. ac longe maxima pars Mss. et Edd. perperam.' *Stroth*. *Superum* dant Doujat. Crevier.—4 *Bobus* Gronov. Doujat. Crevier.—5 *Videbatur* Iid.—6 Vulg. *Corvinum*.—

NOTÆ

q *Utraque acies animis perceperat*] Negat Gronov. convenire huic loco verbum *præcipere*: quod est, antecapere, præsumere. Hic enim non agitur de statu animorum, ante singulare illud certamen, sed de prælio inter exercitus commisso post Gallum a Valerio prostratum. Reponit ergo ex editionibus Aldi et Juntæ *perceperat*: docetque, exemplis ex Plauto, Terentio, Lucretio adductis, eam esse vim τοῦ 'percipere,' ut significet, penitus capere, et quasi imbibere. Sed non video quid obstet quin *præcipiendi* verbum Auctoris menti congruat: licet enim ante duorum pugnam nec Romanorum erecti, nec Gallorum animi demissi fuerint; potuere, ex eventu singularis illius pugnæ capto omine, successus prælii, mox inter utrumque exercitum committendi, animo *præcipere*.

r *Falernumque agrum*] Ager Falernus, ex quo vinum celebratissimum apud veteres Romanos, (nunc *vino Ranzese*,) in aditu Campaniæ est ultra Lirim, ultra Massicum montem, quem nonnulli Falernum quoque vocant, inter Savonem maxime amnem, et Vulturnum fluvium; interque Cales ad septemtrionem, ac Sinuessam ad meridiem, Capuam ad occasum.

s *Ac mare inferum* [*superum*] Mare inferum est Tyrrhenum, sive Tuscum, quo Volscus et Falernus agri alluuntur. At eo non pertinet Apulia, supero sive Hadriatico sinui extremo imminens. Non abs re itaque Glar. eos reprehendit qui pro *superum* emendarunt *inferum*, vel potius corruperunt: eique adhæret merito Sigon.

t *M. Valerium Corvum*] Sigon. ita pro *Corvino* scribi jubet ex Tabulis Capitolinis, et plerisque veteribus libris. Ratio quam addit, parum mé

(id enim illi deinde cognominis fuit,) summo favore populi, tres et viginti natum annos, consulem renuntiavit.[7] Collega Corvo de plebe M. Popillius Lænas quartum consul futurus datus est.[a] Cum Græcis a Camillo nulla memorabilis gesta res: nec illi terra, nec Romanus mari bellator erat. Postremo, cum littoribus arcerentur, aqua etiam præter cetera necessaria usui deficiente, Italiam reliquere. Cujus populi ea, cujusque gentis classis fuerit, nihil certi est. Maxime Siciliæ fuisse tyrannos[u] crediderim. Nam ulterior Græcia,[x] ea tempestate intestino fessa bello, jam Macedonum opes horrebat.[y]

7 Quidam *pronuntiavit*.

NOTÆ

movet: 'ut enim,' inquit, 'Albus, Rufus, Crassus, Luscus, Longus, cognomina primum inventa sunt, post autem Albinus, Rufinus, &c. subsecuta, sic qui primus cognomen hoc tulit, Corvus, posteri Corvini appellati sunt.' Longe diversa est horum ratio. Nam hominem Album a colore, Longum a statura cognominari vulgare est; nec aliter ea res exprimi potest; ut autem homo Corvus appelletur, extra usum omnino. Magis moveor auctoritate, tum librorum, (siquidem ex vero proferatur,) tum Valerii Max. qui de hoc ipso tribuno sic scribit lib. VIII. cap. 13. 'M. Valerius Corvus centesimum annum complevit: cujus inter primum et sextum consulatum quadraginta septem anni intercesserunt. Suffecitque integris viribus corporis non solum speciosissimis reip. ministeriis, sed etiam exactissimæ agrorum culturæ: et civis et patris familias optabile exemplum.'

[a] A. U. C. 405.

[u] *Siciliæ fuisse tyrannos*] Veretur Sigon. ne ea classis Timoleontis Corinthii fuerit, qui priore anno Dionysium Syracusanum regno ejecit, legesque Siciliæ dedit, ut scribit Diod. lib. XVI. Idem tamen Diodor. Postumii tyranni prædonis, aliorumque meminit, qui a Timoleonte sublati.

[x] *Ulterior Græcia*] Duplex fuit Græcia in Europa: altera ultra Hadriaticum et Ionium mare, quæ vere et proprie Græcia; altera in Italiæ parte, magna Græcia dicta, atque in vicina Sicilia, quas regiones Pelasgi aliique Græci coloniis suis occupaverant. Illa ulterior, hæc Romanis propior et citerior dici potuit.

[y] *Macedonum opes horrebat*] Jam enim Philippus Alexandri Magni pater, XV. ferme annum regnabat; atque hoc ipso tempore, Phocensibus excisis, Olynthum expugnabat, Atheniensium urbem, in Macedoniæ Thraciæque confinio: cujus urbis oppugnatio causam præbuit Olynthiacis Demosthenis Orationibus.

Macedonum opes] Bellum Philippo indixerunt Athenienses Olymp. 108. anno 3. qui in hunc partim incidebat, ut docet Dodwellus in Chronol. Dionys. *J. Clericus.*

27. Exercitibus dimissis, cum et foris pax et domi concordia ordinum otium esset, ne nimis lætæ res essent, pestilentia civitatem adorta coëgit senatum imperare decemviris, ut libros Sibyllinos inspicerent; eorumque monitu lectisternium fuit. Eodem anno Satricum ab Antiatibus colonia deducta, restitutaque urbs, quam Latini diruerant. Et cum Carthaginiensibus legatis[a] Romæ fœdus ictum, cum amicitiam ac societatem petentes venissent. Idem otium domi forisque mansit T. Manlio Torquato, C. Plautio consulibus:* semunciarium tantum ex unciario fœnus factum,[a] et in pensiones æquas triennii,[3][b] ita ut quarta

8 Vet. lib. apud Sigon. *in triennium*. Vid. Not. inf.

NOTÆ

[a] *Cum Carthaginiensibus legatis*] Prisci senis syllabis *Carthaginienses* dixere, formato nomine ex gignendi casu, abjecta ultima litera. Posteri *Carthaginenses* quoque dixerunt, a Carthagine, quæ urbs Africæ facile princeps, ab Elisa, seu Didone, Tyria, Pygmalionis regis sorore, 65. annis ante Romam ex Veileio, vel 72. ex Justino in littore condita, post Uticam in Africano quoque littore ab iisdem Phœnicibus statutam. Græcis Καρχηδών: incolis lingua sua Punica קרתא חדת *Carthada*, sive *Cartha hadath*, id est, civitas nova. Hodie in ruinis jacet 15. millibus ab urbe Tuneto, loco incolis *Cartin* dicto, et *Bersak* (forte a Byrsa quæ arx fuit veteris Carthaginis): quanquam montem, qui urbis mœnibus inclusus fuisse creditur, Afris seu Arabibus *Almenara*, Christianis *Roca de Mastinaces* appellari, Marmol testatur, qui de Africa hodierna scripsit. Vide lib. IV. c. 29. in fine.

* A. U. C. 406.

[a] *Semunciarium tantum ex unciario fœnus factum*] Ita ut in singulos annos pro ducentis nummis unus, pro centum dimidius præstaretur. *Demi pour cent par an.* Vide supra c. 16.

Semunciarium ex unciario] In centum asses vigesimam quartam partem assis solvebant; hoc est, ut nunc loquimur, dimidium nummum in centenos nummos quotannis. Vide J. F. Gronovium de centesimis et unciaris usuris. *J. Clericus.*

[b] *In pensiones æquas triennii*] Sigon. observat legi in veteribus libris *in triennium*. Nec aliud vel ipse, vel alii addunt, quasi in re cuivis obvia. Sed si pensiones æquæ triennii tunc sunt, cum tribus æquis per tres annos pensionibus totum debitum exhauritur, quod non aliter quam præsenti pecunia fit, quid est quod quartæ pensionis mentio fiat? Vult Auctor, revera quatuor pensionibus dissolvi jussum æs alienum; ita ut quarta cujusque debiti pars statim repræsentaretur, (hoc est enim præsens,) quartæ aliæ partes sub finem primi, secundi, ac tertii anni, omnes intra triennium, numerandæ fuerint. Qua de causa legi mallem, vel *in triennium*, vel potius *triennio*: ut scilicet æquis pensionibus triennio fieret solutio: *en quatre payemens dans trois ans.*

præsens esset, solutio æris alieni dispensata est. Et sic quoque parte plebis affecta,[c] fides tamen publica privatis difficultatibus potior ad curam senatui fuit. Levatæ maximæ res, quia tributo ac delectu supersessum.[c] Tertio anno post Satricum restitutum a Volscis M. Valerius Corvus, secundum consul cum C. Pœtelio factus,[e] cum ex Latio nuntiatum esset, legatos ab Antio circumire populos Latinorum ad concitandum bellum; priusquam plus hostium fieret, Volscis arma inferre jussus, ad Satricum exercitu infesto pergit. Quo cum Antiates aliique Volsci præparatis jam ante, si quid ab Roma moveretur, copiis occurrissent, nulla mora inter infensos diutino odio dimicandi facta est. Volsci, ferocior ad rebellandum, quam ad bellandum, gens, certamine victi, fuga effusa Satrici mœnia petunt; et, ne in muris quidem satis firma spe, cum corona militum cincta jam scalis caperetur urbs, ad quatuor millia militum, præter multitudinem imbellem, sese dedidere. Oppidum dirutum atque incensum: ab æde tantum Matris Matutæ[d] abstinuere ignem. Præda omnis militi data. Extra prædam quatuor millia deditorum habita. Eos vinctos consul ante currum triumphans egit: venditis deinde magnam pecuniam in ærarium redegit. Sunt, qui hanc multitudinem captivam servorum fuisse scribant: idque magis verisimile est, quam deditos veniisse.

28. Hos consules secuti sunt† M. Fabius Dorso, Ser. Sulpicius Camerinus. Auruncum* inde bellum ab repentina populatione cœptum. Metuque, ne id factum populi unius, consilium omnis nominis Latini[f] esset, dictator vel-

[c] *Et cum ita nihilominus plebis pars afflicta esset.*

NOTÆ

[c] *Tributo ac delectu supersessum*] Quia nempe otium domi forisque mansit: delectus autem ac tributum belli causa indici solent.

[e] A. U. C. 407.

[d] *Matris Matutæ*] Leucothea, quæ ante Ino: vel potius Aurora, quæ Leucothea, id est, Alba Dea, et Matuta, quasi Matutina. Vide supra.

† A. U. C. 408.

* *Auruncum*] De Auruncis ante dictum lib. II. c. 16.

[f] *Factum populi unius, consilium omnis nominis Latini*] Non tamen Latinorum veterum pars Aurunci, ac ne Volsci quidem; sed exigua Aurun-

ut adversus armatum jam Latium L. Furius creatus, magistrum equitum Cn. Manlium Capitolinum dixit. Et cum, (quod per magnos tumultus fieri solitum erat,) justitio indicto, delectus sine vacationibus[g] habitus esset; legiones, quantum maturari potuit, in Auruncos ductæ. Ibi prædonum magis, quam hostium, animi inventi. Prima itaque acie debellatum est.[d] Dictator tamen, quia et ultro bellum intulerant, et sine detrectatione se certamini offerebant, Deorum quoque opes adhibendas ratus, inter ipsam dimicationem ædem Junoni Monetæ[h] vovit: cujus damnatus voti[d] cum victor Romam revertisset, dictatura se abdicavit. Senatus duumviros[i] ad eam[10] ædem pro amplitudine populi Romani faciendam creari jussit. Locus in arce destinatus, quæ area ædium M. Manlii Capitolini fuerat. Consules, dictatoris exercitu ad bellum Volscum usi, Soram ex hostibus,[k] incautos adorti, ceperant. Anno post, quam vota erat, ædes Monetæ dedicatur, C. Martio Rutilo tertium, T. Manlio Torquato secundum consulibus.[e] Pro-

[d] *Qua re impetrata obstrictus voto præstando.*

NOTÆ

corum natio credebatur cum Latinis omnibus (quorum fuere populi minores 60.) conspirasse.

[g] *Sine vacationibus*] Ut in tumultu Gallico, cui non absimilis Italicus. Itaque nemo ab militia tunc immunis.

[h] *Junoni Monetæ*] Cum paulo ante Urbem captam terræ motus factus esset, scriptum a multis tradit Cic. lib. I. de Divin. vocem ab æde Junonis ex arce extitisse, ut sue piena procuratio fieret: quocirca Junonem appellatam Monetam, a monendo scilicet: ei nunc Junonæ ædem vovet L. Furius, quæ intra annum in arce quoque est ædificata, ubi antea ædes M. Manlii. In æde Junonis hujus Monetæ servabantur libri Iustei, in quibus imperii Romani fata seu monumenta continebantur: de quibus suo loco jam egimus. Ibidem cudendæ Monetæ officina. Hæc omnia in 6. postea Urbis regione, Fori scilicet Romani.

[i] *Duumviros*] Duumviri ædis sacræ locandæ, faciundæ, dedicandæ, proprius erat magistratus, eam in rem tributis comitiis creari solitus, uti ex A. Gell. liquet, lib. v. c. 17.

[k] *Soram ex hostibus*] Sora Volscorum oppidum fuit ad dextram Liris fluvii ripam, in finibus Hernicorum Marsorumque, supra Arpinam Ciceronis villam, et Fibreni confluentem. Stephani epitomatori Σαῦρα. Nomen priscum adhuc retinet, estque urbs episcopalis in aditu hodie regni Neapolitani, Ducatus titulo parens, genti *Boncompagno*.

[e] A. U. C. 409.

digium extemplo dedicationem secutum, simile vetusto montis Albani prodigio.* Namque et lapidibus pluit, et nox interdiu visa intendi: librisque inspectis, cum plena religione civitas esset, senatui placuit, dictatorem feriarum constituendarum causa dici. Dictus P. Valerius Publicola. Magister equitum ei Q. Fabius Ambustus datus est. Non tribus tantum supplicatum ire placuit, sed finitimos etiam populos;* ordoque iis, quo quisque die supplicarent, statutus. Judicia eo anno populi [11] tristia in fœneratores facta, quibus ab ædilibus dicta dies esset, traduntur. Et res, haud ulla insigni ad memoriam causa, ad interregnum rediit. Ex interregno, ut id actum videri posset, ambo patricii consules creati sunt, M. Valerius Corvus tertium, A. Cornelius Cossus.†

29. Majora jam hinc bella, et viribus hostium, et longinquitate vel regionum, vel temporum spatio,[12 l] quibus bellatum est, dicentur. Namque eo anno adversus Samnites,[m] gentem opibus armisque validam, mota arma. Samnitium bellum, ancipiti Marte gestum, Pyrrhus hostis, Pyrrhum Pœni secuti. Quanta rerum moles![13] quoties in extrema periculorum ventum, ut in hanc magnitudinem, quæ vix sustinetur, erigi imperium posset! Belli autem causa cum Samnitibus, Romanis cum societate amicitiaque

* *Decretum est ut non solum a tribubus urbanis rusticisque supplicationes obirentur, sed etiam ab oppidis vicinis.*

9 *Est* del. Gronov. Doujat. Crevier.—10 Vulg. *ad eundem*.—11 Vulg. *populi Romani*.
12 Suspectum J. F. Gronov. vocabulum *spatio*. Vid. Not. inf.—13 'Sic

NOTÆ

* *Vetusto montis Albani prodigio*] Vide l. 1. c. 31. et quæ illic notata. *J. Clericus*.

† A. U. C. 410.

l *Et longinquitate, vel regionum, vel temporum spatio*] Suspectum Gronov. vocabulum *spatio*: neque injuria; *longinquitatem* enim non minus de tempore quam de locis dici extra dubium. Itaque aut illa vox delenda, aut certe prius *vel*.

m *Samnites*] Ab Ausonibus, qui postea Opici, sive Osci, orti feruntur Sabini: horum soboles, Varrone ac Strabone testibus, vel (ut alii vocant) pars, Samnites, Græcis Σαυνῖται, quibusdam Σαυῖται, qui et communi cum Sabinis nomine Sabelli vocitati. Nam et Samnites Sabinitas primum dictos, sunt qui existiment.

juncti essent, extrinsecus venit; non orta inter ipsos est. Samnites Sidicinis[n] injusta arma, quia viribus plus poterant, cum intulissent, coacti inopes ad opulentiorum auxilium confugere, Campanis sese conjungunt. Campani[o] magis nomen ad præsidium sociorum, quam vires, cum attulissent, fluentes luxu ab duratis usu armorum in Sidicino pulsi agro, in se deinde molem omnem belli verterunt. Namque Samnites, omissis Sidicinis, ipsam arcem finitimorum Campanos adorti, unde æque facilis victoria, prædæ atque gloriæ plus esset, Tifata,[p] imminentes Capuæ[q] colles, cum præsidio firmo occupassent, descendunt inde quadrato agmine in planitiem, quæ Capuam Tifataque interjacet. Ibi rursus acie dimicatum: adversoque prælio Campani intra mœnia compulsi,[14] cum, robore juventutis suæ acciso, nulla propinqua spes esset, coacti sunt ab Romanis petere auxilium.

30. Legati, introducti in senatum, maxime in hanc sententiam locuti sunt: 'Populus nos Campanus[r] legatos ad vos, Patres conscripti, misit; amicitiam in perpetuum, auxilium præsens[15] a vobis petitum. Quam si secundis

---

Mss. non *mole*.' J. F. Gronov.—14 '*Campani intra mœnia compulsi*. Tò *suæ* significat aliter scripsisse Livium, et quidem hoc modo: *ibi rursus acie dimicatum, adversoque prælio Campanis intra mœnia compulsis cum, robore juventutis suæ acciso, &c.*' J. F. Gronov.

NOTÆ

[n] *Sidicinis*] Ausonum pars Sidicini, ultra Lirim, cis Vulturnum siti; clausi Aurunconum (qui Ausonum quoque pars) Volscorumque agro ad occidentem, reliqua ex parte Campanis et mari Tyrrheno; aliquatenus etiam Samnitibus vicini. Hic ager pars nunc est occidua terræ Laboris, circa Teanum.

[o] *Campani*] Hoc nomine proprie apud priscos intelliguntur Capuæ cives, agerque Capuanus.

[p] *Tifata*] Montium jugum, quod antiquæ Capuæ imminebat, a Vulturno amne in ortum tendens, atque ea parte Campanos fere dividens a Samnitibus, *Tifata* plurali numero dicitur. Hannibalis castris, et Sullæ dictatoris, ex eo monte descendentis, de Norbano consule victoria, ac Dianæ templo nobilitatus. Hodie *monti di Capoa e di Caserta*. Pars Capuam versus procurrens, *la Montagnola*.

[q] *Capuæ*] De hac urbe lib. IV. cap. 34.

[r] *Populus nos Campanus*] Hanc Campanorum orationem Sigonius expressam esse observat ex I. lib. Thucydidis, ubi Corcyræi auxilium ab Atheniensibus petunt adversus Corinthios.

rebus nostris petissemus, sicut cœpta celerius, ita infirmiore vinculo contracta esset. Tunc enim, ut qui ex æquo nos venisse in amicitiam meminissemus, amici forsitan pariter ac nunc, subjecti atque obnoxii vobis minus essemus. Nunc, misericordia vestra conciliati, auxilioque in debiis rebus defensi, beneficium quoque acceptum colamus, oportet; ne ingrati atque omni ope divina humanaque indigni videamur. Neque, Hercule, quod Samnites priores amici sociique vobis facti sunt, ad id valere arbitror, ne nos in amicitiam accipiamur: [16] sed ut vetustate et gradu honoris nos præstent. Neque enim fœdere Samnitium, ne qua nova jungeretis fœdera, cautum est. Fuit quidem apud vos semper satis justa causa amicitiæ, velle eum vobis amicum esse, qui vos appeteret. Campani, etsi fortuna præsens magnifice loqui prohibet, non urbis amplitudine, non agri ubertate, ulli populo præterquam vobis cedentes, haud parva (ut arbitror) accessio bonis rebus vestris in amicitiam veniemus vestram. Æquis Volscisque, æternis hostibus hujus urbis, quandocumque se moverint, ab tergo erimus; et, quod vos pro salute nostra priores feceritis, id nos pro imperio vestro et gloria semper faciemus. Subactis iis gentibus,[s] quæ inter nos vosque sunt, quod propediem futurum spondet et virtus et fortuna vestra, continens imperium usque ad nos habebitis.[f] Acerbum ac miserum est, quod fateri nos fortuna nostra cogit. Eo ventum est, Patres conscripti, ut aut amicorum, aut inimicorum Campani simus. Si defenditis, vestri: si deseritis, Samnitium erimus. Capuam ergo et Campaniam omnem vestris an Samnitium viribus accedere malitis, deliberate. Omnibus quidem, Romani, vestram misericordiam vestrumque auxilium æquum est patere; iis tamen maxime, qui, eam im-

[f] *Possidebitis ditionem continuam nullis aliorum intermediis terris divisam.*

NOTÆ

[s] *Subactis iis gentibus*] Inter Campanos et Romanos erant Latini veteres, tum Æqui, Hernici, Rutuli, Volsci, Aurunci, Latio postea omnes contributi: atque ultra Lirim Sidicini, Campanorum clientes, ac velut portio. Priorum pleraque loca jam in Romanorum erant ditione.

plorantibus aliis, auxilium dum supra vires suas præstant, omnes [17] ipsi in hanc necessitatem venerunt.[s] Quanquam pugnavimus verbo pro Sidicinis, re pro nobis, cum videremus, finitimum populum nefario latrocinio Samnitium peti, et, ubi conflagrassent Sidicini, ad nos trajecturum illud incendium esse. Nec enim nunc, quia dolent injuriam acceptam Samnites, sed quia gaudent oblatam sibi esse causam,[t] oppugnatum nos veniunt. An, si ultio ire hæc, et non occasio cupiditatis explendæ esset, parum fuit, quod semel in Sidicino agro, iterum in Campania ipsa legiones nostras cecidere? Quæ est ista tam infesta ira, quam per duas acies fusus sanguis explere non potuerit? Adde hæc populationem agrorum, prædas hominum atque pecudum actas, incendia villarum ac ruinas, omnia ferro ignique vastata. Hiscine [18] ira expleri non potuit? Sed cupiditas explenda est. Ea ad oppugnandam Capuam rapit. Aut delere urbem pulcherrimam, aut ipsi possidere volunt. Sed vos potius, Romani, beneficio vestro occupate eam, quam illos habere per maleficium sinatis. Non loquor apud recusantem justa bella populum; sed tamen,[19] si ostenderitis[u] auxilia vestra, ne bello quidem arbitror vobis opus fore. Usque ad nos contemtus Samnitium pervenit, supra non escendit.[x 20] Itaque umbra vestri auxilii, Ro-

[s] *Sed præsertim illis qui adducti sunt ad eam necessitatem (implorandi auxilii vestri) eo quod aliis (ut nos Campani Sidicinis) opem supplicantibus præbere voluerint ultra id quod ferebant eorum vires.*

15 *Auxilium in præsens* ed. Stroth.—16 Vulg. *suscipiamur*.—17 'Dole *omnes*, aut lege *una*, et forte *venerint* pro *venerunt*.' Bauer.—18 *Hiscene* Gronov. Doujat.—19 Legendum monet Glareanus *sed tantum*.—20 Al. *ascendit*.

NOTÆ

[t] *Oblatam sibi esse causam*] Ejus rei occasionem, nimirum nos oppugnandi: id enim intelligendum est ex eo quod sequitur, 'oppugnatum nos veniunt.'

[u] *Sed tamen, si ostenderitis*] Glareanus non videbat quomodo illud *tamen* ad præcedentia cohæreret: conjiciebatque subdubitans legendum, *sed tantum*. Melius Sigon. correctionem hanc oratoriam esse ait. Cum enim dixisset legatus, *Non loquor apud recusantem justa bella populum*, addit, *sed bello opus non erit*.

[x] *Supra non escendit*] Non ad vos usque pertingit, o Romani, quorum excelsius nomen et fama.

mani, tegi possumus; quicquid deinde habuerimus, quicquid ipsi fuerimus, vestrum id omne existimaturi. Vobis arabitur ager Campanus, vobis Capua urbs frequentabitur. Conditorum, parentum, Deorum immortalium numero nobis eritis. Nulla colonia vestra erit, quæ nos obsequio erga vos fideque superet. Annuite, Patres conscripti, nutum numenque [1] vestrum [7] invictum Campanis, et jubete sperare, incolumem Capuam futuram. Qua frequentia omnium generum multitudinis prosequente creditis nos illinc profectos? quam omnia votorum lacrymarumque plena reliquisse? in qua nunc expectatione senatum populumque Campanum, conjuges liberosque nostros esse? Stare omnem multitudinem ad portas, viam hinc ferentem prospectantes, certum habeo, quid illis nos, Patres conscripti, solicitis ac pendentibus animi [z] renuntiare jubeatis. Alterum responsum salutem, victoriam, lucem, ac libertatem; alterum ominari horreo, quæ ferat.[3] Proinde ut aut de vestris futuris sociis atque amicis, aut nusquam ullis futuris nobis, consulite.'

31. Summotis deinde legatis, cum consultus senatus esset, etsi magnæ parti urbs maxima opulentissimaque Italiæ, uberrimus ager marique propinquus ad varietates annonæ horreum populi Romani fore videbatur; [h] tamen tanta utilitate fides antiquior fuit,[a] responditque ita ex auctoritate

[h] *Apparebat futuram Romanis pro horreo contra frugum inæqualem proventum et mutationes.*

—1 Al. *nutum nomenque*. Vid. inf. et Not. Var.—2 Vulg. *animis*.—3 Conj. Bauer. *feret*.

NOTÆ

[7] *Nutum numenque* [*nomenque*] *vestrum*] Antiqui libri et editiones, ex Grou. *numenque vestrum invictum*. Sed satis est, opinor, semel ab his legatis *numen* dici Romanorum, in extrema nempe oratione. Hic vero recte *nutum* tantum *nomenque Romanorum*: quasi sufficeret demonstratio solum quemdam, et nudum *nomen* sine re, sive, ut paulo ante dictum, *umbra* auxilii.

[z] *Pendentibus animi*] Gronovii sententiam prorsus amplector, ut *animi* potius scribendum sit, quam *animis*: cui enim arrideat hæc phrasis: *illis pendentibus animis renuntiare?* Quam elegantius longe, *illis pendentibus animi*, id est, animo suspensis, *renuntiare!* Cic. 1. de Legibus, 'Ego animi pendere soleo.'

senatus consul: 'Auxilio vos, Campani, dignos censet senatus: sed ita vobiscum amicitiam institui par est, ne qua vetustior amicitia ac societas violetur. Samnites nobiscum fœdere juncti sunt. Itaque arma, Deos prius, quam homines, violatura, adversus Samnites vobis negamus. Legatos, sicut fas jusque est, ad socios atque amicos precatum mittemus, ne qua vobis vis fiat.' Ad ea princeps legationis, (sic enim domo mandatum attulerant,)[4] 'Quandoquidem,' inquit, 'nostra tueri adversus vim atque injuriam justa vi non vultis, vestra certe defendetis. Itaque populum Campanum,[b] urbemque Capuam, agros, delubra Deum, divina humanaque omnia in vestram, Patres conscripti, populique Romani ditionem dedimus; quicquid deinde patiemur, dediticii vestri passuri.' Sub hæc dicta omnes, manus ad consules tendentes, pleni lacrymarum in vestibulo curiæ procubuerunt. Commoti Patres vice fortunarum humanarum, si ille præpotens opibus populus, luxuria superbiaque clarus,[5] a quo paulo ante auxilium finitimi petissent, adeo infractos gereret animos, ut se ipse suaque omnia potestatis alienæ faceret. Tum[6] jam fides agi visa, deditos non prodi; nec facturum æqua Samnitium populum censebant, si agrum urbemque, per deditionem factam populi Romani, oppugnarent. Legatos itaque extemplo mitti ad Samnites placuit. Data mandata, 'ut preces Campanorum, responsum senatus amicitiæ Samnitium memor,[7][c] deditio-

4 Alii *attulerat*.—5 Conj. Bauer *elatus*.—6 Conj. Duk. *Et tum*.—7 '*Senatus* . . . . *memoris* multi Mss. et edd. antt. ante Froben. quod mollius videbatur Gron. Nostra lectio doctior et optimorum Mss.' *Rupert*.

NOTÆ.

[a] *Utilitate fides antiquior fuit*] Et vero 'lucrum cum infamia, damnum potius est appellandum.' Vide Cic. lib. III. de Offic.

[b] *Populum Campanum*] Formula deditionis, non absimilis ei qua se Collatini dediderunt, lib. I. c. 38.

[c] *Responsum senatus amicitiæ Samnitium memor*] Tolerari potest *responsum memor*, ut figurate facto Senatus ascribatur, quod Senatui conveniebat. Melius tamen, Gronovii, meoque judicio, ex Buslidiano cod. Ms. *memoris*: quod recta referetur ad *senatus*: ut appareat ex responso eum memorem fuisse finitæ cum Samnitibus amicitiæ.

nem postremo factam, Samnitibus exponerent. Peterent pro societate amicitiaque, ut dediticiis suis parcerent: neque in eum agrum, qui populi Romani factus esset, hostilia arma inferrent. Si leniter agendo parum proficerent, denuntiarent Samnitibus populi Romani senatusque verbis, ut Capua urbe Campanoque agro abstinerent.' Hac legatis agentibus in concilio Samnitium adeo est ferociter responsum, ut non solum gesturos se esse dicerent id bellum, sed magistratus eorum e curia egressi, stantibus legatis, præfectos cohortium vocarent; iisque clara voce imperarent, ut prædatum in agrum Campanum extemplo proficiscerentur.

32. Hac legatione Romam relata, positis omnium aliarum rerum curis, Patres, fetialibus ad res repetendas missis, belloque, quia non redderentur, solenni more indicto, decreverunt, ut primo quoque tempore de ea re ad populum ferretur: jussuque populi consules ambo cum duobus ab Urbe exercitibus profecti, Valerius in Campaniam,[d] Cornelius in Samnium,[e] ille ad montem Gaurum,[f] hic ad Saticulam [g] castra ponunt. Priori Valerio Samnitium le-

NOTÆ

[d] *Valerius in Campaniam*] Campania a Campestribus locis, aut a Capua urbe principe nomen accepit. Felix cognominata ob miram rerum omnium fertilitatem. Olim Vulturno flumine ad occidentem solem finiebatur: post ad Lirim usque termini ab ea parte prometi. Nunc maximam partem vocatur *Terra di Lavoro*, a campis opinor Laborinis, quorum Plinius meminit, quique inter Capuam et Puteolos: Græcis Phlegræi. Vid. lib. IV. c. 37.

[e] *Cornelius in Samnium*] Italorum bellicosissimi Samnites, de quorum origine dixi supra c. 29. per annos 80. adversus Romanos pari fere Marte bellarunt. Samnio veteri stricte sumto respondent hodie, *Abruzzo Citra, Contado di Molise, Ducato di Benevento*, intra Neapolitani regni limites.

[f] *Ad montem Gaurum*] Mons Gaurus, medio itinere inter Puteolos et Lucrinum lacum, celso vertice, a mari paulum remotus, generosi vini ferax fuit. Plin. lib. XIV. c. 6. 'Certant Massica' (vina) 'neque ex monte Gaurano, Puteolos Baiasque prospectantia:' ubi lubens legerim, *Massica, neque monte Gaurano non toto, sed, ab eo montis latere, quod Puteolos Baiasque prospectat.* Hodie sterilis magna ex parte est, diciturque vulgo *Monte Barbaro.*

[g] *Saticulam*] Male in quibusdam exemplaribus *Satricula* appellatur: sed fieri potest, ut Satricum Volscorum, cujus sæpe Auctor meminit, literam r induxerit in *Saticulam.* Campaniæ oppidum fuit, sub Tifatis monte, medio itinere inter Capuam

giones (eo namque omnem belli molem inclinaturam censebant) occurrunt. Simul in Campanos stimulabat ira, tam promtos nunc ad fercnda, nunc ad arcessenda adversus se auxilia. Ut vero castra Romana viderunt, ferociter pro se quisque signum duces poscere, affirmare,[a] eadem fortuna Romanum Campano laturum opem, qua Campanus Sidicino tulerit. Valerius, levibus certaminibus, tentandi hostis causa, haud ita multos moratus dies, signum pugnæ proposuit, paucis suos adhortatus: 'Ne novum bellum eos novusque hostis terreret. Quicquid ab Urbe longius proferrent arma,[b] magis magisque in imbelles gentes eos prodire. Ne Sidicinorum Campanorumque cladibus Samnitium æstimarent virtutem. Qualescumque inter se certavetint, necesse fuisse, alteram partem vinci. Campanos quidem haud dubie magis nimio luxu fluentibus rebus mollitiaque sua, quam vi hostium, victos esse.[9] Quid autem esse duo prospera in tot seculis bella Samnitium adversus tot decora populi Romani, qui triumphos pene plures, quam annos ab urbe condita, numeret? qui omnia circa se, Sabinos, Etruriam, Latinos, Hernicos, Æquos, Volscos, Auruncos, domita armis habeat? qui Gallos, tot præliis cæsos, postremo in mare ac naves fuga compulerit?[b] Cum gloria belli ac virtute sua quemque fretos ire in aciem debere, tum etiam intueri, cujus ductu auspicioque incunda pugna sit. Utrum qui audiendus[i] duntaxat magnificus adhortator sit,[10] verbis tantum

[a] *Samnites, unusquisque, quod ad ipsum attinebat, a ducibus suis flagitabant, ut signum pugnæ daretur.*

[b] *Quanto longius ab urbe promoverent bellum.*

8 Vulg. *Satriculam.*—9 Vet. lib. apud Sigon. *quum virtute hostium* v. e.

NOTÆ

et Suessulam, ubi nunc *Caserta*. In Samnitum confinio erat, quorum tunc socii Saticulani; ideoque Samnio attribuuntur: postea colonia fuit Romanorum.

[b] *In mare ac naves fuga compulerit*] Quando continente pulsi a Romanis Galli naves conscendere sint coacti, non alibi, quod sciam, scribit Livius. Forte omissum quid; et ejusmodi aliquid ab Auctore scriptum fuerit: *Qui Gallos tot præliis cæsos in extremam Apuliam, Græcos postremo in mare ac naves fuga compulerit.*

[i] *Utrum qui audiendus*] Tolerari potest hoc sensu, utrum is, cujus au-

ferox, operum militarium expers; an qui et ipse tela tractare, procedere ante signa, versari media in mole pugnæ sciat. Facta mea, non dicta, vos, milites,' inquit, 'sequi volo; nec disciplinam modo, sed exemplum etiam, a me petere. Non factionibus modo [11] nec per coitiones usitatas nobilibus, sed hac dextra, mihi tres consulatus summamque laudem peperi. Fuit, cum hoc dici poterat: Patricius enim eras, et a liberatoribus patriæ ortus: et, eodem anno familia ista consulatum,[k] quo urbs hæc consulem, habuit. Nunc jam nobis Patribus vobisque plebeiis promiscuus consulatus patet; nec generis, ut ante, sed virtutis est præmium. Proinde summum quodque spectate, milites, decus.[l] Non, si mihi novum hoc Corvi cognomen Diis auctoribus homines dedistis, Publicolarum vetustum familiæ nostræ cognomen memoria excessit. Semper ego plebem Romanam militiæ domique, privatus, in magistratibus parvis magnisque, æque tribunus ac consul, eodem tenore per omnes deinceps consulatus, colo atque colui. Nunc, quod instat, Diis bene juvantibus, novum atque integrum de Samnitibus triumphum mecum petite.'

33. Non alias militi familiarior dux fuit, omnia inter infimos militum haud gravate munia obeundo. In ludo præterea militari, cum velocitatis viriumque inter se æquales certamina ineunt, comiter facilis vincere ac vinci vultu eo-

[l] *Milites, respicite ac sperate supremam gloriam, et supremum quemvis magistratum.*

Vid. Not. Var.—10 Glareanus legendum putat: *utrum audiendus, qui magnificus duntaxat adhortator sit.* J. F. Gronov. et Doujat. assentiuntur Freinshemio emendanti *audendi duntaxat.* Improbat Rupert.—11 Glareanus et Doering. tollendam vocem *modo* putant. Pro *coitiones* vulg. *conciones.*

NOTÆ

spicio pugnandum, magnificus adhortator sit; sed audiendus tantum, non imitandus. Glarean. ordine vocum inverso, utrum *audiendus, qui, &c.* Sigonius, *qui audiendus*, explicat, 'cui obediendum sit.' Est enim *audire*, et Græce, ἀκούειν, ut Hebraice שמע, idem sæpenumero quod præcipienti parere. Enucleatior tamen oratio erit, si Freinshemii emendationem sequamur, *qui audendi duntaxat magnificus adhortator sit.* Ut apud Virg. 'Auctor ego audendi.'

[k] *Familia ista consulatum*] In P. Valerio Poplicola.

dem; nec quenquam aspernari parem, qui se offerret;[m] factis benignus pro re, dictis haud minus libertatis alienæ, quam suæ dignitatis, memor:[n] et, quo nihil popularius est, quibus artibus petierat magistratus, iisdem gerebat. Itaque universus exercitus, incredibili alacritate adhortationem prosecutus ducis, castris egreditur. Prælium, ut quod maxime unquam, pari spe, utrimque æquis viribus, cum fiducia sui, sine contemtu hostium, commissum est. Samnitibus ferociam augebant novæ res gestæ et paucos ante dies geminata victoria; Romanis contra quadringentorum annorum [1] decora, et conditæ urbi æqualis victoria: utrisque tamen novus [12a] hostis curam addebat.[o] Pugna indicio fuit, quos gesserint animos. Namque ita conflixerunt, ut aliquamdiu in neutram partem inclinarent [13] acies. Tum consul, trepidationem injiciendam ratus, quando vi pelli non poterant, equitibus immissis turbare prima signa hostium conatur. Quos ubi nequicquam tumultuantes in spatio exiguo volvere turmas vidit, nec posse aperire in hostes viam, revectus ad antesignanos legionum, cum desiluisset ex equo, 'Nostrum,' inquit, 'peditum illud, milites, est opus. Agitedum, ut me videritis, quacumque incessero in aciem hostium, ferro viam facientem, sic pro se quisque obvios sternite. Illa omnia, qua nunc [14] erectæ micant hastæ, patefacta strage vasta cernetis.' Hæc dicta dederat, cum equites consulis jussu discurrunt in cornua, legionibus in

[m] *Et neminem contemnebat, qui socius esse vellet certaminis, et secum contendere.*

[n] *Quod ad facta attinet, humanus qualenus res ipsa, personarum scilicet ac temporum ratio, patiebatur; quantum ad verba æque libertatem aliorum, suumque decorem servabat.*

[o] *Sed utrisque (et Romanis et Samnitibus) solicitudinem afferebat solito majorem, quod res erat futura cum hoste insuitato, et nondum experto.*

12 Legit Jac. Gronov. ex Rott. *utrisque tam novus.*—13 Vulg. *inclinaret.*—

NOTÆ

[1] *Quadringentorum annorum*] Annus hic quidem 410. ab Urbe cond. nec belli decora statim ab ipso Urbis conditu cœpere: cui æqualis victoria quod dicitur, intelligi debet prope æqualis.

mediam[15] aciem aperiunt viam. Primus omnium consul invadit hostem, et, cum quo forte contulit gradum, obtruncat.[p] Hoc spectaculo accensi dextra lævaque, ante se quisque, memorandum prælium cient.[16 m] Stant obnisi Samnites, quanquam plura accipiunt, quam inferunt, vulnera. Aliquamdiu jam pugnatum erat: atrox cædes circa signa Samnitium, fuga ab nulla dum parte erat. Adeo morte sola vinci destinaverant animis. Itaque Romani, cum et fluere[17] jam lassitudine vires sentirent, et diei haud multum superesset,[18] accensi ira concitant se in hostem. Tum primum referri pedem, atque inclinari rem in fugam, apparuit; tum capi, occidi Samnis. Nec superfuissent multi, ni nox victoriam magis, quam prælium, diremisset. Et Romani fatebantur, nunquam cum pertinaciore hoste conflictum: et Samnites, cum quæreretur, quænam prima causa tam obstinatos movisset in fugam; 'oculos sibi Romanorum ardere visos,' aiebant, 'vesanosque vultus et furentia ora: inde plus, quam ex alia ulla re, terforis ortum.' Quem terrorem non pugnæ solum eventu, sed nocturna profectione, confessi sunt. Postero die vacuis hostium castris Romanus potitur: quo se omnis Campanorum multitudo gratulabunda effudit.

34. Ceterum hoc gaudium magna prope clade in Samnio[n] fœdatum est. Nam ab Saticula profectus Cornelius consul exercitum incaute in saltum, cava valle pervium, circaque insessum ab hoste, induxit: nec prius, quam recipi tuto signa non poterant, imminentem capiti hostem vidit. Dum id moræ Samnitibus est, quoad totum in val-

[p] *Et eum interfecit, cum quo primum casu congressus est.*

14 Vulg. *Illa nunc omnia, qua nunc.*—15 Vulg. *legionibusque in mediam.*—16 *Ciet* Gronov. Doujat. Crevier.—17 *Cum effluere* Gronov. Doujat.—18 *Superesse* Gronov. Doujat. Crevier.

NOTÆ

[m] *Ante se.... prælium cient*] Unoquoque sibi oppositos urgente.

[n] *In Samnio*] In confinio Samnii, ubi Saticula Campaniæ finibus inclusa, ut diximus, sed socia Samnitum.

lem infimam demitteret[19] agmen;[o] P. Decius tribunus militum[p] conspicit unum editum in saltu collem, imminentem hostium castris, aditu arduum impedito agmini, expeditis haud difficilem. Itaque consuli territo animi, 'Videsne tu,' inquit, 'A. Corneli, cacumen illud supra hostem? Arx illa est spei salutisque nostræ, si eam, quam cæci reliquere Samnites, impigre capimus. Ne[20] tu mihi plus, quam unius legionis principes hastatosque, dederis. Cum quibus ubi evasero in summum, perge hinc omni liber metu, teque et exercitum serva. Neque enim moveri hostis, subjectus nobis ad omnes ictus, sine sua pernicie poterit. Nos deinde aut fortuna populi Romani, aut nostra virtus expediet.' Collaudatus ab consule, accepto præsidio, vadit occultus per saltum; nec prius ab hoste est visus, quam loco, quem petebat, appropinquavit. Inde admiratione paventibus cunctis, cum omnium in se vertisset oculos;[q] et spatium consuli dedit ad subducendum agmen in æquiorem locum, et ipse in summo constitit vertice. Samnites, dum huc illuc signa vertunt, utriusque rei amissa occasione, neque insequi consulem, nisi per eandem vallem, in qua paulo ante subjectum eum telis suis habuerant, possunt, nec erigere agmen in captum super se ab Decio tumulum.

19 'Ex aliquot Mss. *demitterent* recepere Gron. et Drak. qui perperam hoc verbum ad Samnites referunt.' *Rupert.*—20 *Nec* Gronov. Doujat. Crevier.—

NOTÆ

[o] *Demitteret* [*demitterent*] *agmen*] Variant exemplaria: plerique in singulari numero habent *dimitteret*; nonnulli in numero multitudinis, *dimitterent*. Hoc Gronov. probat, refertque ad Samnites. Mihi vulgata magis arridet, ut ad Cornelium consulem Romanum referatur. Vult enim Livius, ni fallor, expectasse Samnites, donec Romanus exercitus in infima vallis descendisset, quo ei ex locis editioribus supervenirent. Nam ut ipsi descenderent, non multum erat morse interponendum; atque ita tempus Decio non fuisset superiorem hostium castris collem occupandi.

[p] *P. Decius tribunus militum*] Cognomento Mus, qui tunc legionis tribunus, postea consul se pro patria devovit.

[q] *Admiratione paventibus cunctis, cum omnium in se vertisset oculos*] Horum duorum videtur alterum sufficere; nec Livianum satis videtur post *cunctis* addere *omnium*: aliudque admiratio, aliud pavor. Illud itaque, *admiratione paventibus cunctis*, libens resecem.

Sed cum ira in hos magis, qui fortunam gerendæ rei eripuerant, tum propinquitas loci atque ipsa paucitas incitat; et nunc circumdare undique collem armatis volunt, ut a consule Decium intercludant; nunc viam patefacere, ut degressos in vallem adoriantur. Incertos, quid agerent, nox oppressit. Decium primum spes tenuit, cum subeuntibus in adversum collem ex superiore loco se pugnaturum; deinde admiratio incessit, quod nec pugnam inirent, nec, si ab eo consilio iniquitate loci deterrerentur, opere se valloque circumdarent. Tum centurionibus ad se vocatis, 'Quænam illa inscitia belli ac pigritia est? aut quonam modo [1] isti ex Sidicinis Campanisque victoriam pepererunt? Huc atque illuc signa moveri, ac modo in unum conferri, modo educi videtis. Opus quidem incipit nemo, cum jam circumdati vallo potuerimus esse. Tum vero nos similes istorum simus, si diutius hic moremur, quam commodum sit. Agitedum, ite mecum, ut, dum lucis aliquid superest, quibus locis præsidia ponant, qua pateat hinc exitus, exploremus.' Hæc omnia sagulo gregali amictus, centurionibus item manipularium militum habitu ductis,[2] ne ducem circumire hostes notarent, perlustravit.

35. Vigiliis deinde dispositis, ceteris omnibus tesseram dari jubet: [r] 'ubi secundæ vigiliæ buccina datum signum esset,[s] armati cum silentio ad se convenirent.' [3] Quo ubi,

1 Vulg. *est, quonam modo.*—2 Mss. nonnulli *indutis.*

NOTÆ

[r] *Tesseram dari jubet*] Tessera in militia erat tabella, quam ab imperatore acceptam tribuni ad centurionem mittebant, per quem ceteris centurionibus mitteretur, atque ab his significaretur militibus; deinde ante noctem reditura ad imperatorem. Hic non imperator, sed tribunus legionis tesseram dedit; verbo an scripto, parum refert.

[s] *Buccina datum signum esset*] Mirum hic Glareano videtur, quomodo taciti ad Decium venerint legionarii, cum iis buccina signum datum fuerit. Verum cum hi milites visi hostibus essent, nihil erat quod dando vigiliarum signo abstinerent, quasi sic latere possent: immo id ad fallendos Samnites valebat, qui sic facile in animum inducerent, hanc Romanorum manum eodem loco pernoctaturam. In motu et congressu ad tribunum servari silentium sufficiebat: quod ut imperatum, ita et factum.

sicut edictum erat, taciti convenerunt, ' Hoc silentium, milites,' inquit,[4] ' omisso militari assensu,[t] in me audiendo servandum est. Ubi sententiam meam vobis peregero, tum, quibus eadem placebunt, in dextram partem taciti transibitis: quæ pars major erit, eo stabitur consilio.[5 u] Nunc, quæ mente agitem, audite. Non fuga delatos, nec inertia relictos hic vos circumvenit hostis. Virtute cepistis locum; virtute hinc, oportet, evadatis. Veniendo huc exercitum egregium populi Romani servastis; erumpendo hinc vosmet ipsos servate. Digni estis, qui pauci pluribus opem tuleritis, ipsi nullius auxilio egeritis. Cum eo hoste res est, qui hesterno die delendi omnis exercitus fortuna per socordiam usus non sit; hunc tam opportunum collem imminentem capiti suo non ante viderit, quam captum a nobis; nos tam paucos tot ipsi millibus hominum[6] nec ascensu arcuerint, nec tenentes locum, cum diei tantum superesset, vallo circumdederint. Quem videntem ac vigilantem sic eluseritis, sopitum, oportet, fallatis; immo necesse est. In eo enim loco[7] res sunt nostræ, ut vobis eo magis necessitatis vestræ index, quam consilii auctor, sim. Neque enim, maneatis, an abeatis hinc, deliberari potest; cum, præter arma et animos armorum memores, nihil vobis fortuna reliqui fecerit, fameque et siti moriendum sit, si plus, quam viros ac Romanos decet, ferrum timeamus. Ergo una est salus erumpere hinc atque abire. Id aut in-

3 *Venirent* Gronov. Crevier. all.—4 ' Duo Pall. meliores cum Vossiano, *Hoc silentium, miles, inquit:* satis commode.' *J. F. Gronov.*—5 Tentabat Doering. *cujus pars major erit, eo stabitur consilio.* Vid. inf. et Not. Var.—6 Legendum monet Jac. Gronov. *tot ipsi millia hominum.*—7 Verba *enim loco*

NOTÆ

Posset tamen subtilior quis suspicari, tacentibus Romanorum buccinis, potuisse hos milites, ad cantum hostilis buccinæ secundam vigiliam notantis, tacitos ad conditum venire.

[t] *Omisso militari assensu*] Sine acclamatione militari, aut verbis quæ assensum testentur, quæque ab hostibus audiri possent.

[u] *Quæ pars major erit, eo stabitur consilio*] Sigon. et Juretus in Symmachum, *ejus stabitur consilio;* sed vetus scriptura, *eo stabitur consilio*, Gronovio arridet, tanquam venustior: quasi dicas, quod consilium major pars approbabit, ei adhærebimus.

terdiu aut nocte faciamus, oportet. Ecce autem aliud minus dubium.[8] [x] Quippe si lux expectetur, quæ spes est, non vallo perpetuo fossaque nos septurum hostem? qui nunc corporibus suis subjectis[9] [y] undique cinxerit, ut videtis, collem. Atqui, si nox opportuna est eruptioni, sicut est, hæc profecto noctis aptissima hora est. Signo secundæ vigiliæ [z] convenistis, quod tempus mortales somno altissimo premit. Per corpora sopita vadetis; vel silentio incautos fallentes, vel sentientibus clamore subito pavorem injecturi. Me modo sequimini, quem secuti estis. Ego eandem, quæ duxit huc, sequar fortunam. Quibus hæc salutaria videntur, agitedum, in dextram partem pedibus transite.'

36. Omnes transierunt, vadentemque per intermissa custodiis loca Decium secuti sunt. Jam evaserant media castra, cum superscandens vigilum strata somno corpora miles offenso scuto præbuit sonitum.[a] Quo excitatus vigil[10] cum proximum movisset, erectique alios concitarent, ignari cives an hostes essent, præsidium erumperet, an consul castra cepisset; Decius, cum non fallerent,[11] clamorem tollere jussis militibus, torpidos somno insuper pavore exanimat; quo præpediti, nec arma impigre capere, nec obsistere, nec insequi poterant. Inter trepidationem tu-

[a] *In scutum Samnitis impingens, strepitum edidit.*

---

a quibusdam Mss. absunt, prob. J. F. Gronov.—8 Vulg. *Ecce hoc aliud min. d.*—9 Malit J. F. Gronov. *objectis.*

10 'Duo meliores Pall. et Voss. *quo exterritus vigil.* Num fuit *quo expergitus?* .... Chiflet. *exercitus.* Voss. *exitatus:* sed in marg. eadem fere manu, *excitus:* quod etiam non incommodum. Mirum vero et eosdem duos Pall. pro *erectique* habere *excitique.*' J. F. Gronov. Vid. Not. Var.—11 'Vet.

NOTÆ

[x] *Ecce autem aliud minus dubium*] Vult haud dubie minus periculosum esse consilium posterius, nempe erumpendi de nocte. Perspicuum magis esset, *Hocce autem illo minus dubium.*

[y] *Corporibus suis subjectis*] Mavult Gronov. *objectis:* sed idem valet hic *subjectis*, id est, oppositis ab inferiori loco.

[z] *Signo secundæ vigiliæ*] Quarta sc. hora noctis. Etenim, teste Veget. l. III. c. 8. 'In quatuor partes ad Clepsydram sunt divisæ vigiliæ, ut cuique non amplius quam tribus horis nocturnis necesse sit vigilare.'

multumque Samnitium, præsidium Romanum,[a] obviis custodibus cæsis, ad castra consulis pervadit. Aliquantum supererat noctis, jamque in tuto videbantur[12] esse; cum Decius, 'Macti virtute,' inquit, 'milites Romani, este. Vestrum iter ac reditum omnia sæcula laudibus ferent. Sed ad conspiciendam tantam virtutem luce ac die opus est. Nec vos digni estis, quos cum tanta gloria in castra reduces silentium ac nox tegat. Hic lucem quieti opperiamur.' Dictis obtemperatum: atque ubi primum illuxit, præmisso nuntio ad consulem in castra,[b] ingenti gaudio concitantur;[13] et, tessera data, incolumes reverti,[r] qui sua corpora pro salute omnium haud dubio periculo objecissent, pro se quisque obviam effusi laudant, gratulantur, singulos universosque servatores suos vocant: Diis laudes gratesque agunt, Decium in cœlum ferunt. Hic Decii castrensis triumphus[c] fuit, incedentis per media castra cum armato præsidio, conjectis in eum omnium oculis, et omni honore tribunum consuli æquantibus. Ubi ad prætorium ventum est, consul classico ad concionem convocat, orsusque meritas Decii laudes, interfante ipso Decio, distulit concionem: qui auctor omnia posthabendi, dum occasio in manibus esset, perpulit consulem, ut hostes, et

[r] *Sparsa per tesseram fama, eos salvos redire.*

---

lib. *quando non fallerent*: alii *quoniam non fallerent*.' Sigon.—12 Al. *videbatur*. —13 Conj. J. F. Gronov. *præmisso nuntio ad consulem castra ingenti gaudio concitantur*.

NOTÆ

[a] *Præsidium Romanum*] Deciani illi milites, qui in collis vertice, velut in præsidio locati, vere præsidium reliqui exercitus fuerant. Iidem cap. sequenti dicuntur Decii præsidium.

[b] *Præmisso nuntio ad consulem in castra*] Hac servata lectione, non erit quo regatur verbum, *concitantur*, quod mox sequitur: facile tamen intellexerimus milites qui in castris. Verum rotundius res explicabitur, si scribamus cum Gron. *Præmisso nuntio ad consulem, castra ingenti gaudio concitantur*: demta nimirum præpositione *in*, quæ ad sententiam nihil confert quam ut id exprimatur quod per se satis patet. Quo enim nuntius ad consulem bellum gerentem mitteretur, nisi in castra?

[c] *Castrensis triumphus*] Species triumphi hæc fuit, quem non ut imperatores in urbe, sed tanquam tribunus legionis in castris egit Decius.

nocturno pavore attonitos, et circa collem castellatim dissipatos, aggrederetur. Credere etiam aliquos, ad se sequendum emissos, per saltum vagari. Jussæ legiones arma capere: egressæque castris, cum per exploratores notior jam saltus esset, via patentiore ad hostem ducuntur. Quem incautum improviso adortæ, cum palati passim Samnitium milites, plerique inermes, nec coire in unum, nec arma capere, nec recipere intra vallum se possent, paventem primum in castra compellunt: deinde castra ipsa, turbatis stationibus, capiunt. Perfertur circa collem clamor: fugatque ex suis quemque præsidiis.[d] Ita magna pars absenti hosti cessit. Quos intra vallum egerat pavor, (fuere autem ad triginta millia,) omnes cæsi; castra direpta.

37. Ita rebus gestis, consul, advocata concione, P. Decii non cœptas solum ante, sed cumulatas nova virtute laudes peragit; et, præter militaria alia dona, aurea corona eum et centum bubus, eximioque uno albo[e] opimo auratis cornibus, donat. Milites, qui in præsidio simul fuerant, duplici frumento in perpetuum, in præsentia singulis bubus binisque privis tunicis donati.[f] Secundum consulis donationem legiones gramineam coronam[f] obsidionalem, cla-

[f] *Et duabus in singulos tunicis.*

NOTÆ

[d] *Fugatque ex suis quemque præsidiis*] Et Samnites, quicumque circa saltum in præsidiis erant, terrore per circumlatum clamorem injecto, compelluntur in fugam.

[e] *Eximioque uno albo*] Apud Macrob. a Sigonio laudatum, 'eximii nomen sacrificale est:' additurque 'eximias dictas hostias quæ ad sacrificium destinatæ eximantur a grege.' Vel, 'quod eximia specie, quasi offerendæ numinibus eligantur.' Et hic itaque taurus albus auratis cornibus datus, ne Decio deesset victima convenions, qua Diis grates persolveret.

[f] *Legiones gramineam coronam*] Corona graminea, quæ et obsidionalis, ea est, auctore Gell. lib. v. cap. 6. 'quam qui obsidione liberati sunt, dant ei duci qui liberavit;' ut enim Plinius quoque testatur lib. XXII. c. 4. 'Ceteras imperatores dedere, hanc solam milites imperatori.' Festus coronam nullam fuisse graminea nobiliorem, eamque majori in pretio habitam, quam civicam ipsam: quod nempe hæc ob civem unum, illa ob universum exercitum servatum daretur. Plin. lib. XVI. cap. 4. Decium narrat frondea, id est, civica, donatum ab exercitu, quem servaverat.

more donum approbantes, Decio imponunt. Altera corona, ejusdem honoris index, a præsidio suo imposita est. His decoratus insignibus bovem eximium Marti immolavit; centum boves militibus dono dedit, qui secum in expeditione fuerant. Iisdem militibus legiones libras farris et sextarios vini[g] contulerunt: omniaque ea ingenti alacritate per clamorem militarem, indicem omnium asseasus, gerebantur. Tertia pugna ad Suessulam[h] commissa est; qua fugatus a M. Valerio Samnitium exercitus, omni robore juventutis domo accito, certamine ultimo fortunam experiri statuit. Ab Suessula nuntii trepidi Capuam, inde equites citati ad Valerium consulem, opem oratum, veniunt. Confestim signa mota; relictisque impedimentis castrorum valido præsidio,[f] raptim agitur agmen: nec procul ab hoste locum perexiguum[14] (ut quibus, præter equos, ceterorum jumentorum calonumque turba abesset)[e] castris cepit. Samnitium exercitus, velut haud ulla mora pugnæ futura esset, aciem instruit: deinde, postquam nemo obvius ibat, infestis signis ad castra hostium succedit. Ibi ut militem in vallo vidit, missique ab omni parte exploratum, quam in exiguum[15] orbem contracta castra essent, paucitatem inde hostium colligentes, retulerunt; fremere omnis acies, complendas esse fossas scindendumque vallum, et in castra irrumpendum. Transactumque ea temeritate bellum foret, ni duces continuissent impetum militum. Ceterum, quia multitudo sua commea-

[f] *Et firma militum manu, relicta ad sarcinas castrorum custodiendas.*

[e] *Utpote qui jumentis (præter equos ad prælium necessarios) et lixarum multitudine carerent.*

14 Vulg. *exiguum.*—15 Vet. lib. probante Sigon. *quod in exiguum.*—

NOTÆ

[g] *Sextarios vini*] Reliqui milites pro se quisque singulas frumenti libras, singulosque vini sextarios contulerunt: continebat autem sextarius heminas duas, sive cyathos duodecim: id est, aquæ libram cum semisse.

[h] *Ad Suessulam*] Medio Capuam inter et Nolam spatio, novem ab utraque passuum millibus, non procul Clani sive Linterno amne, fuit Suessula, Campaniæ oppidum: coloniam postea Romanorum accepit. Jacet in ruinis, eo loco ubi *Castello di Sessola*.

tibus gravis, et prius sedendo ad Suessulam, et tum certaminis mora, haud procul ab rerum omnium inopia esset; placuit, dum inclusus paveret hostis, frumentatum per agros militem duci. Interim et Romano, qui expeditus, quantum humeris inter arma geri posset frumenti, secum attulisset, defutura omnia. Consul palatos per agros cum vidisset hostes, stationes infrequentes relictas; paucis milites adhortatus, ad castra oppugnanda ducit. Quæ cum primo clamore atque impetu cepisset, pluribus hostium in tentoriis suis, quam in portis valloque, cæsis; signa captiva in unum locum conferri jussit; relictisque duabus legionibus[16] custodiæ et præsidii causa, gravi edicto monitis, ut, donec ipse revertisset, præda abstinerent; profectus agmine instructo, cum præmissus eques velut indagine[i] dissipatos Samnites ageret, cædem ingentem fecit. Nam neque quo signo coirent inter se, neque, utrum castra peterent, an longiorem intenderent fugam, territis constare poterat. Tantumque fugæ ac formidinis fuit, ut ad quadraginta millia scutorum, nequaquam tot cæsis, et signa militaria cum iis, quæ in castris capta erant, ad centum septuaginta ad consulem deferrentur. Tum in castra hostium reditum: ibique omnis præda militi data.

38. Hujus certaminis fortuna et Faliscos, cum in induciis essent,[17] fœdus petere ab senatu coëgit, et Latinos, jam exercitibus comparatis, ab Romano in Peligaum[k] vertit bellum. Neque ita rei gestæ fama Italiæ se finibus tenuit; sed Carthaginienses quoque legatos gratulatum

16 'Jac. Gronov. recte, opinor, emend. *duabus cohortibus*, vel *duobus millibus*.' Rupert. *Duabus cohortibus* probat et Stroth.

17 'Duo Pall. et Voss. uterque omittunt præpositionem *in*. Ambigo an

NOTÆ

[i] *Velut indagine*] Indaginis nomine proprie intelligitur plagarum seu retium longa series, quibus a venatoribus feræ indagantibus saltus nemorave cinguntur, ne qua feris pateat effugium. Hoc exemplo Samnites palantes atque dispersos egit nunc Valerius.

[k] *In Peligaum*] Inter minores Italiæ gentes fuere Peligni, qui a Sabinis orti in Samnitum fere nomen cum vicinis aliis transiere, qui nunc *Aprutini*. Pelignorum oppida præcipua Corfinium et Sulmo.

Romam misere cum coronæ aureæ dono, quæ in Capitolio in Jovis cella poneretur. Fuit pondo viginti quinque. Consules ambo de Samnitibus triumpharunt, sequente Decio insigni cum laude donisque: cum incondito militari joco haud minus tribuni celebre nomen, quam consulum, esset. Campanorum deinde Suessanorumque [181] auditæ legationes: precantibusque datum, ut præsidium eo in hyberna mitteretur, quo Samnitium excursiones arcerentur. Jam tum minime salubris militari disciplinæ Capua instrumento omnium voluptatium [19] delenitos militum animos avertit a memoria patriæ; inibanturque consilia in hybernis eodem scelere adimendæ Campanis Capuæ, per quod illi eam antiquis cultoribus ademissent: [m] ' neque immerito suum ipsorum exemplum in eos versurum. Cur autem potius Campani agrum Italiæ uberrimum, dignam agro urbem, qui nec se nec sua tutari possint, quam victor exercitus haberet, qui suo sudore ac sanguine inde Samnites depulisset? An æquum esse, deditícios suos illa fertilitate atque amœnitate perfrui; se, militando fessos, in pestilente atque arido circa Urbem solo † luctari, aut in urbe insidentem ta-

fuerit, *cum induciæ exissent.*' J. F. Gronov.—18 'Legendum esse *Suessulanorum* patet: sed jam Sigonium hoc monuisse video.' *Stroth.* *Suessulanorum*

NOTÆ

[1] *Suessanorumque*] Duæ fuere hoc terrarum tractu oppida Suessæ nomine: Pometia Volscorum, quæ a Tarquinii Superbi temporibus eversa, et Aurunca, quæ inter Lirim et Savonem, sub Massico monte, simplici Suessæ nomine intelligi, et aliquo post hæc tempore colonia Romanorum esse cœpit. Hodie *Sessa* in terra Laboris, regnique Neapolitani limine. Sigonius *Suessulanorum* putat legendum, a Suessula, ad quam pugnatum est. Sed Suessula, in Campanorum agro, præsidium, opinor, cum Capua accepit. Suessa paulo remotior, nec minus excursionibus Samnitum opportuna, post subactos ab illis Sidicinos.

[m] *Per quòd illi eam antiquis cultoribus ademissent*] Novi ex Samnitibus Campani, antiquis civibus Etruscis. Vide supra lib. IV. cap. 37.

† *In pestilente atque arido circa Urbem solo*] Omnes, qui Romanum agrum viderunt, et æstate præsertim in Campania Romana, ut nunc loquuntur, iter fecerunt, idem uno ore testantur. At antea lib. v. cap. 54. saluberrimos colles urbis Romæ jactat Camillus. Just. Lipsius de magnit. Rom. l. III. c. 1. ait hodie vix ita esse, sed causam tribuit cum solitudini et desertioni, tum auris e vicinis paludibus, vel æstuariis. Crediderim Camillum quidem oratorio more loqui;

bem [20] n crescentis in dies fœneris pati?' Hæc agitata occultis conjurationibus, necdum vulgata in omnes consilia, invenit novus consul C. Marcius Rutilus,[1] * cui Campania sorte provincia evenerat, Q. Servilio collega ad Urbem relicto. Itaque cum omnia ea, sicut gesta erant, per tribunos comperta haberet, et ætate et usu doctus,[2] (quippe qui jam quartum consul esset, dictatorque et censor fuisset,) optimum ratus, differendo spem, quandocumque vellent, consilii exequendi, militarem impetum frustrari;[r] rumorem dissipat, in iisdem oppidis et anno post præsidia hybernatura. Divisa enim erant per Campaniæ urbes, manaverantque a Capua consilia in exercitum omnem. Eo laxamento cogitationibus dato, quievit in præsentia seditio.

39. Consul, educto in æstiva milite, dum quietos Samnites habebat, exercitum purgare missionibus [o] turbulentorum hominum instituit, aliis emerita dicendo stipendia esse, alios graves jam ætate aut viribus parum validos. Quidam in commeatus mittebantur,[p] singuli primo, deinde et

[r] *Arbitratus utilissimum fore, si eluderetur militum vis præsens, protrahendo ipsis spem perficiendi propositum alio tempore, quotiescumque luberet.*

recepit et Kreyssigius.—19 *Voluptatum* Gronov. Doujat. Crevier.—20 Vulg. *insidentem labem.*—1 'Adjiciendum *quartum:* fuit enim cos. annis 398. 403. 411. atque hoc anno. Quare temere hic quidam pro *quartum* posuerunt *tertium.* Q. item *Servilio* adjiciendum *III.* quippe qui prius bis fuit, anno 393. nisi quis intra tam paucos annos alium esse contendat, aut prænominibus variatum.' *Glareanus.*—2 Vulg. *comperta et æt. haberet et usu doct.*

NOTÆ

ex quo non semper vera, sed quæ conducunt, dicuntur; milites vero, de quibus hic Livius, ex vero describere agrum Romanum. *J. Clericus.*

[n] *Insidentem tabem*] Ut tabes visceribus, sic fœnebre malum facultatibus debitoris ita inhæret, ut eas paulatim exedat.

* A. U. C. 411.

[o] *Exercitum purgare missionibus*] Militaris missio quadruplex fuit, honesta, causaria, gratiosa, ignominiosa. Priorum fere generum missionibus exercitum purgare seditiosis instituit hic Marcius; perinde ut corpus missione sanguinis purgari solet.

[p] *Quidam in commeatus mittebantur*] Nomen 'commeatus' duo præsertim significat: modo commeandi, sive eundi, et abeundi facultatem alicui publica auctoritate datam: modo cibaria sive annonam, sine quibus commeari nequit. Utro sensu hic

cohortes quædam, quia procul ab domo ac rebus suis hybernassent. Per speciem etiam militarium usuum, cum alii alio mitterentur, magna pars ablegati. Quam multitudinem consul alter Romæ prætorque, alias ex aliis fingendo moras, retinebat. Et primo quidem, ignari ludificationis, minime inviti domos revisebant. Postquam neque reverti ad signa primos, nec ferme alium, quam qui in Campania hybernassent, præcipuoque ex iis seditionis auctores mitti viderunt; primum admiratio, deinde haud dubius timor incessit animos, consilia sua emanasse:[p] 'jam quæstiones, jam indicia,[3 q] jam occulta singulorum supplicia, impotensque et crudele consulum ac Patrum in se regnum passuros.' Hæc, qui in castris erant, occultis sermonibus serunt,[4] nervos conjurationis ejectos[5 r] arte consulis cernentes. Cohors una, cum haud procul Anxure esset, ad Lautulas[s] saltu

[p] *Divulgata indicio alicujus incepta sua.*

3 Al. *judicia.*—4 *Ferunt* Gronov. Crevier.—5 'Placet Puteani conjectura *exsectos*, quod aptius accommodatur voci *nervos*.' Stroth. Vid. Not. inf.—

NOTÆ

sumatur, ambigi potest. Primum quidem magis huic loco convenire suadet subdita ratio, vel potius color, 'quia procul ab domo ac rebus suis hybernassent.' Hæc enim gratiosæ missionis non improbabilis occasio. Sed hoc sensu commeatum dari aut obtineri dixeris, non aliquem in commeatum mitti. Nisi forte id Auctor velit *in commeatus*, id est, ad tempus per commeatus, sive specie commeatuum, mittebantur. Nam ad annonam si missos velimus, jam extra rem erit addita ex longinquis hybernis ratio. Sed hæc causa ad alias missionum species referri potest. Itaque hoc loco commeatum pro re frumentaria, seu viatico, dici puto, quo facile destituuntur, qui diu domo abfuere. Sic tridui tantum commeatum quis habere dicitur, ut indicetur instare paupertatem extremam.

[q] *Indicia* [*judicia*] Alii *indicia*, nempe a conscils: sed plus aliquid judiciorum nomine significatur, unde major præsentiorque metus.

[r] *Nervos conjurationis ejectos*] Puteanus conjicit *exsectos*: quod malim, quam Gebhardi *electos*. Metaphora est, qua seditionis duces, quibus universum velut corpus conjurationis continebatur, nervi appellabantur: qua metaphora siquidem contentus esse Auctor voluit, recte dicere potuit *ejectos*, ut ad homines ea vox referatur; sin allegoriæ quadam speciè continuare ejusmodi figuram placuit, melius erit *exsectos* dixisse, ut nervi intelligantur.

[s] *Ad Lautulas*] Locus fuit in Pomtini agri finibus, paulo supra Tarracinam, non longe ab Ufente fl. Lau-

angusto inter mare ac montes consedit, ad excipiendos, quos consul aliis atque aliis (ut ante dictum est) causis mittebat. Jam valida admodum[6] numero manus erat; nec quicquam ad justi exercitus formam, præter ducem, deerat. Incompositi itaque prædantes in agrum Albanum perveniunt, et sub jugo Albæ Longæ castra vallo cingunt. Perfecto inde opere, reliquum diei de imperatore sumendo sententiis decertant, nulli ex præsentibus satis fidentes. 'Quem autem ab Roma posse exciri?[7] quem Patrum aut plebis esse, qui aut se tanto periculo sciens offerat, aut cui ex injuria insanientis exercitus[t] causa recte committatur?' Postero die, cum eadem deliberatio teneret, ex prædatoribus vagis quidam compertum attulerunt, T. Quintium in Tusculano agrum colere, Urbis honorumque immemorem. Patriciæ hic vir gentis erat: cui cum militiæ, magna cum gloria actæ, finem pes alter ex vulnere claudus fecisset, ruri agere vitam procul ambitione ac foro constituit. Nomine audito, extemplo agnovere virum: et, quod bene verteret, acciri jusserunt. Sed parum spei erat, voluntate quicquam facturum. Vim adhiberi ac metum placuit. Itaque silentio noctis cum tectum villæ, qui ad id missi erant, intrassent; somno gravem Quintium oppressum, nihil medium, aut imperium atque honorem,[u] aut, ubi restitaret, mortem, ni sequeretur, denuntiantes,[8] in castra per-

6 Vulg. *Jam valido adm.*—7 Vulg. *acciri.*—8 '*Imperium atque honorem, &c.* Hæc corrupta visa sunt Gronovio, Doujatio, aliisque, quod in priore membro conditio desit, in altero pleonastice geminata *ubi restitaret, ni sequeretur.* Quare Gronovius quidem locum sic constituere volebat, *imperium atque honorem si sequeretur, aut ubi restitaret mortem.* Doujatius vero *ni sequeretur* tanquam interpretamentum τοῦ *ubi restitaret* ejicere malebat; quod et Drakenborchio magis probabile. Neque ego aliter sentire possim, nisi forsan hæc facilior videatur ratio, ut *ubi* non pro *si*, sed pro *cum*, positum existimemus.'

NOTÆ

tuiæ, sive Lautolæ, 'a lavando dictæ,' secundum Varr. l. IV. de Ling. Lat. 'quod ibi ad Janum geminum aquæ calidæ fuerunt.' Fuit hic locus in saltu angusto, non procul mari, ipsæque angustiæ eo nomine appellatæ videntur.

[t] *Ex injuria insanientis exercitus*] Verba sunt ipsorum militum, fatentium se illata sibi injuria ad insaniam, furorem, desperationemque actos.

[u] *Aut imperium atque honorem*] Vidit Gronov. vulgatæ editionis vitium,

traxerunt. Imperator extemplo adveniens appellatus; insigniaque honoris exterrito subitæ rei miraculo deferunt, et ad Urbem ducere jubent. Suo magis inde impetu, quam consilio ducis, convulsis signis, infesto agmine ad lapidem octavum viæ,[9] quæ nunc Appia est, perveniunt: issentque confestim ad Urbem, ni venire contra exercitum dictatoremque adversus se M. Valerium Corvum dictum audissent, et magistrum equitum L. Æmilium Mamercinum.

40. Ubi primum in conspectum[x] ventum est, arma signaque[10] agnovere; extemplo omnibus[y] memoria patriæ iras permulsit. Nondum erant tam fortes ad sanguinem civilem, nec, præter externa, noverant bella:[z] ultimaque rabies secessio ab suis habebatur. Ita jam duces, jam milites utrimque, congressus quærere ad colloquia. Quintius, quem armorum etiam pro patria satietas teneret, nedum adversus patriam; Corvus, omnes caritate cives, præcipue milites, et ante alios suum exercitum, complexus, ad colloquium processit. Cognito ei extemplo haud minor[11] ab adversariis verecundia, quam ab suis silentium, datum:

[z] *Nondum Romani eo sævitiæ pervenerant, ut civium sanguinem sine horrore effunderent: nec bellis nisi adversus externos imbuti erant, et exercili.*

Stroth.—9 '*Via* Mss. nonnulli. Atque sic alias loqui amat Livius, nisi forsan ad vitandum quintum ablativum, post 'impetu,' 'consilio,' 'signis' et 'agmine,' h. l. genitivo usus sit.' *Stroth.*

10 Legendum monet J. F. Gronov. *in conspectum ventum, et arma signaque.* —11 '*Haud minore.* Vulgo in omnibus Mss. et Edd. *minor* perperam. In uno vero est *haud minor ejus ab adv.*' Stroth. *Minore* dat Kreyssigius.—

NOTÆ

ubi est *nihil medium, aut imperium atque honorem; aut ubi restitaret, mortem, ni sequeretur, denuntiantes.* In priori membro deesse aliquid, in altero superesse. Itaque sic restituit, ut habetur in contextu. Sed quoniam et ordinem verborum invertit, et *si* legit pro *ni sequeretur*, quod nihil aliud est quam *ubi restitaret*, prius illud tanquam superfluum, et explicando alteri ad marginem insertum, volens deleverim. Sufficit enim participium *denuntiantes* ad utrumque membrum explicandum; nempe nihil medium, sed, aut imperium et honorem, aut, si resisteret, mortem denuntiantes.

[x] *Ubi primum in conspectum, &c.*] Non abeo a Gronovii lectione; *ubi in conspectum ventum, et arma signaque, &c.*

[y] *Omnibus*] Utrique exercitui, tam Romæ, quam e Volscis venienti.

'Deos,' inquit, 'immortales, milites, vestros publicos meosque, ab Urbe proficiscens,[a] ita adoravi, veniamque supplex poposci, ut mihi de vobis concordiæ partæ gloriam, non victoriam, darent. Satis fuit eritque, unde belli decus pariatur: hinc pax petenda est.[z] Quod Deos immortales inter nuncupanda vota expoposci, ejus me compotem voti vos facere potestis; si meminisse vultis, non vos in Samnio, nec in Volscis, sed in Romano solo castra habere: si illos colles,[a] quos cernitis, patriæ vestræ esse, si hunc exercitum civium vestrorum: si me consulem vestrum, cujus ductu auspicioque priore anno bis legiones Samnitium fudistis, bis castra vi cepistis. Ego sum M. Valerius Corvus, milites, cujus vos nobilitatem beneficiis erga vos, non injuriis,[b] sensistis; nullius superbæ in vos legis, nullius crudelis senatus consulti auctor; in omnibus meis imperiis in me severior, quam in vos. Ac si cui genus, si cui sua virtus, si cui etiam majestas, si cui honores subdere spiritus potuerunt; iis eram natus,[c] id specimen mei dederam, ea ætate consulatum adeptus eram, ut potuerim, tres et viginti annos natus, consul Patribus quoque ferox esse, non solum plebi.[d] Quod meum factum dictumve consulis gravius, quam tribuni, audistis?[e] eodem tenore duo insequentes consulatus gessi; eodem hæc imperiosa dictatura[d] geretur, ut neque in hos meos et patriæ meæ milites mitior, quam in vos, horreo dicere, hostes. Ergo vos prius in me

[a] *Non minus reverentiæ atque observantiæ exhibitum ab adversæ partis exercitu, quam silentii factum a proprio. O milites, ait, ego excedens urbe, vestra publica, meaque familiaria numina, &c.*

[b] *In consulatu non solum in plebeios, sed adversus ipsum etiam senatum superbe me gerere, ac vehementior videri.*

[c] *Quodnam factum meum in consulatu durius quam in tribunatu legionis auditum a vobis est?*

NOTÆ

[z] *Hinc pax petenda est*] Ex vobis, civibus, scilicet, Romanis.

[a] *Si illos colles, &c.*] Repete ex superioribus, *meminisse vultis.*

[b] *Non injuriis*] Quales a plerisque ceterorum nobilium.

[c] *Iis eram natus*] Genere, virtute, &c. An potius *is eram natus:* atque hoc ad genus; nam quæ sequuntur, *id specimen, &c.* ad virtutem honoresque spectant.

[d] *Hæc imperiosa dictatura*] Magistratus suopte ingenio impotens.

strinxeritis ferrum, quam in vos ego. Istinc signa canent,[d] istinc clamor prius incipiet atque impetus, si dimicandum est. Inducite in animum, quod non induxerunt patres avique vestri; non illi, qui in Sacrum montem[e] secesserunt; non hi, qui postea Aventinum insederunt. Expectate, dum vobis singulis, ut olim Coriolano, matres conjugesque crinibus passis obviæ ab Urbe veniant. Tum Volscorum legiones, quia Romanum habebant ducem, quieverunt; vos, Romanus exercitus, ne[12] destiteritis impio bello? T. Quinti, quocumque istic loco, seu volens, seu invitus,[e] constitisti, si dimicandum erit, tum tu in novissimos te recipito: fugeris etiam honestius, tergumque civi dederis, quàm pugnaveris contra patriam. Nunc ad pacificandum bene atque honeste inter primos stabis, et colloquii hujus salutaris interpres fueris. Postulate æqua, et ferte: quanquam vel iniquis standum est[f] potius, quam impias inter nos conseramus manus.' T. Quintius plenus lacrymarum, ad suos versus, 'Me quoque,' inquit, 'milites, si quis usus mei est, meliorem pacis, quam belli, habetis ducem. Non enim illa modo Volscus aut Samnis, sed Romanus, verba fecit; vester consul, vester imperator, milites: cujus auspicia pro vobis experti nolite adversus vos velle experiri. Qui pugnarent vobiscum infestius, et alios duces senatus habuit: qui maxime vobis, suis militibus, parceret, cui plurimum vos imperatori vestro crederetis, eum elegit. Pacem, etiam qui vincere possunt, volunt: quid nos velle oportet? quin, omissis ira et spe, fallacibus auctoribus, nos ipsos nostraque omnia cognitæ permittimus fidei?'

[d] *Vestra ex parte tubæ cantu, cornuve, signum pugnæ dabitur.*
[e] *Quocumque munere ibi, seu sponte, seu coactus, fungeris.*
[f] *Justa petite, ac proponite. Licet iniquæ etiam conditiones accipiendæ sint.*

12 *Non* Gronov. Doujat. Crevier.

NOTÆ

[e] *Qui in Sacrum montem*] De prima plebis secessione pro libertate in montem Crustumerinum, qui Sacer dictus, lib. II. c. 32. de secunda in Aventinum pro pudicitia, lib. III. c. 50.

41. Approbantibus clamore cunctis, T. Quintius, ante signa progressus, in potestate dictatoris milites fore dixit: oravit, ut causam [13] miserorum civium susciperet, susceptamque eadem fide, qua rem publicam administrare solitus esset, tueretur. 'Sibi se privatim nihil cavere: nolle alibi, quam in innocentia, spem habere. Militibus cavendum, quod apud Patres semel plebi, iterum legionibus cautum sit, ne fraudi secessio esset.' [g] Quintio collaudato, ceteris bonum animum habere jussis, dictator, equo citato ad Urbem revectus, auctoribus Patribus, tulit ad populum in luco Petelino,[f] ne cui militum fraudi secessio esset. Oravit etiam bona venia Quirites, ne quis eam rem joco seriove cuiquam exprobraret. Lex quoque sacrata militaris [g] lata est, ne cujus militis scripti nomen, nisi ipso volente, deleretur,[h] additumque legi, ne quis, ubi tribunus militum fuisset, postea ordinum ductor [h] esset. Id propter P. Salonium postulatum est ab conjuratis; qui alternis prope annis et tribunus militum, et primus centurio † erat, quem nunc primi pili appellant. Huic infensi milites erant, quod semper adversatus novis consiliis fuisset, et particeps eorum esset, qui ab Lautulis fugissent.[14] [i] Itaque cum hoc

[g] *Prospiciatur nunc securitati horum militum legionariorum, ut illorum nemo detrimentum patiatur ex seditione; quemadmodum bis olim universæ plebi provisum est.* [h] *Centurio.*

13 *Oravitque* Gronov. Doujat. Crevier. Legendum censet J. F. Gronov. *orare, ut causam.*—14 'Et particeps eorum esset, qui ab Lautulis fugissent e duobus Mss. edidi, extruso *ne*, quod vulgo ante *particeps* inseritur; nisi cum Gron. legere malis *et, ne particeps e. esset, ab L. fugisset.*' Rupert. 'Recepi Gronovii conjecturam, qua nihil certius. Vulgo male: *et ne particeps eorum esset, qui ab Lautulis fugissent.* Pro *et ne* in Sigonii et plerisque aliis edd. est *nec.* Forsan nonnullis magis placeret, nonnullorum codd. sed non optimæ notæ, lectio, *et particeps eorum esset*, omisso *ne.*' Stroth. Gronovii emenda-

NOTÆ

[f] *In luco Petelino*] Extra ordinem in hoc luco Petilino habita nunc comitia, ut in M. Manlii judicio lib. VI. cap. 20.

[g] *Lex quoque sacrata militaris*] Haud absimilis legibus latis in gratiam tribunorum plebis, de quibus lib. II. cap. 33.

[h] *Deleretur*] E numeris, opinor, sive catalogo militum, ne militaret.

† *Primus centurio*] Vide not. ad l. II. c. 21. *J. Clericus.*

[i] *Qui ab Lautulis fugissent*] Certum est, apud Lautulas adolevisse

unum propter Salonium ab senatu non impetraretur; tum Salonius, obtestatus Patres conscriptos, ne suum honorem pluris, quam concordiam civitatis, æstimarent, perpulit, ut id quoque ferretur.[i] Æque impotens postulatum fuit, ut de stipendio [15] equitum (merebant autem triplex ea tempestate)[k] æra demerentur, quod adversati conjurationi fuissent.

42. Præter hæc invenio apud quosdam, L. Genucium, tribunum plebis, tulisse ad populum, ne fœnerare [16] liceret: item aliis plebiscitis cautum, ne quis eundem magistratum intra decem annos caperet; neu duos magistratus uno anno gereret; utique liceret consules ambos plebeios creari.[k] Quæ si omnia concessa sunt plebi, apparet, haud parvas vires defectionem habuisse. Aliis annalibus proditum est, neque dictatorem Valerium dictum, sed per consules omnem rem actam; neque, antequam Romam veniretur, sed Romæ, eam multitudinem conjuratorum ad arma consternatam esse;[l] nec in T. Quintii villam, sed in ædes C.

[i] *Ut ea etiam clausula legi adderetur.*
[k] *Stipendium vero equitum triplum erat, ejus quod peditibus dabatur.*

tionem recepit Kreyssigius.—15 *De* del. Gronov. 1679.
16 Quidam codd. *fœnerari.*

NOTÆ

conjurationem; sed per eos, qui inde fugerant, non minus intelligi possent seditiosi, qui ibi in præsidio collocati stationem deseruerant, et Romam armati petierant, quam qui, ne cum conjuratis sentirent, eo ab loco, atque ab eorum consortio recesserant, de quibus solis patet hanc fugam accipi debere. Expeditior tamen res videtur futura ex allata ab Gronov. lectione: *quod semper adversatus eorum consiliis fuisset: et ne particeps eorum esset* (prout habent Mss. et ante Sigon. editi) *ab Lautulis fugisset.*

[k] *Consules ambos plebeios creari*] Hactenus præclare secum actum plebs credebat, si unum consulem e suo corpore haberet, sed certo ac necessario jure, quod ægre patricii ferebant. Nunc de eo actum, an etiam ambo consules, si ita videretur, e plebe creari liceret: quod vel nunc, vel postea admissum.

[l] *Ad arma consternatam esse*] Hic *consternari* est, perturbari et concuti: licet vulgata acceptione significet, dejici animo, et terreri. Nam et consternatio apud Festum est concitatio quædam subita ex metu; aliquando tamen significat proterve loqui; immo et erigi cum quadam nimirum perturbatione: ut Nonius Marcellus cap. 4. ex Pacuvio. Unde

Manlii, nocte impetum factum, eumque a conjuratis comprehensum, ut dux fieret; inde ad quartum lapidem profectos loco munito consedisse; nec ab ducibus mentionem concordiæ ortam; sed repente, cum in aciem armati exercitus processissent, salutationem factam; et permixtos dextras jungere, ac complecti inter se lacrymantes milites cœpisse, coactosque consules, cum viderent aversos a dimicatione militum animos, retulisse ad Patres de concordia reconcilianda. Adeo nihil, præterquam seditionem fuisse, eamque compositam, inter antiquos rerum auctores constat. Et hujus fama seditionis, et susceptum cum Samnitibus grave bellum, aliquot populos ab Romana societate avertit: et, præter Latinorum infidum jam diu fœdus, Privernates etiam Norbam[m] atque Setiam,[n] finitimas colonias Romanas, incursione subita depopulati sunt.

NOTÆ

et Noster, ut Sigon. observat lib. VIII. 'Tumultu sanos etiam consternante animos,' id est, concitante.

[m] *Norbam*] De hac apud Volscos Romanorum colonia dixi, lib. II. cap. 34.

[n] *Atque Setiam*] Fuit etiam hæc Romanorum colonia in Volscorum agro Pomtino apud Amasenum fl. Privernum inter et Norbam. Nunc vulgo *Sezza* vocatur.

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARUM

AB URBE CONDITA

LIBER VIII.

BREVIARIUM.

Cap. 1. C. Plautius cos. devincit Privernates, sed cum Antiatibus dubio Marte confligit, armaque, ex hostibus capta, dat Luæ matri. Collega ejus, L. Æmilius Mamercinus vastat agros Samnitium, et hi legatos Romam mittunt. 2. Fœdere cum Romanis icto Samnites bellum inferunt Sidicinis. Hi vero, adjuti a Latinis Campanisque, agros illorum populantur. Id queruntur Samnites apud senatum Rom. qui anceps illis dat responsum. 3. Latini Campanique occulte bellum parant adversus Romanos: sed indicia conjurationis Romam emanant, quo x. principes Latinorum evocantur, nominatimque L. Annius Setinus et L. Numisius Circeiensis, prætores Latii. 4. Annii oratio in concilio Latinorum, 5. et in senatu Rom. habita, in qua has pacis conditiones fert, ut alter ab Latinis consul et æqua senatus pars detur, et utraque gens unus fiat populus, qui omnes Romani vocentur. T. Manlius cos. iratus respondet. 6. Annius, per gradus Capitolii lapsus, exanimatur. Bellum Latinum severissimo imperio administratur ad Capuam. Nocturna species, utrique visa consuli, haruspicesque victoriam ei portendunt exercitui, cujus imperator legiones hostium et super eas se devovisset. 7. Geminus Metius, qui Tusculanis equitibus præest, ad singulare certamen provocat T. Manlii Torquati consulis filium. Is victor redit ad patrem; sed hujus jussu securi percutitur. 8. Forma aciei Rom. Duo exercitus consulares. 9. Pugna atrox cum Latinis. P. Decius Mus cos. qui minus egregie, quam collega, litaverat, Diis Manibus se devovet, trepidantibus Romanis, et in medios hostes ruens telis obruitur. 10. Victoria Romanorum. Devotionis ritus. 11. Latini tumultuarium undique exercitum conscribunt, sed iterum a Manlio victi se dedunt omnes una cum Campanis. Latinus, Privernas, et Falernus ager plebi Rom. dividitur. Cum Laurentibus renovatur fœdus, et civitas

datur Campanis equitibus, quia non desciverant. 12. Antiatium Latinorumque rebellio. Adversus illos dictator dicitur L. Papirius Crassus, adversus hos Q. Publilius Philo cos. qui tres leges fert, ut plebiscita omnes Quirites teneant; ut legum ante initum suffragium Patres fiant auctores; utque alter utique ex plebe censor creetur. 13. Latium, quod neque bellum neque pacem pati potest, omne subigitur: et de eo L. Furius Camillus cos. ad senatum refert. 14. Latinorum populi vel in civitatem accepti, vel agris mulctati. Veliternorum muri dejecti, et senatores Romam abducti, jussique trans Tiberim habitare. Antiatium naves abductæ, et rostris earum suggestus in foro adornatus.

15. Aurunci, a Sidicinis pulsi, Suessam commigrant, auxiliumque petunt ab Romanis. Minucia Vestalis mundioris justo cultus et deinde incesti accusatur, ac viva defoditur. Q. Publilius Philo primus de plebe prætor fit. 16. M. Valerius Corvus cos. capit Cales, Ausonum opp. quo colonia deducitur. 17. M. Papirius Crassus, ob falsam Gallici belli famam, dictator dictus, agrum Sidicinum vastat. Samnites et Lucani ad Alexandro Epirensi funduntur. Novæ tribus Mæcia et Scaptia. Acerrani facti Romani.

18. Veneficia matronarum. Multæ epotis medicamentis suis intereunt, et ad CLXX. damnantur. Dictator dicitur clavi figendi causa. 19. Privernates et Fundani duce Vitruvio Vacco bellum inferunt Romanis, et vincuntur. Deditio Fundanorum. 20. Carceres in circo primum statuti. Falsa tumultus Gallici fama. Privernum vi captum, Vitruviusque ab suis traditus. Ædes ejus in Palatio dirutæ, et bona Semoni Sanco consecrata. Senatus Privernas trans Tiberim habitare jussus. 21. Senatus Rom. Privernatibus civitatem dat, motus feroci responso unius ex legatis eorum.

22. Colonia Fregellas deducta. Visceratio data populo a M. Flavio in funere matris. Palæpolitani, finitimi Neapolitanis, et, ut hi, Cumis oriundi, multa hostilia adversus Romanos, agrum Campanum Falernumque incolentes, faciunt, Samnitium societate freti. 23. Legatis Rom. ferox ab Samnitibus redditur responsum. Q. Publilius Philo cos. inter Palæpolim Neapolimque loco opportune capto, utrumque premit oppidum, et proximo anno rem gerit pro consule. 24. Alexander, Epiri rex, bellum gerit in Italia, et, ab exule Lucano interfectus, sortes Dodonæi Jovis eventu affirmat. 25. Lectisternium quintum. Lucani Apulique fœdere in amicitiam Rom. accepti. Res prospere in Samnio gestæ. Deditio Palæpolitanorum. 26. Fuga Nolanorum Samnitiumque, qui Palæpoli fuerant. Publio primum et prorogatum imperium et triumphus finito consulatu decretus.

27. Bellum exoritur cum Tarentinis, qui Lucanos etiam arte impellunt ad abolendam societatem Rom. 28. L. Papirius fœnerator C. Publilium, qui ob æs alienum paternum se ei nexum dederat, minis verberibusque ad fœdam libidinem perlicere conatur. Hæc causa tumultus legisque, qua cautum, ut pecuniæ creditæ non corpus, sed bona debitoris obnoxia essent, nec quisquam necteretur, nisi qui noxam meruisset. Ita nexi solvuntur. 29. Vestini Samnitibus sese conjungunt: eorumque tum agri a Jun. Bruto Scæva cos. vastantur, tum expugnantur oppida. Adversus Samnites L.

Papirius Cursor dictator, et ab hoc Q. Fabius Maximus Bullianus magister equitum dicitur. 30. Papirius ad auspicia repetenda e Samnio Romam revertitur, et Fabius contra edictum ejus secundoque cum hoste prælio confligit. Hinc dictator plenus minarum iræque proficiscitur in castra. 31. Fabius milites obtestatur, ut se ab impotenti crudelitate dictatoris tutentur. 32. Hic virgas et secures expediri jubet; ille ad milites, tumultum jam miscentes, se recipit. 33. Fabius, postero die iterum adesse jussus, clam ex castris Romam profugit, et Papirius eum confestim sequitur. Universo senatu frustra deprecante, Fabii pater, qui dictator et ter consul fuerat, tribunos pl. appellat, concionemque habet ad populum. 34. Oratio dictatoris. 35. Ira ejus sedatur precibus et obtestatione populi Rom. tribunorum, Fabiorumque. Indignatio exercitus ob irritas preces suas. 36. L. Papirius Crassus magister equitum dicitur; et legiones Rom. de industria impediunt victoriam. Itaque dictator comitatem miscet severitati, moxque Samnites magna clade et populatione agrorum ad pacem petendam compellit. 37. Nova Samnitium defectio, bellumque Apulum. Agri utriusque populi evastati. Nocturna et inanis trepidatio in Urbe. Legem, a M. Flavio trib. pl. latam, ut in Tusculanos animadverteretur, tribus omnes, præter Polliam, antiquant. Hinc nunquam fere Papiria tribus, in qua Tusculani erant, candidato cuiquam ex Pollia suffragium dedit. 38. A. Cornelius Arvina dictator in Samnio castra incuriose posita noctu reliquit, et postero die conserit pugnam, quæ diu anceps est. 39. Tandem vincuntur Samnites, et præter res Brutulum quoque Papium, auctorem belli, Romanis dedi decernunt. 40. Hoc bellum a consulibus gestum, quidam auctores sunt, et, ægrotante L. Plautio prætore, A. Cornelium dictatorem dictum, ut in ludis Rom. signum mittendis quadrigis daret. Historia vitiata falsis imaginum titulis laudationibusque funebribus.

1. Jam consules erant* C. Plautius secundum,[1] [a] L. Æmilius Mamercinus; cum Setini Norbanique Romam, nuntii defectionis Privernatium, cum querimoniis acceptæ cladis venerunt. Volscorum item exercitum, duce Antiati populo, consedisse ad Satricum, allatum est. Utrumque bel-

NOTÆ

* A. U. C. 412.

[a] *C. Plautius secundum* [*iterum*] *Tertium* legit Glareanus, atque hunc C. Plautium Venocem esse putat. Sed duplicis erroris in eo arguitur a Sigonio. Primum, quod C. Plautii consulatum, anno 397. gestum, Venoci tribuit, qui Proculi fuit; tum quod Venocem hunc cognominat, cum Hypsæus dictus fuerit, ut ex nummis argenteis colligi potest, in quibus legitur, C. YPSÆUS COS. PRIV. CEPIT. At qui Privernum cepit, est hujus anni consul.

lum Plautio sorte evenit. Prius ad Privernum profectus[2 b] extemplo acie conflixit. Haud magno certamine devicti hostes: oppidum captum redditumque Privernatibus, præsidio valido imposito: agri partes duæ ademtæ. Inde victor exercitus Satricum contra Antiates ductus. Ibi magna utrimque cæde atrox prælium fuit: et cum tempestas eos, neutro inclinata spe, dimicantes diremisset, Romani, nihil eo certamine tam ambiguo fessi, in posterum diem prælium parant. Volscis, recensentibus quos viros[3] in acie amisissent, haudquaquam idem animus ad iterandum periculum fuit. Nocte pro victis Antium agmine trepido, sauciis ac parte impedimentorum relicta, abierunt. Armorum magna vis tum inter cæsa corpora hostium, tum in castris inventa est. 'Ea Luæ matri[c] dare se,' consul dixit: finesque hostium usque ad oram maritimam est depopulatus. Alteri consuli Æmilio, ingresso Sabellum

1 Legit Glareanus *C. Plautius tertium.*—2 'Sigonius delet præpositionem, quam vindicant omnes nostri. Helm. etiam ac Rott. *ad Privernum bellum profectus:* unde suspicor fuisse quondam: *utrumque bellum Plautio sorte evenit. Prius ad Privernas profectus.* Cui superposuit aliquis explicandi gratia τὸ *bellum:* quod dein alius cum voce corrupta inseruit contextui. Infra, 'Eodem anno Privernas bellum initum.'' *J. F. Gronov.*—3 Vet. lib. apud Sigon.

NOTÆ

[b] *Prius ad Privernum profectus*] Delevit Sigonius præpositionem *ad:* Gron. *ad Privernas*, supple *bellum.*

[c] *Ea Luæ matri*] Quæ *Lacia Saturni* legitur vulgo apud Gellium, lib. XIII. cap. 21. in veteribus scriptis *Lua* legitur, testibus antiquariis a Turnebo citatis Adversar. lib. XIX. cap. 11. qui eam Saturni vel uxorem vel potius filiam intelligit. Luæ porro nomen seu cognomen a luendo, id est, expiando, quod lustrationibus præesset, ac purgationibus, cujusmodi post cædem hostium antiqui adhibebant. Quo spectat illud II. Æneid. 'Me bello a tanto digressum et cæde Pelasga Attrectare nefas, donec me flumine puro Abluero.' Et genus quoddam lustrationis erat, si igni abolerentur arma ex hostibus capta, sive Vulcano, sive Marti, sive Minervæ, aut etiam, ut nunc, Luæ matri sacrarentur, quæ apud Nostrum lib. XLV. *Luna* dicitur, errore librariorum, ut quidem Turnebus censet. Ego, siquidem veteres Gellii codices *Luam Saturni* habent, uxorem intelligi arbitror, ut ibidem 'Salaciam Neptuni,' 'Horam Quirini' accipere oportet. Ea igitur Ops erit, sive Rheam quis, aut Cybelen appellare maluerit: quibus nominibus Terram designari constat. Hæc autem communis omnium parens post fusum hostium sanguinem merito placanda videtur. Facit quod habetur infra

agrum, non castra Samnitium,[d] non legiones usquam oppositæ. Ferro ignique vastantem agros legati Samnitium pacem orantes adeunt, a quo rejecti ad senatum, potestate facta dicendi, positis ferocibus animis, pacem sibi ab Romanis bellique jus adversus Sidicinos petierunt. 'Quæ se eo justius petere, quod et in amicitiam[4] populi Romani secundis suis rebus, non adversis, ut Campani, venissent; et adversus Sidicinos sumerent arma, suos semper hostes, populi Romani nunquam amicos, qui nec, ut Samnites, in pace amicitiam, nec, ut Campani, auxilium in bello petissent, nec in fide populi Romani, nec in[5] ditione essent.'

2. Cum de postulatis Samnitium Ti. Æmilius prætor senatum consuluisset, reddendumque his fœdus Patres censuissent, prætor Samnitibus respondit: 'Nec quo minus perpetua cum eis amicitia[6] esset, per populum Romanum stetisse: nec contradici, quin, quoniam ipsos belli culpa sua contracti tædium ceperit, amicitia de integro reconcilietur. Quod ad Sidicinos attineat,[7] nihil intercedi, quo minus Samniti populo pacis bellique liberum arbitrium sit.' Fœdere icto, cum domum revertissent, extemplo inde exercitus Romanus deductus,[8] annuo stipendio et trium mensium frumento accepto; quod pepigerat consul, ut tempus induciis daret, quoad legati redissent. Samnites, copiis iisdem, quibus usi adversus Romanum bellum[9] fuerant, contra Sidicinos profecti, haud in dubia spe erant mature urbis hostium potiundæ. Tum ab Sidicinis deditio prius ad Romanos cœpta fieri est: dein, postquam Patres ut seram

---

quot viros.—4 *Quod in amicitiam* Gronov. Doujat. Vid. Not. Var.—5 '*In* del. Grut. Gronov. all. male.' *Stroth.* Malit J. F. Gronov. *aut ditione essent.*

6 Vulg. *perpetua amicitia.*—7 *Attinet* Gronov. Doujat. Crevier.—8 Vulg.

NOTÆ

cap. 6. 'Ex una acie imperatorem, ex altera exercitum Diis Manibus matrique Terræ deberi.'

Luæ Matri] Ea est uxor Saturni, quæ Rhea vel Ops dicitur. Vide Gellium l. XIII. c. 22. et ad eum Jo. Fred. Gronovium. *J. Clericus.*

[d] *Ingresso Sabellum agrum, non castra Samnitium*] Sabelli ergo non minus Samnites, quam Sabini.

eam ultimaque tandem necessitate expressam aspernabantur, ad Latinos jam sua sponte in arma motos facta est. Ne Campani quidem (adeo injuriæ Samnitium, quam beneficii Romanorum, memoria præsentior erat) his se armis abstinuere. Ex his tot populis unus ingens exercitus,[10] duce Latino fines Samnitium ingressus, plus populationibus, quam prœliis, cladium fecit. Et, quanquam superiores certaminibus Latini erant, haud inviti, ne sæpius dimicandum foret,* agro hostium excessere. Id spatium Samnitibus datum est Romam legatos mittendi. Qui cum adissent[11] senatum, conquesti eadem se fœderatos pati, quæ hostes essent passi, precibus infimis petiere, 'ut satis ducerent Romani victoriam, quam Samnitibus ex Campano Sidicinoque hoste eripuissent:[12] ne vinci etiam se ab ignavissimis populis sinerent. Latinos Campanosque, si sub ditione populi Romani essent, pro imperio arcerent Samniti agro; sin imperium abnuerent, armis coërcerent.' Adversus hæc responsum anceps datum, quia fateri pigebat, in potestate sua Latinos jam non esse, timebantque, ne arguendo abalienarent: 'Campanorum aliam conditionem esse, qui non fœdere, sed per deditionem, in fidem venissent: itaque Campanos, seu velint, seu nolint, quieturos. In fœdere Latino† nihil esse, quo[13] bellare, cum quibus ipsi velint, prohibeantur.'

3. Quod responsum sicut dubios Samnites, quidnam facturum Romanum censerent, dimisit, ita Campanos metu

---

ductus.—9 'Vox *bellum* forte e glossa.' *Duk.*—10 Vulg. *Ex his tot populis, ingens exercitus.*—11 *Adiissent* Gronov. Doujat. Crevier.—12 Conj. Duk. *eripuisse.*—13 'Pro *quo* plures libb. script. et vett. edd. rectius exhibent *quod*, h. e. ob quod, cur.' *Doering.*

NOTÆ

* *Ne sæpius dimicandum foret*] Tædium ex eo nasci potuit, si levioribus paucis certaminibus inferiores Samnites se muris oppidorum clauserant, et justo prælio summam rerum committere detrectabant.

† *In fœdere Latino*] Recitatum antea oportuit, ut non semel monuimus; præsertim cum antea Romani pati noluerint ut Latini semetipsi defenderent, nedum ut suis auspiciis bellum ulli populo inferrent. Vide notas ad lib. II. cap. 30. *J. Clericus.*

abalienavit; Latinos, velut nihil jam non concedentibus Romanis, ferociores fecit. Itaque, per speciem adversus Samnites belli parandi crebra concilia indicentes, omnibus consultationibus inter se principes occulte Romanum coquebant bellum. Huic quoque adversus servatores suos bello Campanus aderat. Sed quanquam omnia de industria celabantur, priusque, quam moverentur Romani, tolli ab tergo Samnitem hostem volebant; tamen per quosdam, privatis hospitiis necessitudinibusque conjunctos, indicia conjurationis ejus Romam emanarunt. Jussisque ante tempus consulibus abdicare se magistratu, quo maturius novi consules adversus tantam molem belli crearentur, religio incessit, ab eis, quorum imminutum imperium esset,[f] comitia haberi. Itaque interregnum initum. Duo interreges fuerunt M. Valerius ac M. Fabius. Creati consules[14] [e] T. Manlius Torquatus tertium, P. Decius Mus. Eo anno Alexandrum, Epiri regem,[g] in Italiam classem[15] appulisse[h] constat. Quod bellum, si prima satis prospera fu-

14 ' *Is creavit consules.* Sic solus Sigonianus: quod Gelenius, *creavit*, ut apud me Vossianus: olim edebant *creavere*, quod habuerunt et duo Pall. Helm. *creant consules.* Suspicor scribendum: *Creati consules T. Manlius Torquatus III. P. Decius Mus.* Et sic tertius Palatinorum.' *J. F. Gronov. Is*

NOTÆ

[f] *Ab eis, quorum imminutum imperium esset*] A consulibus, qui ante finem anni sui jam abdicare jussi erant, comitia creandorum magistratuum novorum haberi, ominosum Senatui ac populo visum est.

[e] A. U. C. 413.

[g] *Alexandrum, Epiri regem*] Hic Molossorum rex XVIII. a Pyrrho Achillis filio fuit; Neoptolemo patre natus, qui cum minore fratre Arybba regnum Epiri dividere coactus fuerat. Olympiadem majorem natu sororem habuit, Philippo Macedoni nuptam: ex quo matrimonio natam Cleopatram uxorem duxit Alexandri Magni sororem: atque ope Philippi partem regni ab Arybba seu Arymba patruo occupatam recepit, pulso Æacida Arymbæ filio, uti ex Diodoro lib. XVI. et Just. lib. VIII. cap. ult. constat. Post interfectum Archidamum, Lacedæmoniorum regem, pro Tarentinis adversus Lucanos dimicantem, hic Alexander, Epiri rex, a Tarentinis vocatus adversus eosdem Lucanos, circa Philippi soceri mortem, in Italiam transiit.

[h] *In Italiam classem appulisse*] Probat Sigon. ex libris *classem* pro *classe*. Non enim 'appellere navi,' sed 'navim,' Latine dici. Sic lib. X. 'Classis Romana cum appulsa Pompeios esset.'

issent,[i] haud dubie ad Romanos pervenisset. Eadem ætas rerum Magni Alexandri est:[k] quem, sorore hujus ortum, in alio tractu orbis,[l] invictum bellis juvenem, fortuna morbo extinxit. Ceterum Romani, etsi defectio sociorum nominisque Latini haud dubia erat, tamen, tanquam de Samnitibus, non de se, curam agerent, decem principes Latinorum Romam evocaverunt, quibus imperarent, quæ vellent. Prætores tum duos Latium habebat,[16] L. Annium Setinum et L. Numisium[17] Circeiensem, ambo ex coloniis Romanis: per quos, præter Signiam Velitrasque, et ipsas colonias Romanas, Volsci etiam exciti ad arma erant. Eos nominatim evocari placuit. Haud cuiquam dubium erat, super qua re accirentur. Itaque, concilio prius habito, prætores, quam Romam proficiscerentur, evocatos se ab senatu docent Romano,[18] et, quæ actum iri secum credant, quidnam ad ea responderi placeat, referunt.

4. Cum aliud alii censerent, tum Annius: 'Quanquam ipse ego retuli, quid responderi placeret, tamen magis ad

creavit consules dant Doujat. Crevier.—15 Vulg. *classe*.—16 '*Latini habebant* Gron. Crev. in omnibus quoque Edd. est *duos* [pro *duo*] contra optimos Mss.' *Stroth.* Vid. Not. Var.—17 *Numicium* Gronov. Doujat. Crevier.—18 Conj. Sigon. *Romam*.

NOTÆ

[i] *Si prima satis prospera fuissent*] Prima quidem non improspera huic Alexandro Epirotæ in Italia fuerant. Apulis enim, quos primum aggressus fuerat, data pace, multas Lucanorum Brutiorumque urbes cepit; cum Metapontinis, Pediculis, et Romanis fœdus amicitiamque fecit.

[k] *Eadem ætas rerum Magni Alexandri*] Biennio circiter post Epirotæ in Italiam adventum regnare Macedo cœpit. Circa sextum autem septimumve annum ex quo Macedo regnabat, qui Asiæ magnam partem jam subjecerat, occubuit Alexander Epirota ejus avunculus.

[l] *In alio tractu orbis*] Speraverat Alexander, rex Epiri, quasi in divisione orbis terrarum Alexandro sororis suæ filio Oriens, sibi Occidens sorte contigisset, non minorem rerum materiam in Italia, Africa, Siciliaque se habiturum, quam ille in Asia et in Persas haberet. Ex eodem Just. lib. XII. cap. 2. Sed verum tandem esse experimento didicit, quod ipse dictitabat, se quidem ad Italos ire, quasi in ἀνδρωνῖτιν, in virorum sedem; Macedonem isse ad Persas, quasi in γυναικωνῖτιν, seu Gynæceum: ut est apud Gell. lib. XVII. cap. 21. quos ei sensus qui expeditionis initio ascribunt, hi proculdubio in tempore hallucinantur, ut ex ante dictis liquet.

summam rerum nostrarum pertinere arbitror, quid agendum nobis, quam quid loquendum sit. Facile erit, explicatis consiliis, accommodare rebus verba. Nam, si etiam nunc, sub umbra fœderis, æqui servitutem pati possumus, quid abest, quin, proditis Sidicinis, non Romanorum solum, sed Samnitium quoque dicto pareamus,[m] respondeamusque Romanis, nos, ubi innuerint, posituros arma? Sin autem tandem libertatis desiderium remordet animos, si fœdus est, si societas æquatio juris[n] est,[20] si consanguineos nos Romanorum esse, quod olim pudebat, nunc gloriari licet, si socialis illis exercitus is est, quo adjuncto duplicent

19 Vid. Not. inf.—20 Emendat J. F. Gronov. *si societas æquati juris est.*

NOTÆ

[m] *Non Romanorum solum, sed Samnitium quoque dicto pareamus*] Vult Gronov. licet invitis libris omnibus scriptis, *non Romanis solum, sed Samnitibus, &c.* Est enim, inquit, 'alicui parere dicto' ut 'alicui audientem,' vel 'obedientem esse dicto.' Quod etsi non inficior, barbarum tamen haud putem 'dicto alicujus parere.' Cicero certe 'obedire et parere voluntati architecti,' dixit I. de Nat. Deor. Terent. quoque in Hecyra: 'Sed ego stultior, meis dictis parere hanc qui postulem.' Quid est autem *meis* nisi ἐμοῦ? Virg. quoque: 'Paret Amor dictis caræ genitricis.' Itaque *dictum* hic pro jussu accipitur, seu verbis jubentis: Livius autem quibusdam loquendi formis uti amat, quæ alibi raro inveniuntur. Quæ omnia eo dicta velim, ut constantem hujus loci scripturam defendi aliquomodo posse appareat. Inter hæc tamen duo 'dicto alicui parere,' et 'dicto alicujus parere,' nonnihil discriminis dispicere mihi videor: ut prius sit, 'alicui ad dictum et quasi ad nutum obtemperare:' posterius simpliciter, 'jussa exequi.'

[n] *Si societas æquatio juris*] Falsam hanc *societatis* definitionem Gron. recte arguit; nam nec privatæ societates æquo lucri damnive jure omnes fiunt, ut disputant jurisconsulti, nec publica fœdera æquis semper legibus ineuntur, ut legati Antiochi dixerunt lib. XXXIV. cap. 57. Alia sane conditio est eorum, qui se suaque dediderunt; alia hostium, qui, bello pares, in pacem, redditis utrimque, vel ex utriusque partis commodo compositis rebus, veniunt; alia eorum, qui, cum hostes nunquam fuerint, societatem amicitiamque jungunt. Addi potest quartum genus eorum, qui, inter se inæquales, ita sociantur, ut utrique suis legibus vivant, sed inferior sub clientela majoris agat, ejus majestatem comiter conservet, subsidiaque ex pacto conferat. Ejusmodi fere Latinorum cum Romanis fœdus fuisse intelligitur ex lib. I. cap. 45. et 52. lib. II. cap. 22. aliisque locis. Verum L. Annius Setinus, causæ serviens, fœdus hoc Latinorum pro æquo jactat; atque ita non insubtilis videtur Gronovio emendatio, ut sit, *si societas* (nostra scilicet) *æquati juris est.*

vires suas,[o] quem secernere ab se consules bellis propriis ponendis sumendisque nolint; cur non omnia æquantur? cur non alter ab Latinis consul datur? Ubi pars virium, ibi et imperii pars est? Est quidem nobis hoc per se haud nimis amplum, quippe concedentibus, Romam caput Latio esse. Sed, ut amplum videri posset, diuturna patientia fecimus. Atqui, si quando unquam consociandi imperii, usurpandæ libertatis[p] tempus optastis, en hoc tempus adest, et virtute vestra, et Deum benignitate vobis datum. Tentastis patientiam negando militem. Quis dubitat exarsisse eos, cum plus ducentorum annorum morem[q] solveremus? pertulerunt tamen hunc dolorem. Bellum nostro nomine cum Pelignis gessimus. Qui ne nostrorum quidem finium nobis per nos tuendorum jus antea dabant, nihil intercesserunt. Sidicinos in fidem receptos, Campanos ab se ad nos descisse, exercitus nos parare adversus Samnites fœderatos suos audierunt, nec moverunt se ab urbe. Unde hæc illis tanta modestia, nisi a conscientia virium et nostrarum et suarum? Idoneos auctores habeo, querentibus de nobis Samnitibus ita responsum ab senatu Romano esse, ut facile appareret, ne ipsos quidem jam postulare, ut Latium sub Romano imperio sit. Usurpate modo postulando eo, quod illi vobis taciti concedunt. Si quem hoc

NOTÆ

[o] *Quo adjuncto duplicent vires suas*] Revera pars dimidia Romanarum virium socii, sive milites ex Italicis civitatibus, quæ liberæ manebant, suis legibus pleræque et magistratibus. Hi quippe, ut ex cap. 8. hujus libri patet, pari peditum, duplici equitum numero legionibus, quæ civium Romanorum erant, juncti, gratis, civitatum scilicet suarum sumtu, sub præfectis per consules datis distincti militabant, nisi quod in castris frumentum accipiebant.

[p] *Usurpandæ libertatis*] Jurisconsultis usurpare est, utendo jus retinere, et sic alterius usucapionem interrumpere. Eoque sensu Auctor, hoc loco, hoc verbo utitur: quemadmodum Cic. II. contra Rull. 17. 'Paucas tribus, &c. ad usurpandam libertatem vocare.' Et apud A. Gell. lib. III. cap. 2. mulier, ne usu fieret uxor, trinoctium 'usurpandi causa' a viro abesse debebat, ex lege 12. Tabul.

[q] *Plus ducentorum annorum morem*] Pauci huic numero anni deerunt, si initium repetatur a fœdere quod Tarquinius Superbus, circa regni primordia, cum Latinis percussit, de quo lib. I. cap. 52.

metus dicere prohibet, en ego ipse, audiente non populo Romano modo senatuque, sed Jove ipso, qui Capitolium incolit, profiteor me dicturum; ut, si nos in fœdere ac societate esse velint, consulem alterum ab nobis senatusque partem accipiant.' Hæc ferociter non suadenti solum, sed pollicenti, clamore et assensu omnes permiserunt, ut ageret diceretque, quæ e re publica nominis Latini fideque sua viderentur.

5. Ubi est Romam ventum, in Capitolio eis[1] senatus datus est. Ibi cum T. Manlius consul egisset cum eis ex auctoritate Patrum, ne Samnitibus fœderatis bellum inferrent; Annius, tanquam victor armis Capitolium cepisset, non legatus, jure gentium tutus, loqueretur, 'Tempus erat,' inquit, 'T. Manli, vosque, Patres conscripti, tandem jam vos nobiscum nihil pro imperio agere, cum florentissimum Deum benignitate nunc Latium armis virisque, Samnitibus bello victis, Sidicinis Campanisque sociis, nunc etiam Volscis adjunctis, videretis; colonias quoque vestras Latinum Romano prætulisse imperium. Sed quoniam vos, regno impotenti finem ut imponatis, non inducitis in animum; nos, quanquam armis possumus asserere Latium in libertatem, consanguinitati tamen hoc dabimus, ut conditiones pacis feramus æquas utrisque, quoniam vires[2] quoque æquari Diis immortalibus placuit. Consulem alterum Roma,[3] alterum ex Latio creari oportet: senatus partem æquam ex utraque gente esse: unum populum, unam rem publicam fieri: et, ut imperii eadem sedes sit, idemque omnibus nomen, quoniam ab alterutra parte concedi necesse est, quod utrisque bene vertat, sit hæc sane patria potior, et Romani omnes vocemur.' Forte ita accidit, ut parem ferociæ hujus et Romani consulem T. Manlium haberent; qui adeo non tenuit iram, ut, si tanta dementia Patres conscriptos cepisset, ut ab Setino homine leges acciperent, gladio cinctum in senatum venturum se esse, palam diceret, et, quemcumque in curia Latinum vidisset,

1 *Ei* Gronov. Doujat.—2 Vet. lib. apud Sigon. *quando vires.*—3 'Videtur

sua manu interemturum. Et, conversus ad simulacrum Jovis, 'Audi, Jupiter, hæc scelera,' inquit, 'audite, Jus Fasque. Peregrinos consules et peregrinum senatum in tuo, Jupiter, augurato templo, captus atque ipse oppressus, visurus es? Hæccine fœdera Tullus Romanus rex cum Albanis, patribus vestris, Latini, hæc L. Tarquinius vobiscum postea fecit? Non venit in mentem pugna[4] apud Regillum[r] lacum? adeo et cladium veterum vestrarum et beneficiorum nostrorum erga vos obliti estis?'

6. Cum consulis vocem subsecuta Patrum indignatio esset, proditur memoriæ, adversus crebram implorationem Deum, quos testes fœderum sæpius invocabant consules, vocem Annii, spernentis numina Jovis Romani, auditam. Certe, cum commotus ira se ab vestibulo templi citato gradu proriperet, lapsus per gradus, capite graviter offenso, impactus imo ita est saxo, ut sopiretur. Exanimatum auctores quoniam non omnes sunt, mihi quoque in incerto relictum sit:[a] sicut inter fœderum ruptorum testationem ingenti fragore cœli procellam effusam. Nam et vera esse, et apte ad repræsentandam iram Deum ficta possunt. Torquatus, missus ab senatu ad dimittendos legatos, cum jacentem Annium vidisset, exclamat, ita ut populo Patri-

[a] *Ita caput ipsi illisum est ad infimum lapidem, ut sensum amiserit. An statim extinctus sit, in dubio a me relinquetur; quoniam ita scriptores aliqui tantum, non omnes tradiderunt.*

leg. *Romæ.*' Rupert.—4 Quærit J. F. Gronov. annon *pugnæ?* Vid. Not. Var.

NOTÆ

[r] *Pugna apud Regillum*] Commissa ad lacum ejus nominis an. 257. de qua lib. II. c. 19. et 20. Porro quod hic quærit Gronov. annon *pugnæ?* video apud Cic. 'in mentem venire' non minus junctum cum nominandi, quam quod ille exemplis probat, cum gignendi casu, II. de Nat. Deor. 'Hæc mihi in mentem veniebant.' Tum ad Att. lib. XII. c. 36. 'Nunquam ea res mihi tam belle in mentem venire potuisset.' Et II. de Divin. 75. 'Quid tibi in mentem venit?' Agnosco tamen inter hæc diversam nonnihil significationem. Nam cum nominativo cogitatio duntaxat indicatur, ut de Arusp. resp. 55. nisi existimatis illi, hanc aversionem civitatis in mentem subito, nec cogitanti venire potuisse.' Cum genitivo autem indicatur præteritæ rei recordatio. Epist. lib. VII. ep. 3. 'Mihi solet in mentem venire illius temporis.' Supple, memoria.

busque audita vox pariter sit: 'Bene habet. Dii pium movere[5] bellum. Est cœleste numen! es, magne Jupiter! haud frustra te patrem Deum hominumque hac sede sacravimus. Quid cessatis, Quirites, vosque, Patres conscripti, arma capere Diis ducibus? Sic stratas legiones Latinorum dabo, quemadmodum legatum jacentem videtis.' Assensu populi excepta vox consulis tantum ardoris animis fecit, ut legatos proficiscentes cura magistratuum magis, qui jussu consulis prosequebantur, quam jus gentium, ab ira impetuque hominum tegeret. Consensit et senatus bellum:[s] consulesque, duobus scriptis exercitibus per Marsos Pelignosque profecti, adjuncto Samnitium exercitu, ad Capuam,[t] quo jam Latini sociique convenerant, castra locant. Ibi in quiete utrique consuli eadem dicitur visa species viri majoris, quam pro humano habitu, augustiorisque, dicentis: 'Ex una acie imperatorem, ex altera exercitum Diis Manibus matrique Terræ deberi; utrius exercitus imperator legiones hostium, superque eas se devovisset, ejus populi partisque victoriam fore.' Hos ubi nocturnos visus inter se consules contulerunt, placuit averruncandæ Deum iræ[u] victimas cædi; simul ut, si extis eadem, quæ somno visa fuerant, portenderentur, alteruter consulum fata impleret. Ubi responsa aruspicum insidenti jam animo tacitæ religioni congruerunt; tum, adhibitis legatis tribu-

5 '*Movete* Gron. Crev. at *movere* non est infinitivus, sed tertia præteriti.'

NOTÆ

[s] *Consensit et senatus bellum*] Ante comitia opinor. His enim temporibus præcedere jam solebat auctoritas senatus, quam jussus populi sequebatur. Ceterum 'consentire bellum' dicit, pro, bellum consensu suo approbare, sive in bellum consentire.

[t] *Ad Capuam*] Castris non procul a Vesuvii montis radicibus positis, ut scribit Val. Max. lib. 1. c. 7. ubi et utriusque consulis somnium narrat.

[u] *Averruncandæ Deum iræ*] Veteres ethnici Deos quosdam, ut prodessent, colebant, veluti Jovem: quosdam, ne obessent, placabant, ut Vejovem, aliaque numina læva. In his autem, quos placari oportet, uti mala a nobis, vel a frugibus natis amoveantur, Averruncus quoque habetur ex A. Gell. lib. v. c. 12. Unde *averruncare*, est avertere malum.

nisque et imperiis Deum propalam expositis, ne mors voluntaria consulis exercitum in acie terreret, comparant inter se, ut, ab utra parte cedere Romanus exercitus cœpisset, inde se consul devoveret pro populo Romano Quiritibusque. Agitatum etiam in consilio est, ut, si quando unquam severo ullum imperio bellum administratum esset, tunc uti[6] disciplina militaris ad priscos redigeretur[7] mores. Curam acuebat, quod adversus Latinos bellandum erat, lingua, moribus, armorum genere, institutis ante omnia militaribus congruentes: milites militibus, centurionibus centuriones, tribuni tribunis compares collegæque, iisdem præsidiis, sæpe iisdem manipulis permixti fuerant. Per hæc ne quo errore milites caperentur, edicunt consules, ne quis extra ordinem in hostem pugnaret.

7. Forte inter ceteros turmarum præfectos, qui exploratum in omnes partes dimissi erant, T. Manlius consulis filius super castra hostium cum suis turmalibus evasit, ita ut vix teli jactu[8] ab statione proxima abesset. Ibi Tusculani erant equites. Præerat Geminus Metius,[9] vir tum genere inter suos, tum factis, clarus. Is ubi Romanos equites, insignemque inter eos præcedentem consulis filium, (nam omnes inter se, utique illustres viri, noti erant,) cognovit, 'Unane,' ait, 'turma Romani cum Latinis sociisque bellum gesturi estis? quid interea consules, quid duo exercitus consulares agent? Aderunt in tempore,' Manlius inquit, 'et cum illis aderit Jupiter ipse, fœderum a vobis violatorum testis, qui plus potest polletque. Si ad Regillum lacum ad satietatem vestram pugnavimus, hic quoque efficiemus profecto, ne nimis acies vobis[10] et collata signa nobiscum cordi sint.'[b] Ad ea Geminus, paululum ab suis

[b] *Et non ita placeat certamen adversus nos iniisse.*

Stroth.—6 'Pro *tunc uti* forte leg. *nunc utique*, (cf. tamen III. 64. extr.) vel delendum præc. *ut*. Sed *ut* sæpe perspicuitatis quoque causa repetitur. Cf. Drak. ad h. l. Duk. ad Flor. II. 6. 19. et nos inf. ad XXII. 11. 2.' *Rupert.*—*Nunc utique* legendum quoque monet Doering.—7 Conj. J. F. Gronov. *exigeretur*.

8 Vulg. *evasit, ut vix teli jactu*.—9 Al. *Geminius*, et *Macius* vel *Mettius*.—10 Vet. lib. apud Sigon. *ne quid minus, quam acies vobis*.—11 *Eo* Gronov.

equo[11] provectus, 'Visne igitur, dum dies ista venit, qua magno conatu exercitus moveatis, interea tu ipse congredi mecum, ut nostro duorum jam hinc eventu cernatur, quantum eques Latinus Romano præstet?' Movet ferocem animum juvenis seu ira, seu detrectandi certaminis pudor, seu inexsuperabilis vis fati. Oblitus itaque imperii patrii[12] consulumque edicti, præceps ad id certamen agitur, quo, vinceret, an vinceretur, haud multum interesset.[x] Equitibus ceteris velut ad spectaculum summotis, spatio, quod vacui interjacebat campi, adversos concitant equos: et, cum infestis cuspidibus concurrissent, Manlii cuspis super galeam hostis, Metii trans cervicem equi elapsa est. Circumactis deinde equis, cum prior ad iterandum ictum Manlius consurrexisset; spiculum inter aures equi fixit. Ad cujus vulneris sensum cum equus, prioribus pedibus erectis, magna vi caput quateret, excussit equitem: quem cuspide parmaque innisum, attollentem se ab gravi casu, Manlius ab jugulo, ita ut per costas ferrum emineret, terræ affixit: spoliisque lectis ad suos revectus, cum ovante gaudio turma in castra, atque inde ad prætorium ad patrem, tendit, ignarus facti[13] futurique,[y] laus an pœna merita esset, 'Ut me omnes,' inquit, 'pater, tuo sanguine ortum vere ferrent, provocatus equestria hæc spolia capta ex hoste cæso porto.' Quod ubi audivit consul, extemplo, filium aversatus, concionem classico advocari jussit. Quæ ubi frequens convenit, 'Quandoque,' inquit,[14] 'tu, T. Manli,

1679.—12 Conj. Bauer. *paterni*.—13 *Ignarus fati* ex emendat. Sigon. dant Gronov. Drak. Stroth. Kreyssig. *Facti* Doujat. Crevier.—14 Ita Flor. Rott. Voss. prior. *Quando inquit* Voss. recentior. *Quandoquidem* Gronov. Doujat.

NOTÆ

[x] *Quo, vinceret, an vinceretur haud multum interesset*] Si enim eo certamine victus esset, cecidisset hostili manu: quod si vinceret, paterno consulari imperio nihilominus parendum ipsi erat.

[y] *Ignarus facti futurique*] Hanc veterem ex libris lectionem cum Gelenio antepono Sigonianæ, ubi *fati* pro *facti*. Quid enim distat *futum* a futuro? At *factum* futuro recte opponitur. Vult enim Manlium filium ignorasse et factum suum, quale habendum esset, et quid deinde esset futurum; utpote quod ex patris judicio penderet: dubium quippe, an

neque imperium consulare, neque majestatem patriam veritus, adversus edictum nostrum extra ordinem in hostem pugnasti, et, quantum in te fuit, disciplinam militarem, qua stetit ad hanc diem Romana res, solvisti, meque in eam necessitatem adduxisti, ut aut rei publicæ mihi, aut mei meorumque obliviscendum sit; nos potius nostro delicto plectemur, quam res publica tanto suo damno nostra peccata luat. Triste exemplum, sed in posterum salubre juventuti, erimus. Me quidem cum ingenita caritas liberum, tum specimen istud virtutis, deceptum vana imagine decoris, in te movet.'[15] Sed cum aut morte tua sancienda sint consulum imperia, aut impunitate in perpetuum abroganda; ne te quidem, si quid in te nostri sanguinis est, recusare censeam, quin disciplinam militarem, culpa tua prolapsam, pœna restituas. I, lictor, deliga ad palum.' Exanimati omnes tam atroci imperio, nec aliter quam in se quisque destrictam[16] cernentes securim, metu magis, quam modestia, quievere. Itaque, velut emerso ab admiratione animo, cum silentio defixi stetissent,[17] repente, postquam cervice cæsa fusus est cruor, tum libero conquestu coortæ voces sunt, ut neque lamentis, neque execrationibus parceretur; spoliisque contectum juvenis corpus, quantum militaribus studiis funus ullum concelebrari potest, structo extra vallum rogo cremaretur; Manlianaque imperia[a] non in præ-

[15] *Commovet in tui gratiam.*

Crevier.—15 'Possis transponere: *in te deceptum v. i. d. movet.*' Ernest.—16 Al. *districtam.*—17 'In Drak. post *stetissent* semicolon ponitur. 'Verba *velut emerso ab admiratione animo* et *tum libero conquestu coortæ voces* jungenda sunt. Si illa referenda essent ad sequentia *cum silentio defixi stetissent*, legendum foret *demerso*. Semicolon igitur post *stetissent* sustuli ac incisum reposui.' *Stroth.*

NOTÆ

laudem fortiter prospereque pugnando, an pœnam pugnando contra edictum consulum, mereretur.

[a] *Manlianaque imperia*] Proverbio celebrata sunt 'Manliana imperia,' pro duris atque atrocibus, ut et Postumiana, a Postumio, de quo lib. IV. c. 29. Valer. Max. lib. II. cap. 7. Urbem Romam ait 'imperatorum sanguine manantes secures, (ne turbato militiæ ordine vindicta deesset,) e castris publice speciosas, privatim lugubres, duplici vultu recepisse: incertam gratulandi prius, an oblo-

sentia modo horrenda, sed exempli etiam tristis in posterum essent.

8. Fecit tamen atrocitas pœnæ obedientiorem duci militem: et, præterquam quod custodiæ vigiliæque et ordo stationum intentioris ubique curæ erant, in ultimo etiam certamine, cum descensum in aciem est, ea severitas profuit. Fuit autem[18] civili maxime bello pugna similis: adeo nihil apud Latinos dissonum ab Romana re, præter animos, erat. Clypeis antea Romani usi[a] sunt: deinde, postquam stipendiarii facti sunt,[19b] scuta pro clypeis fecere: et, quod antea phalanges[c] similes Macedonicis, hoc postea[20]

18 *Fuit enim* Gronov. Donjat.—19 Conj. Stroth. *stipendiariis aucti sunt.*—20 Conj. J. F. Gronov. *et quæ antea phalanges similes Macedonicis, hæc postea.*

NOTÆ

quendi,' (sic enim legendum, non *alloquendi*) 'officio fungeretur.' Flor. non ineleganter in hanc rem, 'quasi plus in imperio esset, quam in victoria.'

[a] *Clypeis antea Romani usi*] Non solis, sed partim clypeis, partim scutis, ut patet ex lib. I. c. 43. ubi de censu: postea non nisi scutis.

Clypeis antea Romanis usi sunt] Sic erat in antiquioribus editionibus, non *Romani*, ut est in Gronovianis: ac sane agitur de Latinis, qui ex fœderatis stipendiarii facti sunt, non Romanis. Videtur scutum gerere minus honorificum fuisse, quam gerere clypeum; nam Romæ prima classis clypeum, secunda scutum gerebat. Vide l. I. c. 43. et seqq. *J. Clericus.*

[b] *Postquam stipendiarii facti sunt*] Initio Romani suo quisque ære sumtuque privato militabant: donec anno 347. a senatu decretum est, ut stipendium miles de publico acciperet; qua de re supra lib. IV. c. 59. et 60. et lib. V. c. 2.

[c] *Quod antea phalanges*] Ordinandæ aciei rationem Pan primus invenit, si Polyæno fides lib. I. Strategem. Ille enim, cum Bacchii dux in militia esset, reperit ordinem, ac nominavit phalangem; cornu instituit dextrum et lævum; ex quo etiam Pana cornutum finxere. Phalanx autem Macedonica, Philippi institutum, peditum gravis armaturæ agmen stabile fuit, ac diu invictum. Ea sexdecim millibus militum constabat, in quadrum ita dispositis, ut conferti priscorum cuneum imitarentur, quem descripsit Homerus, Iliad. N. Ἀσπὶς ἄρ' ἀσπίδ' ἔρειδε, κόρυς κόρυν, ἀνέρα δ' ἀνήρ. Cum nempe scutum scuto firmiter adhæret, galea galea, viro vir. Hæc certaminis forma συναστισμὸς dicebatur: qua Galli quoque et Germani usi leguntur apud Cæs. lib. I. Bell. Gall. Huic autem militiæ pugnæque generi respondebant apud Romanos legiones. Quod ait antea phalanges Romanis fuisse similes Macedonicis, id ita Lipsius accipit, ut voluerit auctor, eos per totas legiones concurrisse, nondum divisis in acie manipulis.

manipulatim structa acies[d] cœpit esse: postremo in plures ordines instruebantur.[e] Ordo sexagenos milites[f] duos, centurionem et vexillarium unum habebat.[f] Prima acies hastati erant,[g] manipuli quindecim,[h] distantes inter se mo-

—1 'Ita cum Strothio e certissima emendat. Lipsii et Gron. rescripsi pro

NOTÆ

[d] *Hoc postea manipulatim structa acies*] Usus manipulorum ipsa Urbe antiquior: atque hoc primum belli tirocinium Romulo fuit, cum eripiendo fratri Remo pastorum manum collegit, centenum scilicet hominum; quibus manipulus fœni perticæ impositus signum erat, uti observatum in collectaneis de Orig. Gent. Rom. Etsi vero manipuli ab initio in usu, attamen in acie non satis distincti intervallis stabant pugnabantque, quod posteriorum temporum inventum. In ipsa quoque Macedonum phalange discrimina sua erant, usque ad centurias ac decurias: sed in acie omnia apta inter se atque connexa. At vero Athenæus l. VI. auctor est, Romanos morem φαλαγγηδὸν pugnandi a Tyrrhenis accepisse.

[e] *Postremo in plures ordines instruebantur*] Primo itaque in phalanges, deinde in manipulos, tandem in ordines divisa acies. Unde apparet, aliud esse ordinem, aliud manipulum, quanquam ordo nonnunquam pro manipulo sumatur.

Postremo in plures ordines, &c.] Totum hunc locum qua emendavit, qua interpretatus est Just. Lipsius de Milit. Rom. l. IV. dial. 1. et 8. Angustia oræ cum omnia nequeant contineri, eum lectores adeant. Sequentia tamen de Latinis dici, non Romanis videntur, quamvis dicta censeantur et de Romanis, quia similiter erat structa acies. Legit autem Lipsius, probante J. F. Gronovio, *Ordo sexagenos milites duos, centurionem et vexillarium unum habebat .... manipuli decem .... viginti manipulorum .... alii decem ordine .... earum unamquamque primum, Pilum vocabant.* Rationes apud illum vide. *J. Clericus.*

[f] *Ordo sexagenos milites*] Legit Lipsius, *Ordo sexagenos milites duos, centurionem et vexillarium unum habebat.* Quod enim *duos centuriones* antea scriptum erat, stare nullatenus potest: sic quippe centurioni cuique triginta tantum milites paruissent. Quamvis autem Polybii tempore ordo nonnisi sexaginta militibus constaret; vetustiori tamen usu, quem hic describit Livius, sexagenos duos milites habuerat. Idque inde evincitur, quod postea Noster in tribus vexillis, sive, quod idem est, in tribus ordinibus, ponit 'centum sexaginta sex milites.' Illi igitur *sex* supra rotundum numerum, a duobus istis qui redundant. Ita Lipsius philosophatur lib. de Milit. Rom. c. 3.

[g] *Prima acies hastati erant*] Ita dicti, quod olim hastis jaculatoriis pugnarent. Postea pilis et gladiis dimicare jussi, manente nomine. Hi mille ducenti erant in legione quatuor millium ex Polyb. Si plures milites in legione, tunc augebatur pro rata numerus hastatorum, qui e juvenibus delecti.

[h] *Manipuli quindecim*] Lipsius eod. l. II. de Milit. Rom. (quem Gron. sequitur) hic inque sequentibus numeris et verbis vix sani quicquam putat esse. Igitur pro *manipuli quindecim* reponit, *manipulique decem.*

dicum spatium: manipulus leves vicenos[i] milites, aliam turbam scutatorum[k] habebat; leves autem, qui hastam tantum[l] gæsaque[m] gererent, vocabantur. Hæc prima frons in acie florem juvenum pubescentium ad militiam habebat. Robustior inde ætas totidem manipulorum, quibus principibus est nomen, hos sequebantur, scutati omnes,[n] insignibus maxime armis. Hoc triginta[o] manipulorum agmen antepilanos appellabant,[p] quia sub signis[q] jam alii

NOTÆ

Quod in singulis corporibus nonnisi decem manipuli essent. Ovidius de Romulo: 'Hastatos instituitque decem: Et totidem princeps, totidem pilanus habebat, Corpora.' Ideoque postea, ubi de hastatis et principibus simul junctis, legendum: *Hoc viginti manipulorum agmen*, non *triginta*. Consentiunt enim Veteres in legione, connumeratis etiam triariis, fuisse tantum manipulos triginta.

[i] *Manipulus leves vicenos*] Leviter armatos pedites indicat seu velites, qui singulis manipulis inserti.

[k] *Aliam turbam scutatorum*] Manipulus ex sententia Lipsii 124. militibus constabat. Fuere igitur in manipulo levius armati pedites 20. hastati 102. qui olim clypeis atque hastis, post scutis pilisque, armati, præter ensem ac scutum.

[l] *Hastam tantum*] Hinc apparet eos, qui hastati inspecta origine vocabantur, hastis levioribus non usos posteriori ævo; quandoquidem distinguuntur ab his qui hastas gererent.

[m] *Gæsaque*] Gæsa Gallicum est vocabulum, ut sarissa Macedonicum, framea Germanicum. Horum juniorum armaturam Polyb. tradit, tegendo quidem corpori parmam rotundam tripedalem, galeam lupinam; in hostes vero gladium brevem, et hastas longitudine duorum fere cubitorum, crassitie unius digiti, præfixo ferro unius spithamæ, adeo extenuato, et in aciem producto, ut necessario a primo ictu inflecteretur, ne possent hostes retorquere. Hæc tela Polyb. γρόσφους, Noster gæsorum, nomine intelligit; alibi hastas velitares appellat, quales unusquisque septem gestabat.

[n] *Scutati omnes*] Et graviter armati: sic principibus nulli erant admixti adjective levis armaturæ milites, quasi ad horum juvandum impetum leves ex priori agmine sufficerent.

[o] *Hoc triginta, &c.*] Totum hunc contextum sic emendat Lipsius: *Hoc viginti manipulorum agmen antepilanos appellabant, quia sub signis jam alii decem ordine locabantur, ex quibus unusquisque tres partes habebat. Earum unamquamque primam, Pilum vocabant.*

[p] *Antepilanos appellabant*] Hastati et principes antepilani dicti sunt, quod initio hastis instructi triarios, qui pilis utebantur, præcederent. Varro IV. de Ling. Let. hos ordines sive classes sic distinguit: 'Hastati dicti, qui primi hastis pugnabant: pilani, qui pilis: principes, qui a principio gladiis, et post commutata re militari minus illustres sumuntur' (ubi error est manifestus: legendum forte, *non minus pilis utuntur*): 'pilani triarii quoque dicti, quod in acie tertio ordine, extremis subsidio, deponebantur.'

[q] *Sub signis*] Hi triarii, seu pilani, omni ævo subsignani. Non quod

quindecim ordines[r] locabantur: ex quibus ordo unusquisque tres partes habebat.[s] Earum primam quamque primum pilum vocabant.[z] [t] Tribus ex vexillis constabat:[u] [vexillum] centum octoginta sex homines erant.[x] Primum vex-

vulg. *ordo s. milites, duos centuriones, vexillarium u. h.*' Rupert.—2 'Perperam in omnibus libris legitur: *earum unamquamque primum pilum vocabant.* Lipsius emend. *earum unamquamque primam, Pilum vocabant;* Nast, in Röm. Alterthümer, *earum unam primum p. v.* Gron. et Stroth. *earum primam quamque* (partem, sc. triariorum, quorum tres partes *primum, secundum, tertium pilum* appellabant) *primum pilum vocabant,* (v. ad II. 27. 7.) quod recepi, tanquam ceteris probabilius, etsi non indubium sit. V. Duk. ad h. l. Præterea voc. *vexillum,* tanquam spurium, uncinis inclusi, neque dissimulo, verba quoque *tribus ex vexillis constabat* (sc. ordo) post illa, *earum primam .... vocabant,* parum commode adjecta, et ab interpolatore ad superiora *ordo unusquisque tres partes habebat* in marg. ascripta videri. Idem suspicabatur Stroth.' *Rupert.* 'Crevierius totum hunc locum inde a verbis *ordo sexagenos* ex emendatione Lipsii [vid. Not. Var.] textui inseruit, ita tamen, ut textum

NOTÆ

non superiores quoque sub signis, sed ad discrimen levis armaturæ, quam sub nullis signis, sparsim, in fronte, ad latera, aut per intervalla pugnasse constat.

[r] *Alii quindecim ordines*] Scribit Lipsius, *alii decem ordine locabantur:* decem nempe manipuli: ut tot essent triariorum, quot principum, quot hastatorum manipuli.

[s] *Ex quibus ordo unusquisque tres partes habebat*] Tollit idem Lipsius vocem *ordo*, quasi ex repetitione prave insertam: legiturque, *ex quibus unusquisque,* nempe *manipulus.*

[t] *Earum primam quamque* [*unamquamque*] *primum pilum vocabant*] Corrige ex Lipsii sententia: *Earum unamquamque primam pilum vocabant.* Cum enim, inquit, manipuli cujusque in hoc tertio corpore, non duæ, ut in prioribus, sed tres partes essent, prima quæque earum Pilus dicebatur.

[u] *Tribus ex vexillis constabat*] Tres enim erant cujusque manipuli partes, sive ordines: cuique autem ordini suum vexillum. Totum hunc locum Turn. XI. Advers. 37. ita restituendum suspicatur, *sub signis jam alii novem ordines locabantur: ex quibus ordo unus qui tres partes habebat. Earum una, quam primum pilum vocabant, tribus ex vexillis constabat.*

[x] *Vexillum centum octoginta sex homines erant*] At si decem manipuli in extrema acie, et cujusque manipuli tres partes totidemque vexilla, quorum in unoquoque homines 186. erunt in hac sola acie 5580. milites: quot vix unquam in tota legione, vetustis præsertim temporibus. Necessario igitur, rejecta voce *vexillum,* legendum cum Lipsio: *Tribus ex vexillis constabat: centum octoginta sex homines erant.* Nam quisque ordo, ut ante dictum, sexaginta duos homines complectebatur. Concludit itaque Lipsius, manipulos in legione fuisse omnino triginta: quorum priores viginti faciunt homines 2480. posteriores vero decem manipuli continent milites 1860. Quibus numeris junctis, legio fiet peditum 4340. Idque congruere vult cum Polybii rationibus; nisi quod apud hunc levis armatura seorsim, et extra ordines, hic in ordinibus, et conjuncta pilanis seu triariis. In numero tamen nihil

illum triarios ducebat, veteranum militem spectatæ virtutis: secundum rorarios,[y] minus roboris ætate factisque: tertium accensos,[z] minimæ fiduciæ manum. Eo et in postremam aciem rejiciebantur. Ubi his ordinibus exercitus instructus esset, hastati omnium primi pugnam inibant. Si hastati profligare hostem non possent, pede presso eos retrocedentes in intervalla ordinum[a] principes recipiebant. Tum principum pugna erat; hastati sequebantur. Triarii sub vexillis considebant, sinistro crure porrecto, scuta innisa humeris, hastas[b] surrecta cuspide[3 c] in terra fixas, haud

vulgatum una retineret. Idem fecit Lallemand.' *Kreyssigius.*—3 Vulg.

NOTÆ

discriminis. Sunt enim hic rorarii 620. totidem accensi, ergo simul 1240. quot in Polybio velites. Quadraginta tantum redundant ex duobus, qui singulis ordinibus additi supra sexagenos.

[y] *Secundum rorarios*] Levis armaturæ seu velitum (late sumto nomine) non unum genus: alii rorarii, alii accensi, alii vero velites sic proprie dicti. Priora duo genera in veteri militia: postremum in nova: instituti quippe anno U. 542. bello Punico 2. post obsidionem Capuæ, ut Noster lib. XXVI. docet. Et rorarii quidem sic dicti, quod primi prælium committebant, et ut ros fere ante imbrem, ita illi ante gravem armaturam prodibant. Videntur iidem postea ferentarii appellati, cum ex auxiliaribus delecti sunt. Dictos enim a ferendo auxilio vult post Varronem Festus: a quibus hæc quoque nominis ratio adducitur, quod fundis et lapidibus pugnarent, quæ tela feruntur, non tenentur. Sed Varro equites ferentarios memorat.

[z] *Tertium accensos*] Varie sumitur accensorum nomen. Quidam magistratibus ministrabant, atque ad eos acciebant, si qui privatim vocandi; quemadmodum præcones publica eorum jussa pronuntiabant. Sed in militaribus quoque munis accensorum duplex genus fuit. Sic enim primo vocabantur, qui adjutores dabantur centurionibus a tribuno militum; qui postea optiones appellati, ex quo centurionibus permissum, quem vellent sibi adjutorem seu succenturionem optare. Præterea accensi, de quibus nunc agimus, ii erant, quos Festus dicit ad censum legionum ascriptos: supplendis nempe legionibus, ut in locum demortuorum militum succederent; interim jaculis aut sagittis pugnaturi; quæ arma fere velitum fuere. Sed hi equitibus immixti: accensi defessis aliis procedebant, quod docet cap. 10. Noster.

[a] *In intervalla ordinum*] Viæ fuerunt patentes inter manipulos antesignanorum, sive spatia ad effugium comparata; ne, pulsis ac recedentibus primis, sequentes turbarentur impellerenturque.

[b] *Hastas*] Immo vero pila, quæ propria legionariorum missilia. Sed generali hastarum nomine pila quoque continentur.

[c] *Surrecta cuspide*] Vide cap. 10.

secus quam[4] vallo septa inhorreret acies, tenentes. Si apud principes quoque haud satis prospere esset pugnatum, a prima acie ad triarios sensim referebantur. Inde 'rem ad triarios redisse,' cum laboratur, proverbio increbruit. Triarii consurgentes, ubi in intervalla ordinum suorum principes et hastatos recepissent, extemplo compressis ordinibus velut claudebant vias; unoque continenti[5] agmine, jam nulla spe post relicta, in hostem incidebant.[6] Id erat formidolosissimum hosti, cum, velut victos insecuti, novam repente aciem exsurgentem auctam numero cernebant. Scribebantur autem quatuor fere legiones quinis millibus[7] peditum,[d] equitibus in singulas legiones trecenis. Alterum

hastas sub erecta cuspide.—4 Malebat J. F. Gronov. *ut haud secus quam.*—5 *Continente* Gronov. Doujat. Crevier.—6 '*Ed.* Gryph. *incedebant*, quod dignius est velut gravitate triariorum et justa pugna, non casu commissa.' Bauer.—7 'Vocibus transpositis legendum, *quatuor legiones quinis fere millibus*; quod etiam alii monuerunt. Klockius autem hanc verissimam conjec-

NOTÆ

Cuspis surrecta idem est quod erecta, a verbo surrigere, quod activum est, quemadmodum arrigere. Virg. 'tot surrigit aures.'

Surrecta] Vide ad lib. VII. c. 10. *J. Clericus.*

[d] *Quinis millibus peditum*] Hactenus quatuor millium legionem, pro Lipsii arbitrio instructam, facta inter Polybium et Livium ab eo varie discerptum comparatione, inspeximus. Sed Auctor ipse hoc loco quinque millium legiones a se descriptas profitetur; nec spectato more militiæ qui a Scipione servatus Punico bello 2. juxta Polybium, sed eo qui circa hujus cum Latinis belli tempora obtinebat ante annos ferme 130. Quo discrimine observato, nescio quid mihi in mentem venit, quod huic loco, servatis maxima ex parte Livii verbis, explicando, non pro certo proferam, verum eruditis hominibus offeram examinandum. Itaque, etsi et ante et post hoc bellum legiones quatuor circiter millium ut plurimum scriberentur, quia tamen ad quinque millium legionem respexit hic Noster, quidni, ampliato militum numero, manipulos etiam, ordines, ducesque multiplicatos credamus? Nam si quis vellit, non ordinum ducumque numerum auctum, sed plures unicuique ordini, sub unoquoque ductore, milites assignatos, is facile vel ex Tacito refelletur; apud quem, in quinque aut amplius militum legione (quales haud dubie Cæsaris, et sequenti ætate) pristinum in unoquoque ordine retentum numerum, liquet, sexagenorum nempe. Lib. quippe Annal. I. de seditione legionum inferioris ad Rhenum exercitus agens, 'repente lymphati,' inquit, 'districtis gladiis in centuriones invadunt.' Tum, 'prostratos verberibus mulcant, sexageni singulos, ut numerum centurionum adæquarent.' Unde

tantum ex Latino delectu * adjiciebatur, qui ea tempestate hostes erant Romanis, eodemque ordine instruxerant aci-

NOTÆ

est quod Lipsius coarguatur, qui, cum vulgo legatur apud Nostrum, *Ordo sexagenos milites, duos centuriones, vexillarium unum habebat*, recte quidem emendat, *et duos centurionem et vexillarium*; at in eo, ni fallor, hallucinatur, quod illud *et duos* ad *milites* refert; cum mea sententia referendum sit ad *centurionem et vexillarium*, deleto τῷ *unum*, quod videtur ex ultimis literis anterioris vocis *vexillarium* irrepsisse: qua ratione duo hi, quorum alter ductor, alter quasi ductor, extra numerum habebuntur. His ita constitutis, si uniculque ordini milites 60. attribuantur, duo in manipulo quolibet ordines efficient numerum 120. militum. Sic hastatorum manipuli quindecim (quot numerantur a Livio) peditum 1800. numerum dabunt. In quibus si per singulos manipulos viceni leviter armati computentur, (prout ponuntur ab Auctore,) fient leves 300. supererunt hastati gravis armaturæ 1500. principum deinde, qui omnes scutati, et gravis armaturæ, nullo admixto velite, quindecim manipuli reddent milites 1800. ita ut antepilani triginta manipulis suis impleant numerum 3600. peditum. Jam subsignatorum (qui generali nomine pilani et triarii) quindecim ordines numero cum Livio. Verum ex ejus narratione, tanquam intrusum, ac perperam iteratum, nomen *vexillum* expungo post Lipsium, propter evidentissimas rationes ex hoc ante adductas. Et in singulis hujus tertiæ classis ordinibus tres quidem partes admitto; sed cum Turnebo de primo tantum puto intelligendum quod subjicitur, *tribus ex vexillis constabat*; 180. *homines erant*: ubi Auctor custodite *homines* dixit, non milites, aut pedites; ut indicaret, hoc numero includi centuriones, signiferosque; milites autem 180. duntaxat fuisse. Pro eo ergo quod vulgo scribitur, insulse plane, meritoque rejicitur a Lipsio, ut vidimus, *Earum* (*partium* supplet idem Lips.) *unamquamque primum pilum vocabant*, rescribo levi mutatione, *Eorum* (nempe *ordinum*) *unus, quem primum pilum vocabant, tribus ex vexillis constabat*. Revera enim primus centurio triariorum primipilus proprie, sive primi pili centurio appellabatur. Itaque in primo ordine tertii hujus corporis, cui a triariis nomen, fuerunt, opinor, ex Livii mente, triarii proprie dicti 60. sub suo vexillo, rorarii totidem, atque accensi, sub vexillis quique suis. Verum hic ordo ceteris ejusdem tertii agminis ordinibus numerosior erat, quod in re trepida primus ad certandum consurgere deberet. Et in hoc toto agmine unum cuique velitum generi vexillum suffecisse, colligi ex Polybio potest, qui proprios ipsis duces nullos assignat, quia sparsim procurrendo dimicabant, et gravis armaturæ centurionibus inter præliandum parebant, prout cuique manipulo aut ordini applicabantur. Ceteros autem hujusce tertii corporis ordines, quamvis in tres partes, sive genera, distributi essent, non tamen receptum manipulorum numerum excessisse, suadet quod sæpius in hac re laudatus laudandusque Polybius affirmat, triariorum, qui præcipui in hoc agmine, minorem semper quam hastatorum, aut principum, numerum fuisse; ut, ne aucto quidem legionariorum reliquorum numero, ultra solitum sexcentorum numerum crescerent: a

em: nec vexilla cum vexillis tantum, universi hastati cum hastatis, principes cum principibus; sed centurio quoque cum centurione,[8] si ordines turbati non essent, concurrendum sibi esse sciebant. Duo primipili[f] ex utraque acie inter triarios erant: Romanus corpore haudquaquam satis validus, ceterum strenuus vir peritusque militiæ: Latinus viribus ingens bellatorque primus; notissimi inter se, quia pares semper ordines duxerant.[9] Romano, haud satis fidenti viribus, jam Romæ permissum erat ab consulibus, ut succenturionem sibi, quem vellet, legeret, qui tutaretur eum ab uno destinato hoste. Isque juvenis, in acie oblatus, ex centurione Latino victoriam tulit. Pugnatum est haud procul radicibus Vesuvii montis,[g] qua via ad Veserim[h] ferebat.

turam, ut solet, pro Mss. lectione venditat.' *Stroth.*—8 'Admodum arridet Gronovii conjectura, *centurio, quocum centurione.*' Stroth.—9 Vulg. *duxerunt.*

NOTÆ

quo adjunctos triariis sive rorarios, sive accensos, non abhorruisse, nemini non credibile, ut spero, videbitur. Sic in unaquaque tertia horum quatuordecim tertiæ classis ordinum parte erunt pedites 40. atque in his omnibus triarii 560. parique numero tum rorarii, tum accensi: in totum pedites diversi generis 1680. qui si cum 180. militibus primi ordinis conjungantur, efficient milites 1860. Hi vero adjecti ad 3600. antepilanos, dabunt servata Polybiana proportione, peditum 5460. legionem. Quæ tamen quinque millium non male dicitur a Nostro; siquidem, quam Lipsius quatuor millium appellat, ex ipsiusmet accurata computatione, minor 4340. non fuit. Quodsi admixti hastatis velites 300. dicantur ex rorariis accensisque, corpori triariorum insertis, detracti sub initium prælii, uti non improbabiliter dici possunt, jam legio hæc, quinque millenaria dicta, major non erit 5160. peditibus. Ex quibus adhuc nihil vetat deduci vicenos, ut indicatus a Polybio, tanquam perpetuus triariorum 600. numerus ad unguem servetur.

Quinis millibus] Immo hisce temporibus *quaternis*, ut recte Lipsius et Gronovius. *J. Clericus.*

[e] *Ex Latino delectu*] Sociorum, qui et ipsi suas in legiones distributi, par numerus erat peditum, equitum duplo, aliquando etiam triplo major.

[f] *Duo primipili*] Unus in uno quoque exercitu, duo in adversis duobus.

[g] *Vesuvii montis*] Mons Vesuvius, qui prius Vesevus, et Græcis posterioribus Βέσβιος, circa quem ager Phlegræus, ex Diod. l. IV. in Campania est, quæ nunc Terra Laboris, ad ortum Neapolitanæ civitatis: agris vineisque olim cultus excepto vertice; hodie sterilis ob crebra incendia, quæ flammas cineresque Ætnæ instar eructando identidem spargit.

9. Romani consules prius, quam educerent in aciem, immolaverunt. Decio caput jocinoris [10] a familiari parte[i] cæsum aruspex dicitur ostendisse; alioqui acceptam Diis hostiam esse: Manlium egregie litasse. 'Atqui bene habet,' inquit Decius, 'si ab collega litatum est.'[11] [k] Instructis, sicut ante dictum est, ordinibus, processere in aciem. Manlius dextro, Decius lævo cornu præerat. Primo utrimque æquis viribus, eodem ardore animorum gerebatur res: deinde ab lævo cornu hastati Romani, non ferentes impressionem Latinorum, se ad principes recepere. In hac trepidatione Decius consul M. Valerium magna voce inclamat: 'Deorum,' inquit, 'ope, Valeri, opus est. Agedum, pontifex publicus populi Romani, præi verba, quibus me pro legionibus devoveam.' Pontifex eum togam prætextam sumere jussit, et, velato capite, manu subter togam ad mentum exerta, super telum subjectum pedibus stantem sic dicere: 'Jane, Jupiter,[l] Mars pater, Quirine, Bellona, Lares, Divi Novensiles,[m] Dii Indigetes, Divi, quorum est

10 Al. *jectoris*.—11 Vet. lib. apud Sigon. *si ab collega prospere litatum est.*

NOTÆ

Itali vulgo vocant *Monte di Somma*, a proximo ejus nominis oppido: nostri veterem appellationem retinent, *Le Vesuve*.

[k] *Ad Veserim*] Castellum fuit aut oppidum sub Vesuvii montis radicibus, quo via publica ducebat ab urbe Capua. Auctor de Viris Illustribus fluvium facit, sed solus. Ex Nostro hic, et lib. x. itemque ex Cic. ac Valerio Max. perspicuum est loci nomen fuisse. Nec Capuam inter et Vesuvium amnis alius præter Clanim ac Sebethum Veteribus cognitos. Cluverius locat non procul eo loco ubi hodie *Somma*. Memoratur quidem Veteribus amnis Veresis, sed in Latio.

[i] *Caput jocinoris a familiari parte*] Verba sunt aruspicinæ, quæ jecur victimæ in duas partes dividebat, familiarem et hostilem: ut ex illa eventus suos, ex hac hostium fata colligerent. Caput autem initium fibrarum in jecore fuisse conjicit Turnebus l. xi. c. 27. Adv. Huc spectat illud Lucani l. i. 'Ecce videt capiti fibrarum increscere molem: Alterius capitis pars ægra et marcida pendet, Pars micat.'

[k] *Si ab collega litatum est*] Quid sibi voluit Sigonius, cum *prospere* inseruit, contra fidem meliorum codicum? quasi non ipsum per se litandi verbum prosperum sacrificium significaret: quod Græcis est καλλιερεῖν, ut Gron. notat.

[l] *Jane, Jupiter*] Ea formulam sese pro patria devovendi.

[m] *Divi Novensiles*] Romam a Sabi-

potestas nostrorum hostiumque, Diique Manes, vos precor, veneror, veniam peto feroque,[n] uti populo Romano Quiritium vim victoriamque prosperetis, hostesque populi Romani Quiritium terrore, formidine, morteque afficiatis. Sicut verbis nuncupavi, ita pro re publica Quiritium,[12 o] exercitu, legionibus, auxiliis populi Romani Quiritium, legiones auxiliaque hostium mecum Diis Manibus Tellurique devoveo.' Hæc ita precatus, lictores ire ad T. Manlium jubet, matureque collegæ se devotum pro exercitu nuntiare. Ipse, incinctus cinctu[13] Gabino,[p] armatus in equum insiluit, ac se in medios hostes immisit. Conspectus ab utraque acie aliquanto augustior humano visu,[14 q] sicut cœlo missus piaculum omnis Deorum iræ, qui pestem ab suis aversam in hostes ferret. Ita omnis terror pavorque cum illo latus signa primo[15] Latinorum turbavit; deinde in[16] totam pe-

—12 'Verba *populi Romani* post *re publica* excidisse suspicabatur Gron. Forte leg. *ita pro Rom. populo Quiritium*.' Rupert. Vid. Not. Var.—13 Conj. Rupert. *ritu* vel *cultu*.—14 Conj. J. F. Gronov. *visus*.—15 Conj. Ernest. *prima*.—16 Tò *in* forte delendum Bauer. *dein* pro *deinde in* conj. Schæf.

NOTÆ

nis deducti hi Novensiles, iisque a Tatio rege dicatæ ædes creduntur. Alii *Novensides* vocant, sive quod novem, sive quod nove inter Deos reliquos, iis postremum additi, sederent. Piso apud Arnob. novem Deos esse credit in Sabinis apud Trebiam constitutos. Granius Musas putat, ibidem. Varro Novensilium hæc nomina videtur edere, Laram, Vestam, Salutem, Fortem, Fortunam, Fidem; eodemque etiam referre Feroniam, Minervam, itemque Concordiam. Cornificius ex eo nominis rationem petit, quod novitatum sint præsides.

n *Feroque*] Sumitur *ferendi* verbum pro eo quod est, requirere ac postulare. Ut 'quid res, quid tempus, quid causa ferat, tu perspicies.' Cic. ad Famil. lib. ep. 7. idem in Pison. 'Ita existimabam tempora reip. ferre.' 'Veniam ferre,' est gratiam et beneficium poscere, vel certe habere: ut Decius ex quadam animi fiducia loqui videatur, quasi dicat gratiam hanc jam acceptam habeo.

o *Pro re p. Quiritium*] Putat Gronov. aliquid excidisse hac formulæ parte; legendumque hic etiam *pro rep. populi Rom. Quiritium*.

p *Cinctu Gabino*] Eo cinctu Romanos magistratus atque pontifices usos, cum belli causa sacris operarentur, antea observavi lib. v. cap. 46.

q *Augustior humano visu*] Gronov. vellet *augustior humano*, qua loquendi forma usi boni auctores, pro *augustior homine*: velut Ovid. II. Fast. 'Pulcher et humano major, trabeaque decorus Romulus:' aut saltem quoniam vox *visu* in optimis quibusque codicibus reperitur, potius duceret, *augustior humano visus*, id est, apparuit major.

nitus aciem pervasit. Evidentissimum id fuit, quod, quacumque equo invectus est, ibi, haud secus quam pestifero sidere icti, pavebant: ubi vero corruit obrutus telis, inde jam haud dubie consternatæ cohortes Latinorum fugam ac vastitatem late fecerunt.[r] Simul et Romani, exsolutis religione animis, velut tum primum signo dato coorti, pugnam integram ediderunt. Nam et rorarii procurrebant inter antepilanos, addiderantque vires hastatis ac principibus; et triarii, genu dextro innisi, nutum consulis ad consurgendum expectabant.

10. Procedente deinde certamine, cum aliis partibus multitudo superaret Latinorum, Manlius consul, audito eventu collegæ, cum, ut jus fasque erat, lacrymis non minus quam laudibus debitis prosecutus tam memorabilem mortem esset; paulisper addubitavit, an consurgendi jam triarii tempus esset: deinde, melius ratus integros eos ad ultimum discrimen servari, accensos ab novissima acie ante signa procedere[s] jubet. Qui ubi subiere, extemplo Latini, tanquam idem adversarii fecissent, triarios suos excitaverunt: qui aliquamdiu pugna atroci cum et semet ipsi fatigassent, et hastas aut præfregissent, aut hebetassent, pellerent vi tamen hostem, debellatum jam rati, perventumque ad extremam aciem; tum consul triariis, 'Consurgite nunc,' inquit, 'integri adversus fessos, memores patriæ parentumque et conjugum ac liberorum; memores consulis pro vestra victoria morte occumbentis.' Ubi triarii consurrexerunt integri, refulgentibus armis, nova ex improviso exorta acies, receptis in intervalla ordinum antepilanis, clamore sublato principia Latinorum perturbant.[d] Hastisque ora fodientes,[t] primo robore virorum

[d] *Turbarunt eos qui principes sive primi erant inter Latinos in pugna prosequenda.*

NOTÆ

[r] *Fugam ac vastitatem late fecerunt*] Ambigua phrasis: posset enim intelligi Latinos fugam et vastitatem intulisse Romanis, seu fugæ ac vastitatis causam eis dedisse: Cic. pro Do. sua: 'Quas iste tum cædes, quas lapidationes, quas fugas fecerit.' Contra tamen in fugam conjectos hostes, vastum ac desertum pugnæ locum reliquisse, vult Livius.

[s] *Ante signa procedere*] Per intervalla principum atque hastatorum.

cæso, per alios manipulos, velut inermes, prope intacti evasere; tantaque cæde perrupere cuneos,[u] ut vix quartam partem relinquerent hostium. Samnites quoque, sub radicibus montis procul instructi, præbuere terrorem Latinis. Ceterum inter omnes cives sociosque præcipuâ laus ejus belli penes consules fuit: quorum alter omnes minas periculaque ab Diis superis inferisque[x] in se unum vertit;[y] alter ea virtute eoque consilio in prælio fuit, ut facile convenerit inter Romanos Latinosque, qui ejus pugnæ memoriam posteris tradiderunt, utrius partis T. Manlius dux fuisset, ejus futuram haud dubie fuisse victoriam. Latini ex fuga se Minturnas[z] contulerunt. Castra secundum prælium capta, multique mortales ibi vivi oppressi,[a] maxime Campani. Decii corpus ne eo die inveniretur, nox quærentes oppressit.[c] Postero die inventum inter maximam hostium stragem, coopertum telis; funusque ei par morti, celebrante collega, factum est. Illud adjiciendum videtur, licere consuli dictatorique et prætori, cum legiones hostium devoveat,[b] non utique se,[c] sed quem velit[17] ex legione Ro-

[c] *Eos, qui Decii cadaver investigabant, nox prævenit; unde factum est, ne tunc repertum fuerit.*

NOTÆ

[t] *Hastisque ora fodientes*] Melius meo judicio in editione Becharii, *Hastatisque ora fodientes*: triarii scilicet Romani pilis ora fodiebant hastatorum Latinorum, qui primi oppositi.

[u] *Perrupere cuneos*] Cuneus proprie in militia est agmen ita instructum, ut, angustum in fronte, paulatim se pandat trigoni seu cunei forma, ut supra observatum. Alias rostrum et Græce ἔμβολον appellatur. Sed hic mallem *perrupere cuneo*. Est enim maxime idonea hæc ad perrumpendum hostem forma aciei, lib. II. c. 50. 'rupere cuneo viam.' Nisi forte generali nomine cuneos pro agminibus seu manipulis dixerit Liv.

[x] *Ab Diis superis inferisque*] Diis Manibus ita se devovebant, ut superorum iram averti a suis putarent.

[y] *In se unum vertit*] Eleganter Florus lib. IV. cap. 14. de hoc Decio: 'Diis Manibus se devovit, ut in confertissima se hostium tela jaculatus, novum ad victoriam iter sanguinis sui semita aperiret.'

[z] *Minturnas*] Vide infra lib. X. c. 21.

[a] *Multique mortales ibi vivi oppressi*] Multitudinem hostium indicat, qui, irruentibus in castra Romanis, dum alter alterum fugientes urgent, obruti turba interierunt.

[b] *Cum legiones hostium devoveat*] Id Romanis solenne, ut hostes devoverent, et voto quasi addicerent Diis inferis, aliquo e suis certæ morti devoto. Hujus devotionis formulam Macrobius refert l. III. Saturn. c. 9.

[c] *Non utique se*] Qui ergo Decius

mana scripta [18] civem,[d] devovere. Si is homo, qui devotus est, moritur, probe factum videri : ni moritur, tum signum septem pedes altum,[e] aut majus, in terram defodi, et piaculum hostiam [19] cædi.[f] Ubi illud signum defossum erit, eo magistratum Romanum escendere [20] fas non esse. Sin autem sese devovere volet, sicuti Decius devovit; ni moritur, neque suum, neque publicum divinum pure faciet,[g] qui sese devoverit. Vulcano arma sive cui alii Divo vovere [1] volet, sive hostia sive quo alio volet, jus est.[2] Telo, super quod stans consul precatus est, hostem potiri, fas non est: si potiatur, Marti suovetaurilibus [3 h] piaculum fieri.

11. Hæc, (etsi omnis divini humanique moris memoria abolevit,[4 i] nova peregrinaque omnia priscis ac patriis præ-

17 *Devoveant . . . velint* Gronov. Doujat. Crevier.—18 'Vox *scripta*, nisi corrupta, certe superflua est.' *Ernest.*—19 'Ita Mss. per appositionem, vel ἐκφάνσεως, pro vulg. *hostia*: nisi leg. *piaculo*, vel *in piaculum*, vel *piacularem*.' Rupert.—20 Quædam edd. *descendere*.—1 *Devovere* Gronov. Doujat. Crevier. —2 *Esto* Crevier.—3 Olim *solitaurilibus* legebatur.

NOTÆ

hic, ejusque exemplo filius se devovere? Scilicet quasi Deorum monitu, prout cap. 6. supra narratur.

[d] *Ex legione Romana scripta civem*] Alias, *scriptum*, non peregrinum ex legione Latina. Quod autem legionem scriptam designat, vult, opinor, tumultuarios sive subitarios milites excludi.

[e] *Signum septem pedes altum*] Per *signum* existimat Sigonius intelligi hominis ejus imaginem vera majorem, qui devotus, nec mortuus est. Mortem enim ejus, defosso simulacro, cæsaque hostia, suppleri putabant. Galli ejusmodi simulacra comburebant, cum humanæ victimæ deessent.

[f] *Piaculum hostiam* [*hostia*] *cædi*] Vult haud duble piaculum hostia cæsa fieri. Verum quid ni *piaculo hostiam cædi*, id est, ad piaculum, seu expiandi causa? Certe 'piaculum cædere,' non facile alibi, opinor, occurrit.

[g] *Neque . . . divinum pure faciet*] Hebræorum more immunda habebantur cadavera, eorumque tactu pollui homines censebantur: ut et terra cruore innocentis occisi. Sic apud Romanos funere pollui domus credebatur; quo spectat illud Poëtæ: 'Totamque incestat funere classem.' Idem in Devotis morti locum habebat: unde a quovis sacrificio, et re divina, sive privatim, sive publice faciendа arcebantur, nisi prævia expiatione.

[h] *Suovetaurilibus*] Immolatis sue, ove, tauro. Vide lib. I. cap. 44.

[i] *Memoria abolevit*] Non omnino improbabilis emendatio Tan. Fabri, qui legendum censet, *incuria abolevit*; et τὸ *memoria* natum esse ἐκ τοῦ *moris*: nilque certius putat. Sed tamen si *abolevit* ab abolesco ita accipias, ut exolevit, nihil erit quod ad correctionem confugias; mens quippe Auctoris hæc satis aperta erit: dum nova et externa priscis et patriis

ferendo,) haud ab re duxi, verbis quoque ipsis, ut tradita nuncupataque sunt, referre. Romanis post prælium demum factum Samnites venisse subsidio, expectato eventu pugnæ, apud quosdam auctores invenio. Latinis quoque ab Lavinio auxilium, dum deliberando terunt tempus,[k] victis demum ferri cœptum. Et, cum jam portis prima signa et pars agminis esset egressa, nuntio allato de clade Latinorum, cum conversis signis retro in urbem rediretur, prætorem eorum nomine Milionium dixisse ferunt, 'pro paulula via[l] magnam mercedem Romanis esse solvendam.' Qui Latinorum pugnæ superfuerant, multis itineribus dissipati, cum se in unum conglobassent, Vescia urbs[m] eis receptaculum fuit.[5] Ibi in consiliis Numisius imperator eorum, affirmando, 'communem vere Martem belli utramque aciem pari cæde prostravisse, victoriæque nomen tantum penes Romanos esse, ceteram pro victis fortunam et illos gerere:[f] funesta duo consulum prætoria, alterum parricidio filii, alterum consulis devoti cæde; trucidatum exercitum omnem; cæsos hastatos principesque; stragem et ante signa et post signa[n] factam;

f Ipsos quoque Romanos, quoad reliqua, (extra victoriæ unum titulum,) ea sorte esse, ut se tanquam victos habeant.

4 Legendum monet Tan. Faber *incuria abolevit*.—5 '*Vescia urbs eis receptaculum fuit*. Suspectum mihi τὸ *eis*: nec pejus erit si deleas, scribasque, *multis itineribus dissipatis*: quod tanquam ambiguum videntur mutasse. Nihil tamen ausim, antequam vetus aliqua accedat auctoritas.' *J. F. Gronov.*—

NOTÆ

præferuntur, factum esse ut memoria omnis divini humanique moris extincta, atque ad nihilum redacta fuerit. Sic apud Virgil. 'Tantique abolescet gratia facti.'

[k] *Dum deliberando terunt tempus*] Auxiliares e Lavinio.

[l] *Pro paulula via*] Pœnam scilicet gravioris servitutis sub Romanis subeundam esse; quod tantillum progressi essent animo ferendi Latinis adversus eos auxilii.

[m] *Vescia urbs*] Aurunconum, sive Ausonum oppidum fuit Vescia circa Lirim fluvium, et citra Massicum montem, qui nunc *Monte Marsico*. Inde ager Vescinus ad utramque Liris ripam, agrum Falernum ab ortu contingens. Longe diversus a Vestinis Samnii latius sumti populis. In eo agro fuit Sinuessa: cui urbs Vescia ad occasum, haud procul Minturnis.

[n] *Et ante signa et post signa*] Legionis signum aquila; manipulorum perticæ cum ligno transverso in mo-

triarios postremo rem restituisse. Latinorum etsi pariter accisæ copiæ sint, tamen supplemento vel Latium propius esse, vel Volscos, quam Romam. Itaque, si videatur eis, se, ex Latinis et ex Volscis populis juventute propere excita, rediturum infesto exercitu Capuam esse; Romanosque, nihil tum minus quam prælium expectantes, nec opinato adventu perculsurum.' Fallacibus literis circa Latium nomenque Volscum missis, quia, qui non interfuerant pugnæ, ad credendum temere faciliores erant, tumultuarius undique exercitus raptim conscriptus[6] convenit. Huic agmini Torquatus consul ad Trifanum [o] (inter Sinuessam [p] Minturnasque [q] is locus est) occurrit. Prius, quam castris locus caperetur, sarcinis utrimque in acervum conjectis, pugnatum debellatumque est. Adeo enim accisæ res sunt, ut consuli, victorem exercitum ad depopulandos agros eorum ducenti, dederent se omnes Latini, deditionemque eam Campani sequerentur. Latium Capuaque[7] agro mulctati. Latinus ager, Privernati addito agro, et Falernus,[r] qui populi Campani fuerat, usque ad Vulturnum [s] flumen, plebi Romanæ

6 'Verba *raptim conscriptus* forte glossatori debentur.' *Rupert.*—7 Vet. lib.

NOTÆ

dum fere crucis, adjecto supra ornamento aliquo. Equitibus vexilla sua, sive quadri ad hastas pannuli. Hæc in agmine anteibant, in prælio post primam aciem locabantur. Qui antecedebant aquilas, hastati, ni fallor, antesignani, et prosignani; qui sequebantur, triarii nempe, postsignani dicebantur.

[o] *Ad Trifanum*] Locus fuit, forte a tribus fanis, aut a trium Deorum fano dictus, in Auruncorum regione, quæ Volscos inter et Campanos media. Erat hic locus ultra Lirim, Sinuessæ quam Minturnis propior, eodem tractu quo urbs Vescia.

[p] *Inter Sinuessam*] Sinuessa, alias Sinope, in Ausonum finibus: nunc *Rocca di Mondragone*: Ducatus titulo clarum oppidum maritimum, in Terra Laboris. Notat hic Sigonius errorem, qui apud Diodorum lib. XVI. irrepsit: ubi dicuntur Latini et Campani a Romanis duce Manlio devicti ad Suessam; cum sit scribendum *ad Sinuessam*; nam Suessa a mari et loco pugnæ remotior.

[q] *Minturnasque*] Paulo supra Liris ostium fuere Minturnæ, paludibus suis notæ, ubi Marius delituit. Nunc ejus urbis vix vestigia supersunt, ad locum ubi Liris scapha trajicitur. Vulgo, *La Barca di Garigliano.*

[r] *Falernus*] In Auruncorum Campanorumque confinio a Massico monte, ad Vulturnum fluvium, fuit ager Falernus, fertilitate sua, et præsertim generoso vino, nobilis.

dividitur. Bina in Latino jugera, ita ut dodrantem[t] ex Privernati complerent,[u] data; terna in Falerno, quadrantibus etiam pro longinquitate[x] adjectis. Extra pœnam fuere Latinorum Laurentes Campanorumque equites,[s] quia non desciverant. Cum Laurentibus renovari fœdus jussum. Renovaturque ex eo quotannis post diem decimum[8] Latinarum.[y] Equitibus Campanis civitas data: monumento-

[s] *Inter Latinos incolæ oppidi Laurenti, inter Campanos soli equites ab ea multa immunes fuerunt.*

apud Sigon. *Latini Capuaque.*—8 Vet. lib. apud eund. *decimam.*

NOTÆ

[t] *Usque ad Vulturnum*] Vulturno flumini an ab urbe Vulturno, quæ post Capua, nomen inditum, an contra, parum constat. Oritur ex Apennino, in Samnitium finibus, supra Æserniam: hinc Allifas, Venafrum, inde, recepto Sabato, Casilinum Capuæ vicinum alluit; atque infra Vulturnum castellum, seu oppidum, Tyrrheno mari miscetur. Vul. *Volturno.*

[t] *Dodrantem*] Dodrans ex duodecim unciis, quibus constat libra Romana, novem continet, sive assis totius tres quartas partes.

[u] *Ex Privernati complerent*] Quæ hûic loco explanando Glareanus affert, eorum vix quicquam stare meo judicio potest. Neque enim colonos in Latium Campaniamve deductos Livius scribit, nec, si deducti essent, ita videntur assignari agri potuisse, ut viritim darentur jugera duo in Latinorum regione, dodrans vero in Privernate; nec denique ex agro Privernate acceptus quadrans dodrantem ex Latino acceptum explere facile potuit. Cum enim Privernum, Volscorum urbs, a proximis Latii veteris finibus non minus quindecim millibus passuum abesset, qui potuere quadrantes, qui duobus jugeribus deerant ex tam distantibus locis compleri? Complementum itaque, ex agro Privernate, non in singulorum portionibus intelligendum, ut unusquisque hic jugerum cum semisse, alibi dimidiatum jugerum (totius agri sui quadrantem) haberet: sed in portionibus integris eorum, quibus ager Latinus ad duo jugera capienda non sufficeret. Ita scilicet, ut si forte quaternis civium millibus agri hac in parte assignandi forent; ter milleni in Latinorum, milleni in Privernatium regione sua quisque duo jugera integra acceperint.

[x] *Pro longinquitate*] Quod longius ab urbe Roma distaret Falernus ager, quam Latinus: idcirco non tantum tria jugera in Falerno singulis assignata, pro binis in Latino; sed præterea quarta pars jugeri.

[y] *Post diem decimum Latinarum*] Feriæ Latinæ celebrabantur VII. Kalend. Maias, id est, 27. Aprilis, ex instituto Tarquinii Superbi, ut esset communis 50. Latii populorumque in fœdus receptorum mercatus, ubi annuatim sacris communibus fruerentur, ac simul epularentur. Qua de re Dionys. lib. IV. His feriis dies tantum unus a Tarquinio dicatus fuerat: alter eo pulso a populo additus; tertius ex Senatusconsulto ob reconciliatam plebem: deinde quartus quoque adjectus. An hic deci-

que ut esset, æneam tabulam in æde Castoris Romæ fixerunt. Vectigal quoque eis Campanus populus jussus pendere in singulos quotannis (fuere autem mille et sexcenti) denarios nummos quadringenos quinquagenos.[a]

12. Ita bello gesto, præmiis pœnaque pro cujusque merito persolutis, T. Manlius Romam rediit: cui venienti seniores tantum obviam exisse constat; juventutem, et tunc, et omni vita deinde, aversatam eum execratamque. Antiates in agrum Ostiensem, Ardeatem, Solonium[a] incursiones fecerunt. Manlius consul, quia ipse per valetudinem id bellum exequi nequierat, dictatorem L. Papirium Crassum, qui tum forte erat prætor, dixit: ab eo magister equitum L. Papirius Cursor dictus. Nihil memorabile adversus Antiates ab dictatore gestum est, cum aliquot menses stativa in agro Antiati habuisset. Anno insigni victoria de tot ac tam potentibus populis, ad hoc consulum alterius nobili morte, alterius sicut truci, ita claro ad memoriam, imperio, successere consules[*] Ti. Æmilius Mamercinus et Q. Publilius Philo; neque in similem materiam rerum, et ipsi aut suarum rerum, aut partium[b] in re publica magis, quam patriæ, me-

NOTÆ

mus renovandi cum Laurentibus fœderis dies a primo, an a postremo Feriarum numerandus sit, non satis explicat Livius.

[a] *Denarios nummos quadringenos quinquagenos*] Nondum signatum erat Romæ argentum. Forte apud Campanos jam tum in usu denarii: quorum, opinor, pretium Livius ad temporis sui rationem retulit: quo denarius sexdecim assibus semuncialibus æstimabatur, respondebatque fere drachmæ Atticæ: nec multum Regales Hispanicos pondere superabat, ut nostræ monetæ octo circiter asses pensaret. Hac ratione erit hæc summa 180. libris nostratibus haud multum inferior: sic mille sexcentis equitibus pendendæ fuerint a Campanis 288000. libræ annuæ. Glareanus in singulos equites nonnisi quadragenos quinos denarios imperatos in pluribus codicibus legi testatur, quod et Becharius sequitur. Qua ratione ad decimam partem redigetur summa illa annua. Sed ad unumquemque equitem exiguum quid subsidii ex ejusmodi vectigali redibit; vel si cum Budæo decem denarios pro singulis aureis hodierno pretio numeremus. Fiet enim equiti cuique pensio librarum viginti quinque cum tredecim assibus.

Denarios nummos 450.] Si denarii decem ex calculo Gronoviano confecerunt 3. florenos, summa erit 135. florenorum. *J. Clericus.*

[a] *Ostiensem, Ardeatem, Solonium*] Hæc omnia in Latio, vicinisve Rutulis: et alibi singula explicui.

[*] A. U. C. 414.

[b] *Suarum rerum, aut partium*] Æmi-

mores. Latinos, ob iram agri amissi rebellantes, in campis Fenectanis [9 c] fuderunt castrisque exuerunt. Ibi Publilio, cujus ductu auspicioque res gestæ erant, in deditionem accipiente Latinos populos, quorum ibi juventus cæsa erat, Æmilius ad Pedum [d] exercitum duxit. Pedanos tuebatur [10] Tiburs, Prænestinus Veliternusque populus: venerant et ab Lavinio [11] Antioque auxilia. Ubi cum prœliis quidem superior Romanus esset, ad urbem ipsam Pedum castraque sociorum populorum, quæ urbi adjuncta erant, integer labor restaret; bello infecto repente omisso, consul, quia collegæ decretum triumphum audivit, ipse quoque triumphi ante victoriam flagitator Romam rediit. Qua cupiditate offensis [12] Patribus, negantibusque, nisi Pedo capto aut dedito, triumphum, hinc alienatus ab senatu Æmilius seditiosis tribunatibus similem deinde consulatum gessit. Nam neque, quoad fuit consul, criminari apud populum Patres destitit, collega haudquaquam adversante, quia et ipse de plebe erat: (materiam autem præbebat criminibus ager in Latino Falernoque agro [13 e] maligne plebei divisus:) et, postquam senatus, finire imperium consulibus cupiens, dictato-

9 In VI. Mss. *Ferentanis*. Doujatius emend. *Ferentinis*, et Cluver. Ital. ant. c. 4. p. 965. *Pedanis*.—10 *Tuebantur* Gronov. Doujat. Crevier.—11 Alii legunt *Lanuvio*.—12 Vulg. *offensus*.—13 Malit J. F. Gronov. delere τὸ *agro*.

NOTÆ

lius nobilitatis, Publilius plebis partes amplexi; sui quisque commodi, potius quam publici studiosos se præbuerunt.

[c] *In campis Fenectanis*] Alias, *Senectanis*: utrumque sibi ignotum profitetur Glareanus. Cogitabam num legendum esset *Faustianis*, qui agri Falerni pars; aut *Fregellanis*, vel *Setinis*, qui in Volscis, et Priverno proximi: sed hæc loca extra Latium vetus, et nomina a *Fenectanis* sive *Senectanis* nimium differunt. *Ferentini* et regione et literis minus distant, si ab aqua et luco Ferentinæ, ubi Latinorum comitia habebantur, (de quibus lib. I. c. 31.) *campos Ferentinos* legeremus.

[d] *Ad Pedum*] Vide lib. II. c. 39.

[e] *Ager in Latino Falernoque agro*] Illud *agro* facile absque sensus dispendio abesse posse agnosco cum Gronovio et Fabro; sic enim dicitur 'in hostico,' et 'in Hernico;' et intelligitur *solo*, vel *agro*: quod eo magis hic valeret, quod agri nomen præcedit. Quia tamen fatente ipso Gron. neque veteres libri excludunt, et priore loco intelligitur pars illa agri, quæ cuique assignata; posteriore universum illorum populorum territorium nihil vetat retineri.

rem adversus rebellantes Latinos dici jussit, Æmilius, cujus tum fasces[14] erant,[f] collegam dictatorem dixit: ab eo magister equitum Junius Brutus[g] dictus. Dictatura popularis[15] et orationibus in Patres criminosis fuit, et quod tres leges secundissimas plebei, adversas nobilitati, tulit: unam, ut plebiscita omnes Quirites tenerent:[h] alteram, ut legum, quæ comitiis centuriatis ferrentur, ante initum suffragium Patres auctores fierent:[i] tertiam, ut alter utique ex plebe, cum eo ventum sit, ut utrumque plebeium consulem fieri liceret,[16][k] censor crearetur. Plus eo anno domi acceptum cladis ab consulibus ac dictatore, quam ex victoria eorum bellicisque rebus foris auctum imperium, Patres credebant.

13. Anno insequenti,* L. Furio Camillo, C. Mænio consulibus, quo insignitius[17] omissa res Æmilio, superioris

Vid. Not. Var.—14 Vet. lib. apud Sigon. *cui tum fasces.*—15 Legit Sigon. *Dictator popularis.*—16 Vid. Not. Var.

NOTÆ

[f] *Cujus tum fasces erant*] Lib. II. c. 1. dictum est, fasces sive secures, insignia imperii, penes unum e consulibus per vices fuisse ab ipso Bruti tempore.

Cujus tum fasces erant] Vicibus, nempe, consulibus præferebantur. Vide lib. II. c. 1. et infra l. IX. c. 8. et Henr. Dodwellum ad Acta Diurna senatus et populi, ubi sæpe mentio fit consulis penes quem erant fasces.

[g] *Junius Brutus*] Scæva cognomine, non a Bruto primo consule, ejusve ex stirpe; sed plebeius, ut et ceteri qui posthac eo nomine: quamvis M. Brutum Cic. per adulationem ab eo consule deducat.

[h] *Ut plebiscita omnes Quirites tenerent*] Quæ plebs sola per tribunum suum sciverat, ea solam plebem obstrictam initio tenebant: hinc discordiæ semina; quibus extinguendis cautum, ut ab omnibus civibus, nec minus a patriciis quam a plebeiis, ea servarentur. Id Livius Publilio Philoni dictatori de plebe nunc ascribit. Verum id jam antea sanxerat M. Horatius consul, sedandæ secessioni in Aventinum an. 303. ut vidimus lib. III. c. 95. Id nova lege firmavit postea Q. Hortensius dictator secessione in Janiculum an. 467.

[i] *Ante initum suffragium Patres auctores fierent*] Antea leges in populi comitiis latæ ita valebant, si accederet senatus auctoritas; unde apparebat senatum potiorem esse: nunc constitutum, ut auctoritas senatus legem præcederet, quam deinde populus jubere, aut rejicere posset.

[k] *Ut utrumque plebeium consulem fieri liceret*] De utroque consule plebeio lata lex an. 414. supra lib. VII. c. 42.

* A. U. C. 415.

anni consuli, exprobraretur, Pedum armis virisque et omni vi expugnandum ac delendum senatus fremit;[h] coactique novi consules, omnibus eam rem præverti,[i 18] proficiscuntur. Jam Latio is status erat rerum, ut neque bellum neque pacem pati possent. Ad bellum opes deerant: pacem ob agri ademti dolorem aspernabantur. Mediis consiliis standum videbatur, ut oppidis se tenerent; ne lacessitus Romanus causam belli haberet; et, si cujus oppidi obsidio nuntiata esset, undique ex omnibus populis auxilium obsessis ferretur. Neque tamen, nisi admodum a paucis populis, Pedani adjuti sunt. Tiburtes Prænestinique, quorum ager propior erat, Pedum pervenere. Aricinos Laviniosque [19] et Veliternos, Antiatibus Volscis se conjungentes, ad Asturæ flumen [m] Mænius, improviso adortus, fudit. Camillus ad Pedum cum Tiburtibus, maxime valido exercitu, majore mole,[k] quanquam æque prospero eventu, pugnat. Tumultum maxime repentina inter prælium eruptio oppidanorum fecit: in quos parte exercitus conversa, Camillus non compulit solum eos intra mœnia, sed eodem etiam die, cum ipsos auxiliaque eorum perculisset, oppidum scalis cepit. Placuit inde, jam majore conatu animoque ab unius expugnatione urbis ad perdomandum Latium victorem circumducere exercitum. Nec quievere ante,

[h] *Senatus censet cum fremitu.*
[i] *Hoc negotium anteponere ceteris omnibus.*
[k] *Vi atque apparatu majori.*

17 Vet. lib. apud Sigon. *insignius.*—18 Quærit Rupert. 'nonne legendum

NOTÆ

[l] *Laviniosque*] Cum antea esset, *Lanuvinosque*, ita ex Capitolinis lapidibus (ubi de triumpho Mænii) restituit Sigonius, qui plura inter *Lavinium* et *Lanuvium* discrimina observat: de quibus nos lib. I. c. 1.

[m] *Ad Asturæ flumen*] Non aliud huic fluvio nomen quærendum. *Sturas* corrupte quibusdam: aliis cum Satura palude confunditur. Volscorum agrum Pomtinum irrigat: a Verrugine, per Sucssam Pometiam, ac tres Tabernas influens in mare Tuscum sex fere millibus ultra Antium Promontorium. In ostio est insula, cum vico; ibique olim Cicero villam habuit: ubi a M. Antonii satellitibus est interfectus. Locus flavinsque nomen retinent in Campania Romana.

quam, expugnando aut in deditionem accipiendo singulas urbes, Latium omne subegere. Præsidiis inde dispositis per recepta oppida, Romam ad destinatum omnium consensu triumphum decessere. Additus triumpho honos, ut statuæ equestres eis, rara illa ætate res, in foro ponerentur. Prius, quam comitiis in insequentem annum consules rogarent, Camillus de Latinis populis ad senatum retulit, atque ita disseruit: ' Patres conscripti, quod bello armisque in Latio agendum fuit, id jam Deum benignitate ac virtute militum ad finem venit. Cæsi ad Pedum Asturamque sunt exercitus hostium; oppida Latina omnia, et Antium ex Volscis, aut vi capta, aut recepta in deditionem, præsidiis tenentur vestris. Reliqua consultatio est, quoniam rebellando sæpius nos solicitant, quonam modo perpetua pace quietos obtineamus. Dii immortales ita vos potentes hujus consilii fecerunt, ut, sit Latium deinde, an non sit, in vestra manu posuerint. Itaque pacem vobis, quod ad Latinos attinet, parare in perpetuum, vel sæviendo, vel ignoscendo, potestis. Vultis crudeliter consulere in deditos victosque? licet delere omne Latium, vastas inde solitudines facere, unde sociali egregio exercitu per multa bella magnaque sæpe usi estis. Vultis exemplo majorum augere rem Romanam, victos in civitatem accipiendo? materia crescendi per summam gloriam suppeditat. Certe id firmissimum longe imperium est, quo obedientes gaudent. Sed maturato opus est, quicquid statuere placet. Tot populos inter spem metumque suspensos animi habetis: et vestram itaque[20] de eis curam quam primum absolvi, et illorum animos, dum expectatione stupent, seu pœna, seu beneficio, præoccupari oportet. Nostrum[1] fuit efficere, ut omnium rerum vobis ad consulendum potestas esset: vestrum est decernere, quod optimum vobis reique publicæ sit.'

14. Principes senatus relationem consulis de summa rerum laudare; sed, cum aliorum causa alia esset, ita expe-

---

prævertere?'—19 Al. *Lanuvinosque.*—20 Quidam vett. libb. *utique.*—1 Addunt *enim* Gronov. Doujat. Crevier.

diri posse consilium, dicere, ut pro merito cujusque statueretur, si de singulis nominatim referrent populis. Relatum igitur de singulis decretumque. Lanuvinis[n] civitas data sacraque sua reddita cum eo, ut ædes lucusque Sospitæ Junonis communis Lanuvinis municipibus cum populo Romano esset. Aricini Nomentanique et Pedani eodem jure, quo Lanuvini, in civitatem accepti. Tusculanis servata civitas,[o] quam habebant; crimenque rebellionis a publica fraude in paucos auctores versum.[t] In Veliternos, veteres cives Romanos,[p] quod toties rebellassent, graviter sævitum: et muri dejecti, et senatus inde abductus, jussique trans Tiberim habitare:[q] ut ejus, qui cis Tiberim deprehensus esset, usque ad mille pondo[r] clarigatio esset,[s] nec prius,

[t] *Perduellionis crimen paucis auctoribus fuit imputatum, ne in publicum fraudi ac damno esset.*

NOTÆ

[n] *Lanuvinis*] De his et sequentibus populis aut oppidis dictum suis locis.

[o] *Tusculanis servata civitas*] Data eis civitas fuerat an. 375. ex Sigon. post Camilli tribunatum militum 6. Vide supra, lib. VI. cap. 26.

[p] *Veliternos, veteres cives Romanos*] Velitras coloni ab urbe missi fuerant an. 259. A. Virginio, T. Veturio coss. supra lib. II. cap. 31. Auctus biennio post eorum numerus, coss. T. Geganio, et P. Minucio; eod. lib. cap. 34.

[q] *Trans Tiberim habitare*] Exilii hoc genus fuit cum quadam infamiæ specie, ut observat Turn. lib. XXIV. Advers. cap. 43.

[r] *Usque ad mille pondo*] Æris mille libræ Romanq pondere quid sunt nisi mille asses æris gravis, nostro nunc pretio libræ Turonicæ fere 673. Sed non pauca exemplaria, pro *usque ad mille pondo*, habent *usque ad mille passuum:* quo notaretur spatium cis vel ad Tiberim, ultra quod versari Veliternis non licuerit: pecuniæ taxatione prætermissa, quasi re satis nota.

[s] *Clarigatio esset*] *Clarigandi* verbum proprie significat res clara voce repetere, et non redditis bellum indicere. Quo facto res corporaque hostium capere jus fasque est: *on a droit de représailles.* Hic autem *clarigatio* accipi videtur pro denuntiatione Veliternis facta, fore ut eos, ubicumque cis Tiberim reperti essent, comprehendere cuivis liceret, indicta mulcta mille pondo in comprehensos. Budæus posterioribus annotationibus in Pandectas, et Turneb. in Adv. nomine clarigationis intelligi ostendunt jus hominis prehendendi abducendique, quod ἀνδρολημψίαν Græci vocant. Hanc clarigationem plerique idem cum pignoratione esse volunt: alii pignorationem rerum, clarigationem magis personarum, prehensionem respicere; quæ tamen soluta pecunia seu pœna indicta cessaret: ita ut hæc ἀνδρολημψία sit respectu hominis capti; et nihilominus respectu redemtionis et solutæ pecuniæ pignoratio dici possit.

Clarigatio] Vox obscura a tempore Quintiliani, ut testatur Inst. lib. VII.

quam ære persoluto, is, qui cepisset, extra vincula captum haberet. In agrum senatorum [t] coloni missi: quibus ascriptis, speciem antiquæ frequentiæ Velitræ receperunt. Et Antium nova colonia [u] missa cum eo, ut Antiatibus permitteretur, si et ipsi ascribi coloni vellent.[m] Naves inde longæ abactæ, interdictumque mari Antiati populo est, et civitas data. Tiburtes Prænestinique agro mulctati, neque ob recens tantum rebellionis, commune cum aliis Latinis, crimen, sed quod, tædio imperii Romani, cum Gallis, gente efferata, arma quondam consociassent. Ceteris Latinis populis connubia commerciaque et concilia inter se ademerunt.[2 x] Campanis, equitum [3 y] honoris causa, quia [4] cum Latinis rebellare noluissent, Fundanisque [z] et Formianis,[a]

[m] *Hoc addito, ut liceret veteribus incolis, cum recentibus nomen dare, et in colonorum numerum referri.*

2 Conj. Rupert. *ademta.*—3 Vulg. *Campanis equitibus.* Vid. Not. Var.—4 'Al. *qui* pro *quia*; quod arridere potest coll. c. 11. extr. Sed malim ante *quia* inserere *et* cum Dukero, vel *ac*, ut duplex afferatur ratio, sensusque sit: et quia nunc cum Latinis ob iram amissi agri rebellare noluissent.' *Rupert.*

NOTÆ

cap. 2. Videtur hic esse denuntiatio clara voce facta, ne Tiberim transirent, sin minus mulctam mille pondo æris gravis solverent. *J. Clericus.*

[t] *In agrum senatorum*] Senatoribus Veliternis exulare jussis, eorum agri vacui, divisi civibus Rom. nunc tertium in eam coloniam missis.

[u] *Antium nova colonia*] Jam ab anno U. 286. deducta in hanc Volscorum urbem colonia fuerat, Tib. Æmilio. Q. Fabio coss. lib. III. cap. 1.

[x] *Connubia commerciaque et concilia inter se ademerunt*] Latinis interdici facile potuit ne concilia inter se haberent, quibus de totius Latii rebus in commune consultarent. At ne inter se commercium, id est, emendi vendendique invicem jus haberent vicini, qua ratione prohiberi potuerint, non satis capio: nisi commercii nomine intelligamus jus Romano more contrahendi, per nexum puta, mancipationem, stipulationem, aliaque Quiritium juris propria; quæ Latinorum aliquibus antea concessa cum civitate, nunc iisdem ademta in pœnam fuerint. Nec aliud de jure connubii ademto censuerim.

[y] *Campanis, equitum*] Jam dixerat his datam civitatem; nunc addit, sine suffragio.

[z] *Fundanisque*] In agro Aurunco-rum Cæcubo, inter Tarracinam et Formias, fluviosque Ufentem et Lirim, Fundi oppidum situm est via Appia; unde lacus Fundanus in mare se exonerans. Primus hic regni Neapolitani locus occurrit Roma Neapolin petentibus. Vulgo, *Fondi.*

[a] *Et Formianis*] Fundos inter et Minturnas, relicta ad dextram Caieta, se offerebant Formiæ, sive Hormiæ, et ipsæ in Auruncis, ubi fabulosus Læstrygonum rex Antiphates sedem habuisse scribitur ab Homero.

quod per fines eorum tuta pacataque semper fuisset via, civitas sine suffragio data.[b] Cumanos Suessulanosque[c] ejusdem juris conditionisque,[d] cujus Capuam, esse placuit. Naves Antiatium partim in navalia Romæ subductæ, partim incensæ, rostrisque earum suggestum, in foro exstructum, adornari placuit: Rostraque id templum appellatum.[e]

15. C. Sulpicio Longo, P. Ælio Pæto consulibus,[*] cum omnia non opes magis Romanæ,[5] quam beneficiis parta gratia bona pace obtineret,[a] inter Sidicinos Auruncosque[f]

[a] *Cum optabili pace cuncta tenerentur, non minus ex amore per beneficentiam comparato, quam ex populi Romani potentia.*

5 ' Mss. nonnulli *non opibus magis Romani;* qua lectione recepta nominativus *parta gratia* pro ablativo accipiendus esset. Porro pro *obtineret* in multis

NOTÆ

Eversa est hæc urbs a Saracenis, ejusque loco successit pagus elegans, nunc *Mola* dictus. Hinc Formiani colles, et Formianum Ciceronis nomen habuere.

[b] *Civitas sine suffragio data*] Civium Romanorum, qui extra urbem in municipiis coloniisve, duo genera erant: alii jure civium utebantur, nisi quod suffragium in comitiis non ferebant, præterquam si a magistratibus extra ordinem pro societate invitarentur: alii etiam jus suffragii habebant cum civitate. Hi ab urbanis hoc tantum differebant, quod cum in curias Romanas descripti non essent, comitiis curiatis interesse non poterant. Sed hæc comitia minoris momenti fuere, postquam invecta sunt a Servio Tullio centuriata. Cur autem curiis non ascriberentur, ea causa erat, quod municipalia domi suæ sacra habebant, quibus tenerentur; nec iis aliter cogerentur renuntiare, quam si Romam migrarent.

[c] *Cumanos Suessulanosque*] De Cumis cap. 41. lib. IV. de Suessula lib. VII. cap. 37.

[d] *Ejusdem juris conditionisque*] Id est, pro deditiis esse, et agro mulctari. Ita enim cum Capuæ *Incolis* actum supra capite 11.

[e] *Rostraque id templum appellatum*] Per metaphoram ob similitudinem cum rostris avium, in navi rostrum dicitur proræ pars prominentior, in cunei modum acuminata, ex ære aut ferro, vulgo apud nos *l'éperon:* quo genere armatæ naves 'rostratæ' appellantur. Ex rostris igitur et proris, quæ Antiatum navibus detractæ, suggestum in foro exstructum ornatumve Rostra vocarunt Romani. Ex hoc suggestu conciones ad populum habebantur a magistratibus: eoque in loco bene de rep. meritorum statuæ plerumque collocabantur. Fuere autem Rostra, alia vetera, ante curiam Hostiliam in comitio, quod a Palatii porta incipiebat, (de quibus hic,) alia nova, ad Palatii radices. Quia vero locus erat auguratus, idcirco templum dicitur, tum a Livio hic, tum a Cicerone in Vatin. 'in rostris, in illo,' inquam, 'augurato templo ac loco.'

[*] A. U. C. 416.

[f] *Sidicinos Auruncosque*] Vide infra cap. prox. ubi de Ausonibus.

bellum ortum. Auruncí, a T. Manlio consule in deditionem accepti,[g] nihil deinde moverant: eo petendi auxilii ab Romanis causa justior fuit. Sed prius, quam consules ab Urbe (jusserat enim senatus defendi Auruncos) exercitum educerent, fama affertur, Auruncos metu oppidum deseruisse,[h] profugosque cum conjugibus ac liberis Suessam communisse,[6] quæ nunc Aurunca appellata; mœnia antiqua eorum urbemque ab Sidicinis deletam. Ob ea infensus consulibus senatus, quorum cunctatione proditi socii essent, dictatorem dici jussit. Dictus C. Claudius Regillensis, magistrum equitum C. Claudium Hortatorem dixit. Religio inde injecta de dictatore; et, cum augures vitio creatum videri dixissent, dictator magisterque equitum se magistratu abdicarunt. Eo anno Minucia Vestalis, suspecta primo propter mundiorem justo cultum, insimulata deinde apud pontifices ab indice servo, cum decreto eorum jussa esset sacris abstinere, familiamque in potestate habere;[i] facto judicio, viva sub terram ad portam Collinam dextra via strata[7 k] defossa Scelerato campo.[l] Credo, ab incesto[8] id

est *obtinerent*, ut commodius etiam ad *opes* referatur.' *Stroth.*—6 Vet. lib. apud Sigon. *commeasse.*—7 'Pro *strata* Jac. Gronov. legendum esse censet, *Salaria*; prope portam enim Collinam fuisse viam Salariam.' *Doering.* Vid.

NOTÆ

[g] *In deditionem accepti*] Ante triennium.

[h] *Auruncos metu oppidum deseruisse*] Quod et quo loco illud Auruncorum oppidum fuerit, nec Livius aperit, nec facile est divinare. Conjectura eo fert, ut Aurunca dictum fuerit, quo nomine ab Ausone conditam fuisse urbem Festus scriptum reliquit. Videtur autem ea urbs Sidicinorum versus Teanum finibus proxima fuisse: cum, ea deserta, Suessam confugerint, velut in locum paulo, ni fallor, ab hostibus remotiorem, et Suessæ, quo confugerant, cognomen Auruncæ indiderint.

[i] *Familiamque in potestate habere*] 'De servis nulla quæstio est in domi-num nisi de incestu,' ex Cic. pro Mil. Sed et perduellionis causa quæstio de servis in dominum habebatur; ideoque Milo servos suos, post interfectum Clodium tribunum plebis, manumisit, ne torqueri possent jam cives effecti manumissione. Id ne a Minucia nunc fieret, jussa est servos in potestate retinere.

[k] *Dextra via strata*] Sigon. *stratam*, ut referatur ad *terram*; quod, ex Plutarcho, in Hypogæo, in quo defodiebantur Vestales, lectus stratus fuerit: sive potius, quod ubi est Hypogæum, ibi terra lapide, seu alio pavimento, sterni soleat; ut, cum opus fuerit, facilius aperiatur.

[l] *Scelerato campo*] Nominis ratio

ei loco nomen factum. Eodem anno Q. Publilius Philo prætor primum de plebe,[9] adversante Sulpicio consule, qui negabat, rationem ejus se habiturum, est factus; senatu, cum in summis imperiis id non obtinuisset,[m] minus in prætura tendente.[o] [10]

16. Insequens annus,[*] L. Papirio Crasso, K. Duilio consulibus, Ausonum[n] magis novo, quam magno bello fuit insignis. Ea gens Cales urbem[o] incolebat. Sidicinis finitimis arma conjunxerat; unoque prælio haud sane memo-

[*] *Qui aiebat se nomen ejus in comitiis prætoriis inter candidatos recepturum non esse; senatus autem, cum in majoribus magistratibus pervincere nequivisset, ne plebeiorum ratio haberetur, non admodum de prætura pugnavit, utpote minore magistratu.*

Not. Var.—8 Vet. lib. apud Sigon. *ab incestu.*—9 *Primus de plebe* Kreyssigius.—10 Vulg. *intendente.*

NOTÆ

perspicua est. *Sceleratus* enim non tantum pro flagitioso, sed pro nefario et impuro, aut etiam infausto sumitur: nec de hominibus modo, sed de rebus quoque dicitur: et sic Sceleratus campus, ut Sceleratus vicus, lib. I. cap. 46. et Porta scelerata, qua egressi trecenti Fabii adversus Veientes. Ovid. in Fastis, 'Porta vacat culpa, sed tamen omen habet.'

[m] *Cum in summis imperiis id non obtinuisset*] In consulatu, tribunatu militum consulari potestate, dictatura; ad quas dignitates, quæ summæ erant, et quibus inerat merum imperium, seu jus gladii, plebs jam admissa fuerat. Adde et censuram, paulo supra.

[*] A. U. C. 417.

[n] *Ausonum*] A Volscorum finibus ad fretum usque Siculum Italiam cis transque Apenninum tenuere vetustissimis temporibus Ausones, a quibus universa regio Ausonia dicta. Neque ab Ausone, Ulyssis et Calypsus filio, nomen, ut poëtæ volunt, mutuari potuere, utpote antiquiores bello Trojano, quemadmodum ex Dionys. constat: sed hi, ab Œnotris aut Iapygibus Apulia vicinoque omni tractu pulsi, in superiores regiones concessere, quæ post Campania et Samnium; inde ad Ufentem usque progressi, habitarunt inter hunc fluvium, qui post totus Volscorum fuit, et Linternum, qui Campanorum; ita ut postea angustioribus cis et ultra Lirim finibus inclusi, seu Opicorum seu Oscorum nomine, tandem in tres populos divisi fuisse videantur; Auruncos, qui ad mare; Sidicinos, et Ausones, proprie dictos, qui ambo in Mediterraneis, illi ad occasum, hi ad ortum coluerint. In Auruncis, præter Auruncam, Fundi, Caieta, Formiæ, Minturnæ, Sinuessa fuerunt: in Sidicinis, Teanum, Casinum, Atina, Fregellæ: Ausonum strictius sumtorum fuere Cales.

[o] *Cales urbem*] Teanum inter et Capuam urbs est Cales, ad septemtrionem Caliculæ montis, quo Calenus ager a Stellate disjungitur; nunc vulgo *Calvi*, Episcopatus titulo, in Terra Laboris.

rabili duorum populorum exercitus fusus, propinquitate urbium et ad fugam pronior, et in fuga ipsa tutior fuit. Nec tamen omissa ejus belli cura Patribus, quia toties jam Sidicini aut ipsi moverant bellum, aut moventibus auxilium tulerant, aut causa armorum fuerant. Itaque omni ope annisi sunt, ut maximum ea tempestate imperatorem M. Valerium Corvum consulem * quartum facerent. Collega additus Corvo M. Atilius Regulus: et, ne forte casu erraretur, petitum ab consulibus,[p] ut extra sortem Corvi [11] ea provincia esset. Exercitu victore a superioribus consulibus accepto, ad Cales, unde bellum ortum erat, profectus, cum hostes, ab superioris etiam certaminis memoria pavidos, clamore atque impetu primo fudisset, mœnia ipsa oppugnare est aggressus. Et militum quidem is erat ardor, ut jam inde cum scalis succedere ad muros vellent, evasurosque contenderent. Corvus, quia id arduum factu erat, labore militum potius, quam periculo, peragere inceptum voluit. Itaque aggerem[q] et vineas[r] egit, turresque muro admovit: quarum usum forte oblata opportunitas prævertit. Namque M. Fabius, captivus Romanus, cum, per negligentiam custodum festo die vinculis ruptis, per murum

11 ' Possis et *Corvo*.' Rupert.

NOTÆ

* A. U. C. 418.

[p] *Petitum ab consulibus*] Cum provincias sortiri, aut inter se comparare et convenire, consules soliti essent, uter utram administraret; nunc senatus ab his postulavit, ut sine sorte Valerius Corvus bellum Sidicinum gereret.

[q] *Aggerem*] Agger est ex lignis, lapidibus, aggestuque terræ exstructa moles, quam paulatim versus urbem obsessam promovebant et attollebant; ut ex alto pugnarent, turresque ibi, aut etiam tormenta, constituerent. *Une espèce de Cavalier, ou de Batterie.*

[r] *Et vineas*] Militaris hæc vinea, secundum Veget. est machina e lignis levioribus, alta pedibus octo, lata septem, longa sexdecim, cujus tectum duplici munitione, tabulatis cratibusque, contexitur. Latera quoque vimine sepiuntur, ne saxorum telorumque impetu penetrentur; extrinsecus autem, ne immisso concrementur incendio, crudis ac recentibus coriis vel centonibus operitur. Cum plures factæ fuerint, junguntur in ordinem; sub quibus subsidentes tuti ad subruenda murorum penetrant fundamenta. *C'étoit une espèce de Galerie.*

inter opera Romanorum, religata ad pinnam muri reste suspensus, manibus se demisisset, perpulit imperatorem, ut vino epulisque sopitos hostes aggrederetur. Nec majore certamine capti cum urbe Ausones sunt, quam acie fusi erant. Præda capta ingens est: præsidioque imposito Calibus reductæ Romam legiones. Consul ex senatus consulto triumphavit; et, ne Atilius expers gloriæ esset, jussi ambo consules adversus Sidicinos ducere exercitum. Dictatorem ante ex senatus consulto comitiorum habendorum causa dixerunt L. Æmilium Mamercinum. Is magistrum equitum Q. Publilium Philonem dixit. Dictatore comitia habente, consules creati sunt T. Veturius, Sp. Postumius.* Etsi belli pars cum Sidicinis restabat; tamen, ut beneficio prævenirent desiderium plebis, de colonia deducenda Cales retulerunt: factoque senatus consulto, ut duo millia quingenti homines eo scriberentur, triumviros coloniæ deducendæ agroque dividundo creaverunt K. Duilium, T. Quintium, M. Fabium.

17. Novi deinde consules, a veteribus exercitu accepto, ingressi hostium fines, populando usque ad mœnia atque urbem pervenerunt. Ibi, quia, ingenti exercitu comparato,[12] Sidicini et ipsi pro extrema spe dimicaturi enise videbantur, et Samnium fama erat conciri ad bellum; dictator ab consulibus ex auctoritate senatus dictus P. Cornelius Rufinus; magister equitum M. Antonius. Religio deinde incessit, vitio eos creatos; magistratuque se abdicaverunt: et, quia pestilentia insecuta est, velut omnibus eo vitio contactis auspiciis, res ad interregnum rediit. Ab interregno inito per quintum demum interregem M. Valerium Corvum creati consules A. Cornelius iterum[13]* et Cn. Domitius.*

12 ' Audeo asserere Livio, quod in unico est Florentino, *ingenti exercitu comparando*. Est enim quale lib. 1. 34. ' Officio obeundo,' et cap. 53. ' Præda dividenda,' et hujusmodi Ciceroni et Livio frequentissima.' *J. F. Gronov.*

NOTÆ

* A. U. C. 419.

* *A. Cornelius iterum*] Inter T. Veturii, Sp. Post. interque A. Corn. Cn. Domitii consulatus, vacuum consulibus annum Sigonius interponit an. 420. ut rationem habeat summæ

Tranquillis rebus, fama Gallici belli pro tumultu [14] valuit,[t] ut dictatorem dici placeret. Dictus M. Papirius Crassus, et magister equitum P. Valerius Publicola. A quibus cum delectus [15] intentius, quam adversus finitima bella, haberetur; exploratores missi attulerunt, quieta omnia apud Gallos esse. Samnium quoque jam alterum annum turbari novis consiliis suspectum erat. Eo ex agro Sidicino exercitus Romanus non est deductus.[p] Ceterum Samnites bellum Alexandri Epirensis in Lucanos traxit.[q] Qui duo populi adversus regem, exscensionem [16] a Pæsto facientem,[u] signis collatis pugnaverunt. Eo certamine superior Alex-

[p] *Idcirco revocatæ non sunt copiæ ex Sidicinorum regione.*
[q] *Impulit Samnites ut in Lucaniam proficiscerentur.*

—13 Vulg. *L. Cornelius iterum.*—14 'Illud *pro tumultu* glossema puto: nam vulgo dicebant, 'tumultus Gallicus.' Et res notissima est. Itaque ejiciendum arbitror *totum* illud *pro tumultu.*' Tan. Faber.—15 '*Dum delectus.* Sic quidem jam et Modiana ed. Sed vetustiores et scripti, *cum delectus:* alioqui *dum habetur* fuisset dicendum.' *J. F. Gronov.*—16 Quidam conj. *excursionem*, vel *ad Pæstum.* Vid. Not. Var.

NOTÆ

annorum in Capitolinis tabulis (quas sequitur) institutæ. Pighius eo anno consules fuisse conjicit L. Papirium Cursorem, et C. Pætelium Libonem, quorum secundi postea consulatus numerantur, nulla primi eorum consulatus habita alibi mentione.

* A. U. C. 421.

[t] *Pro tumultu valuit*] Cur illud, *pro tumultu*, glossema Tan. Fabro visum sit, non equidem video. Vult enim Auctor solam tumultus Gallici famam veri tumultus loco fuisse; eaque de causa, tanquam Gallis bellum revera movendis, creatum dictatorem.

[u] *Excensionem a Pæsto facientem*] Quando sic scriptum in omnibus libris veteribus, nihil attinet cum Sigonio legere *excursionem* pro *exscensione*; aut *ad Pæstum* pro *a Pæsto*; quicquid contra nitatur Faber, qui pro nugis habet vulgatam lectionem, interrogatque quid sit *excendere a Pæsto.* Est enim, ut optime Gronov. explicat, *exscensionem ab Pæsto facere*, descendere e navibus in Lucaniam ea parte ubi Pæstum. Id magis mirum, cur Alexander, a Tarentinis vocatus, non statim, superato Bradano, in Lucaniam terrestri itinere impressionem fecerit, prætuleritque longam per fretum Siculum navigationem; nisi improvisus supervenire voluit imparatis. Hic Alexandro isti annus est Italicæ expeditionis ferme 7.

A Pæsto] Pæstum, Græcis Posidonia, Paterculo Neptunia, (est enim Ποσειδὼν Neptunus,) oppidum est a Sybaritis conditum ad sinum qui inde Pæstanus, nunc *Golfo di Salerno*, sexto milliari ultra ostia Silari. Id Lucani postea occuparunt. Biferis rosariis nobilis locus: nomen adhuc servat. Vulgo *Pesti* in principatu ulteriori, Neapolitani regni provincia; sed in formam vici redactus, ex quo Saraceni excidere.

ander, incertum qua fide culturus, si perinde cetera processissent, pacem cum Romanis fecit.[r] Eodem anno census actus, novique cives censi.[x] Tribus propter eos additæ Mæcia[y] et Scaptia:[z] censores addiderunt Q. Publilius Philo, Sp. Postumius. Romani facti Acerrani,[a] lege ab L. Papirio prætore lata, qua civitas sine suffragio data. Hæc eo anno domi militiæque gesta.

18. Fœdus insequens annus[*] seu intemperie cœli, seu humana fraude fuit, M. Claudio Marcello, C. Valerio[17] consulibus. Flaccum Potitumque[b] varie in annalibus cognomen consulis invenio: ceterum, in eo, parvi refert, quid veri sit. Illud pervelim, (nec omnes auctores sunt,)[s] proditum falso esse, venenis absumtos, quorum mors infamem annum pestilentia fecerit. Sicut proditur tamen res, ne cui auctorum fidem abrogaverim, exponenda est. Cum primores civitatis similibus morbis eodemque ferme omnes eventu morerentur; ancilla quædam ad Q. Fabium Maximum[18] ædilem curulem,[c] indicaturam se causam publi-

[r] *Fœdus iniit cum populo Romano Alexander Epirota: quod quam religiose servaturus fuisset, si ejus expeditio in reliquis pari fortuna successisset, valde dubium.*

[s] *Neque enim scriptores cuncti ita tradunt.*

17 Vulg. *T. Valerio.*—18 'Q. *Fabium Maximum:* quod cognomen vel per prolepsin adjectum, (v. IX. 46. extr. et ad III. 51. 3.) vel spurium, vel in

NOTÆ

[x] *Novique cives censi*] Lanuvini puta, Aricini, Nomentani, Pedani, quibus nuper data civitas.

[y] *Mæcia*] Hæc 28. tribus a castro Mæcio non procul Lanuvio dicta putatur.

[z] *Et Scaptia*] Tribus 29. ab urbe, ejus nominis in Latio, cujus meminit Plinius, et quam Pedani incolebant, auctore Festo. Fuit igitur haud procul Pedo: et ex conjectura Cluver. eo loco ubi nunc vicus *Paserano*, inter Tibur et Prænestе. Kircherus eo loco ponit ubi hodie villa Strossiorum, vulgo *Longhezza*, proxima Anieni cernitur, quatuor a Pedo milliaribus.

[a] *Acerrani*] Hi Acerrani, quibus nunc data civitas Romana, dicti ab oppido Acerris, quæ Græcis Ἄχερραι, ad Clanium seu Liternum fluvium in Campania, inter Capuam et Nolam. Hodie quoque *Acerra*, aut, ut vulgus pronuntiat, *Cerra*.

[*] A. U. C. 428.

[b] *Flaccum Potitumque*] *Valerium Flaccum* edit Orosius: utrumque cognomen Sigonius retinuit, ut Potito, quod est vetus Valeriæ gentis cognomen, novum Flacci additum videatur.

[c] *Ad Q. Fabium Maximum ædilem*

cæ pestis, professa est, si ab eo fides sibi data esset, haud futurum noxæ indicium. Fabius confestim rem ad consules, consules ad senatum referunt: consensuque ordinis fides indici data. Tum patefactum, muliebri fraude civitatem premi, matronasque ea venena coquere; et, si sequi extemplo velint, manifesto deprehendi posse. Secuti indicem, et coquentes quasdam medicamenta, et recondita[19] alia,[d] invenerunt. Quibus in forum delatis, et ad viginti matronis,[20] apud quas deprehensa erant, per viatorem accitis, duæ ex eis, Cornelia ac Sergia, patriciæ utraque gentis, cum ea medicamenta salubria esse contenderent, ab confutante indice bibere jussæ, ut sc fals m commentam arguerent; spatio ad colloquendum sumto, cum, summoto populo, in conspectu omnium rem ad ceteras retulissent; haud abnuentibus et illis bibere, epoto medicamento, suamet ipsæ fraude omnes interierunt. Comprehensæ extemplo earum comites magnum numerum matronarum indicaverunt: ex quibus ad centum septuaginta damnatæ. Neque de veneficiis ante eam diem Romæ quæsitum est. Prodigii ea res loco habita, captisque magis mentibus, quam conscleratis, similis visa.' Itaque, memoria ex annalibus

[c] *Creditaque est convenire animis potius a ratione alienatis, atque in dementiam lapsis, quam consulto flagitium ausis.*

Rullianum mutandum est.' *Rupert.*—19 Legit Faber *conditanea.*—20 '*Et a XXX. matr.* Rott. sed primum *X.* deletum. Voss. 1. et Helm. *et a viginti:* alter, *et ad viginti matronis.* Sic et Flor. immo et veteres editi. Recte. Suetonius Julio c. 20. 'Agrum Campanum divisit extra sortem ad viginti millibus civium.'' *J. F. Gronov.*

NOTÆ

curulem] Nondum quidem Maximi cognomen acceperat Fabius, et Valerius Max. l. II. c. 2. eum Rutilianum vocat in dictatura Papirii. Verum idem hic erat qui Maximi titulo postea notus fuit, indito in censura post annum abhinc 27. Dictus ergo nunc Maximus κατὰ πρόληψιν.

[d] *Medicamenta, et recondita alia*] Legit Tan. Faber *conditanea.* Quid est enim, inquit, 'coquere reconditas?' quasi vero *recondita* apud Livium eadem sint cum iis quæ coquebantur; ac non diserte *alia recondita* dicantur, videlicet jam antea cocta. Nihil igitur attinebat, ex eo, quod 'conditaneam uvam' dixerat Varro, etiam *conditanei* nomen ad venenum trahere.

repetita, in secessionibus quondam plebis[e] clavum ab dictatore fixum, alienatasque discordia mentes hominum eo piaculo compotes sui feciasse, dictatorem clavi figendi causa creari placuit. Creatus Cn. Quintilius magistrum equitum L. Valerium dixit: qui, fixo clavo, magistratu se abdicaverunt.

19. Creati consules[e]† L. Papirius Crassus iterum, L. Plautius Venno.[1 f] Cujus principio anni legati ex Volscis Fabraterni[g] et Lucani[a h] Romam venerunt, orantes, ut in fidem

1 Vulg. *L. Plautius Venox.*—2 *Arcani* pro *Lucani* conj. Cluver. et *Polus-*

NOTÆ

[e] *In secessionibus quondam plebis*] Nunc primum ab Auctore mentio hujusce moris fit clavi figendi in his secessionibus. Pestilentiæ sedandæ id usurpatum scripsit l. VII. c. 3. ut Glar. observat et Sigon.

[e] *Creati consules*] Deest ante hosce par consulum L. Papirius Sp. F. et C. Pœtilius C. F. ut probavit Henr. Dodwellus Diss. 10. de Cyclis n. 78. et 79. *J. Clericus.*

† A. U. C. 423.

[f] *L. Plautius Venno*] Scribendum *Venno*, non *Venox*, ex ejusdem secundo consulatu Capitolino Sigonius notat; additque eum, qui Venox est dictus, et Cali prænomen tulit, multis post annis in censura id cognomen invenisse. Esse autem duo cognomina diversa, *Venno* et *Venox*, utrumque Plautiorum.

[g] *Fabraterni*] Alias *Sidicini*. Est autem Fabrateria Volscorum oppidum via Latina, ad Trerum fluvium, qui paulo infra influit in Liris. Hodie *Falvaterra* in finibus Campaniæ Romanæ, versus regnum Neapolitanum. Plinius Fabraternos duplices facit, lib. III. c. 5. veteres et novos. Sed, quod in agro Falerno iacat, fallor, aut ultra verum fines hujus agri producit.

[a h] *Et Lucani*] Suspectum hic Sigonio Lucanorum nomen; tum quod Lucani nec ex Volscis fuerint, nec Volscis vicini; tum quod per se satis validi, nec a Samnitibus quicquam timere potuerint, cum quibus et pugnaverant paulo antea contra Epiri regem: denique quod quinto post anno, cum dicuntur Lucani et Appuli in fidem venisse, addit Livius 'quibus gentibus nihil ad eam diem cum Romano populo fuerat,' infra c. 25. Reponit ad hæc Gronov. componi a Sigonio quæ dividenda sunt. Ad Fabraternos enim tantum referri illud, *ex Volscis:* non ad Lucanos, quorum legati quidem Romam venerint, sed seorsim, non ex Volscis. Mutari præterea parvis momentis gentium fortunam. Quod vero nihil antea illis fuerit cum populo Romano, de bellis ac dissidiis accipiendum esse: qualia inter illos nulla intercesserant. Ceterum, accepto per legatos in Samnium missos beneficio, gratiam deinde retulisse. Verum nihil horum objici posset, si ex conjectura Alb. Rubenii, quam Gronov. indicat, pro *Lucani* scriberentur *Polusceni*. Fuit enim Polusca Volscorum oppidum, cujus Nostor meminit lib. II. c. 39. et Dionys. lib. VIII.

reciperentur. Si a Samnitium armis defensi essent, se sub imperio populi Romani fideliter atque obedienter futuros. Missi tum ab senatu legati, denuntiatumque Samnitibus, ut[3] eorum populorum finibus vim abstinerent. Valuitque ea legatio, non tam quia pacem volebant Samnites, quam quia nondum parati erant ad bellum. Eodem anno Privernas bellum initum: cujus socii Fundani, dux etiam fuit Fundanus, Vitruvius Vaccus; vir non domi solum, sed etiam Romæ, clarus. Ædes fuere in Palatio ejus,[a] quæ Vacci prata,[i] diruto ædificio publicatoque solo, appellata. Adversus hunc, vastantem effuse Setinum Norbanumque et Coranum agrum, L. Papirius profectus, haud procul castris ejus consedit. Vitruvio nec, ut vallo se teneret adversus validiorem hostem, sana[4] constare mens,[k] nec, ut longius a castris dimicaret, animus suppetere. Vix tota extra portam castrorum explicata acie, fugam magis retro, quam prælium aut hostem, spectante milite, sine consilio, sine audacia depugnat: et ut levi momento nec ambigue est victus, ita, brevitate ipsa loci facilique receptu in tam propinqua castra, haud ægre militem a multa cæde est tutatus: nec fere quisquam in ipso certamine, pauci in turba fugæ extremæ, cum in castra ruerent, cæsi; primisque tenebris Privernum inde petitum agmine trepido, ut muris potius, quam vallo, sese tutarentur. A Priverno Plautius alter consul, pervastatis passim agris, prædaque abacta, in agrum Fundanum exercitum inducit. Ingredienti fines se-

[a] *Domus illi Romæ fuit in monte Palatino.*

cani Rubenius. Vid. Not. Var.—3 *Ut* del. Gronov. 1679.—4 *Sane* vet. lib.

NOTÆ

[i] *In Palatio ejus, quæ Vacci prata*] Num potius, *Ædes fuere in Palatio; ejusque Vacci Prata diruto ædificio, publicatoque solo, appellata?* Constructio certe illa mihi haud satis arridet, *Ædes fuere in Palatio ejus:* et *ejus* has ædes fuisse satis ex ante et post dictis intelligitur.

[k] *Sana constare mens*] Sigonius ex suo non optimo codice *sane*. Credidit haud dubie, sufficere si diceretur, aut *sana esse*, aut *constare mens*. Sed utrumque recte conjungitur, et firmat Gronovius, præsertim ex Ovid. VIII. Metam. 'Vix sua, vix sanus virgo Nisæia mentis Compos erat.'

natus Fundanorum occurrit: 'negant, se pro Vitruvio sectamque ejus secutis precatum venisse, sed pro Fundano populo; quem extra culpam belli esse, ipsum Vitruvium judicasse,[5] cum receptaculum fugæ Privernum habuerit, non patriam Fundos. Priverni igitur hostes populi Romani quærendos persequendosque esse, qui simul a Fundanis ac Romanis, utriusque patriæ immemores, defecerint. Fundanis pacem esse[6] et animos[l] Romanos, et gratam memoriam acceptæ civitatis. Orare se consulem, ut bellum ab innoxio populo abstineat: agros, urbem, corpora ipsorum, conjugumque ac liberorum suorum, in potestate populi Romani esse futuraque.' Collaudatis Fundanis, consul, literisque Romam missis, in officio Fundanos esse, ad Privernum flexit iter. Prius animadversum in eos, qui capita conjurationis fuerant, a consule scribit Claudius: ad trecentos quinquaginta ex conjuratis vinctos Romam missos; eamque deditionem ab senatu non acceptam, quod egentium atque humilium pœna defungi velle Fundanum populum censuerint.

20. Privernum duobus consularibus exercitibus cum obsideretur, alter consul comitiorum causa Romam revocatus. Carceres eo anno[m] in circo[n] primum statuti.

apud Sigon.—5 Al. *indicasse*.—6 Vet. lib. apud Sigon. *Fundis*. Legendum monet Tan. Faber *Fundanis autem esse*.

NOTÆ

[l] *Fundanis pacem esse, et animos*] Audacter suo more Tan. Faber, nullo codice laudato, sive scripto, sive typis edito, istud, ait, *pacem* nihil est. Lege, *Fundanis autem esse* (sine interpunctione omni,) *et animos Romanos, &c.* Quid tamen est, cur improbet *pacem*? Annon *Fundanis pacem esse* Latine dicitur, id est, Fundanos pacem colere? Annon huic loco maxime convenit ea Senatus Fundani contestatio? De Fundis oppido antea, et de Priverno, ceterisque locis hic memoratis.

[m] *Carceres eo anno*] Servius ab arcendo carcerem deducit: additque, quando locum, in quo servantur noxii, significamus, carcerem tantum dici numero singulari: carceres autem numero plurali, unde erumpunt quadrigæ: nisi quod poëtæ plerumque numero singulari usurpant. Hos carceres sic describit Varro lib. IV. de Ling. Lat. 'In circo primo' (id est, initio circi) 'unde mittuntur equi, carceres dicuntur.' Deinde 'carceres dicti, quod coërcentur equi, ne inde exeant, antequam magistratus signum misit.'

[n] *In circo*] Circus est locus ubi

Nondum perfunctos cura Privernatis belli tumultus Gallici fama atrox invasit, haud ferme unquam neglecta Patribus. Extemplo igitur consules novi,[o] L. Æmilius Mamercinus et C. Plautius, eo ipso die, Kalendis Quintilibus,[o] quo magistratum[7] inierunt, comparare inter se provincias jussi; et Mamercinus, cui Gallicum bellum evenerat, scribere exercitum sine ulla vacationis venia. Quin opificum quoque vulgus et sellularii,[p] minime militiæ idoneum genus, exciti dicuntur; Veiosque ingens exercitus contractus, ut inde obviam Gallis iretur. Longius discedi, ne alio itinere hostis falleret ad Urbem incedens, non placuit. Paucos deinde post dies, satis explorata temporis ejus quiete, a Gallis[r] Privernum omnis conversa vis. Duplex inde fama est: alii vi captam urbem, Vitruviumque vivum in potestatem venisse; alii, priusquam ultima adhiberetur vis, ipsos se in deditionem[8] consulis, caduceum præferentes, permisisse,[q] auctores sunt, Vitruviumque ab suis traditum. Se-

[r] *Cum constaret eo tempore nihil moveri a Gallis.*

7 *Magistratus* Gronov. Doujat.—8 '*In ditionem*, h. e. potestatem, conj. Gron. quod et ego malim. Sed multa tum loca corrigenda: VII. 16. 3. IX. 43. 5. XXIII. 15. 1. XXVI. 21. 8. XXVIII. 23. 4. XXIX. 3. 1. XXXII. 16. 7. XXXIII. 20. 37. XXXIV. 20. XXXVI. 40. XL. 41. Cæs. B. G. I. 28. VI. 3. al.' *Rupert.*

NOTÆ

ludi equestres fiunt: sic dictus, ex eodem Varrone, quod circum spectaculis ædificatus sit: et quod ibi circum metas fertur pompa, et equi currunt.

[o] A. U. C. 424.

[o] *Kalendis Quintilibus*] Primo Julii tunc magistratum ineibant: antea sextili, ut ad consulatum Sp. Servilii, A. Virginii an. 276. observat Dionys. lib. IX.

[p] *Sellularii*] Viliores sunt opifices, qui sedentes in sellulis opus faciunt: cujusmodi sordidas artes profiteri Romani cives priscis temporibus vetabantur, teste Halicarn. non semel: quod cum corpora non exercerent, minus idonei ad bellum efficerentur.

[q] *Se in deditionem consulis permisisse*] Mavult Gronov. *in ditionem*, id est, in potestatem. Ego malim *Consuli, caduceum præferentes, permisisse*: verum *in deditionem*: neque enim *in ditionem* consulis veniebant, sed populi Romani.

Caduceum præferentes] Usum caducei ab Ægyptiis arcessere videtur Macrobius Saturn. lib. I. c. 19. qui eum Mercurio tribuerunt. Baculus est, quem dracones conjuncti atque in nodum convoluti ambiunt; ornatusque alis a capulo nascentibus. Adjicit Plinius lib. XXIX. c. 3. complexum anguium, et efferatorum concordiam, causam videri esse, quare exteræ gentes caduceum in pacis ar-

natus, de Vitruvio Privernatibusque consultus, consulem Plautium, dirutis Priverni muris, præsidioque valido imposito, ad triumphum arcessit; Vitruvium in carcerem asservari jussit, quoad consul redisset; tum verberatum necari. Ædes ejus, quæ essent in Palatio, diruendas, bona Semoni Sanco[r] censuerunt consecranda: quodque æris ex eis redactum est, ex eo ænei orbes facti, positi in sacello Sanci versus[9] ædem Quirini. De senatu Privernate ita decretum, ut, qui senator Priverni post defectionem ab Romanis mansisset, trans Tiberim lege eadem, qua Veliterni, habitaret. His ita decretis, usque ad triumphum Plautii silentium de Privernatibus fuit: post triumphum consul, necato Vitruvio sociisque ejus noxæ, apud satiatos jam suppliciis nocentium tutam mentionem de Privernatibus ratus, 'Quoniam auctores defectionis,' inquit, 'meritas pœnas et ab Diis immortalibus et a vobis habent, Patres conscripti, quid placet de innoxia multitudine fieri? Equidem, etsi meæ partes exquirendæ magis sententiæ, quam dandæ sunt, tamen, cum videam, Privernates vicinos Samnitibus esse, unde nunc nobis incertissima pax est, quam minimum irarum inter nos illosque relinqui velim.'

21. Cum ipsa per se res anceps esset, prout cujusque

—9 *Adversus* Crevier. Edd. antiqui, et plerique Mss.

NOTÆ

gumentis, circumdata effigie anguium, fecerint. Neque enim cristatos esse in caduceo mos est: quia scilicet crista galearum ornamentum est, belliique potius quam pacis indicium. Caduceo muniti caduceatores seu legati, qui pacis causa mittuntur, jure gentium tuti habentur atque inviolabiles.

[r] *Semoni Sanco*] Semones, quasi semihomines, sunt heroës, sive semidei, ex hominibus in Deorum numerum relati. Qui Sancus, sive Sangus a Sabinis, a Romanis Sanctus appellabatur. Hunc D. August. Janum interpretatur. Alii Herculem putant. Dionysius lib. IV. templum Jovis fidei præsidis Romæ fuisse ait, quem ipsi Sangum dicerent. Erit ergo Dius, seu Medius Fidius. In 7. regione Urbis, ex descriptione Augusti, fuit sacellum genii Sangi, templum novum Quirini. De hoc sacello hic loqui Livium verisimile est.

Semoni Sanco] Herculem sic dictum a Sabinis, ex Ovidio aliisque veteribus notum, qua de re vide Lil. Greg. Giraldum. Consecratio autem hæc sita fuit in æneis orbibus, in ejus templis suspendendis, ut se-

ingenium erat, atrocius mitiusve suadentibus; tum incertiora omnia unus ex Privernatibus legatis fecit, magis conditionis, in qua natus esset, quam præsentis necessitatis, memor: qui, interrogatus a quodam tristioris sententiæ auctore, 'quam pœnam meritos Privernates censeret;' 'eam,' inquit, 'quam merentur, qui se libertate dignos censent.' Cujus cum feroci responso infestiores factos videret consul eos, qui ante Privernatium causam impugnabant; ut ipse benigna interrogatione mitius responsum eliceret, 'Quid, si pœnam,' inquit, 'remittimus vobis, qualem nos pacem vobiscum habituros speremus?' 'Si bonam dederitis,' inquit, 'et fidam et perpetuam: si malam, haud diuturnam.' Tum vero minari, nec id ambigue, Privernatem quidam,[s] 'et illis vocibus ad rebellandum incitari pacatos populos:' pars melior senatus ad meliora[10][t] responsum trahere, et dicere, 'Viri, et liberi, vocem auditam. An credi posse, ullum populum aut hominem denique, in ea conditione, cujus eum pœniteat, diutius, quam necesse sit, mansurum? Ibi pacem esse fidam, ubi voluntarii pacati sint:[u] neque eo loco, ubi servitutem esse velint, fidem sperandam esse.' In hanc sententiam maxime consul ipse inclinavit animos, identidem ad principes sententiarum consulares, uti exaudiri posset a pluribus, dicendo, 'Eos demum, qui nihil, præterquam de libertate, cogitent,[11] dignos esse, qui Romani fiant.' Itaque et in senatu causam obtinuere, et ex auctoritate Patrum latum ad populum est, ut Privernatibus civitas daretur. Eodem anno Anxur trecenti in coloniam missi sunt: bina jugera agri acceperunt.

10 'Cum Dukero leg. *pars mitior*, aut cum Gron. *ad molliora* vel *ad mollius.*' Rupert. Pro *responsum* alii legunt *responsa*.—11 *Cogitant* Gronov. Doujat.

NOTÆ

quentia docent. *J. Clericus.*

[s] *Privernatem, quidam*] Aiebant nempe aliqui ex Senatoribus hanc Privernatem, &c.

[t] *Pars melior senatus ad meliora*] Potest explicari, in meliorem partem: non displicet tamen Gronovii conjectura, *ad molliora responsum trahere.*

[u] *Ubi voluntarii pacati sint*] Satis apparet significari eos qui ultro ac sponte sua paci studeant: sed nove satis dictum voluntarii pacati, quemadmodum voluntarii milites, pro voluntarie pacificis.

22. Secutus est annus [a] nulla re belli domive insignis, P. Plautio Proculo, P. Cornelio Scapula consulibus; præterquam quod Fregellas [x] (Sidicinorum [12] is ager, deinde Volscorum fuerat) colonia deducta; et populo visceratio data [y] a M. Flavio in funere matris. Erant, qui, per speciem honorandæ parentis, meritam mercedem populo solutam interpretarentur; quod eum, die dicta ab ædilibus, crimine stupratæ matris familiæ absolvisset. Data visceratio in præteritam judicii gratiam honoris etiam ei causa fuit: tribunatumque plebei, proximis comitiis, absens petentibus [13] præfertur. [z] Palæpolis [a] fuit haud procul inde, ubi nunc Neapolis sita est. Duabus urbibus populus idem habitabat. Cumis erant oriundi. [b] Cumani ab [14] Chalcide Euboica [c] originem trahunt. Classe, qua advecti ab domo

12 Vulg. *Signinorum*.—13 Glareanus *præsentibus* mavult. Vid. Not. Var.

NOTÆ

[a] A. U. C. 425.

[x] *Fregellas*] Fregellæ, sive Fregella, oppidum ad dextram Liris ripam, Opicorum prius, quorum pars Sidicini; post Volscorum; a Samnitibus deinde captum atque excisum; nunc a colonis Roma missis restitutum; tandem dirutum ab Opimio consule an. 630. Locus hodie *Ceperano*, ex Cluverii et Holstenii sententia, ubi Episcopus Aquinas residet in Terra Laboris, regnoque Neapolitano.

[y] *Visceratio data*] Inter ea quæ in honorem defunctorum apud Veteres in usu, non modo ab hæredibus epulum domi amicis et cognatis, sed aliquando populo dabatur, aut certe crudæ carnis distributio, quam viscerationem appellabant.

[z] *Tribunatumque plebei, proximis comitiis, absens petentibus præfertur*] Sic optimi codices: alii *tribunatuque et præsentibus*. De vera lectione faciendam nemini controversiam puto. Sive enim dixeris, *præfertur petentibus tribunatum*, sive *præsentibus absens præfertur tribunatu*, id est, in tribuni munere, parum refert. Licet enim, cum dicimus aliquem tribunatu suo quid fecisse, intelligamus eum qui jam adeptus sit tribunatum; non inde sequitur, quod vult Gronovius, *tribunatu præferri* eodem modo esse accipiendum.

[a] *Palæpolis*] Neapolin inter et Herculaneum, quod nunc *Torre di Greco*, trans Sebetum amnem, ad littus, fuit Palæpolis, Vesuvio propior. Locus hodie *Poggio Reale* Ambrosio Leoni. Holstenius, in Cluverium, ait antiquissimum hoc oppidum haud dubie fuisse, ubi nunc *S. Jovanni Atteduccio*: qui locus ultra Neapolin duobus millibus passuum.

[b] *Cumis erant oriundi*] De Cumis jam diximus, lib. IV. cap. 44.

[c] *Ab Chalcide Euboica*] Eandem Cumanis originem tribuit inter ceteros Velleius: qui Chalcidem ipsam, in Eubœa insula, antea colonis cum Eretria occupatam ab Atheniensibus scribit lib. I. Et nunc insula hæc ma-

fuerant, multum in ora maris ejus, quod accolunt, potuere. Primo in insulas Ænariam et Pithecusas[d] egressi, deinde in continentem ausi sedes transferre.[e] Hæc civitas, cum suis viribus, tum Samnitium infida adversus Romanos societate[15] freta, sive pestilentiæ, quæ Romanam urbem adorta nuntiabatur, fidens, multa hostilia adversus Romanos, agrum Campanum Falernumque incolentes, fecit. Igitur, L. Cornelio Lentulo, Q. Publilio Philone iterum consulibus,[f] fetialibus Palæpolim ad res repetendas missis, cum relatum esset a Græcis, gente lingua magis strenua quam factis, ferox responsum; ex auctoritate Patrum populus Palæpolitanis bellum fieri jussit. Inter consules provinciis comparatis, bello Græci persequendi Publilio evenerunt; Cornelius altero exercitu Samnitibus, si qua se moverent, oppositus. Fama autem erat, defectioni Campanorum imminentes admoturos castra.[g] Ibi optimum vi-

[g] *Fore ut ad Capuæ rebellionem parati Samnites adjungerent exercitum.*

—14 Præpositionem non agnoscunt Th. Voss. Helm. Rott.—15 Prius edebatur *infidæ .... societati.*

NOTÆ

ris Ægæi, Bœotiæ Atticæque objacens, et hæc ejus urbs præcipua, communi nomine dicitur vulgo *Negroponte.*

[d] *Ænariam et Pithecusas*] Duæ ad Misenum promontorium insulæ sunt, quarum major, atque a continenti remotior, Ænaria, hodie *Ischia* dicitur; minor Prochyta, et parum mutato nomine nunc *Procida;* Græcis Pithecusæ; non a Simiarum multitudine, ut quidam existimavere, sed a figlinis doliariorum. Πίθος enim Græce dolium est, sive cadus. Ænariam Virg. aliique Latini poëtæ, ipseque Plinius Inarimen vocant, quasi ex Homero. At Homerus et Hesiodus quoque dixere duplici vocabulo ἐν Ἀρίμοις, apud Arimos. Sub hujus insulæ mole conditum Typhonem seu Typhœum gigantem flammas interdum eructare ferunt, fabula ex natura Epopei montis deducta. Quam fabulam ex Strabone lib. XIII. alii in Ciliciam, in Syriam alii rejiciunt; alii in Pithecusas, qui etiam affirmant πιθήκους simias Etrusca lingua *Arimos* dici. Pithecusa autem, sive Pithecusæ, insula est non alia ab Ænaria, etsi Noster cum Ovidio et Mela distinguant. Sed cum Prochyte ab Ænaria avulsa credatur, ambæ initio Pithecusæ communi nomine dictæ videntur, quod postea quidam soli Ænariæ, alii soli Prochytæ tribuerunt.

[e] *Ausi sedes transferre*] An potius coacti? Strabo certe lib. v. ab Eretriensibus et Chalcidensibus, eo classe delatis et egressis, habitatas scribit Pithecusas; sed eos partim seditione, partim terræ motibus, ignisque, et maris, et calidarum aquarum eruptione, in continentem trajecisse.

[f] A. U. C. 426.

sum Cornelio stativa habere. Ab utroque consule, exiguam spem pacis cum Samnitibus esse, certior fit senatus.

23. Publilius, duo millia Nolanorum militum et quatuor Samnitium, magis Nolanis cogentibus, quam voluntate Græcorum, recepta Palæpolim,[16 f] miserat:[g z] Cornelius, delectum indictum a magistratibus,[h] universum Samnium erectum, ac vicinos populos, Privernatem Fundanumque et Formianum, haud ambigue solicitari. Ob hæc cum legatos mitti placuisset prius ad Samnites, quam bellum fieret; responsum redditur ab Samnitibus ferox. Ultro incusabant injurias Romanorum: neque eo negligentius ea, quæ ipsis objicerentur, purgabant. 'Haud ullo publico consilio auxiliove juvari Græcos: nec Fundanum Formianumve a se solicitatos. Quippe minime pœnitere se virium suarum, si bellum placeat. Ceterum non posse dissimulare, ægre pati civitatem Samnitium, quod Fregellas, ex Volscis captas[i] dirutasque ab se, restituerit Romanus populus, coloniamque in Samnitium agro imposuerit, quam coloni eorum Fregellas appellent.[k] Eam se con-

[z] *Publilius ad senatum scripserat, suscepta esse apud Palæpolin militum Nolanorum millia duo, Samnitium quatuor millia, idque potius coactis per Nolanos, quam volentibus ipsis Palæpolitanis.*

NOTÆ

[f] *Recepta Palæpolim* [*Palæpoli*] Id est, apud Palæpolin. Manuscripti quidam habent *Palæpolin*, quod defendit Sigonius ex Cic. pro Arch. 'Luculli eum domum suam receperunt.'

Recepta Palæpoli] Hoc est, admissa intra Palæpolim, scripserat. Vide J. Fr. Gronovium. *J. Clericus.*

[g] *Miserat*] Supple literas hoc nuntio. Sic lib. XXXVI. 'Is extemplo ad M. Bæbium misit, Antiochum in Thessaliam impetum fecisse.' Adde ex cap. prox. seq. 'literæ missæ, ut dictatorem comitiorum causa diceret.' Illud autem *miserat*, sive scripserat, ad utrumque consulem refertur.

[h] *Indictum a magistratibus*] Scripserat nempe Cornelius, a magistratibus Samnitum indictum, &c. fuisse delectum.

[i] *Ex Volscis captas*] Verisimile est Fregellas a Samnitibus, post victos Sidicinos lib. VII. c. 29. tanquam veterem horum possessionem, repetitas; et, quod longius a Samnio abessent, dirutas.

[k] *Quam coloni eorum Fregellas appellent*] Hinc non sequitur, opinor, quod infert Clover. antea nomen aliud habuisse. Sed cum destructa urbs esset, et locus sine nomine, jam sub eodem Fregellarum nomine restitutum fuisse a Romanis.

tumeliam injuriamque, ni sibi ab iis, qui fecerint, dematur, ipsos omni vi depulsuros[l] esse.' Cum Romanus legatus ad disceptandum eos ad communes socios atque amicos vocaret: 'Quid perplexe agimus?' inquit.[m] 'Nostra certamina, Romani, non verba legatorum, nec hominum quisquam disceptator, sed campus Campanus, in quo concurrendum est, et arma et communis Mars belli decernet. Proinde inter Capuam Suessulamque castra castris conferamus; et, Samnis Romanusne imperio Italiam regat, decernamus.' Legati Romanorum cum se, non quo hostis vocasset, sed quo imperatores sui duxissent, ituros esse respondissent; jam Publilius, inter Palæpolim Neapolimque loco opportune capto, diremerat hostibus societatem auxilii mutui, qua, ut quisque locus premeretur, inter se usi fuerant. Itaque cum et comitiorum dies instaret, et, Publilium, imminentem hostium muris, avocari ab spe capiendæ in dies urbis, haud e re publica esset; actum cum tribunis est, ad populum ferrent, ut, cum Publilius Philo consulatu abisset, pro consule rem gereret,[17] quoad debellatum cum Græcis esset. L. Cornelio (quia ne eum quidem in Samnium jam ingressum revocari ab impetu belli placebat) literæ missæ, ut dictatorem comitiorum causa diceret. Dixit M. Claudium Marcellum. Ab eo magister equitum dictus Sp. Postumius. Nec tamen ab dictatore comitia sunt habita, quia, vitione creatus esset, in disquisitionem venit. Consulti augures, vitiosum videri dictatorem, pronuntiaverunt. Eam rem tribuni suspectam infamemque criminando fecerunt. 'Nam neque facile fuisse id vitium nosci, cum consul oriens[18] nocte silentio diceret dictato-

16 Al. *Palæpoli.*—17 Vulg. *proconsul rem gereret.*—18 *Incunte* vet. lib. apud Sigon. *Oriente* Gronov. Doujat. 'Servavimus quidem Mssto rum lec-

NOTÆ

[l] *Ipsos omni vi depulsuros*] Redundare videtur vel hic *ipsos*, vel paulo supra *se*, nisi unica vox sit, *seipsos*, in duas, longiore paulo intervallo, distracta.

[m] *Quid perplexe agimus? inquit*] Hactenus Samnites incusabant, purgabant. Nunc vero quo refertur τὸ *inquit*? Novum Livio non est a plurali numero ad singularem transgre-

rem:[n] neque ab consule cuiquam publice privatimve de ea re scriptum esse: nec quenquam mortalium extare, qui se vidisse aut audisse[19] quid dicat, quod auspicium dirimeret: neque augures divinare Romæ sedentes potuisse, quid in castris consuli vitii obvenisset. Cui non apparere, quod plebeius dictator sit, id vitium auguribus visum?' Hæc aliaque ab tribunis nequicquam jactata. Tamen ad interregnum res redit: dilatisque alia atque alia de causa comitiis, quartusdecimus demum interrex L. Æmilius consules creat C. Pœtelium,[20] L. Papirium Mugillanum. Cursorem in aliis annalibus invenio.

24. Eodem anno Alexandriam in Ægypto[o] proditum

tionem, [*oriente*,] sed admodum placet Gronovii emendatio, *oriens*, pro surgens, quam etiam Drakenborchius in contextum recepit.' *Stroth.* Vid. Not. Var.—19 Vulg. *audivisse*.—20 *C. Pœtelium tertium* scribendum esse censet Glareanus.

NOTÆ

di, et contra. *Inquit* ergo prætor sive alius Samnitium magistratus, qui eorum nomine legatis populi Romani respondebat.

[n] *Cum consul oriens* [*oriente*] *nocte silentio diceret dictatorem*] Nox æque ac dies oriri dicitur. Ovid. VI. Fast. 'Humida cum pulso, nox erit orta, die.' Sed quoniam post mediam noctem, non ea ineunte, silentio surgere soliti qui auspicabantur, auctore Festo, in voce 'silentio;' idcirco Alb. Rubenius citante Gronov. scribendum putabat, *cum consul oriens nocte silentio diceret dictatorem*. Nam, ut observat Velius Longus, de orthographia: 'oriri apud antiquos frequenter surgere significabat, ut apparet in eo quod dicitur: Consul oriens magistrum populi dicat.' Unde videtur *consul oriens* ex formula dici.

Oriens nocte] Vetus est loquendi genus, pro surgens, ut recte observavit Alb. Rubenius ex Velio Longo de Orthographia p. 2234. ed. El. Putschii: 'Oriens consul magistrum populi dicat.' Itaque eliminavimus *oriente nocte*, quod damnat etiam J. Fr. Gronovius. *J. Clericus.*

[*] A. U. C. 427.

[o] *Eodem anno Alexandriam in Ægypto*] Quod nunc Alexandria condita narratur ab Alexandro, quem supra c. 3. extinctum dixit Auctor, non idcirco sibi adversari credendus. Neque enim ibi animus fuit, tempus quo is mortuus erat, sed in juvenili ætate extinctum, annotare. Sic Alexandri Epirotæ casum eodem loco memorare antevertit a coss. T. Manlio Torquato III. et P. Decio anno U. 416. Alexandria vero ex Diod. Siculi calculo anno Alexandri Magni quinto condita est Archonte Athenis Aristophane, Olympiadis 112. an. 2. coss. Sp. Postumio, T. Veturio, anno fere ante hunc nono. Eusebius in annum 3. ejusdem Olympiadis Alexandriæ initium confert. Solinus in L. Papirium, C. Pœtelium consules: quod si accipiatur de primo eorum consulatu, cujus nec Livius nec Cassiodorus memi-

conditam; Alexandrumque, Epiri regem,[p] ab exule Lucano interfectum, sortes[q] Dodonæi Jovis[r] eventu affirmasse. Accito ab Tarentinis in Italiam data dictio erat,[s] 'caveret Acherusiam aquam,[t] Pandosiamque urbem:[u] ibi fatis ejus

NOTÆ

nit, ab Eusebio non abhorrebit. Ipse Alexander Macedo obiit juxta eundem Diod. anno regni 12. qui primus est Olympiadis 114. Archonte Ægesia, coss. C. Pompilio et Papirio. Sed error in prioris consulis nomen irrepsit: indicatur enim ipse hujus anni consulatus, L. nimirum Papirii Cursoris, et C. Pœtelii Libonis.

[p] *Alexandrumque, Epiri regem*] A consulatu T. Manlii Torquati cum P. Decio Mure, quo in Italiam transgressus hic Alexander memoratur c. 8. hujus libri, hic annus est decimus quartus. Tanto igitur tempore in Italia bellavit.

[q] *Sortes*] *Sortes* pro oraculis accipi tritum. Apud Virg. 'Hoc Lyciæ sortes.' Et apud Cic. II. de Divinat. 'Sors illa edita est Crœso: Crœsus Halyn superans,' &c. Differunt tamen sortes ab oraculis. Hæc enim proprie sunt vaticinationes, quæ ore funduntur, quæ et responsa appellantur: sortes autem sunt dicta literis consignata, quæ pueri manu miscentur, et educuntur ex urna seu vase, in quod conjecta sunt. Hujus generis oracula apud Dodonam in usu fuisse discimus ex eodem Tullio lib. I. laudati paulo ante operis.

[r] *Dodonæi Jovis*] Dodona Epiri urbs in Molossia ex Plinio, ex Strabone in Thesprotia, versus Thessaliæ confinia, ad fluvium ejusdem nominis qui in Acherontem labitur. Ibi vetustissimum Jovis templum oraculis illustre, ac nemus ingens, in quo fabulantur duas olim columbas e quercu futura prænuntiasse: quarum deinde altera Delphos, altera ad templum Jovis Ammonis evolaverit. Columbarum nomine intelligi potuere vetulæ sacerdotes, per quas oracula edebantur. Videtur hic locus in ea Epiri parte fuisse, ubi nunc *Joannina*.

[s] *Data dictio erat*] Censet Turnebus dictionem pro oraculo sumi, quod a Græcis oracula interdum λόγια vocentur, ut apud Pacuvium: 'Flexa, non falsa autumare dictio Delphis solet:' quibus verbis significatur oracula Delphica nunquam falsa esse, utcumque tortuosa sint: unde Apollo Λοξίας dictus, quasi vocem habens obliquam. Oraculum porro huic Alexandro redditum ita vulgo referunt, ut undam Acherusinam Pandosiamque vitare juberetur, inde quippe mortem ei paratam. At Strabo sic recitat dictionem hanc: Πανδοσία τριπίλωνε, πολὺν ποτε λαὸν ὀλέσσεις: id est, 'Pandosia ingentem est populum extinctura trivertex.' Unde ait in eam opinionem venisse hunc Alexandrum, ut existimaret, non suorum, sed hostium cladem prædici; qua ratione Crœsus quoque delusus fuerat.

[t] *Acherusiam aquam*] Lacus est Thesprotiæ in Epiro, unde Acheron profluens passuum inde 36. millibus in sinum Ambracium defluit: quem fluvium mille passuum ponte mirabilem omnia sua mirantibus Græcis Plinius ait. Eodem nomine palus in Italia Cumis vicina, non Bruttiorum regione, ubi Epiri hunc regem veruto interemtum esse constat. Quare caute Livius non Acherusiam paludem dixit, sed *Acherusiam aquam*. Et Justinus l. XII. c. 1. 'Acherusium flumen:' Strabo clarius 'Acherontem,' quod verum ei fluvio nomen. Quod autem Acherontinum, quasi ab

terminum dari.' Eoque ocyus transmisit in Italiam, ut quam maxime procul abesset urbe Pandosia in Epiro et Acheronte amni, quem ex Molosside fluentem [x] in stagna inferna [y] accipit Thesprotius sinus.[z] Ceterum (ut ferme fugiendo in media fata ruitur) cum sæpe Bruttias Lucanasque legiones fudisset; Heracleam [a] Tarentinorum coloniam, Consentiam [b] ex Lucanis, Sipontumque,[c] Bruttiorum

NOTÆ

eo amne dictum oppidum in Bruttiis locat Plinius, in eo neminem habet suffragatorem. Est enim Acherontia Apulorum in Lucaniæ confinio ad Bradanum fl. hod. *Cirenza*.

[a] *Pandosiamque urbem*] Hoc nomine duplex quoque oppidum fuit, utrumque ad suum Acherontem: alterum in Molossorum aut Thesprotiorum, alterum in Bruttiorum Lucanorumque confinio: illud Epiri, hoc magnæ Græciæ in Italia, quæ urbs vetustis temporibus Œnotrorum regia fuerat: postea Castellum validum, paulum supra Consentiam versus septentrionem, quod tres habebat vertices. Barrius Pandosiæ loco ponit oppidulum, quod hodie *Castelfranco* vocant, in Calabria citeriore, regni Neopolitani provincia. Prosper Parisius putat ibi fuisse ubi nunc *Mendicino*.

[x] *Quem ex Molosside fluentem*] Molossis, seu Molossia regio Molossorum in Epiro, nunc ex Pineto Pandosia. Hinc Molossi canes venatici eximiæ magnitudinis.

[y] *In stagna inferna*] Paludes inferioris regionis intellige. An etiam ad fabulam allusit Livius, quæ hunc fluvium canemque Cerberum ex Epiro in Inferos transtulit, Aideneumque regem ejus regionis Plutonem seu Ditem, uxorem ipsius Proserpinam fecit, odio forte Pirithoi interfecti, conjectique in vincula Thesei?

[z] *Thesprotius sinus*] A Thesprotide, seu Thesprotia, Epiri provincia, dictus: qui et Ambracius, ab Ambracia urbe Thesprotorum primaria: nunc *Golfo di Larta*.

[a] *Heracleam*] Hæc Heraclea in Lucaniæ ora a Tarentinis condita est, inter Siris et Aciris amnes, qui nunc *Sino*, et *Agri*, tribus a mari passuum millibus. Ad Siris ostium urbs fuerat Trojanorum opus, de flavii nomine dicta; quæ, priscis cultoribus alio translatis, Heracleensium navale facta est. Non procul abfuit ab oppido, quod nunc *Amendolara* in Basilicata.

[b] *Consentiam*] Bruttiorum olim ex Strabone, nunc Calabriæ citerioris caput, vulgo *Cosenza*, ad Cratim fluvium: Alarici Gothorum regis interitu, et nunc Archiepiscopatus titulo nobilis urbs, cum Castro.

[c] *Ex Lucanis, Sipontumque*] Non magis Sipontus quam Consentia Lucanorum fuere. Hanc Strabo, Plinius, Ptolemæus, ipse Livius lib. XXIX. c. 38. et lib. XXX. c. 19. Bruttiis ascribunt. Sipontum, quod Græci Σιπόντα vocant, Apulorum est, auctoribus paulo ante nominatis, ad sinum maris Hadriatici Uriatem, ostiumque Cerbali flaminis, ubi vetus adhuc retinet nomen: nec cum Lucanis quicquam habet commune. Existimabam posse defendi, tanquam Lucani devictis Apulis Sipontum eo tempore tenuissent: sed de Lucanorum cum Apulis bello nulla hic aut alibi per ea tempora mentio: et in Apulis hæc urbs a Lucanorum finibus

Terinam,[d] alias inde Messapiorum [e] ac Lucanorum cepisset urbes, et trecentas familias illustres in Epirum, quas obsidum numero haberet, misisset; haud procul Pandosia urbe imminente [1] Lucanis ac Bruttiis finibus tres tumulos,[f] aliquantum inter se distantes, insedit; ex quibus incursiones in omnem partem agri hostilis faceret. Et ducentos ferme Lucanorum exules circa se pro fidis habebat, ut pleraque ejus generis ingenia sunt, cum fortuna mutabilem gerentes fidem. Imbres continui, campis omnibus inundantes, cum interclusissent trifariam exercitum a mutuo inter se auxilio, duo præsidia, quæ sine rege erant, improviso hostium adventu opprimuntur: deletisque eis, ad ipsius obsidionem omnes conversi. Inde ab Lucanis exuli-

1 Ita ex emendat. Sigon. pro *Acerinam*. Vid. Not. Var.—2 *Imminentes*

NOTÆ

maxime remota. Confugiendum ergo ad Cluverii emendationem, eatenus ut pro *Siponto* legamus *Metapontum*. Fuit enim hæc clara magnæ Græciæ urbs in ora Lucaniæ: a Casventi amnis ostio tribus milliaribus, ubi nunc *Torre di mare*. Nec obstat quod apud Justinum lib. II. c. 2. dicitur fœdus cum Metapontinis fecisse Alexander Epirota: potuit enim ea lege fœdus cum eis inire, ut præsidium imponeret. Cetera sic conciliari poterunt, si ampliores eo tempore fines Lucanorum dicamus, et Consentiam usque protensos: aut certe Lucanorum nomine contineri Bruttios, utpote earundem partium, et Lucanorum progeniem. Legerim itaque non invitus: *Heracleam Tarentinorum coloniam, Consentiam ex Lucanis, Metapontumque*. Videndum tamen ne pro *Consentiam* legendum sit *Potentiam*, quæ Lucanorum haud dubie urbs.

[d] *Bruttiorum Terinam*] Legebatur alias *Bruttiorum coloniam Acerinam*: sed vocem *coloniam* ex fide veterum aliquot codicum delevit Gronovius; et pro *Acerinam*, cujus nominis nullum extat oppidum, reposuit ex Glareani et Sigonii conjectura, *Terinam*: quæ Croteniatarum in Bruttiis urbs inter Temesam et Clampetiam, ad sinum Tusci maris Terrinæum, qui et Vibonensis, nunc *Golfo di Sancta Eufemia*, haud procul Ocinari fluvii ostio, hodie *Savato*. Ejus ruinis proxima hodie *Nuceria*, auctore Gabr. Barrio. Cluv. mutato verborum Livii ordine legit *ex Lucanis coloniam Acerinam*: nec quid ea sit, aperit. Posset forte intelligi colonia ad Acirim fl. vulgo *Agri*, sed jam Heracleam nominavit Auctor, quæ colonia Tarentinorum eo tractu.

[e] *Alias inde Messapiorum*] Messapii eam Iapygiæ partem incoluerunt, quæ peninsulæ forma a Tarento ad Brundusium in maria Ionium Ausoniumque procurrit. Ea Calabria quoque olim dicta, et in Calabros proprie dictos ac Salentinos divisa fuit. Hodie *Terra d'Otranto*.

[f] *Tres tumulos*] Hinc Pandosia rpi-

bus ad suos nuntii missi sunt: pactoque reditu promissum est, regem, aut vivum, aut mortuum, in potestatem daturos. Ceterum cum delectis ipse, egregium facinus ausus, per medios erumpit hostes, et ducem Lucanorum cominus congressum obtruncat: contrahensque suos ex fuga palatos, pervenit ad amnem, ruinis recentibus pontis, quem vis aquæ abstulerat, indicantem[3] iter.[g] Quem cum incerto vado transiret agmen, fessus metu ac labore miles, increpans nomen abominandum fluminis, 'Jure Acheros vocaris,'[h] inquit. Quod ubi ad aures accidit regis, adjecit extemplo animum fatis suis; substititque dubius, an transiret. Tum Sotimus minister ex regiis pueris, 'quid in tanto discrimine periculi cunctaretur' interrogans, indicat, Lucanos insidiis quærere locum. Quos ubi respexit rex procul grege facto venientes, stringit gladium, et per medium amnem transmittit equum. Jamque in vadum egressum eminus veruto Lucanus exul transfigit. Lapsum inde cum inhærente telo corpus exanime detulit amnis in hostium præsidia. Ibi fœda laceratio corporis facta. Namque, præciso[4] medio,[e] partem Consentiam misere: pars ipsis retenta ad ludibrium. Quæ cum jaculis saxisque procul incesseretur, mulier una, ultra humanarum irarum fidem[5][i] sævienti turbæ immixta,[f] ut parumper sustinerent precata,

[e] *Cum medium corpus secuissent.*

[f] *Crudelitatem exercentibus ultra quam credibile videatur hominum iram extendi posse.*

Gronov. Doujat. Crevier. all.—3 'Immo *negantem* aut *denegantem*. Sic lege.' *Tan. Faber.* 'Indicantem. Bene se habet hæc lectio, quam frustra tentavit Tan. Faber, novandi pruritu sæpe actus, sed ita, ut raro feliciter emendaret.' *Stroth.*—4 *Persciso* conj. Wakef. ad Lucret. III. 636.—5 'Malebat Gron. *ultra h. i. finem:* sed aptior veriorque est lectio vulgata.' *Rupert.*—

NOTÆ

κώλωνος dicta oraculo apud Strabonem, quasi tricollis.

[g] *Indicantem iter*] Immo *negantem*, aut *denegantem*, ait Tan. Faber. Immo *indicantem*, aio ego cum Livio. Per ruinas enim et vestigia pontis cognoscitur qua sit eundum.

[h] *Jure Acheros vocaris*] Acheronta dictum volunt, quasi ἄχη ῥέοντα, doloribus fluentem, vel παρὰ τὸ ἀστεμφῶθαι χαρᾶς, quod gaudio careat.

[i] *Ultra humanarum irarum fidem*] Placeret Gronovii correctio, *ultra humanarum irarum finem*, si scriptus aliquis liber suffragaretur.

flens ait, 'virum sibi liberosque captos apud hostes esse: sperare, corpore regio utcumque mulcato[6] se suos redemturam.' Is finis lacerationi fuit. Sepultumque Consentiæ, quod membrorum reliquum fuit, cura mulieris unius: ossaque Metapontum ad hostes remissa; inde Epirum devecta ad Cleopatram uxorem sororemque Olympiadem: quarum mater Magni Alexandri altera, soror altera fuit. Hæc de Alexandri Epirensis tristi eventu, quanquam Romano bello fortuna eum abstinuit,[e] tamen, quia in Italia bella gessit, paucis dixisse satis sit.

25. Eodem anno lectisternium Romæ, quinto post conditam urbem, iisdem, quibus ante, placandis habitum est Diis. Novi deinde consules jussu populi cum misissent, qui indicerent Samnitibus bellum; et ipsi majore conatu, quam adversus Græcos, cuncta parabant; et alia nova nihil tum animo tale agitantibus accesserunt auxilia. Lucani[k] atque Apuli,[l] quibus gentibus nihil ad eam diem cum Romano populo fuerat,[m] in fidem venerunt, arma virosque ad

[e] *Illum sors arcuit.*

6 Al. *multato*: pro quo, *mutilato* Erasmo placuisse ait Glareanus.

NOTÆ

[k] *Lucani*] Lucanos a Samnitibus ortos duce Lucio testatur Plinius; Græcis, Λουκανοί. Eam regionem, quæ magna Græcia dicta, occuparunt, pulsis Œnotris et Chonibus, ex Strab. coluerunt que hinc ad mare Tuscum, inde ad Siculum, ejusve partem, sinum Tarentinum. A Picentinis atque Hirpinis Silaro fluvio, a Bruttiis Lao divisi, ab Apulis Bradano. Nunc ille tractus magna ex parte *Basilicata* vocatur: reliqua ad occasum æstivum pars in Principatus nomen transiit; ad meridiem, Calabriæ citerioris pars est, quæ Neapolitani regni provincia.

[l] *Atque Apuli*] Antiquis Græcis Iapygia ab Iapyge, Lycaonis filio, dicebatur extrema illa Italiæ regio, extremo mari Hadriatico imminens, quam Romani in tria nomina distinxere, Apuliam, Calabriam, et Salentinos. Apulia ipsa in Dauniam et Peucetiam divisa fuit. Illa a Frentone fluvio ad Aufidum, hæc ab Aufido hinc Brundusium usque, inde ad Galesum amnem protensa: Daunia Frentanis, Samnitibus, Hirpinis olim contermina, nunc *Puglia piana*, et *Capitanata* appellatur: Peucetia, quam ex parte Hirpini, cetera Lucani ambiebant, hodie vocatur *Terra di Bari.*

[m] *Quibus gentibus nihil ad eam diem cum Romano populo fuerat*] Nullum quidem illis bellum cum Romanis intercesserat. Sed Lucani haud omnino ignoti. Legatos certe eodem tempore quo Latini misisse dicuntur supra.

bellum pollicentes. Fœdere ergo in amicitiam accepti. Eodem tempore etiam in Samnio res prospere gestæ. Tria oppida in potestatem venerunt, Allifæ,[n] Callifæ,[o] Ruffrium:[p] aliusque ager primo adventu consulum longe lateque est pervastatus. Hoc bello tam prospere commisso, alteri quoque bello, quo Græci obsidebantur, jam finis aderat. Nam, præterquam quod, interseptis munimentis hostium, pars parti abscissa erat, fœdiora aliquanto intra muros iis, quibus hostis territabat, patiebantur; et velut capti a suismetipsis præsidiis, indigna jam liberis[7] quoque ac conjugibus,[q] et quæ captarum urbium extrema sunt, patiebantur. Itaque cum, et a Tarento et a Samnitibus, fama esset, nova auxilia ventura, Samnitium plus, quam vellent, intra mœnia esse rebantur: Tarentinorum juventutem, Græci Græcos,[r] haud minus per quos Samniti Nolanoque, quam ut Romanis hostibus resisterent, expectabant. Postremo levissimum malorum deditio ad Romanos visa. Charilaus et Nymphius, principes civitatis, communicato inter se consilio, partes ad rem agendam divisere, ut alter ad imperatorem Romanorum transfugeret, alter subsisteret ad præbendam oppor-

7 Delendum prius *patiebantur* notat J. F. Gronov. ac leg. *a suismet ipsi præ-*

NOTÆ

[n] *Allifæ*] Ad lævam Vulturni ripam infra Æserniam est Samnitum opp. Allifæ, vulgo nunc *Alifi*: in confinio Campaniæ, quæ nunc Terra Laboris, medio prope itinere inter Casinum et Beneventum.

[o] *Callifæ*] Hirpinorum fuit: sed illi tunc Samnitibus, opinor, juncti: oppidulum est, nunc *Carife* dictum, sub Apennino, in principatu ulteriore.

[p] *Ruffrium*] Silius 'Rufras' appellat, 'Rufas' Virgil. Oppidum in Hirpinorum quoque finibus. His enim nominibus eundem significari locum putat Cluv. iisque respondere nunc episcopale oppidum, quod vulgo *Ruvo*. Holstenius Rufrium et Rufras diversa omnino loca fuisse censet; et Rufras nunc dici *Presenzano*, cujus ager *la Costa Rufaria*, in Campania et Diœcesi Teanensi, ubi Taberna S. Felicis ad Rufas.

[q] *Indigna jam liberis quoque ac conjugibus*] *Liberis*, id est f. per liberos, &c. Sed libens scriberem, inserta præpositione, *indigna jam in liberis quoque ac conjugibus*, &c. *patiebantur*. Cujus verbi repetitio jure displicet Gronovio: sed semel tantum in fine positum sententiam ultra modum suspendit.

[r] *Græci Græcos*] Palæopolitani Chalcidensium coloni, Tarentinos Lacedæmoniorum progeniem.

tunam consilio urbem.[d] Charilaus fuit, qui ad Publilium Philonem venit;[8] et, 'quod bonum, faustum, felix[9] Palæpolitanis populoque Romano esset, tradere se,' ait, 'mœnia statuisse. Eo facto utrum ab se prodita, an servata, patria videatur, in fide Romana positum esse. Sibi privatim nec pacisci quicquam, nec petere: publice petere, quam pacisci, magis, ut, si successisset inceptum,[10] cogitaret populus Romanus, potius cum quanto studio periculoque reditum in amicitiam suam esset, quam qua stultitia et temeritate de officio decessum.' Collaudatus ab imperatore tria millia militum ad occupandam eam partem urbis, quam Samnites insidebant, accepit: præsidio ei[e] L. Quintius tribunus militum præpositus.

26. Eodem tempore et Nymphius prætorem Samnitium arte aggressus perpulerat, ut, quoniam omnis Romanus exercitus aut circa Palæpolim aut in Samnio esset, sineret se classe circumvehi ad Romanum agrum, non oram modo maris, sed ipsi urbi propinqua loca depopulaturum. Sed, ut falleret, nocte proficiscendum esse, extemploque naves deducendas.[c] Quod quo maturius fieret, omnis juventus Samnitium, præter necessarium urbis præsidium, ad littus missa. Ubi dum Nymphius in tenebris et multitudine semet ipsa impediente, sedulo aliis alia imperia turbans,[f] terit tempus; Charilaus, ex composito ab sociis[g] in urbem receptus, cum summa urbis Romano milite implesset, tolli clamorem jussit: ad quem Græci, signo accepto a principibus, quievere. Nolani per aversam partem urbis via Nolam ferente effugiunt. Samnitibus exclusis ab urbe, ut expeditior in præsentia fuga, ita fœdior, postquam peri-

[d] *Ut in urbe faciliorem præstaret effectum consilii inter ambos initi.*
[c] *Illico oportere naves e portu in altum trahere.*
[f] *Modo hoc, modo illud jubendo cuncta perturbat.*
[g] *A conscitis consilii.*

---

sidiis, indigna in liberis, &c. Doujatius tentat *jam in liberis.*—8 Vulg. *ad Philonem venit.*—9 *Felixque* Gronov. Doujat. Crevier. all.—10 Malit J. F. Gronov. *inceptis.* Vid. Not. Var.

NOTÆ

[e] *Præsidio ei*] Illis tribus militum millibus.

culo evaserunt, visa, quippe qui inermes, nulla rerum suarum non relicta inter hostes, ludibrium non externis modo, sed etiam popularibus, spoliati atque egentes domos redicre. Haud ignarus opinionis alterius, qua hæc proditio ab Samnitibus facta traditur, cum auctoribus hoc dedi, quibus dignius credi est; tum fœdus Neapolitanum (eo enim deinde summa rei Græcorum [11] venit) similius vero facit, ipsos in amicitiam redisse.[s] Publilio triumphus decretus; quod satis [12] credebatur,[t] obsidione domitos hostes in fidem venisse. Duo singularia hæc ei viro primum [13] contigere; prorogatio imperii non ante in ullo facta, et acto honore [14] triumphus.[u]

27. Aliud subinde bellum cum alterius oræ Græcis exortum. Namque Tarentini, cum rem Palæpolitanam vana spe auxilii aliquamdiu sustinuissent, postquam Romanos urbe potitos accepere, velut destituti, ac non qui ipsi destituissent, increpare Palæpolitanos: ira atque invidia in Romanos furere; eo etiam, quod Lucanos et Apulos (nam utraque eo anno societas cœpta est) in fidem populi Ro-

[s] *Non me latet, a quibusdam aliam opinionem traditam esse, nempe hujus proditionis auctores fuisse Samnites. Verum ut Palæpolitanis ducibus factam esse potius credam, duo me movent: hinc scriptorum, qui ita narrarunt, auctoritas potior: inde fœdus cum Romanis initum a Neapolitanis, ad quos translatum est Græcorum in eo tractu imperium: unde probabilius fit ipsos sponte reversos ad societatem Romanorum.*

11 Conj. J. F. Gronov. *summa res Græcorum.*—12 'Forte *cui satis:* nimirum triumpho. Et forte *quoi* ab Livio scriptum.' *J. F. Gronov.*—13 Idem suspicatur *ei viro primo.*—14 Glareanus legendum censet *acto honore.*

NOTÆ

[t] *Quod satis credebatur*] Etsi conditionibus in Romanorum ditionem Palæpolitani redierant, facile tamen creditum Romæ eo compulsos belli et obsidionis malis a Publilio Philone illatis.

[u] *Et acto honore triumphus*] Hoc singulare non erat Romæ, ut post administratum honorem quis triumpharet. Sed hoc novum in Philone, quod non ex summo honore, consulatu nempe, tribunatu militum, aut dictatura triumpharet; sed gesto tantum proconsulatu; qui novus tunc quoque honor, nec summus, neque ullam in urbe potestatem tribuebat: ideo in Capitolinis lapidibus merito notatum, ut refert Sigonius, Q. PVBLILIVS. Q. F. Q. N. PHILO. II. PRIMVS. PRO. COS. DE. SAMNITIBVS. PALAEPOLITANEIS.

mani venisse allatum est. 'Quippe propemodum perventum ad se esse, jamque in eo rem fore, ut Romani aut hostes, aut domini habendi sint. Discrimen profecto rerum suarum in bello Samnitium eventuque ejus verti. Eam solam gentem restare, nec eam ipsam satis validam, quando Lucanus defecerit. Quem revocari adhuc impellique ad abolendam societatem Romanam posse, si qua ars serendis discordiis adhibeatur.' Hæc consilia cum apud cupidos rerum novandarum valuissent, ex juventute quidam Lucanorum pretio asciti, clari magis inter populares, quam honesti, inter se mulcati ipsi virgis, cum corpora nuda[15] intulissent in civium cœtum, vociferati sunt, se, quod castra Romana ingredi ausi essent, a consule virgis cæsos ac prope securi percussos esse. Deformis suapte natura res cum speciem injuriæ magis, quam doli, præ se ferret,[i] concitati homines cogunt clamore suo magistratus senatum vocare: et alii, circumstantes concilium, bellum in Romanos poscunt: alii ad concitandam in arma multitudinem agrestium discurrunt: tumultuque etiam sanos consternante animos, decernitur, ut societas cum Samnitibus renovaretur; legatique ad eam rem mittuntur.[16] Repentina res quia quam causam nullam, tam ne fidem quidem habebat,[k] coacti a Samnitibus et obsides dare, et præsidia in loca munita accipere, cæci fraude et ira nihil recusarunt. Dilucere deinde brevi fraus cœpit, postquam criminum falsorum auctores Tarentum commigravere: sed, amissa omni de se potestate,[x] nihil ultra, quam ut pœniteret frustra, restabat.

[i] *Cum res ipsis, qui passi virgarum plagas dicebantur, per se turpis, verisimilem potius faceret injuriam illis a Romanis illatam esse, quam ab ipsis fraudem adornari.*

[k] *Quoniam ea res tanto minus credibilis erat, quanto nulla nitebatur ratione.*

15 Vet. lib. apud Sigon. *nudata.*—16 '*Renovetur* .... *mittantur* Gronov. Crevier. perperam.' *Stroth.*

NOTÆ

[x] *Amissa omni de se potestate*] Latinum esse negat Tan. Faber: sensum Livii esse putat, 'sed amissa omni spe rei perficiendæ.' Mihi vero videtur illud prius non modo Latinum, non modo elegantius, sed ad sententiam haud paulo accommodatius. Cum enim Samnitibus Lucani et obsides

28. Eo anno plebi Romanæ velut aliud initium libertatis[y] factum est, quod necti[17] desierunt:[z] mutatum autem jus ob unius fœneratoris simul libidinem, simul crudelitatem insignem. L. Papirius is fuit:[a] cui cum se C. Publilius ob æs alienum paternum nexum dedisset;[b] quæ ætas for-

NOTÆ

dedissent, et præsidia eorum munitis locis accepissent, non amplius in Lucanorum arbitrio erat, ut a fœdere cum ipsis inito discederent; quia scilicet jam suæ potestatis non erant; potestatem de se deque re sua publica libere consulendi amiserant. Porro 'suæ potestatis esse,' pro eo quod est non esse in potestate alterius, perinde ac sui juris, sui arbitrii esse, Jurisconsultis usitatum; nec aliis scriptoribus incognitum. 'Sui arbitrii homo' apud Sueton. in Tib. c. 17. et in Claud. c. 2. apud Senecam quoque Consolat. ad Polyb. 'Juris arbitriique sui.'

y *Initium libertatis*] Mirum videri potest, quod initium libertatis nunc demum plebi Romanæ factum dicatur, anno a pulsis regibus saltem 183. Sed nimirum libertatis nomine intelligenda est liberatio plebeiorum a patriciorum creditorum sævitia; qua ratione plenior illis contigisse libertas dici potest. Facit locus ex Suida in voce Γάϊος, adductus a Sigonio, ubi dicitur, ob hoc facinus, omnes Romanos, propter debita servituti addictos, rogata lege libertatem antiquam recepisse: omnimodam scilicet, qualis jure naturali fuit ante civilia jura constituta. Et vero non absolute 'initium libertatis' dixit Liv. sed 'velut aliud initium.'

z *Quod necti desierunt*] Non placet Sigonii correctio, quam plerique deinde secuti, *quod nexi ligari desierunt*. Hoc enim actum est, ne omnino necterentur; cautum quippe mox dicit, in posterum ne necterentur, id est, ne per illam obligandi formam, quam nexum appellabant, pro pecunia mutua corpus ipsi operasque suas velut in servitutem creditoribus subjicerent. Sententiæ nostræ favere videtur Varro lib. I. de Ling. Lat. ab ipso Sigon. adductus: 'liber, qui suas operas in servitutem pro pecunia, quam debebat, præbet, nexus vocatur, ut ab ære obæratus. Hoc C. Pœtelio dictatore institutum, ne fieret.' Pœtelius tamen hic Quintus, non Caius; et consul erat, non dictator.

a *L. Papirius is fuit*] Queritur Glareanus quod omissum fuerit cognomen, nec constet, an Crassus Mugillanusve fuerit, quorum trium gentis ejus cognominum hactenus meminit Livius. Ego neque hujus anni consulem, qui eodem nomine ac prænomine, neque alium ullum ex iis, qui magistratus gesserunt, fuisse arbitror. Vero quippe simile videtur, si quis eorum esset, auctorem id nenti-quam silentio prætermissurum.

b *Ob æs alienum paternum nexum dedisset*] Probari non potest quod apud Godel. Budæus prioribus in Pandectas annotationibus mavult, *nexum inisset*. Quis enim sensus, *se nexum inisset?* Nec est quod expungatur pronomen *se;* nam et 'tradere rem alicui nexu,' Cicer. dixit in Topicis; et 'se nexum dare ob æs alienum paternum,' idem fere sonat apud Nostrum, quod apud illum ibidem, 'mancipio aliquid dare,' aut quod II. de Finibus 79. 'Vadem te ad mortem tyranno dabis pro amico.'

maque misericordiam elicere poterat, ad libidinem et contumeliam animum accenderunt: et, florem ætatis ejus fructum adventitium crediti ratus,[f] primo perlicere adolescentem sermone incesto est conatus: dein, postquam aspernabantur flagitium aures, minis territare atque identidem admonere fortunæ: postremo, cum ingenuitatis magis, quam præsentis conditionis, memorem videret, nudari jubet, verberaque afferri. Quibus laceratus juvenis, cum se in publicum proripuisset, libidinem crudelitatemque conquerens fœneratoris, ingens vis hominum, cum ætatis miseratione atque indignitate injuriæ accensa, tum suæ conditionis liberumque suorum respectu, in forum, atque inde, agmine facto, ad curiam concurrit; et cum consules, tumultu repentino coacti, senatum vocarent, introëuntibus in curiam Patribus laceratum juvenis tergum procumbentes ad singulorum pedes ostentabant. Victum[18] eo die[c] ob impotentem injuriam unius ingens vinculum fidei: jussique consules ferre ad populum, ne quis, nisi qui noxam meruisset,[d] donec pœnam lueret, in compedibus aut in nervo teneretur: pecuniæ creditæ bona debitoris, non corpus obnoxium esset. Ita nexi soluti;[e] cautumque in posterum, ne necterentur.

[f] *Emolumentum accessorium pecuniæ creditæ, et extrinsecus adveniens.*

17 *Ligari nexi* Ed. Gronov. et Mss. nonnulli.—18 Legit Tan. Faber, *Ruptum.*

NOTÆ

[c] *Victum eo die*] Gratulor Tan. Fabro, quod *ruptum* hoc loco probet pro *victo*: vinculum enim non vinci, sed rumpi proprie dixeris. Virg. II. Æn. 'Eripui, fateor, leto me, et vincula rupi.' Vellem codex aliquis correctionem firmaret. Verum vinculi nomen hic figurate sumitur pro ipsa fide publica, qua homines se velut nodo quodam invicem obstringunt: ejus autem vim facti hujus atrocitas vicisse dici potest. Infra c. 30. 'Majestatem dictatoriam et disciplinam militarem a magistro equitum victam et eversam.'

[d] *Qui noxam meruisset*] Noxam vel noxiam mereri dicuntur (nam hæc duo promiscue sumi novum non est) qui ob culpam damnumve illatum pœnæ obnoxios se ipsi reddunt. Ita noxa vel noxia pro crimine valet. Hinc apud jurisconsultos 'servum noxæ dedere' est, in pœnam pro delicto commeritam tradere. Et apud Plaut. legitur 'amicum castigare ob meritam noxiam:' eadem ratione mulcta vel pœna committi dicitur. Itaque qui noxam meruisset, est, qui vinculis ob crimen patratum dignus esset.

29. Eodem anno, cum satis per se ipsum Samnitium bellum et defectio repens Lucanorum,[19] auctoresque defectionis Tarentini solicitos haberent Patres, accessit, ut et Vestinus populus[f] Samnitibus sese conjungeret. Quæ res sicut eo anno sermonibus magis passim hominum jactata, quam in publico ullo concilio est; ita insequentis anni[a] consulibus, L. Furio Camillo iterum,[20] Junio Bruto Scævæ, nulla prior potiorque visa est, de qua ad senatum referrent. Et quanquam[1] nova res erat, tamen tanta cura Patres incessit, ut pariter eam susceptam neglectamque timerent; ne aut impunitas eorum lascivia superbiaque, aut bello pœnæ expetitæ metu propinquo atque ira concirent finitimos populos. Et erat genus omne abunde bello Samnitibus par,[g] Marsi[h] Peligniique[i] et Marrucini:[k] quos,

19 Vulg. *et defectio recens L.*—20 Legit Glareanus *L. Furio Camillo tertium.* —1 'Strothius *quam* ex uno cod. recepit pro *quanquam*, et delevit *τὸ tamen*, tanquam adjectum, ut esset, quod *τῷ quanquam* responderet. Sed legendum potius cum Dukero: *quanquam nota* vel *non nova res erat, tamen, &c.*' Rupert.

NOTÆ

[a] *Ita nexi soluti*] Duplicem interpretationem recipit hæc phrasis: ut scilicet qui nexu obligati, vel si qui jam addicti creditoribus, atque in vinculis erant, iis exemti sint; vel ut omnes ea obligatione, quod ad pignerationem corporis attinet, fuerint liberati.

[f] *Vestinus populus*] Creduntur Vestini generis Samnitici fuisse: exiguus populus Marrucinis, Pelignis, Marsis, Sabinis, Picentibus, et Hadriatico mari claudebantur. Nunc pars sunt Aprutii Ulterioris, Marchiæ Anconitanæ proxima, in regno Neapolitano. Urbes eorum Pina, quæ nunc *Civita di Penna*, et Avia, quæ hodie *Civita di Bagno* prope Aquilam.

[a] A. U. C. 428.

[g] *Et erat genus omne abunde bello Samnitibus par*] Universum genus vicinorum populorum, quos mox recenset, non minus bellicosum erat, quam Samnites, utpote qui a Samnitibus fere originem traherent, nominibus licet divisi: eorumque simul junctorum multitudo non minor quam Samnitum.

[h] *Marsi*] Eos Apenninus, Peligni, Vestini, Sabini, Latini, Hernici, Volsciique cingebant. Illorum erat Alba Fucentis ad Fucinum lacum, vulgo Albi. Latio postea contributi. Nunc in Aprutio, regni Neapolitani provincia.

[i] *Peligniique*] Inter Frentanos, Marrucinos, Vestinos, Marsos, Samnitesque fuere Peligni. Urbs eorum Sulmo, vulgo Sulmona, in Aprutio Citeriori, quæ principatus titulo gaudet.

[k] *Et Marrucini*] Hæc ex Italicis fere minima gens, Vestinorum, Pelignorum, Frentanorumque agris inclusa, Hadriaticum mare aliquatenus attingebat. Pars nunc Aprutii Ul-

si Vestinus attingeretur, omnes habendos hostes.[1] Vicit tamen pars, quæ in præsentia videri potuit majoris animi, quam consilii: sed eventus docuit, fortes Fortunam juvare. Bellum ex auctoritate Patrum populus adversus Vestinos jussit. Provincia ea Bruto, Samnium Camillo sorte evenit. Exercitus utroque ducti, et cura tuendorum finium hostes prohibiti conjungere arma. Ceterum alterum consulem L. Furium, cui major moles rerum imposita erat, morbo gravi implicitum fortuna bello subtraxit: jussusque dictatorem dicere rei gerendæ causa, longe clarissimum bello ea tempestate dixit L. Papirium Cursorem;† a quo Q. Fabius Maximus Rullianus[2] magister equitum est dictus: par nobile rebus in eo magistratu gestis, discordia tamen, qua prope ad ultimum dimicationis ventum est, nobilius. Ab altero consule in Vestinis multiplex bellum, nec usquam vario eventu, gestum est. Nam et pervastavit agros, et, populando atque urendo tecta hostium sataque, in aciem invitos extraxit: et ita prælio uno accidit Vestinorum res, haudquaquam tamen incruento milite suo, ut non in castra solum refugerent hostes, sed, jam ne vallo quidem ac fossis freti, dilaberentur in oppida, situ urbium mœnibusque se defensuri. Postremo oppida quoque vi expugnare[3] adortus, primo Cutinam ingenti ardore militum, aut vulnerum ira,[m] quod haud fere quisquam integer prælio excesserat, scalis cepit: deinde Cingiliam.[m] Utriusque urbis

[m] *Vel ex iracundia quam concitaverant accepta ab hostibus vulnera.*

Emendationem Dukeri probat Doering.—2 Vulg. *Rutilianus.*—3 *Oppugnare* Gronov. 1679.

NOTÆ

terioris in regno Neapolitano. Urbium caput Theate, vulgo *Chieti* Archiepiscopatus, unde Theatinorum ordini religioso nomen.

[1] *Omnes habendos hostes*] Suppl. prospiciebat Senatus.

[m] *Primo Cutinam .... deinde Cingiliam*] Hæc oppidorum nomina nullibi extant: nam Cutiliæ in Sabinis, non in Samnio. Suspicatur Cluverius mendose scriptum *Cutinam* pro *Anfina*, quæ adhuc *Ofena*, vel *Ofeno*, inter Pinnam, Aquilam, et Populum. In hoc tractu oppidulum est vulgari vocabulo *Celiera*: quod forte Cingiliæ memoriam servare ait.

prædam militibus, quod eos neque portæ, neque muri hostium arcuerant, concessit.

30. In Samnium incertis itum auspiciis[n] est: cujus rei vitium non in belli eventum, quod prospere gestum est, sed in rabiem atque iras imperatorum vertit. Namque Papirius dictator, a pullario monitus, cum ad auspicium repetendum Romam proficisceretur,[o] magistro equitum denuntiavit, ut sese loco teneret, neu, absente se, cum hoste manum consereret. Fabius cum post profectionem dictatoris per exploratores comperisset, perinde omnia soluta apud hostes, ac si nemo Romanus in Samnio esset; seu ferox adolescens indignitate accensus, quod omnia in dictatore viderentur reposita esse, seu occasione bene gerendæ rei inductus, exercitu instructo paratoque profectus ad Imbrinium,[p] (ita vocant locum,) acie cum Samnitibus conflixit. Ea fortuna pugnæ fuit, ut nihil relictum sit, quo, si affuisset dictator, res melius geri potuerit: non dux militi, non miles duci defuit. Eques etiam, auctore L. Cominio tribuno militum, qui aliquoties impetu capto perrumpere non poterat hostium agmen, detraxit frænos equis;† atque ita concitatos calcaribus permisit, ut sustinere eos nulla vis posset. Per arma, per viros late stragem dedere. Secutus pedes impetum equitum, turbatis hostibus intulit signa. Viginti millia hostium cæsa eo die traduntur. Auctores habeo,

NOTÆ

[n] *Incertis itum auspiciis*] Non satis prospera fuerant auspicia, pullorum minus alacri, vel e cavea volatu, vel pastu. Nam hæc auspicia ex tripudio fuisse petita inde patet, quod dictatori religio injecta est monitu unius ex pullariis; qui pullorum hujusmodi curam gerebant.

[o] *Romam proficisceretur*] Non novum belli duces in urbem renovandorum auspiciorum causa redire. Tanta ejus rei religio erat, ut ex Cic. in libris de Divin. et alibi observatum.

[p] *Ad Imbrinium*] Ignobilem esse locum oportet, cujus nulla apud alios mentio. Nam quod Lipsius hic *Simbrivium*, apud Tacitum XI. Ann. *sub Imbrivinis collibus* legit, pro *Simbruinis*, refertque ad stagnum Simbrivium, quod juxta Sublaqueum est XII. ab Urbe mill. admitti nullo pacto potest, cum Simbrivinæ aquæ, et Sublaqueum, ad Anienem in Latio situm, longius distent ab hoc Imbrinio, quem locum in Samnio Livius ponit.

† *Detraxit frænos equis, &c.*] Vide notas ad l. IV. c. 38. *J. Clericus.*

bis cum hoste signa collata, dictatore absente, bis rem egregie gestam. Apud antiquissimos scriptores una hæc pugna invenitur: in quibusdam annalibus tota res prætermissa est. Magister equitum, ut ex tanta cæde, multis potitus spoliis, congesta in ingentem acervum hostilia arma subdito igne concremavit: seu votum id Deorum cuipiam fuit; seu credere libet Fabio auctori,[q] eo factum,[4] ne suæ gloriæ fructum dictator caperet, nomenque ibi scriberet, aut spolia in triumpho[5] ferret. Literæ quoque de re prospere gesta ad senatum, non ad dictatorem, missæ, argumentum fuere minime cum eo communicantis laudes.[6] Ita certe dictator id factum accepit, ut, lætis aliis victoria parta, præ se ferret iram tristitiamque. Misso itaque repente senatu, se ex curia proripuit: tum vero, non Samnitium magis legiones, quam majestatem dictatoriam et disciplinam militarem a magistro equitum victam et eversam dictitans, si illi impune spretum imperium fuisset. Itaque plenus minarum iræque profectus in castra, cum maximis itineribus isset, non tamen prævenire famam adventus sui potuit. Præcucurrerant enim ab Urbe, qui nuntiarent, dictatorem avidum pœnæ venire, alternis pæne verbis T. Manlii factum laudantem.[7]

31. Fabius, concione extemplo advocata, obtestatus milites est, 'ut, qua virtute rem publicam ab infestissimis hostibus defendissent, eadem se, cujus ductu auspicioque vicissent, ab impotenti crudelitate dictatoris tutarentur. Venire amentem invidia, iratum virtuti alienæ felicitatique; furere, quod, se absente, res publica egregie[8] gesta esset:[r] malle, si mutare fortunam posset, apud Samnites,

4 Quidam Edd. *seu credere libet Fabio auctore factum.* Vet. lib. apud Sigon. *seu, si credere libet, Fabio, &c.*—5 Vulg. *in triumphum.*—6 *Laudem* Gronov. Doujat. Crevier.—7 Vulg. *T. Manlii facta l.*

8 'Vet. lib. *res egregie*, ut ante: sic paulo post, *ad rem gerendam.*' Sigon.

NOTÆ

q *Seu credere libet Fabio auctori*] Ita legendum ex primis editionibus: estque intelligendus, non magister equitum ipse Fabius Rullianus; sed Fabius Pictor antiquus Romanæ auctor historiæ.

quam Romanos, victoriam esse. Imperium dictitare spretum, tanquam non eadem mente pugnari vetuerit, qua pugnatum doleat: et tunc invidia impedire virtutem alienam voluisse, cupidissimisque arma ablaturum fuisse militibus, ne, se absente, moveri possent: et nunc id furere,[s] id ægre pati, quod sine L. Papirio, non inermes, non manci milites fuerint, quod se Q. Fabius magistrum equitum duxerit, ac non accensum dictatoris.[t] Quid illum facturum fuisse, si, quod belli casus ferunt Marsque communis, adversa pugna evenisset; qui sibi, devictis hostibus, re publica bene gesta, ita ut non ab illo unico duce melius geri potuerit, supplicium magistro equitum minetur?[9] Neque illum magistro equitum infestiorem, quam tribunis militum, quam centurionibus, quam militibus esse. Si possit, in omnes sæviturum fuisse: quia id nequeat, in unum sævire. Etiam invidiam, tanquam ignem, summa petere; in caput consilii, in ducem incurrere. Si se simul cum gloria rei gestæ extinxisset, tunc victorem, velut in capto exercitu dominantem, quicquid licuerit in magistro equitum, in militibus ausurum. Proinde adessent in sua causa omnium libertati.

Vid. Not. Var.—9 Al. *magistro equitum et tunc victori minetur.* Vid. Not. Var.

NOTÆ

[r] *Quod, se absente, res publica egregie gesta esset*] Contra scriptorum et priorum editionum fidem Sigon. vocem *publica* expunxerat, quasi 'rem publicam gerere' dici non posset de eo qui bellum gessit. Recte Gronov. veterem lectionem restituit, affirmatque aliquot exemplis ita loqui optimos auctores de iis qui quamcumque partem ad summam rerum pertinentem administrant. Unus Livii locus sufficiat, qui statim hoc ipso capite subjicitur de eadem re, 'devictis hostibus, re publica bene gesta.'

[s] *Id furere*] Nova constructio, pro, ea de causa irasci, dolere id factum esse: ut apud Cic. VIII. ad Fam. Ep. 8. 'Nunc furit Domitius tam gavisos homines suum dolorem; unumque me studiosiorem Antonii.'

[t] *Non accensum dictatoris*] Accensi satellitum seu apparitorum *genus*, quorum ministerio magistratus, ad accersendos quos vellent, utebantur; neu multum supra lictores. Eos enim Cic. conjungit I. de Leg. 'Utatur accenso atque lictoribus.' *Immo* servorum propemodum loco erant. Idem ad Q. Fratrem lib. I. Ep. 1. 'Accensus sit eo etiam numero, quo eum majores nostri esse voluerunt: qui hoc non in beneficii loco, *sed in* laboris ac muneris, non temere nisi libertis suis deferebant, quibus illi quidem non secus ac servis imperabant.'

Si consensum exercitus eundem, qui in prælio fuerit, in tuenda victoria videat, et salutem unius omnibus curæ esse; inclinaturum ad clementiorem sententiam animum. Postremo se vitam fortunasque suas illorum fidei virtutique permittere.'

32. Clamor e tota concione ortus, uti bonum animum haberet: neminem illi vim allaturum, salvis legionibus Romanis. Haud multo post dictator advenit: classicoque extemplo ad concionem advocavit.[a] Tum, silentio facto, præco Q. Fabium magistrum equitum citavit. Qui simul ex inferiore loco ad tribunal accessit; tum dictator, 'Quæro,' inquit, 'de te, Q. Fabi, cum summum imperium dictatoris sit, pareantque ei consules, regia potestas,[u] prætores iisdem auspiciis, quibus consules, creati, æquum censeas necne, magistrum equitum dicto audientem esse? Itemque illud interrogo, cum me incertis auspiciis profectum ab domo scirem, utrum mihi turbatis religionibus res publica in discrimen committenda fuerit, an auspicia repetenda, ne quid dubiis Diis agerem? Simul illud, quæ dictatori religio impedimento ad rem gerendam fuerit, num ea magister equitum solutus ac liber potuerit esse? Sed quid ego hæc interrogo? cum, si ego tacitus abissem, tamen tibi ad voluntatis interpretationem meæ dirigenda tua sententia fuerit. Quin tu respondes, vetuerimne, te quicquam rei, me absente, agere? vetuerimne, signa cum hostibus conferre? Quo tu imperio meo spreto,[x] incertis auspiciis, turbatis

[a] *Et statim exercitum signo tubæ acciri jussit ad concionem.*

NOTÆ

[u] *Consules, regia potestas*] Appositione describit jus consulum, quorum regia potestas, id est, qui eadem fere potestate præditi, qua prius reges; nisi quod hi duo annui, pro uno perpetuoque. Ceterum paribus auspiciis creati, iisdem fascibus atque ornamentis insignes.

[x] *Quo tu imperio meo spreto*] Sigonius τὸ *quo* adverbialiter sumi vult, pro, quid? sive ad quid? quod Græci dicunt, πρὸς τί; vel, τί δέ; ut apud Cic. 'Martis signum quo mihi pacis auctori?' Hic tamen revera ponitur illud *quo* relative. Cum enim dixisset Papirius per interrogationem, se vetuisse quicquam se absente agi; mox subjicit affirmate et absque interrogatione, Fabium eo ipsius jussu contemto ausum esse confligere ipso absente.

religionibus, adversus morem militarem disciplinamque majorum, et numen Deorum, ausus es cum hoste confligere. Ad hæc, quæ interrogatus es, responde, extra ea, cave, vocem mittas. Accede, lictor.' Adversus quæ singula[10] cum respondere haud facile esset, et nunc quereretur, eundem accusatorem capitis sui ac judicem esse,[*] modo, vitam sibi eripi citius, quam gloriam rerum gestarum, posse, vociferaretur, purgaretque se invicem, atque ultro accusaret; tunc Papirius, redintegrata ira, spoliari magistrum equitum, ac virgas et secures expediri jussit. Fabius, fidem militum implorans, lacerantibus vestem lictoribus,[11] ad triarios, tumultum jam in concione miscentes,[12 y] sese recepit. Inde clamor in totam concionem est perlatus. Alibi preces, alibi minæ audiebantur. Qui proximi forte tribunal steterant,[13 z] quia subjecti oculis imperatoris noscitari poterant, orabant, ut parceret magistro equitum, neu cum eo exercitum damnaret. Extrema concio et circa Fabium globus increpabant incle-

[*] *Accusatorem suum capitalem; sive eo judicio in quo de capite agatur.*

10 'In libris quibusdam additur *Q. Fabio*; recte forsan: ad eum certe seqq. referenda.' *Rupert.*—11 'Vet. quidam lib. *lacerantibus fasce lictoribus.*' Sigon.—12 Vulg. *tumultum jam in concionem miscentes.* Legit Tan. Faber,

NOTÆ

[y] *Tumultum jam in concione miscentes*] Vetus lectio, *tumultum jam in concionem miscentes:* legit Tan. Faber, *tumultu jam concionem miscentes;* quod sane Latinum. Cic. II. cont. Rull. 'quia iniquis imperiis remp. miscerent,' id est, turbarent. Sed facilior correctio *in concione*, ut *miscere* accipiatur pro ciere, movere, excitare. Nec adeo forte damnanda vulgaris. Cum enim concio non tantum pro cœtu sumatur, sed pro ipsa concionem habentis oratione; quidni dicantur 'triarii in concionem,' id est, vel contra dicta Papirii dictatoris, quæ tranquille audiri ex more debebant, tumultum immiscuisse, et concionantem ipsum concionemque tumultu suo perturbasse, immo in ipsam quoque cœtum et multitudinem turbas ac tumultum injecisse?

[z] *Qui proximi forte tribunal* [*tribunali*] *steterant*] Veteres optimi teste Gronovio, *proximi forte tribunal steterant;* id est, prope tribunal, proxime ad tribunal. Ita I. XXIX. 'Scorpione icto, qui proximus eum forte steterat.' Cæsar quoque III. Bell. Gall. 'P. Crassus adolescens cum legione septima proximus mare Oceanum in Andegavis hyemabat.'

mentem dictatorem; nec procul seditione aberant. Ne tribunal quidem satis quietum erat. Legati circumstantes sellam orabant, ut rem in posterum diem differret, et iræ suæ spatium et consilio tempus daret: 'Satis castigatam adolescentiam Fabii esse: satis deformatam victoriam: ne ad extremum finem supplicii tenderet: neu unico juveni, neu patri ejus, clarissimo viro,[a] neu Fabiæ genti eam injungeret[14] ignominiam.'[b] Cum parum precibus, parum causa proficerent,[p] 'intueri sævientem concionem' jubebant. 'Ita irritatis militum animis subdere ignem ac materiam seditioni, non esse ætatis, non prudentiæ ejus. Neminem id Q. Fabio, pœnam deprecanti suam, vitio versurum, sed dictatori, si occæcatus ira infestam multitudinem in se pravo certamine movisset. Postremo, ne id se gratiæ dare Q. Fabii crederet, se jus jurandum dare paratos esse, non videri e re publica, in Q. Fabium eo tempore animadverti.'

33. His vocibus cum in se magis incitarent dictatorem, quam in magistrum equitum placarent,[15][c] jussi de tribunali descendere legati: et, silentio nequicquam per præco-

[p] *Cum eis non multum prodessent nec obsecrationes, nec rationes, aut excusationes, quibus Fabii causam tuebantur.*

---

tumultu jam concionem miscentes.—13 Vulg. *tribunali steterant.*—14 'Mallem cum Gron. *inureret*, quod tamen primus substituit Ascens.' *Rupert.* Vid. inf. et Not. Var.

NOTÆ

[a] *Patri ejus, clarissimo viro*] Hujus Q. Fabii Rulliani, qui postea Maximi cognomen in ea gente primus tulit, pater erat M. Fabius Ambustus princeps senatus, qui ter consul, qui dictator fuerat et censor, ut cap. seq. 'Clarissimi' autem titulus in rep. elogium fuit, non, ut labante postea, dignitatis titulus.

[b] *Eam injungeret* [*inureret*] *ignominiam*] In optimis manuscriptis et editis est *injungeret*, id est, adjungeret, adhiberet: quod Gronov. probatur tanquam non incommodum loquendi genus. L. III. 'Injuriam a nobis repulsam, tanquam aut facere, aut pati, necesse sit, injungimus aliis.' Val. quoque Max. lib. VI. c. 9. 'Abdicationis injungentem notam.' Ubi tamen vulgati habent *inurentem*.

[c] *Quam in magistrum* [*magistro*] *equitum placarent*] Quidam antiqui, *quam in magistrum equitum placarent*: idque exquisitius Gronovii judicio. Auctores adducit, præsertim Corn. Nepotem in Pelopida: 'Nunquam is animo placari potuit in eum, a quo erat violatus.'

nem tentato, cum, præ strepitu ac tumultu, nec ipsius dictatoris, nec apparitorum ejus vox audiretur; nox, velut in prælio, certamini finem fecit. Magister equitum, jussus postero die adesse, cum omnes affirmarent, infestius Papirium exarsurum, agitatum contentione ipsa exacerbatumque, clam ex castris Romam profugit: et, patre auctore M. Fabio, qui ter jam consul dictatorque fuerat, vocato extemplo senatu, cum maxime conquereretur apud Patres vim atque injuriam dictatoris, repente strepitus ante curiam lictorum summoventium auditur: et ipse infensus aderat, postquam comperit profectum ex castris, cum expedito equitatu secutus. Iterata deinde contentio;[16] et prendi Fabium Papirius jussit. Ubi cum, deprecantibus primoribus Patrum atque universo senatu, perstaret in incepto[17 d] immitis animus; tum pater M. Fabius, 'Quandoquidem,' inquit, 'apud te nec auctoritas senatus, nec ætas mea, cui orbitatem paras, nec virtus nobilitasque magistri equitum, a te ipso nominati, valet, nec preces, quæ sæpe hostem mitigavere, quæ Deorum iras placant; tribunos plebis appello et provoco ad populum;[e] eumque tibi, fugienti exercitus tui, fugienti senatus judicium, judicem fero, qui certe unus plus, quam tua dictatura,[f] potest polletque. Videro, cessurusne provocationi sis, cui Rex Romanus Tullus Hostilius cessit.'[g] Ex curia in concionem itur. Quo cum paucis dictator, cum omni agmine principum magister equitum cum escendisset; deduci eum de rostris Papirius in partem inferiorem jussit. Secutus pa-

15 Vulg. *quam magistro equitum p.*—16 Add. *est* Sigon. Gronov. Donjat.

NOTÆ

[d] *Perstaret in incepto*] Apud Bechar. aliosque, *perstaret incepto*: rara loquendi forma.

[e] *Et provoco ad populum*] In filii causa, licet magistri equitum, pater appellat; tanta vis patriæ potestatis.

[f] *Plus, quam tua dictatura*] Nondum ullum, opinor, exemplum extabat provocationis a dictatore: quod tamen progressu temporis admissum. Qua de re Fest. in 'optima lege.'

[g] *Tullus Hostilius cessit*] In causa Horatii, qui a duumviris, Hostilio volente, immo auctore, provocaverat, lib. 1. c. 26.

ter, 'Bene agis,' inquit, 'cum eo nos deduci jussisti, unde et privati vocem mittere possemus.'[h] Ibi primo[18] non tam perpetuæ orationes, quam altercatio, exaudiebantur.[19] Vicit deinde strepitum vox et indignatio Fabii senis, increpantis superbiam crudelitatemque Papirii: 'Se quoque dictatorem Romæ fuisse, nec a se quenquam, ne plebis quidem hominem, non centurionem, non militem, violatum; Papirium, tanquam ex hostium ducibus, sic ex Romano imperatore victoriam et triumphum petere. Quantum interesset[i] inter moderationem antiquorum et novam superbiam crudelitatemque! Dictatorem Quintium Cincinnatum[k] in L. Minucium consulem, ex obsidione a se ereptum, non ultra sævisse, quam ut legatum eum ad exercitum pro consule relinqueret. M. Furium Camillum in L. Furio,[l] qui, contemta sua senectute et auctoritate, fœdissimo cum eventu pugnasset, non solum in præsentia moderatum iræ esse, ne quid de collega secus populo aut senatui scriberet; sed, cum revertisset, potissimum ex tribunis consularibus habuisse, quem ex collegis, optione ab senatu data, socium[20] sibi imperii delegerit. Nam populi quidem, penes quem potestas omnium rerum esset, ne iram quidem unquam atrociorem fuisse in eos, qui temeritate atque inscitia exercitus amisissent, quam ut pecunia eos mulctaret. Ca-

Crevier. all.—17 Vulg. *perstaret incepto.*—18 *In primo* Gronov. Crevier.—19 Quidam libri, teste Sigon. *altercationes audiebantur.* Malebat J. F. Gronov. probante Stroth. *exaudiebatur*, et mox *Quantum interesse.*—20 Inter-

NOTÆ

[h] *Unde et privati vocem mittere possemus*] Pro rostris verba facere ad populum non poterant, nisi magistratus, aut qui a magistratibus producti. Fabius filius magister equitum eo ascenderat, jure, opinor, magistratus; et cum eo pater aliique primores, qui scilicet honores antea gesserant. Sed dictatore concionante, non videtur Fabio patri, cum in magistratu non esset, inde populum alioqui licuisse: ex inferiore loco filium defendere non vetabatur, quod cuique privato permissum.

[i] *Quantum interesset*] Malim cum Gronovio *interesse:* ut superioribus, quæ infinitivo efferuntur, et historico stylo convenientius.

[k] *Quintium Cincinnatum*] Supra lib. III. c. 29.

[l] *M. Furium Camillum in L. Furio*] Vide lib. VI. c. 24. et 25.

pite anquisitum ob rem bello male gestam de imperatore nullo[m] ad eam diem esse.[1] Nunc ducibus populi Romani, quæ ne victis quidem bello fas fuerit, virgas et secures victoribus et justissimos meritis triumphos intentari. Quid enim tandem passurum fuisse filium suum, si exercitum amisisset? si fusus, fugatus, castris exutus fuisset? Quo ultra iram violentiamque ejus excessuram fuisse, quam ut verberaret necaretque? Quam conveniens esse, propter Q. Fabium civitatem in lætitia, victoria, supplicationibus[n] ac gratulationibus esse;[2] eum, propter quem Deum delubra pateant, aræ sacrificiis fument, honore, donis cumulentur, nudatum virgis lacerari in conspectu populi Romani; intuentem Capitolium atque arcem Deosque, ab se duobus præliis haud frustra advocatos! Quo id animo exercitum, qui ejus ductu auspiciisque vicisset, laturum? quem luctum in castris Romanis, quam lætitiam inter hostes fore?' Hæc, simul jurgans, querens, Deum hominumque fidem obtestans, et complexus filium, plurimis cum lacrymis agebat.

34. Stabat cum eo senatus majestas, favor populi, tribunicium auxilium, memoria absentis exercitus. Ex parte altera, 'imperium invictum populi Romani, et disciplina rei militaris,[o] et dictatoris edictum pro numine semper ob-

pungit Kreyssigius, *quem, ex collegis optione ab senatu data, socium.*—1 Vulg. *nullum ad eum diem esse.* Vid. Not. Var.—2 Malebat Sigon. *propter Q. Fabii*

NOTÆ

[m] *De imperatore nullo*] Apud Juntam et in quibusdam Mss. est *nullum ad eum diem esse:* additque Gronov. *exemplum*, quasi hoc nomen excideriit: quod supplementum nequaquam necessarium est: cum perspicuus sit sensus vulgaris editionis; nimirum, de nullo antea belli duce capitalem quæstionem habitam fuisse ob rem male gestam, nulli eorum hac de causa ultimum supplicium irrogatum.

[n] *Propter Q. Fabium civitatem in lætitia, victoria, supplicationibus*] Sigonio displicuit 'in *victoria* esse:' ideoque maluit: *Propter Q. Fabii victoriam civitatem in lætitia, supplicationibus, &c.* Verum notante Gronov. Plinius Nat. Hist. lib. VII. cap. 7. scribere non dubitavit: 'tu, cujus semper in victoria mens est:' eadem forma Sallust. in Jugurth. 'Semperne in sanguine, ferro, fuga versabimur?'

[o] *Imperium invictum populi Romani, et disciplina rei militaris*] Si dicamus *ex disciplina militari*, ut velit ea stetisse, invictumque esse Romanum

servatum, et Manliana imperia, et posthabita filii caritas publicæ utilitati,' jactabantur. 'Hoc etiam L. Brutum, conditorem Romanæ libertatis, antea in duobus liberis fecisse. Nunc patres comes et senes faciles de alieno imperio spreto,[p] tanquam rei parvæ, disciplinæ militaris eversæ juventuti gratiam facere.[3] Se tamen perstaturum in inceptо; nec ei, qui adversus dictum suum, turbatis religionibus ac dubiis auspiciis, pugnasset, quicquam ex justa pœna remissurum. Majestas imperii perpetua ne esset,[q] non esse in sua potestate. L. Papirium nihil de ejus jure deminuturum. Optare, ne potestas tribunicia, inviolata ipsa, violet intercessione sua Romanum imperium, neu populus[4] in se potissimum dictatorem et jus dictaturæ extinguat. Quod si fecisset, non L. Papirium, sed tribunos, sed pravum populi judicium, nequicquam posteros accusaturos: cum,

---

victoriam civitatem in lætitia, supplicationibus, ac gratulationibus esse.—3 '*Nunc patres comes et senes faciles de alieno*, facile concedentes de jure, non suo, sed aliorum, et in re, quæ non ad se, sed ad alios, non ad suam, sed aliorum, dignitatem spectat, (quo fere sensu 'largiri ex alieno' dixit Cic. ad Div. III. 8. 20.) *disciplinæ militaris imperio spreto eversæ, tanquam rei parvæ, juventuti gratiam facere*. Ita, opinor, jungenda hæc verba, a librariis forte transposita; non *faciles de alieno imperio spreto* vel *de alieno gratiam facere*. Tò *de* delendum putabant Drak. et alii.' *Rupert*. Legendum monet Tan. Faber *dictatorio imperio spre-*

NOTÆ

imperium, facilius constabit sententia.

p *De alieno imperio spreto*] Tan. Faber, perpetua sua corrigendi prurigine, jubet legi, *Dictatorio imperio spreto*: quasi non satis ejus rei mentio jam facta fuerit, cum dictum est, 'dictatoris edictum pro numine semper observatum.' Quis autem non videt acutius dici et amarius *de alieno imperio*: ut Fabio patri aliisque primoribus exprobretur facilitas in alieno imperio spreto, quam in suo itidem spreto ipsi passuri non fuerint. Quod autem hæc Latinitas arguitur, 'corruptæ disciplinæ gratiam tibi facio de imperio alieno spreto,' meminisse oportet quam sæpe Livianæ historiæ majestas supra Grammaticorum minutias assurgat: neque illud 'de alieno imperio' revocandum ad 'gratiam facere:' sed quasi parenthesi dictum, ut si quid desit facile suppleri possit, veluti, (cum agitur *de alieno imperio*). Si quid mutandum, præstaret, deleta præpositione *de*, scribere *alieno imperio spreto, disciplinæ, &c. gratiam facere.*

q *Majestas imperii perpetua ne esset*] Duplex hujus loci esse potest intellectus. Alter, non pendere a Papirio utrum imperantium atque imperii majestas semper intacta sanctaque maneat, necne: alter, non posse ipsum efficere, ut non perpetuo conservari debeat majestas imperii. Posterior sequentibus magis congruere videtur.

polluta semel militari disciplina, non miles centurionis, non centurio tribuni, non tribunus legati, non legatus consulis, non magister equitum dictatoris pareat imperio; nemo hominum, nemo Deorum verecundiam habeat; non edicta imperatorum, non auspicia observentur; sine commeatu vagi milites in pacato, in hostico errent;[5] immemores sacramenti, licentia sola se,[6] ubi velint, exauctorent;[r] infrequentia deserantur signa; neque conveniatur ad edictum, nec discernatur, interdiu, nocte, æquo, iniquo loco, jussu, injussu imperatoris pugnent; et non signa, non ordines servent; latrocinii modo cæca et fortuita, pro solenni et sacrata, militia[†] sit. Horum criminum vos reos in omnia sæcula offerte, tribuni plebi: vestra obnoxia capita pro licentia Q. Fabii[7] objicite.'[q]

35. Stupentes tribunos et suam jam vicem magis anxios, quam ejus, cui auxilium ab se petebatur, liberavit onere consensus populi Romani, ad preces et obtestationem versus,[s] ut sibi pœnam magistri equitum dictator remitteret. Tribuni quoque,[t] inclinatam rem in preces subsecuti, orare

[q] *Sic addicti estote, o tribuni plebis, Q. Fabio, ut capita vestra pro eo adversum me opponatis, eique tuendo commodetis, obnoxia futura posterorum judiciis pro licentia et effrænata libertate, quam ejus gratia fovetis.*

---

to. Vid. inf. et Not. Var.—4 Addunt *Romanus* Gron. Doujat. Crevier. all. *In se potissimum dictatore jus d. e.* conj. Duk. Drak. et Stroth.—5 ' Voss. *in hostico errarent:* sed suprascriptum ultimæ voci *co* quasi vellet, *coërrent:* quod verbum legas apud Paullum l. II. § 3. D. de officio præfecti vigilum: ' per totam noctem vigilare debere et coërrare calceatum.'' *J. F. Gronov.*—6 ' Thuan. et Chifl. *sola va se.* Unde Rubenius, *licentia sola duce se.* Video et in margine Vossiani alterius, *uai.* Alter, *sola qua se ubi.* Numquid *licentia sola vagi se exauctorent?*' J. F. Gronov.—7 *Q. Fabio* Gronov. Doujat. Crevier.

NOTÆ

[r] *Licentia sola se, ubi velint, exauctorent*] Variant Mss. ex quorum vestigiis quærit Gronov. numquid recte scribendum videatur *licentia sola vagi se exauctorent.* Posset et melius forte, *licentia sola, qua se, ubi velint, exauctorent, infrequentia deserantur signa.*

[†] *Sacrata militia*] In quam, nempe, sacramento adacti nomen milites dederunt. *J. Clericus.*

[s] *Consensus populi Romani, ad preces et obtestationem versus*] Hypallage videri potest, qua consensui tribuitur quod de populo intelligendum: verius enim consensus populi ad preces versi: vel populus ad preces unanimi consensu versus liberavit tribunos solicitudine.

[t] *Tribuni quoque*] Cum tribuni ple-

dictatorem insistunt, ut veniam errori humano, veniam adolescentiæ Q. Fabii daret: satis eum pœnarum dedisse. Jam ipse adolescens, jam pater M. Fabius contentionis obliti, procumbere ad genua et iram deprecari dictatoris. Tum dictator, silentio facto, 'Bene habet,' inquit, 'Quirites. Vicit disciplina militaris, vicit imperii majestas, quæ in discrimine fuerunt, an ulla[8] post hanc diem essent.[r] Non noxæ eximitur Q. Fabius, qui contra edictum imperatoris pugnavit; sed, noxæ damnatus, donatur populo Romano;[s] donatur tribuniciæ potestati, precarium, non justum, auxilium ferenti.[t] Vive, Q. Fabi, felicior hoc consensu civitatis ad tuendum te, quam, qua paulo ante exultabas, victoria. Vive, id facinus ausus, cujus tibi ne parens quidem, si eodem loco fuisset, quo fuit L. Papirius, veniam dedisset. Mecum, ut voles, reverteris in gratiam: populo Romano, cui vitam debes, nihil majus præstiteris, quam si hic tibi dies satis documenti dederit, ut bello ac pace pati legitima imperia possis.' Cum se nihil morari[u] magistrum equitum pronuntiasset, degressum[9] eum templo[x] lætus senatus, lætior populus, circumfusi ac gratulantes hinc magistro equitum, hinc dictatori, prosecuti sunt: firmatumque imperium militare haud minus periculo Q. Fabii, quam supplicio miserabili adolescentis Manlii,[10]

[r] *Quæ venerant in periculum, ita ut dubium esset, utrum amplius essent imposterum permansura.*

[s] *Per me Fabio non remittitur criminis pœna; sed, quasi reus meo judicio, et eo nomine damnatus, condonatur populi precibus.*

[t] *Non legitima intercessione jure potestatis interposita, sed precibus solis opem danti.*

8 'Ut *nulla* cod. unus ex interpretatione. Verendum enim erat, ne abolerentur.' *Stroth.*—9 Al. *digressum.*—10 'Vet. lib. *T. Manlii*, recte: præcessit

NOTÆ

bis viderent ita se rem habere, ut animi omnium non ad ferendum judicium, sed ad interponendas pro equitum magistro preces propenderent; communem hanc voluntatum inclinationem ipsi quoque secuti sunt.

[u] *Se nihil morari*] Hoc loquendi genere usos cum absolverent, observat Sigon. ut lib. IV. Tribunus plebis, 'Sempronium nihil moror:' sic dabatur reo abeundi facultas.

[x] *Degressum* [*digressum*] *eum templo*] Id est, rostris. Vide supra cap. 14. in f. Gronov. *degressum*, eodem sensu.

videbatur. Forte ita eo anno evenit, ut, quotiescumque dictator ab exercitu recessit,[11] hostes in Samnio moverentur. Ceterum in oculis exemplum erat Q. Fabius M. Valerio legato, qui castris præerat, ne quam vim hostium magis, quam trucem dictatoris iram, timeret. Itaque frumentatores cum, circumventi ex insidiis, cæsi loco iniquo essent; creditum vulgo est, subveniri eis ab legato potuisse, ni tristia edicta exhorruisset. Ea quoque ira alienavit a dictatore militum animos, jam ante infensos, quod implacabilis Q. Fabio fuisset, et, quod suis precibus negasset, ejus populo Romano veniam dedisset.

36. Postquam dictator, præposito in Urbe L. Papirio Crasso magistro equitum, Q. Fabio vetito quicquam pro magistratu agere,[y] in castra rediit; neque civibus satis lætus[z] adventus ejus fuit, nec hostibus quicquam attulit terroris. Namque postero die, seu ignari venisse dictatorem, seu, adesset an abesset, parvi facientes, instructa acie ad castra accesserunt. Ceterum tantum momenti in uno viro L. Papirio fuit, ut, si ducis consilia favor subsecutus militum foret, debellari eo die cum Samnitibus potuisse, pro haud dubio habitum sit: ita instruxit aciem loco ac subsidiis,[a] ita omni arte[12] bellica firmavit. Cessatum a milite, ac de industria, ut obtrectaretur laudibus ducis, impedita victoria est. Plures Samnitium cecidere: plures Romani vulnerati sunt. Sensit peritus dux, quæ res victoriæ obstaret: temperandum ingenium suum esse, et seve-

enim *Q. Fabii.*' Sigon.—11 Voss. alter et Mureti liber *recessisset.*

NOTÆ

[y] *Quicquam pro magistratu agere*] Magister quidem equitum inter magistratus: sed a dictatoris nutu fere pendebat. Ut ab eo dicebatur, sic ab eo abdicari ob culpam, destitui alio substituto, urbi etiam præfici potuisse, et prohiberi ne in castra proficisceretur, hinc colligas.

[z] *Neque civibus satis lætus*] Oppo-nuntur cives hostibus: unde civium nomine apparet intelligi milites Romanos. Agitur enim de exercitu ad quem rediit dictator.

[a] *Loco ac subsidiis*] Delecto nempe loco suis commodo, adverso hostibus: et prioribus agminibus addito subsidiario milite firmatis.

ritatem miscendam comitati.[13] [b] Itaque, adhibitis legatis, ipse circum saucios milites inserens in tentoria caput, singulos, ut sese haberent,[14] rogitans, curam eorum nominatim legatis tribunisque et præfectis [c] demandabat:[15] rem per se popularem ita dexter egit, ut, medendis corporibus, animi multo prius militum imperatori reconciliarentur,[a] nec quicquam ad salubritatem efficacius fuerit, quam quod grato animo ea cura accepta est. Refecto exercitu, cum hoste congressus haud dubia spe sua militumque, ita fudit fugavitque Samnites, ut ille ultimus eis dies conferendi signa cum dictatore fuerit. Incessit deinde, qua duxit prædæ spes, victor exercitus, perlustravitque hostium agros, nulla arma, nullam vim, nec apertam, nec insidiis,[16] expertus. Addebat alacritatem, quod dictator prædam omnem edixerat militibus:[d] nec ira magis publica, quam privatum compendium, in hostem acuebat. His cladibus subacti Samnites pacem a[17] dictatore petiere: cum quo pacti, ut singula vestimenta militibus et annuum stipendium darent, cum ire ad senatum jussi essent; secuturos se dictatorem responderunt, unius ejus fidei virtutique causam suam commendantes. Ita deductus ex Samnitibus exercitus.

[a] *Tanta perfecit dexteritate, ut militum mentes multo ante dictatori pacatæ, quam corpora eorum remediis curata et persanata fuerint.*

12 Malit Rupert. *ita subsidiis et omni arte.*—13 Conj. J. F. Gronov. *comitate.* Doujat. *severitati miscendam comitatem.*—14 Rott. *ipse circumiens saucios.* Flor. *singulosque, ut sese h.*—15 'Ponui post *demandabat* interpunctionem majorem. Nam si orationem inter se conjungere voluisset Livius, haud dubie scripsisset: *demandabat, et rem per se popularem ita dexter agebat,' &c.* Doering.—16 Flor. *nec ex insidiis.*—17 *Ab* Gronov. Doujat. Crevier.

NOTÆ

[b] *Severitatem miscendam comitati*] Quin potius *severitati miscendam comitatem*, vel *severitatem miscendam comitate*, ut Gron. placet: quemadmodum lib. XL. 'Cum pavorem mixtum admiratione patri injecisset:' nisi dicamus tam id misceri quod affunditur, quam id cui affunditur.

[c] *Legatis tribunisque et præfectis*] Legati exercitui, tribuni legionibus, præfecti sociis præerant.

[d] *Prædam omnem edixerat militibus*] Edicto concesserat: quod rarum Romanis moribus; quibus pecunia ex manubiis redacta in ærarium maximam partem inferebatur.

37. Dictator triumphans Urbem est ingressus; et, cum se dictatura abdicare vellet, jussu Patrum, prius quam abdicaret, consules creavit C. Sulpicium Longum iterum, Q. Æmilium Cerretanum.[18 e] Samnites, infecta pace, quia de conditionibus agebatur,[19 f] inducias annuas ab Urbe retulerunt. Nec earum ipsarum sancta fides fuit: adeo, postquam Papirium abisse magistratu nuntiatum est, arrecti ad bellandum animi sunt. C. Sulpicio, Q. Æmilio (Aulium quidam annales habent)[g] consulibus, ad defectionem Samnitium Apulum novum bellum accessit. Utroque exercitus missi. Sulpicio Samnites, Apuli Æmilio sorte evenerunt. Sunt, qui non ipsis Apulis bellum illatum, sed socios ejus gentis populos[a] ab Samnitium vi atque injuriis defensos scribant. Ceterum fortuna Samnitium, vix a se ipsis eo tempore propulsantium bellum, propius ut sit vero, facit, non Apulis ab Samnitibus arma illata, sed cum utraque simul gente bellum Romanis fuisse. Nec tamen res ulla memorabilis acta: ager Apulus Samniumque evastatum: hostes nec hic, nec illic inventi. Romæ nocturnus terror

[a] *Populos Apuli nominis, qui socii erant populi Romani.*

18 'Immo Q. *Aulium* C. ut in fragm. Capitol. et in omnibus Mss. inf. IX. 22. et in plerisque IX. 15. ubi quidam *Aurelium* habent, ut *Ælium* Diodorus, Marianus, et Cassiod. Cf. Pigh. Annal. ad a. 430. ubi etiam bene monet, cognomen *Cerretani* Æmiliæ genti insolitum, et eo tempore alterum consulum plerumque plebeium fuisse; mox vero delenda esse verba, *Aulium quidam annales habent;* quod Livius paulo ante potuisset commodius annotare.' *Ru-*

NOTÆ

[e] *Q. Æmilium Cerretanum*] Pro Æmilio, *Aulium* Sigon. et Pighius reponunt ex tabulis Capitolinis. Et lib. IX. cap. 22. Mss. quoque habent *Aulium*, non *Æmilium*, quod nomen patriciæ gentis est, cum hic consul plebeius fuerit.

[e] A. U. C. 430.

[f] *Quia de conditionibus agebatur*] Nondum omnino convenerat de legibus pacis: sed de iis adhuc disceptabatur. Posset ex Gron. sententia legi, *de conditionibus ambigebatur.*

[g] *Aulium quidam annales habent*] Hæc verba, quæ parenthesi inclusa, Pighius a studioso quodam esse putat; qui tamen scripserit *Æmilio*, tanquam notius nomen.

Aulium] Sic pro *Æmilium* scripsimus, ita censentibus Car. Sigonio, St. Pighio, et J. F. Gronovio. Sic et postea scripsimus, et sustulimus *Aulium quidam Annales habent*, quasi glossema, iisdem auctoribus. *J. Clericus.*

ita ex somno trepidam repente civitatem excivit, ut Capitolium atque arx, mœniaque et portæ, plena armatorum fuerint. Et cum concursatum conclamatumque ad arma omnibus locis esset, prima luce nec auctor, nec causa terroris comparuit. Eodem anno de Tusculanis Flavia rogatione populi fuit judicium.[y] M. Flavius tribunus plebis tulit ad populum, ut in Tusculanos animadverteretur, quorum eorum ope ac consilio[20 h] Veliterni Privernatesque populo Romano bellum fecissent. Populus Tusculanus cum conjugibus ac liberis Romam venit. Ea multitudo, veste mutata et specie reorum, tribus circuit, genibus se omnium advolvens. Plus itaque misericordia ad pœnæ veniam impetrandam, quam causa ad crimen purgandum valuit. Tribus omnes, præter Polliam, antiquarunt legem. Polliæ sententia fuit, puberes verberatos necari, conjuges liberosque sub corona lege belli venire. Memoriamque ejus iræ Tusculanis in pœnæ tam atrocis auctores mansisse ad[1] patrum ætatem constat, nec quenquam ferme ex Pollia tribu candidatum Papiriam ferre solitum.[i]

38. Insequenti anno,* Q. Fabio, L. Fulvio consulibus, A. Cornelius Arvina dictator et M. Fabius Ambustus magister equitum, metu gravioris in Samnio belli (conducta

[y] *Populus judicavit.*

---

pert. Vid. Not. Var.—19 *Ambigebatur* conj. J. F. Gronov.—20 Vulg. *quorum ope ac consilio.* 'Ex Val. Max. IX. 10. 1. et ex aliis argumentis probabile facit Dukerus, h. l. legendum *quod eorum*, neque rogationem de solis hujus rei auctoribus latam esse .... Huc accedit, quod in 5. Mss. legitur *quod eorum*, et in uno *quoniam eorum*.' Rupert.—1 *In* Crevier. In Crev. min. *ad* legitur.

NOTÆ

[h] *Quorum eorum ope ac consilio*] Alias *quod eorum*. Codices melioris notæ teste Gron. *quorum eorum ope*: id est, quorum ex iis, ex Tusculanis nempe: ut scilicet non in universos, sed in ejus consilii auctores adjutoresque decerneretur quæstio. Sic lib. XXIII. cap. 23. 'De exercitu Marcelli, qui eorum ex fuga Cannensi essent.' Et apud Plaut. Trinum. Act. IV. sc. 3. 'Quorum eorum unus surripuit currenti cursori solum.'

[i] *Papiriam ferre solitum*] Candidatorum ex Pollia tribu, quæ adversa Tusculanis fuerat, nemo solebat suffragium obtinere tribus Papiriæ, in quam conjecti Tusculani: id est enim tribum, vel centuriam, ferre, ejus suffragiis vincere ac nominari.

* A. U. C. 431.

enim pretio a finitimis juventus dicebatur) intentiore delectu habito, egregium exercitum adversus Samnites duxerunt. Castra in hostico incuriose ita posita, tanquam procul abesset hostis; cum subito advenere Samnitium legiones tanta ferocia, ut vallum [a] usque ad stationem Romanam inferrent.[e] Nox jam appetebat: id prohibuit munimenta adoriri. Nec dissimulabant, orta luce postero die facturos. Dictator, ubi propiorem spe dimicationem vidit, ne militum virtuti damno locus esset, ignibus crebris relictis, qui conspectum hostium frustrarentur, silentio legiones educit: nec tamen fallere propter propinquitatem castrorum potuit. Eques extemplo insecutus ita institit agmini, ut, donec lucesceret, prælio abstineret. Ne pedestres quidem copiæ ante lucem castris egressæ. Eques, luce demum ausus incursare in hostem, carpendo novissimos, premendoque iniquis ad transitum locis, agmen detinuit. Interim pedes equitem assecutus; et totis jam copiis Samnis urgebat. Tum dictator, postquam sine magno incommodo progredi non poterat, eum ipsum, in quo constiterat, locum castris dimetari [3] jussit.[k] Id vero, circumfuso undique equitatu, ut vallum peteretur [4] [l] opusque inciperet, fieri non

[e] *Ut vallis instructi ad Romanorum usque præsidia accederent castra munituri.*

2 In multis Mss. *bellum* pro *vallum*.—3 Vet. lib. apud Sigon. *communiri*. Vid. Not. Var.—4 'Sigonius, *poneretur*: id quod nobis occurrit nusquam: sed scribendum, *ut vallus peteretur*, vel, *ut vallum peterent, opusque inciperent*: ut lignatum irent, vallos cæderent ac pararent, quemadmodum alibi loquitur.' J. F. Gronov. *Vallum peterent* legendum censet et Stroth. Pro *ut* conj. Ru-

NOTÆ

[k] *Castris dimetari jussit*] Sigon. *castris communiri*. Sed potiores libri Gelenio et Gron. visi, habent *dimeteri*, non multum variante sententia: eo enim fine metimur locum castrorum, quod est proprie castra metari, ut ea muniamus. Noster lib. XLIV. 'postquam metata castra, impedimentaque collocata animadvertit.' Cicer. II. de Nat. Deorum metaphorice de signis cœlestibus, 'atque ita dimetata signa sunt.' Activa quoque significatione, apud eundem eodem lib. 'Eorum enim cursus dimetati, maturitates temporum, et varietates mutationesque cognovimus.'

[l] *Ut vallum peteretur*] Scribendum, ut Gronov. monet, *ut vallus peteretur*: aut, *ut vallum peterent opusque inciperent*. Nam valli sunt pali, quibus ad muniendum Romani utebantur: Vallum vero est ipsum munimentum cas-

poterat.[a] Itaque, ubi neque eundi, neque manendi copiam esse videt, instruit aciem, impedimentis ex agmine remotis. Instruunt contra et hostes, et animis et viribus pares. Auxerat id maxime animos, quod, ignari[5] loco iniquo, non hosti, cessum, velut fugientes ac territos terribiles ipsi secuti fuerant.[b] Id aliquamdiu æquavit pugnam, jam pridem desueto Samnite clamorem Romani exercitus pati At Hercule[6] illo die ab hora diei tertia ad octavam ita anceps dicitur certamen stetisse, ut neque clamor, ut primo semel concursu est sublatus, iteratus sit; neque signa promota loco, retrove recepta; neque recursum ab ulla sit parte. In suo quisque gradu obnixi, urgentes scutis, sine respiratione ac respectu pugnabant.[c] Fremitus æqualis, tenorque idem pugnæ in defatigationem ultimam aut noctem spectabat.[7 m] Jam viris vires, jam ferro sua vis, jam consilia ducibus deerant; cum subito Samnitium equites, cum,[8] turma una longius provecta, accepissent, impedimenta Romanorum procul ab armatis sine præsidio, sine munimento stare, aviditate prædæ impetum faciunt. Quod ubi dictatori trepidus nuntius attulit; 'Sine modo,' inquit, 'sese præda præpediant.' Alii deinde super alios, diripi passim ferrique fortunas militum, vociferabantur. Tum magistro equitum accito, 'Vides tu,' inquit, 'M. Fabi, ab hostium equite omissam pugnam? hærent impediti impedi-

[a] *Sed cum hostium equites ex omni parte circumdarent, id effici nequibat quod ille jusserat, ut nempe pali conquirerentur, et munitio inchoaretur.*

[b] *Cum Samnites ignorarent Romanum exercitum non fugisse ab hostibus, sed ab loco infesto atque incommodo recessisse, eum velut consternatum insecuti fuerant, quasi ei metuendi.*

[c] *Absque intermissione, atque ita ut nemo retro spectaret.*

---

pert. *ne.*—5 Malit Sigon. *gnari*, aut *non ignari.*—6 Vet. lib. apud Sigon. *Et hercule.*—7 Conj. J. F. Gronov. *ad noctem spectabatur.*—8 'Cum *subito Samnitium equites, cum* cet. inconcinne dicitur. Forte leg. *tum subito*, vel *qui* seu *quod, turma u. l. p. acceperant.*' Rupert.

NOTÆ

trorum. Id autem volebat dictator, ut lignatum irent, vallosque cæderent ac pararent.

[m] *Aut noctem spectabat*] Si Gron. sequimur, legemus *spectabatur*. Verum recte est *tenor idem pugnæ spectabat* in defatigationem ultimam, aut noctem.

mentis nostris. Aggredere, quod inter prædandum omni multitudini evenit, dissipatos: raros equis insidentes, raros, quibus ferrum in manu sit, invenies: equosque dum præda onerant, cæde inermes, cruentamque illis prædam redde. Mihi legiones peditumque pugna curæ erunt: penes te equestre sit decus.'

39. Equitum acies, qualis quæ esse instructissima potest, invecta in dissipatos impeditosque hostes, cæde omnia replet. Inter sarcinas omissas repente, objacentes pedibus fugientium consternatorumque equorum, neque pugnæ, neque fugæ satis potentes, cæduntur. Tum, deleto prope equitatu hostium, M. Fabius, circumductis paululum alis, ab tergo pedestrem aciem adoritur. Clamor inde novus accidens et Samnitium terruit animos; et dictator, ubi respectantes hostium antesignanos turbataque signa et fluctuantem aciem vidit, tum appellare, tum adhortari milites, tribunos principesque ordinum nominatim ad iterandam secum pugnam vocare. Novato clamore, signa inferuntur; et, quicquid progrediebantur, magis magisque turbatos hostes cernebant. Eques ipse jam primis erat in conspectu; et Cornelius, respiciens ad manipulos militum, quod manu, quod voce poterat, monstrabat, vexilla se suorum parmasque cernere equitum. Quod ubi auditum simulque visum est, adeo repente laboris, per diem pæne totum tolerati, vulnerumque obliti sunt, ut haud secus, quam si tum integri e castris signum pugnæ accepissent, concitaverint se in hostem. Nec ultra Samnis tolerare terrorem equitum peditumque-vim potuit: partim in medio cæsi, partim in fugam dissipati sunt. Pedes restantes ac circumventos cecidit:[9] [n] ab equite fugientium strages est facta; inter quos et ipse imperator cecidit. Hoc demum prælium Samnitium

9 ' Vix credo τὸ *ac* esse Livii, qui scripserat, *Pedes restantes circumventos*

NOTÆ

[n] *Pedes restantes ac circumventos cecidit*] Significat peditatum Romanum eos, qui ex Samnitibus ultimi resistebant, circumdatos trucidasse. Unde apparet jure dubitatum a Gron. num. τὸ *ac* esset Livii.

res ita infregit, ut omnibus conciliis fremerent, 'minime id quidem mirum esse, si impio bello et contra fœdus suscepto, infestioribus merito Diis quam hominibus, nihil prospere agerent. Expiandum id bellum magna mercede, luendumque esse. Id referre tantum, utrum supplicia noxiõ paucorum, an omnium innoxio præbeant sanguine;' audebantque jam quidam nominare auctores armorum. Unum maxime nomen per consensum clamantium Brutuli Papii[10] exaudiebatur. Vir nobilis potensque erat, haud dubie proximarum induciarum ruptor. De eo coacti referre prætores decretum fecerunt, 'Ut Brutulus Papius[o] Romanis dederetur, et cum eo præda omnis Romana, captivique ut Romam mitterentur; quæque res per fetiales ex fœdere repetitæ essent, secundum jus fasque restituerentur.' Fetiales Romam, ut censuerunt,[p] missi, et corpus Brutuli exanime: ipse morte voluntaria ignominiæ se ac supplicio subtraxit. Placuit cum corpore bona quoque ejus dedi. Nihil tamen earum rerum, præter captivos, ac si qua cognita ex præda sunt, acceptum est: ceterarum rerum irrita fuit deditio.[q] Dictator ex senatus consulto triumphavit. Hoc bellum a consulibus bellatum, quidam auctores sunt, eosque de Samnitibus triumphasse: Fabium etiam in Apuliam processisse, atque inde magnas prædas egisse.

40. Nec discrepat, quin dictator eo anno A. Cornelius fuerit.[d] Id ambigitur, belline gerendi causa creatus sit, an

[d] *Neque in eo scriptorum discordia versatur, an A. Cornelius anno illo dictaturam gesserit.*

cecidit.' J. F. Gronov.—10 Quærit Rupert. 'an forte *Mutili Papii?* ut progenitor fuerit clarissimi illius Italicorum ducis in bello sociali s. Marsico?'

NOTÆ

[o] *Ut Brutulus Papius*] Nobile per Italiam Papiorum nomen Sigon. notat; et bello Sociali Papium Mutilum inter Italicos duces insignem fuisse. Credibile igitur est, ex ea gente fuisse Romæ Papiæ postea legis auctorem.

[p] *Ut censuerunt*] Secundum ea quæ decreverant ipsi feciales Samnitum.

[q] *Ceterarum rerum irrita fuit deditio*] Mirum partem rerum deditarum accepisse Romanos, nec pacem concessisse. Nam etsi sua tantum recipiebant, attamen non per vim recepta, sed a volentibus oblata recipiebant.

ut esset, qui ludis Romanis, quia L. Plautius prætor gravi morbo forte implicitus erat, signum mittendis quadrigis daret,[r] functusque eo haud sane memorandi imperii ministerio,[11 s] se dictatura abdicaret. Nec facile est, aut rem rei, aut auctorem auctori præferre.[t] Vitiatam memoriam funebribus laudibus[12 u] reor, falsisque imaginum titulis, dum familia ad se quæque famam rerum gestarum honorumque fallente mendacio trahunt. Inde certe et singulorum gesta et publica monumenta rerum confusa. Nec quisquam æqualis temporibus illis scriptor extat, quo satis certo auctore stetur.

11 Legendum monet Tan. Faber *magisterio*.—12 *Laudationibus* emend. Muretus.

NOTÆ

[r] *Signum mittendis quadrigis daret*] Ludis Romanis præerat ut plurimum prætor: signum currentibus aurigis dabat aliquando consul, ut lib. XLV. cap. 1. Hanc dictatoris creandi causam, per se leviorem, necessitas absente utroque consule, prætore ægro, probabilem reddere potuit.

[s] *Haud sane memorandi imperii ministerio*] In mentem Tan. Fabro venit, ut legi vellet *magisterio*. Et magistrum quidem populi pro dictatore, atque ita magisterium pro dictatura dici, non negem. Verum quis *imperii magisterium* aliquando legit? At *ministerium*, id est munus parum dignum eo, qui in summo imperio sit, quis non videt rei, qua de agitur, optime congruere?

[t] *Aut rem rei, aut auctorem auctori præferre*] Tanta est narrationis atque auctorum æqualitas, ut difficile sit perspicere, quid sequendum sit; sive facta, quæ ab hoc aut illo memorantur, sive scriptores, qui memorant, quis invicem comparet.

[u] *Funebribus laudibus*] Tritum illustres viros oratione funebri et imaginibus celebrari solitos. His duobus modis corrupta rerum gestarum veritas, dum in posterorum funeribus falsæ laudes majoribus cujusque, falsique rerum quas non gesserant tituli, ascribuntur.

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARUM

AB URBE CONDITA

LIBER IX.

BREVIARIUM.

CAP. 1. T. Veturio Calvino et Sp. Postumio coss. Samnites, frustra pace petita, bellum reparant duce et instigante C. Pontio, Pontii Herennii, viri longe prudentissimi, filio, qui Romanorum superbiam increpat. 2. Ejus fraude illecti consules Furculas Caudinas, saltuum duorum prope Caudium angustias, intrant, easque mox hostium armis et dejectu arborum saxorumque septas inveniunt. 3. Nec Romanis in tam trepidis, nec Samnitibus in tam lætis rebus consilium suppetit. Herennius Romanos vel quam primum inviolatos dimittendos, vel ad unum omnes interficiendos censet. 4. Duræ pacis conditiones, a Pontio dictæ, et L. Lentulo suadente acceptæ. 5. Caudina pax per sponsionem fit, obsidibusque &c. equitibus traditis Romani sub jugum mittuntur. 6. Traducti Capuam, ubi benigne hospitiis excipiuntur, et inde Romam, prope muti præ pudore et mœstitia, proficiscuntur. 7. Roma pæne mœstior ipso exercitu, hujusque adventus etiam iratis miserabilis. Dictatores primum vitio, deinde interreges et postremo consules creantur, Q. Publilius Philo et L. Papirius Cursor. 8. Postumius in senatu verba faciens dicit, populum Rom. non teneri sponsione infami, injussu ejus facta, utque religione exsolvatur, et justum piumque de integro bellum iniri possit, consules, legatos, quæstores, et tribunos, hac sponsione obstrictos, Samnitibus nudos vinctosque dedendos censet. Intercedunt L. Livius et Q. Mælius tribuni pl. qui et ipsi sub jugum missi erant. 9. In eos acerrime invehitur Postumius. 10. Sponsores pacis Samnitibus deduntur, et Postumius fetiali Rom. genu femur violenter percellit dicens, se Samnitem civem esse, et Romanos, fetiali legatoque contra jus gentium violato, eo justius bellum gesturos. 11. Pontius non accipit deditionem, et incusat fidem populi Rom. qui semper aliquam fraudi speciem juris imponat. 12. Samnites Fregellas fraude

capiunt, et concremant victos. Papirius in Apuliam pergit ad Luceriam, ubi equites Romani, obsides ad Caudium dati, custodiebantur; Publilius in Samnio subsistit prope Caudium. 13. Samnites, a Publilio fusi castrisque exuti, Apuliam petunt et Luceriam. Papirius Arpos proficiscitur et inde Luceriam, quo et mox venit collega. 14. Legati Tarentini denuntiant Samnitibus Romanisque, ut bellum omittant: sed consules hostium castra expugnant, et vix imperio ac minis coërcent milites cædis avidos. 15. Publilius Apuliam peragrat: Papirius Luceriam capit et 7000. Samnites, interque eos Pontium, sub jugum mittit. 16. Debellantur Forentani, et Satricum, quod ad Samnites defecerat, duplici proditione capitur. Laus L. Papirii Cursoris.

17. Alexander M. comparatur ducibus Rom. 18. ejus fortuna fortunæ populi Rom. 19. Macedonum Romanorumque milites, numero, armis, et genere s. indole.

20. Samnites miserrimis precibus inducias biennii, non fœdus, impetrant. Apuli Teanenses, Canusini, Teates, et Forentani in deditionem veniunt. Nerulum in Lucania vi capitur. Novæ tribus, Ufentina ac Falerina. Antiatibus dantur a senatu Rom. ad jura statuenda ipsius coloniæ patroni. 21. L. Æmilius Dict. obsidet Saticulam, et Samnites, sociorum causa rebellantes, iisque auxilio venientes, fundit. 22. Q. Fabius Dict. ab eo accipit exercitum, et Q. Aulius Cerretanus mag. eq. non consulto dictatore, Samnites a castris Rom. summovet, sed perit. Saticula Romanus per deditionem, Plistia per vim Samnis potitur. 23. Inde Fabius ad Soram proficiscitur, quæ ad Samnites defecerat. Cum his ad Lautulas ancipiti prælio dimicat; sed mox ingentem iis cladem infert. 24. Sora capitur, occulta in arcem via a transfuga monstrata.

25. Ausona, Minturnæ, et Vescia, Ausonum urbes, suspectæ de societate clam cum Samnitibus inita, proditione in potestatem Rom. veniunt, et, quia absentibus ducibus nullus modus cædibus est, deletur Ausonum gens, vix certo defectionis crimine. 26. Luceria iterum et ad Samnites deficit, et a Romanis capitur, eoque mittuntur coloni. C. Mænius dictator dicitur quæstionibus exercendis tum de occultis principum conjurationibus Capuæ, tum de nobilium coitionibus, honorum adipiscendorum causa, Romæ factis.

27. Samnites a M. Pœtelio et C. Sulpicio inter Caudium Capuamque vincuntur. 28. C. Pœtelius dictator, vel C. Junius Bubulcus cos. Fregellas et Nolam capit. Suessam Aurunconum, Pontias, Interamna, et Casinum coloniæ deducuntur.

29. Ob Etrusci belli famam dictator dicitur C. Junius Bubulcus. Ap. Claudius censor viam munit: aquam ducit in Urbem: libertinorum filios in senatum legit: solus censuram retinet: et sacrorum ad aram Maximam Herculis curam, quod familiare Potitiorum fuerat sacerdotium, servis publicis tradit: unde XII. familiæ Potitiorum intra annum cum stirpe extinguuntur, et Appius post aliquot annos fit cæcus. 30. Senatus citatur eo ordine, qui ante censores Ap. Claudium et C. Plautium fuerat. L. Atilius et C. Marcius tribuni pl. rogationem perferunt, ut tribuni militum seni deni in IV. legiones a populo creentur, et M. Decius trib. pl. ut duumviros

navales classis ornandæ reficiendæque causa idem populus jubeat. Tibicines, prohibiti a proximis censoribus in æde Jovis vesci, Tibur abeunt, et vino sopiti plaustris Romam reportantur.

31. Cluvia et Bovianum expugnantur, et Romani, quamvis oblata pecorum præda in saltum ingentem illecti, vincunt Samnites. 32. Omnes Etruriæ populi præter Arretinos bellum parant, et ordiuntur ab oppugnando Sutrio. Ibi Q. Æmilius Barbula cum iis confligit aucipiti prælio, quod nocte dirimitur. 33. Ap. Claudius censor nulla vi compelli potest, ut, circumactis XVIII. mensibus, exemplo C. Plautii collegæ, magistratu se abdicet; negatque, se Æmilia lege teneri, quia optimo jure censor creatus sit. 34. Eum gravi oratione increpat P. Sempronius trib. pl. et prendi jubet: sed tribuni tres appellanti Appio auxilio sunt, isque summa invidia omnium ordinum solus censuram gerit. 35. Etrusci iterum ad Sutrium vincuntur a Romanis duce Q. Fabio cos. et in sylvam Ciminiam confugiunt, quæ invia est et horrenda. 36. Eam transit Fabius, speculandi causa præmisso fratre M. Fabio, et opulenta Etruriæ arva vastat. 37. Hinc indignatione concientur Etruriæ Umbriæque populi, et ingens ad Sutrium venit exercitus. Fabius pugnam detrectat, sed proxima nocte, paulo ante lucem, hostes in castris opprimit et stratos obtruncat. Tusci, pacem petentes, induciias in XXX. annos impetrant. 38. Classis Rom. a P. Cornelio in Campaniam agitur, et socii inde navales agrum Nucerinum depopulantur, sed ab agrestibus compelluntur ad naves. C. Marcius Rutilus consul dimicat cum Samnitibus prælio atroci et incerto eventu. Alter consul Q. Fabius, SCto compulsus, dictatorem dicit L. Papirium Cursorem, cui privatim infestus erat. Huic legem curiatam de imperio ferenti triste omen diem diffindit, quod prærogativa curia est Faucia, duabus insignis cladibus: sed postero die, repetitis auspiciis, legem perfert. 39. Papirius ad Longulam pervenit. Umbri funduntur, et opes Etruscorum, qui, lege sacrata coacto exercitu, cum vir virum legisset, maximis copiis animisque dimicant, ad Vadimonis lacum franguntur ingenti clade. 40. Duo Samnitium exercitus, scutis auro argentoque cælatis, aliisque insignibus armis, fulgentes, a Papirio Dict. vincuntur. Auratis eorum scutis ornatur forum Rom. Campani autem Samnitium ornatu gladiatores armant. Etrusci, ad Perusiam a Fabio profligati, dedunt hoc oppidum, et pacem petunt. 41. P. Decius bene res gerit in Etruria, et idem Fabius III. consul adversus Samnites, Marsos, Peligaos, et Umbros. 42. A L. Volumnio vincuntur Sallentini, a Q. Fabio Proc. Samnites ad Allifas; 43. a Q. Marcio Tremulo Hernici, a P. Cornelio Arvina Samnites. Hernici in deditionem accipiuntur, et aliis eorum populis suæ redduntur leges, et concilia connubiaque inter ipsos permittuntur, aliis adimuntur. Censores vias per agros publica faciunt impensa, et ædem Salutis locant. Cum Carthaginiensibus tertio renovatur fœdus. 44. Samnites in campum Stellatem agri Campani incursiones faciunt, et occidione occiduntur a L. Postumio et Ti. Minucio. 45. Samnitibus fœdus petentibus redditur, daturque etiam Marrucinis, Marsis, Pelignis, Frentanis. Æquorum XLI. oppida expugnantur intra L. dies, et nomen eorum prope ad internecionem deletur.

46. Cn. Flavius scriba, libertino patre natus, a forensi factione creatur ædi-

lis curulis: civile jus, repositum in penetralibus pontificum, et fastos evulgat: ædem Concordiæ dedicat: ad collegam ægrum visendi causa venit, et, quia nobiles ibi assidentes ei non assurgunt, curulem afferri sellam eo jubet, ut de illa inimicos spectet. Propter ejus comitia plerique nobilium annulos aureos et phaleras deponunt: et forensis factio, Ap. Claudii censura vires nacta atque per omnes tribus divisa, in foro campoque domiatur. Q. Fabius censor illam deinde in IV. tribus conjicit urbanas, et Maximi inde cognomen accipit. Ab eodem institutum dicitur, ut Equites d. Jul. ab æde Honoris in Capitolium transveherentur.

1. Sequitur hunc annum nobilis clade Romana Caudina pax, T. Veturio Calvino, Sp. Postumio consulibus.* Samnites eo anno imperatorem C. Pontium, Herennii filium, habuerunt, patre longe prudentissimo natum, primum ipsum bellatorem ducemque. Is, ubi legati, qui ad dedendas res missi erant,[1] pace infecta redierunt, 'Ne nihil actum,' inquit, 'hac legatione censeatis, expiatum est, quicquid ex fœdere rupto irarum in nos cœlestium fuit. Satis scio, quibuscumque Diis cordi fuit, subigi nos ad necessitatem dedendi res, quæ a nobis ex fœdere repetitæ fuerant, iis non fuisse cordi tam superbe ab Romanis fœderis expiationem spretam. Quid enim ultra fieri ad placandos Deos mitigandosque homines potuit, quam quod nos fecimus? Res hostium in præda captas, quæ belli jure nostræ videbantur, remisimus: auctores belli, quia vivos non potuimus, perfunctos jam fato dedidimus:[2] bona eorum, ne quid ex contagione noxæ remaneret penes nos, Romam portavimus. Quid ultra tibi, Romane, quid fœderi, quid Diis arbitris fœderis debeo? Quem tibi tuarum irarum, quem meorum suppliciorum judicem feram,[3] neminem, neque populum, neque privatum, fugio.* Quod si

* *Quem tibi offerre possumus arbitrum savitiæ tuæ, nostrarumque panarum, nullus est sive populus, sive privatus quem recusemus.*

1 Duo Mss. addunt *Romam*.—2 'Al. *dedimus*, minus recte, nisi præsens est tempus verbi 'dedere,' non sine ἀφηγεῖ et affectu quodam.' *Bauer*.—3 Vulg.

NOTÆ

* A. U. C. 432.

nihil cum potentiore juris humani relinquitur inopi, at ego ad Deos vindices intolerandæ superbiæ confugiam, et precabor, ut iras suas vertant in eos, quibus non suæ redditæ res, non alienæ accumulatæ satis sint; quorum sævitiam non mors noxiorum, non deditio exanimatorum corporum, non bona sequentia domini deditionem [a] exsatient; placari qui nequeant,[4 b] nisi hauriendum sanguinem laniandaque viscera nostra præbuerimus. Justum est bellum, Samnites, quibus necessarium, et pia arma, quibus nulla nisi in armis relinquitur spes. Proinde, cum rerum humanarum maximum momentum sit, quam propitiis rem, quam adversis agant Diis,[5 c] pro certo habete, priora bella adversus Deos † magis, quam homines, gessisse; hoc, quod instat, ducibus ipsis Diis gesturos.'

2. Hæc, non læta magis, quam vera, vaticinatus, exercitu educto, circa Caudium [d] castra, quam potest occultis-

interrogatur post *ferum*.—4 'Ita et Stroth. inseruit *qui*, cum in nonnullis Mss. *placarique* et *placari quæ* extet. *Exsatient: placari nequeant* cet. legebatur ante Drak. qui dedit: *exsatient. Placari nequeunt* cet. motus auctoritate Ms. Klockii, a quo tamen sæpe conjecturas pro codicis lectione venditari passim jam monuit Stroth.' *Rupert.*—5 'Gron. conj. *quam propitiis, quam adversis agantur Diis.* Sed bene Stroth. monet, adverbium intendendi *quam* ab h. l. alienum esse, cum nulla res *adversis Diis* bene, nulla *propitiis* male geri possit, nihilque referat, utrum parum an multum adversi vel propitii sint; et jungenda esse *cum rem agant*, h. e. quæ res agatur, (*was man unternehme,*) vel *quam rem agant*, sc. homines; quod substant. latere dicit in præc. adject. *humanarum*, ut passim alia in verbis, substantivis, aut adjectivis cognati significatus. *Agamus* Ms. Lovel. 2. Mox post *Deos* vel *gesturos* excidit forte *nos* vel *vos*. Alterutrum certe supplendum.' *Rupert.*

NOTÆ

[a] *Non bona sequentia domini deditionem*] Deditionem enim Brutuli secuta vel comitata fuerat deditio bonorum ejusdem. Supra lib. VIII. cap. 39.

[b] *Placari qui n.* [*placari nequeant*] Vel præponendum *qui*, ut hæc cum superioribus cohæreant; vel finita periodo in verbo *exsatient*, legendum juxta primas editiones, *Placari nequeunt:* ut advertit Gronov.

[c] *Quam propitiis rem, quam adversis agant Diis*] *Agant*, scilicet homines. Assentior tamen Gronovio, melius futurum si vetus aliquis liber haberet, *quam propitiis, quam adversis agantur Diis.* Res nempe humanæ, de quibus antea eadem periodo.

† *Adversus Deos*] Malim *adversos Deos.* Alioquin addendum esset *vos.* Sensus est: pro certo habete, non homines, sed Deos adversos bellum vobiscum gessisse. *J. Clericus.*

[d] *Caudium*] Sæpe apud auctores mendose scribitur *Claudium*, quod revera *Caudium* est, oppidum inter

sime, locat: inde ad Calatiam,[e] ubi jam consules Romanos castraque esse audiebat, milites decem pastorum habitu mittit; pecoraque diversos, alium alibi, haud procul Romanis pascere jubet præsidiis: ubi inciderint in prædatores, ut idem omnibus sermo constet, 'legiones Samnitium in Apulia esse, Luceriam[f] omnibus copiis circumsedere: nec procul abesse, quin vi capiant.' Jam is etiam rumor,[6] ante de industria vulgatus, venerat ad Romanos: sed fidem auxere captivi, eo maxime, quod sermo inter omnes congruebat. Haud erat dubium, quin Lucerinis opem Romanus ferret, bonis ac fidelibus sociis;[g] simul ne Apulia omnis ad præsentem terrorem deficeret. Ea modo, qua irent, consultatio fuit. Duæ ad Luceriam ferebant viæ;

6 'Jam et is etiam rumor. Particulam et ignorant Thuan. Voss. cum tribus

NOTÆ

Capuam et Beneventum. Plinius Hirpinis, Ptolemæus Samnitibus assignat. Cluverius vult eo loci fuisse, ubi nunc *Airola;* et furcas Caudinas accipit pro angustiis, quas Isclerus amnis, in Vulturnum tendens, medias secat apud oppidum, cui nomen *S. Agatha.* Holstenius vero juxta communem sententiam, quam ex historia Longobardica Erchemberti, ex Leonis Ostiensis Chronico Cassin. et antiquis ibi inscriptionibus confirmat, *Caudium* fuisse existimat, ubi nunc vicus *Arpaia.* Furculas autem Caudinas in saltu angusto locat, quo ab Arpaia descenditur *Argentium* vel *Arienzo;* præsertim sub pago, cui adhuc nomen *le Furchie:* ubi viæ Appiæ vestigia.

[e] *Ad Calatiam*] Campaniæ oppidum est Calatia, nunc *Gajazzo,* auctore Cluverio aliisque; qui locus Episcopatus et Comitatus titulo decoratur in Terra Laboris, cis Vulturnum. Sed Holstenius duplicem distinguit Calatiam. Altera fuit inter Capuam et Beneventum, medio loco inter vicum S. Petri in Strada, et Matalunum; unde IV. m. p. ad Furculas; indeque undecim milliaria Beneventum usque. Et hæc Livii Calatia est, vulgo *Galazze.* Altera castellum quod *Galatium* verius dictum, sub *Caserta,* quæ ex ejus ruinis ædificata, ut Octavianus Melchioris, de antiquitate Calatiæ, observavit.

[f] *Luceriam*] Hæc Luceria Appula cognomento, ad discrimen aliarum ejusdem nominis in Campania, Umbria, et Gallia Cispadana, condita fertur a Diomede: infra Teanum fuit, Austrum versus ad fl. Cerbalum. Nunc *Lucera delli Pagani,* a Saracenis, a quibus restituta, et ad tempus Caroli II. Siciliæ regis insessa. In Apulia Daunia, vulgo *Capitanata,* provincia regni Neapolitani.

[g] *Bonis ac fidelibus sociis*] Nam Apuli societate inita in fidem Romanorum venerant ante quadriennium: etsi post cladem Caudinam ad Samnites defecisse eos apparet.

altera præter oram superi maris[h] patens apertaque, sed, quanto tutior, tanto fere longior; altera per Furculas Caudinas brevior. Sed ita natus locus est. Saltus duo alti angusti sylvosique[i] sunt, montibus circa perpetuis inter se juncti.[7] Jacet inter eos satis patens, clausus[8] in medio, campus, herbidus aquosusque,[k] per quem medium iter est. Sed ante, quam venias ad eum, intrandæ primæ angustiæ sunt, et aut eadem, qua te[9] insinuaveris,[l] retro via repetenda; aut, si ire porro pergas, per alium saltum arctiorem impeditioremque[10] evadendum. In eum campum via alia per cavam rupem, Romani, demisso agmine, cum ad alias

Pall. Helm. Rott. *Jam et is rumor.*' J. F. Gronov.—7 '*Montib. circa se perpet. inter se juncti.* Vet. lib. *montibus perpetuis inter se juncti.*' Sigon. Vid. Not. Var.—8 Conj. Bauer. *clausus undique.*—9 ' Valde suspectum *τὸ te.*' J. F. Gronov.—10 '*Saltum altiorem impeditioremque* (h. e. itineris impeditioris, minus pervium, ut XXXVI. 30. 3.) quidam libri rectius forsan ob. præc. 'saltus duo

NOTÆ

[h] *Altera præter oram superi maris*] Calatia vel Caudio Luceriam euntibus quomodo iter habendum sit per oram superi maris, non equidem video: nisi immenso circuitu. Apenninum quidem, qui intermedius, superare via utravis necesse est. At eo superato Luceria quindecim circiter passuum millia propior occurrit, quam mare Adriaticum.

[i] *Saltus duo alti angusti sylvosique*] Duas hic fuisse vias notat Holstenius. Alteram veteri Appiæ ductu, qui recta sub *Monte Sarchio* ad vicum, qui *Pino* dicitur, et inde ad pontem Leprosum Sabati fl. ferebat: alteram, qua nunc itur, per alias angustias, vulgo *Sferra Cavallo* dictas, juxta Serratellam fl. longioribus ambagibus: ita ut Arpaia Beneventum, 14. aut 15. nunc sint m. p. etsi vulgo 12. tantum computentur. Existimarem a Livio has duas vias indicari; legendumque in superiori periodo, *præter oram Sabati amnis*, vel potius *Serrati amnis;* aut forsan *præter oram Taburni montis,* qui in proximo; nisi quod ambæ hæ viæ angustæ, Nostro autem altera 'patens' et 'aperta.'

[k] *Clausus in medio, campus, herbidus aquosusque*] Hunc campum Holstenius in valle quidem *S. Agathæ* ponendum censet cum Cluverio: sed in planicie illa, quæ est inter Arpaiam et montem Sarchium, in quam aditus patet per furcas Caudinas, seu Arpadienses; exitus autem per saltum difficilem et sylvosum qui *Sferra Cavallo* vocatur, ut ante dictum.

[l] *Qua te insinuaveris*] Suspectum valde Gronovio illud *te*, velut supervacaneum. Adducit Gell. lib. III. cap. 7. 'Milites Romani (uti res narrata est) in locum insinuant fraudi et perniciei obnoxium.' Plerumque tamen auctores pronomen addunt. Plaut. Mil. Glor. 'Insinuat sese ad aliam amicam heri mei.' Cic. II. in Rull. 'Cum familiariter me in eorum sermonem insinuarem.' Et passim. Auson. 'Insinuant qua se Sequanis Allobroges oris.'

angustias protenus[11] pergerent, septas dejectu arborum saxorumque ingentium objacentem molem[12 m] invenere. Cum fraus hostilis apparuisset, præsidium etiam in summo saltu conspicitur. Citati inde retro, qua venerant, pergunt repetere viam. Eam quoque clausam sua obice[n] armisque inveniunt. Sistunt inde gradum sine ullius imperio; stuporque omnium animos, ac velut torpor quidam insolitas membra tenet: intuentesque alii alios (cum alterum quisque compotem magis mentis ac consilii ducerent) diu immobiles silent. Deinde ubi prætoria consulum erigi videre, et expedire quosdam utilia operi, quanquam ludibrio fore munientes, perditis rebus ac spe omni ademta, cernebant; tamen, ne culpam malis adderent, pro se quisque, nec hortante ullo nec imperante, ad muniendum versi, castra propter aquam vallo circumdant; sua ipsi opera laboremque irritum (præterquam quod hostes superbe increpabant) cum miserabili confessione eludentes. Ad consules mœstos, ne advocantes quidem in consilium,[o] (quando nec consilio nec auxilio locus esset,) sua sponte legati ac tribuni conveniunt: militesque ad prætorium[13] versi,[p] opem,

alti angusti.'' *Rupert.*—11 '*Protenus* scripsi pro *protinus*, non improb. Bauero, qui id pæne quidem redundare monet ob voc. *pergant*, sed et 'porro pergere' et 'pergere' pro ire, proficisci, sæpe Nostro dici, ut mox 'pergunt repetere.'' *Rupert.*—12 *Objacente mole* Gronov. Crevier. all.—13 *In prætorium* Gronov. Doujat. Crevier.

NOTÆ

[m] *Septas dejectu arborum saxorumque ingentium objacentem molem* [*objacente mole*] *Objacente mole* a conjectura Sigonii est, ut referatur ad *angustias septas*, et congruat cum *dejectu arborum*. Testatur tamen Gronov. in omnibus veteribus legi *objacentem molem*: quam lectionem probat, quod saxa proprie non sepiant, quemadmodum pali truncique et implexa virgulta: unde hæc distinguenda fuerint, dicendumque, *angustias sepiri dejectu arborum, et objacere illis saxorum molem*.

[n] *Sua obice*] Qua *obice*, cum illac paulo ante ingressi essent absque impedimento? An dum ad exitum angustiarum progrederentur Romani, dejectæ in aditum a Samnitibus erant arbores ad hoc ante excisæ, saxaque prius parata?

[o] *Ne advocantes quidem in consilium*] Legati nempe ac tribuni ultro convenerant ad consules, licet hi ad consilium eos non vocarent.

[p] *Ad* [*in*] *prætorium versi*] *Optimi codices ad prætorium*, versus tentorium nempe consulis, penes quem eo die imperium, Postumii, opinor.

quam vix Dii immortales ferre poterant, ab ducibus exposcunt.

3. Querentes magis, quam consultantes, nox oppressit, cum pro ingenio quisque fremerent: alius, 'per obices viarum;' alius, 'per adversa montium,[14] per sylvas, qua ferri arma poterunt,[15 q] eamus. Modo ad hostem pervenire liceat, quem per annos jam prope triginta[r] vincimus;[16] omnia æqua et plana erunt Romano, in perfidum Samnitem pugnanti.' Alius, 'Quo, aut qua eamus? Num montes moliri sede sua paramus? Dum hæc imminebunt juga, qua tu ad hostem venies? Armati, inermes, fortes, ignavi, pariter omnes capti atque victi sumus. Ne ferrum quidem ad bene moriendum oblaturus est hostis: sedens bellum conficiet.' His in vicem sermonibus, qua cibi, qua quietis immemor,[s] nox traducta est. Ne Samnitibus quidem consilium in tam lætis suppetebat rebus. Itaque universi Herennium Pontium, patrem imperatoris, per literas consulendum censent. Jam is gravis annis[17] non militaribus solum, sed civilibus quoque, abscesserat muneribus: in corpore tamen affecto vigebat vis animi consiliique. Is, ubi accepit, ad Furculas Caudinas inter duos saltus clausos esse exercitus Romanos, consultus ab nuntio filii,

14 'Alius *per adversa* (al. *diversa*) *montium*. Vox *alius* delenda videbatur Mur. et Gron. Recte, opinor.' *Rupert.*—15 Vulg. *poterant*.—16 *Viginti* volebat Glareanus. '*Vincimus* ex uno Ms. recepit Drak. et ex ed. Gryph. Bauer, ut rectius quam *vicimus*.' Rupert. *Vicimus* dant Gronov. et

NOTÆ

q *Qua ferri arma poterunt*] Cum Auctor non ex sua, sed ex militis persona loquatur, sic legendum, *poterunt*, observat merito Gron. non, ut vulgo, *poterant*.

r *Per annos jam prope triginta*] Ab anno 410. quo cœpti Samnites a Romanis vinci, ad hunc annum, numerantur anni non ultra duos et viginti: negat tamen Gronov. scribendum *viginti*, ut volebat Glarean. addita enim particula *prope*, indicat minorem revera numerum quam exprimatur.

Per annos jam prope triginta] Ab anno 412. cœperat bellum. Vide l. VII. c. 29. *J. Clericus*.

s *Qua cibi, qua quietis immemor*] Qui metu aliove gravi affectu æstuve animi agitantur, nec cibum capiunt, nec somnum: ne animalia quidem. Virg. 'Immemor herbarum quos est mirata juvenca.' Sed Livio per Hypallagen 'immemor nox' dicitur, quod militi noctem insomnem trahenti proprie conveniebat.

censuit, omnes inde quam primum inviolatos dimittendos. Quæ ubi spreta sententia est, iterumque, eodem remeante nuntio, consulebatur, censuit, ad unum omnes interficiendos. Quæ ubi tam discordia inter se, velut ex ancipiti oraculo, responsa data sunt; quanquam filius ipse in primis jam animum quoque patris consensisse in affecto corpore rebatur; tamen consensu omnium victus est, ut ipsum in consilium acciret. Nec gravatus senex plaustro in castra dicitur advectus, vocatusque in consilium ita ferme locutus esse, ut nihil sententiæ suæ mutaret; causas tantum adjiceret: 'Priore se consilio, quod optimum duceret, cum potentissimo populo per ingens beneficium perpetuam firmare pacem amicitiamque: altero consilio in multas ætates, quibus, amissis duobus exercitibus, haud facile receptura vires Romana res esset, bellum differre: tertium nullum consilium esse.' Cum filius aliique principes percunctando exequerentur,[18 t] 'Quid si media via consilii caperetur, ut et dimitterentur incolumes, et leges iis jure belli victis imponerentur?' 'Ista quidem sententia,' inquit, 'ea est, quæ neque amicos parat, neque inimicos tollit. Servate modo, quos ignominia irritaveritis. Ea est Romana gens, quæ victa quiescere nesciat. Vivet semper in pectoribus illorum, quicquid istuc præsens[19] necessitas inusserit;[b] neque eos ante multiplices pœnas expetitas a vobis quiescere sinet.'

[b] *Hoc quodcumque impresserit vis præsens.*

Stroth.—17 Vulg. *gravior annis.*—18 Vulg. *percunctando exquirerent.* Vid. Not. Var.—19 'Quicquid *istud præsens.* Vet. lib. *istinc.* Malim ergo *istic.*' Sigon. Pro *inusserit* Voss. alter *jusserit.*

NOTÆ

[t] *Percunctando exequerentur*] In quibusdam optimorum codicum ita scriptum notat Gron. atque hanc, ut propriam Livii phrasin, amplectitur. Sic lib. VIII. 'Itaque exequebantur quærendo ubi tantæ rei furtum occultaretur.' Lib. XXV. c. 29. 'Exequentibus sciscitando quæ acta cum Romanis essent.' Gallice, *Ils poursuivoient, ils continuoient leurs discours, en demandant, &c.* Hoc enim non de prima interrogatione, sed de sequentibus dicitur. Vulgo legebatur, *percunctando exquirerent.*

4. Neutra sententia accepta, Herennius domum e castris est avectus.[20] Et in castris Romanis cum frustra multi conatus ad erumpendum capti essent, et jam omnium rerum inopia esset; victi necessitate legatos mittunt, qui primum pacem æquam peterent: si pacem non impetrarent, uti provocarent ad pugnam. Tum Pontius, 'debellatum esse,' respondit, 'et, quoniam ne victi quidem ac capti fortunam fateri scirent, inermes cum singulis vestimentis sub jugum missurum: alias conditiones pacis æquas victis ac victoribus fore; si[1] agro Samnitium decederetur, coloniæ abducerentur, suis deinde legibus[2] Romanum ac Samnitem æquo fœdere victurum. His conditionibus paratum se esse fœdus cum consulibus ferire: si quid eorum displiceat, legatos redire ad se vetuit.'[3] Hæc cum legatio renuntiaretur, tantus gemitus omnium subito exortus est, tantaque mœstitia incessit, ut non gravius accepturi viderentur, si nuntiaretur, omnibus eo loco mortem oppetendam esse. Cum diu silentium fuisset, nec consules aut pro fœdere tam turpi, aut contra fœdus tam necessarium hiscere possent; tum L. Lentulus, qui tum[4] princeps legatorum virtute atque honoribus erat, 'Patrem meum,' inquit, 'consules, sæpe audivi memorantem, se in Capitolio unum non fuisse auctorem senatui redimendæ auro a Gallis civitatis, quando nec fossa valloque ab ignavissimo ad opera ac muniendum hoste clausi essent, et erumpere si non sine periculo magno, tamen sine certa pernicie possent. Quod si, ut illis decurrere ex Capitolio armatis in hostem licuit, (quo sæpe modo obsessi in obsidentes eruperunt,) ita nobis æquo aut iniquo loco dimicandi tantummodo cum hoste copia esset, non mihi paterni animi indoles in consilio dando deesset. Equidem mortem pro patria præclaram esse fateor: et me vel devovere pro populo Romano le-

---

20 'Vet. lib. *revectus:* egregie: inde enim in castra vectus fuerat.' *Sigon.* —1 '*Si* del. Grut. Gronov. Crevier. all. perperam.' *Stroth.*—2 Vet. lib. apud Sigon. *suis inde legibus.*—3 '*Legatos jam redire ad se vetuit.* Si esset *jam tum*, facilius ferres, sed delendum est τὸ *jam* jussu Flor. Thuan. Rott. Helm. utriusque Vossiani, et Mureti codicum.' *J. F. Gronov.*—4 '*Tum L. Lentulus,*

gionibusque, vel in medios me immittere hostes[5] paratus sum. Sed hic patriam video; hic quicquid Romanarum legionum est. Quæ, nisi pro se ipsis ad mortem ruere volunt, quid habent, quod morte sua servent? Tecta Urbis, dicat aliquis, et mœnia, et eam turbam, a qua Urbs incolitur. Immo, Hercule, produntur ea omnia,[6] deleto hoc exercitu, non servantur. Quis enim ea tuebitur? Imbellis videlicet atque inermis multitudo? tam, Hercule, quam a Gallorum impetu defendit. An a Veiis exercitum Camillumque ducem implorabunt? Hic omnes spes opesque sunt, quas servando patriam servamus: dedendo ad necem patriam deserimus ac prodimus. At fœda atque ignominiosa deditio est. Sed ea caritas patriæ est,[e] ut tam ignominia eam, quam morte nostra, si opus sit, servemus. Subeatur ergo ista, quantacumque est, indignitas; et pareatur necessitati, quam ne Dii quidem superant. Ite, consules, redimite armis civitatem, quam auro majores vestri redemerunt.'

5. Consules profecti ad Pontium in colloquium, cum de fœdere victor agitaret, negarunt, injussu populi fœdus fieri posse, nec sine fetialibus cærimoniaque alia solenni. Itaque non, ut vulgo credunt, Claudiusque etiam scribit, fœdere pax Caudina, sed per sponsionem,[u] facta est. Quid

[e] *Verum adeo cara nobis patria sit, oportet; sive tanta pietas in patria esse debet.*

qui tum; saltem *tunc*; sed potius del.' *Rupert.*—5 '*In medios me mittere hostes.* Aliquid hic superest, aliquid deest. Nam τὸ *me* satis est semel conspici: deinde volunt Mss. ut Sigonianus, *immittere.* Scribe *et me v. d. p. p. R. l. v. i. medios immittere h. p. s.*' J. F. Gronov. Probat Rupert.—6 Vulg. *producuntur magis omnia.*

NOTÆ

[u] *Sed per sponsionem*] Differt itaque sponsio, tum a pactione, tum a fœdere; quamvis hæc tria generali conventionis nomine contineantur. Sponsio, quæ inter privatos plerumque fit, eos tantum obligat, qui pro se, aut pro alio spondent: et licet publice fiat a ducibus; quia tamen unius partis duntaxat obligatio in ea vertitur, ejus firmandæ causa obsides dantur. Pactio naturalem, non civilem inducit obligationem. Fœdus autem inter duos populos, regesve, auctoritate publica, eaque suprema, sancitur: et prece sive imprecatione firmatur, ita ut utrique invicem obligentur.

enim aut sponsoribus in fœdere opus esset aut obsidibus, ubi precatione res transigitur? 'per quem populum fiat, quo minus legibus dictis stetur, ut eum ita Jupiter feriat, quemadmodum a fetialibus porcus feriatur.' Spoponderunt consules, legati, quæstores, tribuni militum; nominaque omnium, qui spoponderunt, extant: ubi, si ex fœdere acta res esset, præterquam duorum fetialium, non extarent; et propter necessariam fœderis dilationem obsides etiam sexcenti equites imperati, qui capite luerent, si pacto non staretur. Tempus inde statutum tradendis obsidibus exercituque inermi mittendo. Redintegravit luctum in castris consulum adventus, ut vix ab iis abstinerent manus, quorum temeritate in eum locum deducti essent; quorum ignavia fœdius inde, quam venissent, abituri.[7] 'Illis non ducem locorum, non exploratorem fuisse, belluarum modo cæcos in foveam[8] missos.'[x] Alii alios intueri, contemplari arma mox tradenda, et inermes futuras dextras, obnoxiaque corpora hosti. Proponere sibimet ipsi ante oculos jugum hostile, et ludibria victoris, et vultus superbos, et per armatos inermium iter. Inde fœdi agminis miserabilem viam, per sociorum urbes reditum in patriam ac parentes,[9][y] quo sæpe ipsi majoresque eorum triumphan-

7 'Durius abesse *essent*, monet Bauer. Sed modo præcessit, et ita repetendum fuisset.' *Rupert.*—8 Tan. Faber malebat *cæcam in foveam.*—9 'Cum Gron. potius et Ms. Helmst. leg. *in patriam ad parentes.*' Rupert. *Ad* dat

NOTÆ

[x] *Belluarum modo cæcos in foveam missos*] Tan. Faber, quoniam cæcitatem rebus inanimatis attribuunt non solum poëtæ, qui 'cæcam noctem,' pro obscura dicunt, sed oratores quoque, qui 'fortunam cæcam' usurpant, hic *cæcam in foveam* legit, rejecta communi scriptura. Proprie tamen cæcitas convenit animalibus quæ luminibus corporis capta: metaphorice iis, quibus lumen rationis abstulit furor aut cupiditas, et qui prudentia destituti non providenti quæ providenda fuerant. Cic. ad Attic. 'Cæci fuimus in ea re.' Et pro Plan. 'Sed ego cæcum me et præcipitem ferri confiteor.' Quod, si cui unquam congruit, maxime nunc Romanis.

[y] *Reditum in patriam ac* [*ad*] *parentes*] Non displicet hæc Gronovii correctio, cum vulgo scribatur, *reditum in patriam ac parentes.* Nam lib. II. habet idem Liv. 'Sospites brevi in patriam ad parentes restituit.' Et lib. XXII. 'Reduces in patriam ad

tes venissent. 'Se solos sine vulnere, sine ferro, sine acie victos: sibi non stringere licuisse gladios, non manum cum hoste conferre: sibi nequicquam arma, nequicquam vires, nequicquam animos datos.' Hæc frementibus hora fatalis ignominiæ advenit, omnia tristiora experiundo factura, quam quæ præceperant animis. Jam primum cum singulis vestimentis inermes extra vallum exire jussi, et primi traditi obsides atque in custodiam abducti. Tum a consulibus abire lictores jussi paludamentaque detracta: tantam inter ipsos, qui, paulo ante eos execrantes, dedendos lacerandosque censuerant, miserationem fecit,[10 s] ut, suæ quisque conditionis oblitus, ab illa deformatione tantæ majestatis, velut ab nefando spectaculo, averteret oculos.

6. Primi consules prope seminudi sub jugum missi: tum, ut quisque gradu proximus erat, ita ignominiæ objectus: tum deinceps singulæ legiones. Circumstabant armati hostes, exprobrantes eludentesque: gladii etiam plerisque intentati: et vulnerati quidam necatique, si vultus eorum indignitate rerum acrior victorem offendisset. Ita traducti sub jugum, et, quod pæne gravius erat, per hostium oculos. Cum e saltu evasissent, etsi, velut ab Inferis extracti, tum primum lucem aspicere visi sunt, tamen ipsa lux ita deforme intuentibus agmen omni morte tristior fuit. Itaque, cum ante noctem Capuam pervenire possent; incerti de

Kreyssigius.—10 '*Tantam inter ipsos . . . . miserationem fecit* cet. Non cohærent hæc cum antecedd. Debebat *fecerunt;* aut ante *tantam* insere *id* vel *quod*. Sed forte oblitus sui est, ob hunc ipsum usum participii, notantis, quod sunt jussi, quod sunt paludamenta detracta; quasi 'jussio' ut abirent, 'detractio' paludamentorum, τὸ 'juberi,' τὸ 'detrahi,' ut Græci infinitivo utuntur, et Itali hodie. Possis et *jussos* legere pro *jussi;* sed res ut gesta monstratur, nec modo, quid miserationem fecerit, sed et, quid factum, narratur.' *Bauer.* '*Id* primus ex conjectura Drakenborchii dedit celeb. A. G. Ernesti.' *Strath.* qui in contextum suum recepit.

NOTÆ

parentes, ad conjuges et liberos facit.' Neque vero facile dixeris *reditum in parentes.*

[s] *Miserationem fecit*] Nisi suppleas, *quæ res, quod spectaculum*, aut simile quid, recurrendum erit ad Gron. emendationem, qui legit: *a consulibus abire lictores jussi, paludamentaque detracta, &c. miserationem fecerunt.* Facere autem miserationem est, misericordiam excitare, ac movere.

fide sociorum, et quod pudor præpediebat, circa viam haud procul Capua omnium egeni corpora[11] humi prostraverunt.[a] Quod ubi est Capuam nuntiatum, evicit miseratio justa sociorum superbiam ingenitam Campanis.[b] Confestim insignia sua consulibus, fasces, lictores, arma, equos, vestimenta, commeatus militibus benigne mittunt: et venientibus Capuam cunctus senatus populusque obviam egressi, justis omnibus hospitalibus privatisque et publicis funguntur[12] officiis: neque illis[c] sociorum comitas vultusque benigni et alloquia non modo sermonem elicere, sed ne, ut oculos quidem attollerent, aut consolantes amicos contra intuerentur, efficere poterant. Adeo super mœrorem pudor quidam fugere colloquia[d] et cœtus hominum cogebat.[13] Postero die cum juvenes nobiles, missi a Capua, ut proficiscentes ad finem Campanum[14] prosequerentur, revertissent, vocatique in curiam percunctantibus majoribus natu, 'multo sibi mœstiores et abjectioris animi visos,'[e] referrent;[15] 'adeo silens, ac prope mutum agmen incessisse: tacere[f] indolem illam Romanam,[16] ablatosque

11 Alii legunt *egena corpora*.—12 Vulg. *egressus . . . . fungitur*.—13 Vulg. *effugere colloquia . . . . cogebant*.—14 Vet. lib. apud Sigon. *ad finem usque Campani agri*.—15 'Suspicari possis *vocati in curiam . . . . referunt*, quia desideratur h. l. apodosis. Sed ea quærenda in princ. cap. seq. *abjectioris animi*; alli *abjectiores animi*, h. e. animo, prob. Bauero.' *Rupert.* Vid. Not. Var.—16 '*Tacere indolem illam Rom.* torpere, se non exerere, haud animadverti; quod aptius esse h. l. ob præc. et seqq. quam *jacere*, quod Grut. conj. et Drak. probavit, monent Gron. et Doer. Contra Bauer. contendit, nil absurdius esse hac lectione: non enim ante clamasse illam indolem. Cf. et Drak.'

NOTÆ

[a] *Omnium egeni corpora humi prostraverunt*] Eruditior Gronov. videtur lectio, *omnium egena corpora*; atque ita explicat: nulla iis cura adhibita; omnibus quibus corpora curantur destituta.

[b] *Superbiam ingenitam Campanis*] Tanta fuit ut in proverbium ablerit, 'Campana superbia.' Vide Erasm.

[c] *Neque illis*] Romanis scilicet.

[d] *Pudor quidam fugere colloquia*] Sic scripti apud Gron. et melius quam ut vulgo *effugere colloquia*. Hoc quippe eventus, illud voluntatis.

[e] *Mœstiores et abjectioris animi visos*] Sigon. *Mœstioris et abjectioris animi*. Gronov. *Mœstiores et abjectioris animi*: quasi non recte *mœstioris animi*.

[f] *Tacere*] Grut. non male, *jacere*: indolem nempe, quæ suopte genio erecta. *Tacere* tamen, aut silere, et muta esse, dicuntur, quæ non vigent: ut 'silent leges inter arma.' Et apud Cic. 'literæ conticescunt.' Noster

cum armis animos. Non reddere salutem, non salutantibus dare responsum,[17] non hiscere quenquam præ metu potuisse, tanquam ferentibus[18] adhuc cervicibus jugum, sub quo emissi[19] essent.[g] Habere Samnites victoriam, non præclaram solum, sed etiam perpetuam. Cepisse enim eos non Romam,[20] sicut ante Gallos, sed, quod multo bellicosius fuerit, Romanam virtutem ferociamque :'

7. † Cum hæc dicerentur audirenturque, et deploratum pæne Romanum nomen in concilio[1] sociorum fidelium esset; dicitur Ofilius Calavius, Ovii filius, clarus genere factisque, tum etiam ætate verendus,[d] longe aliter se habere rem dixisse: 'Silentium illud obstinatum, fixosque in terram oculos, et surdas ad omnia solatia aures, et pudorem intuendæ lucis, ingentem molem irarum[2h] ex alto animi cientis indicia esse:[e] aut Romana se ignorare ingenia, aut silentium illud Samnitibus flebiles brevi clamores gemitusque excitaturum; Caudinæque pacis aliquanto Samnitibus, quam Romanis, tristiorem memoriam fore. Quippe suos quemque eorum[3] animos habiturum, ubicumque congressuri sint: saltus Caudinos non ubique Samnitibus fore.' Jam Romæ etiam sua[4] infamis clades erat. Obsessos primum audierunt:

[d] *Cui ob ætatem provectam debebatur reverentia.*

[e] *Esse notas animorum ex imo pectore elicientium et spirantium vim iræ immensam.*

Rupert.—17 '*Non salutantibus dare responsum* haud dubie glossa, verbis *non reddere salutem* ascripta; quæ et sententia est Stroth.' *Rupert.*—18 Conj. Bauer. *ferentes.*—19 Vulg. *sub quod emissi.*—20 Vulg. *Cepisse enim non R.*

† 'Incipit quidem hic novum caput, sed oratio hujus capitis cum oratione antecedentis capitis cohæret.' *Doering.*—1 'Al. *consilio*, non male, quia senatus erat.' *Bauer.*—2 In quibusdam Mss. *minarum.* Quædam edd. *animi.* Pro *cientis* conj. Bauer. *cientium.*—3 'Pro *eorum* quædam edd. *coram*, quæ lectio

NOTÆ

quoque hoc ipso libro, 'et civilia bella sileant.'

[g] *Sub quo* [*quod*] *emissi essent*] Præstiterit vel *sub quod missi*, vel *sub quo emissi.* Sic lib. III. 'Sub quo jugo dictator Æquos emisit:' id est, sub jugum missos, inde emisit.

[h] *Molem irarum*] Alias *molem minarum ex alto animo cientis.* Et *minarum* quidem, non male; sic enim vindictæ cupiditas demonstratur. Sed quid sit *ex alto animo*, et quo referatur *cientis*, quærit haud absurde Gronov. Dicimus tamen hoc vel illud esse amantis, odio habentis, &c. ubi intelligitur, hominis: eaque loquendi forma mores hominum in genere indicantur.

tristior deinde ignominiosæ pacis magis, quam periculi, nuntius fuit. Ad famam obsidionis delectus haberi cœptus erat: dimissus deinde auxiliorum apparatus, postquam deditionem tam fœde factam acceperunt; extemploque sine ulla publica auctoritate consensum[5] in omnem formam luctus[i] est. Tabernæ circa forum clausæ, justitiumque in foro sua sponte cœptum prius, quam indictum: lati clavi,[k] annuli aurei[l] positi; pæne mœstior exercitu ipso civitas esse: nec ducibus solum atque auctoribus sponsoribusque pacis irasci, sed innoxios etiam milites odisse, et negare Urbe tectisve accipiendos. Quam concitationem animorum fregit adventus exercitus, etiam iratis miserabilis. Non enim tanquam in patriam revertentes ex insperato incolumes, sed captorum habitu vultuque ingressi sero in Urbem, ita se in suis quisque tectis abdiderunt, ut postero atque insequentibus diebus nemo eorum forum aut publicum aspicere vellet. Consules, in privato abditi, nihil pro magistratu agere, nisi quod expressum senatus consulto est, ut dictatorem dicerent comitiorum causa. Q. Fabium Ambustum dixerunt, et P. Ælium Pætum magistrum equitum. Quibus vitio creatis, suffecti M. Æmilius Papus[6] dictator, L. Valerius Flaccus magister equitum. Nec per eos comitia habita: et, quia tædebat populum omnium magistratuum ejus anni, res ad interregnum rediit. Inter-

ex errore operarum Elzevir. orta est.' *Rupert.*—4 Al. *Romæ et sua*, vel *et Romæ sua.*—5 Al. *concessum*, quod valde arridet Bauero. Vid. Not. Var.—6 Vulg. *Pappus.*

NOTÆ

[i] *Consensum in omnem formam luctus*] Sic optimi codices, id est, Romani consensu amplexi sunt quæcumque in luctu solennia. Vulgatior lectio, *concessum*, sive itum est in luctum.

[k] *Lati clavi*] Insigne Senatorum fuit tunica latos clavos purpureos velut flores intertextos aut assutos habens: equitum vestis similibus, sed angustioribus clavis ornata.

Delph. et Var. Clas.

[l] *Annuli aurei*] At Plin. lib. XXXIII. c. 1. citatus a Glar. scribit longo tempore inter privatos Romæ nullos fuisse annulos aureos: publice tantum legatis datos. Quin et triumphantes ferreis usos, atque ita triumphatum a C. Mario, nec ab eo sumtum aureum annulum ante tertium consulatum. Dicendum igitur priscis illis temporibus matronarum ornatui servatos, a quibus nunc positi.

reges Q. Fabius Maximus, M. Valerius Corvus. Is consules creavit Q. Publilium Philonem et L. Papirium Cursorem iterum, haud dubio consensu civitatis, quod nulli ea tempestate duces clariores essent.

8. Quo creati sunt die, eo (sic enim placuerat Patribus) magistratum inierunt,[m] solennibusque senatus consultis[n] perfectis, de pace Caudina retulerunt. Et Publilius, penes quem fasces erant,[†] 'Dic, Sp. Postumi,' inquit. Qui ubi surrexit, eodem illo vultu, quo sub jugum missus erat, 'Haud sum ignarus,' inquit, 'consules, ignominiæ, non honoris causa me primum excitatum jussumque dicere, non tanquam senatorem, sed tanquam reum qua infelicis belli, qua ignominiosæ pacis. Ego tamen, quando neque de noxa nostra neque de pœna[o] retulistis, omissa defensione, quæ non difficillima esset apud haud ignaros fortunarum humanarum necessitatumque, sententiam de eo, de quo retulistis, paucis peragam. Quæ sententia testis erit, mihine, an legionibus vestris pepercerim, cum me seu turpi seu necessaria sponsione obstrinxi. Qua tamen, quando injussu populi facta est, non tenetur populus Romanus; nec quicquam ex ea, præterquam corpora nostra, debentur Samnitibus. Dedamur per fetiales nudi vinctique: exsolvamus religione populum, si qua obligavimus; ne quid divini humanive obstet, quo minus justum piumque de integro ineatur bellum. Interea consules exercitum scribere, armare, educere placet; nec prius ingredi hostium

NOTÆ

[m] *Magistratum inierunt*] Consules non statim ac creati erant magistratum inibant. Nam extra ordinem eodem die ex Senatusconsulto inierunt, ante solenne scilicet tempus, necdum finito superiorum consulum anno.

[n] *Solennibusque senatus consultis*] Veteres quidam libri, *solennibusque sacris*. Sigon. tamen magis probat *Senatusconsultis*: quanquam parum abest, quin res eodem recidat. Solennia quippe Senatusconsulta, quæ statim inito consulatu fiebant, ad religionem et cærimonias pertinebant: atque ut scribit Gell. lib. XIV. cap. 7. 'De rebus divinis prius quam humanis ad senatum referendum erat.'

[†] *Penes quem fasces erant*] Vide ad lib. VIII. c. 12. *J. Clericus.*

[o] *Neque de noxa nostra neque de pœna*] Noxa hic a pœna distinguitur, et crimen significat. Alias sumitur pro pœna, quam quis delicto suo meruit.

fines, quam omnia justa in deditionem [p] nostram perfecta [8] erunt. Vos, Dii immortales, precor quæsoque, si vobis non fuit cordi, Sp. Postumium, T. Veturium consules cum Samnitibus prospere bellum gerere, at vos satis habeatis, vidisse nos sub jugum missos, vidisse sponsione infami obligatos, videre nudos vinctosque hostibus deditos, omnem iram hostium nostris capitibus excipientes. Novos consules legionesque Romanas ita cum Samnite gerere bellum velitis, ut omnia ante nos consules bella gesta sunt.' Quæ ubi dixit, tanta simul admiratio miseratioque viri incessit omnes,[9] ut modo vix crederent, illum eundem esse Sp. Postumium, qui auctor tam fœdæ pacis fuisset; modo miserarentur, quod vir talis etiam præcipuum apud hostes supplicium passurus esset ob iram diremtæ pacis. Cum omnes, laudibus modo [10] prosequentes [q] virum, in sententiam ejus pedibus irent; tentata paulisper intercessio est ab L. Livio et Q. Mælio, tribunis plebis,[r] qui, 'neque ex-

7 Vet. lib. apud Sigon. *solennibusque sacris*.—8 '*In deditione nostra perfecta*, vel *in deditionem nostram peracta*, i. e. ut omnia redeant ad deditionem et per eam perficiantur, conj. Ernest.' *Rupert*.—9 *Homines* pro *omnes* plerique Mss. et edd. ante Drak.—10 'Et hoc *modo* ejici Faber voluit, tanta audacia et fiducia, quasi ipse Livio scribenti affnisset. Sententia requirit hoc *modo;* pedibus ibant in sententiam Postumii, huic ipsi viro acerbam futuram, eamque sic tacite approbabant; nisi quod laudibus eundem simul extollerent. Sed nulla posthac ineptiarum hujus hominis mentio fiet.' *Stroth*. 'Bene se habet particula *modo*, sed quæ ad eam defendendam attulit Strothius, paulo obscuriora sunt: sensus: cum omnes pedibus irent in ejus sententiam, haudquaquam miserationis et doloris sensum nunc declarantes, sed laudibus *tantummodo* virum, qui sic sentire et talia obire posset pro patria, prosequentes.' *Doering*. 'Cur *modo*? qua alia re prosequerentur? An hoc vult, parcere ei potuisse, et servare virum in civitate? Sic certe intelligenda, si vera lec-

NOTÆ

[p] *Omnia justa in deditionem*] Quæcumque in solenni deditione requiruntur ut ea jure fiat: nimirum ut quæ debentur hostibus et dedantur, et servato per feciales ritu dedantur.

[q] *Laudibus modo prosequentes*] Deleri istud *modo*, jubet Tan. Faber, putatque huc translatum ex superiori periodo. Non tamen persuadet: nam ea vox non vacat, sed ea demta enervaretur sententiæ vis, qua innuit Livius, quanquam admirationi esset virtus Postumii, attamen laudibus tantum prosequentes, miserationis nulla ratione habita, sententiam ejus contra seipsum datam secutos fuisse in illius perniciem.

[r] *Tribunis plebis*] Oportet hos L. Livium, et Q. Mælium tribunos plebis creatos esse, aut tribunatum certe iniisse post Caudinam conventionem.

solvi religione populum,' aiebant, 'deditione sua, nisi omnia Samnitibus, qualia apud Caudium fuissent, restituerentur;[s] neque se pro eo, quod, spondendo pacem, servassent exercitum populi Romani, pœnam ullam meritos esse; neque ad extremum, cum sacrosancti essent, dedi hostibus violarive posse.'

9. Tum Postumius, 'Interea dedite,' inquit,[11] 'profanos nos,[t] quos salva religione potestis: dedetis deinde et istos sacrosanctos, cum primum magistratu abierint; sed, si me audiatis, prius, quam dedantur, hic in comitio virgis cæsos, hanc jam ut intercalatæ pœnæ usuram habeant.[u] Nam quod deditione nostra negant exsolvi religione populum, id istos magis, ne dedantur, quam quia ita se res habeat, dicere, quis adeo juris fetialium expers est, qui ignoret? Neque ego infitias eo, Patres conscripti, tam sponsiones quam fœdera sancta esse apud eos homines, apud quos

tio. E superioribus prave repetitum delendumque, acute conjecit Faber. Si sit *meritis*, probarim. Sed vix dignum est Postumio.' *Bauer*.

11 'Mirifice placet, quod in Rott. legitur, *Dedite interrea, dedite, inquit*; repetitione ista constantiam Postumii in adhortanda deditione impense ex-

NOTÆ

Alloqui neque tribuni plebis in bellum proficiscebantur; cum ne integrum quidem diem eis ab urbe abesse liceret, teste Gell. lib. III. c. 2. Et si jam tribuni plebis apud Caudium fuissent, eorum inter sponsores mentio haud dubie fieri debuisset; et tamen spopondisse memorantur duntaxat consules, legati, quæstores, tribuni militum seu legionum: quod recte Sigon. notat, et Godel. Fuerant tunc forte inter legionum tribunos.

Tribunis plebis] Magistratum hunc post reditum e castris ceperant; nihil enim erat negotii tribunis plebis in exercitu. *J. Clericus.*

[s] *Qualia apud Caudium fuissent, restituerentur*] Id sane exigit natura restitutionis in integrum, ut omnia utrimque in pristinum statum reponantur.

[t] *Profanos nos*] Respondet Postumius orationi tribunorum plebis, qui se sacrosanctos dixerant, ob leges sacratas eorum causa conditas, non consulum gratia.

[u] *Hanc jam ut intercalatæ pœnæ usuram habeant*] Intercalatam dicit pro intermissa et dilata. Metaphora est a fœneratoribus ducta, qui solutionis diem ita prorogant, si interim usuræ nomine aliquid augmenti præstetur. Videtur itaque hoc loco 'usuram habeant' idem esse ac ferant, vel solvendam habeant. Nam usuram non habent proprie debitores, sed creditores, qui eam quasi sibi debitam accipiunt: quales hic Samnites.

juxta divinas religiones fides humana colitur: sed injussu populi nego quicquam sanciri posse, quod populum teneat. An, si eadem superbia, qua sponsionem istam expresserunt nobis Samnites, coëgissent nos verba legitima dedentium urbes nuncupare,[x] deditum populum Romanum vos tribuni diceretis, et hanc urbem, templa, delubra, fines, aquas, Samnitium esse? Omitto deditionem, quoniam de sponsione agitur. Quid tandem, si spopondissemus, urbem hanc relicturum populum Romanum? si incensurum? si magistratus, si senatum, si leges non habiturum? si sub regibus futurum? Dii meliora! inquis.[12a] Atqui non indignitas rerum sponsionis vinculum levat.[y] Si quid est, in quod obligari populus possit, in omnia potest. Et[13] ne illud quidem, quod quosdam forsitan moveat, refert, consul, an dictator, an prætor spoponderit. Et hoc ipsi etiam Samnites judicaverunt, quibus non fuit satis consules spondere, sed legatos, quæstores, tribunos militum spondere coëgerunt. Nec a me nunc quisquam quæsiverit, quid ita spoponderim; cum id nec consulis jus esset, nec illis spondere pacem, quæ mei non erat arbitrii, nec pro vobis, qui nihil mandaveratis, possem. Nihil ad Caudium, Patres conscripti, humanis consiliis gestum est. Dii immortales et vestris et hostium imperatoribus mentem ademerunt. Nec

f Atenim obligatio ex promisso nata non minuitur atrocitate rei promissæ.

primente.' *J. F. Gronov.*—12 'Pro *inquis* quidam libri *inquit*; recte forsan. Mox *in quod obligari* multi boni Mss. *in quo* Drak. et antt. edd. Male, cùm

NOTÆ

[x] *Verba legitima dedentium urbes nuncupare*] Apud veteres Romanos nihil eorum quæ ad jus pertinerent, nisi certa verborum formula, seu conceptis verbis, peragebatur, quæ verba legitima dicebantur, quod secundum leges nuncuparentur. Deditionis formulam habes supra lib. I. cap. 38. in deditione Collatiæ.

[y] *Non indignitas rerum sponsionis vinculum levat*] Aliter Jurisconsulti ratiocinantur, apud quos rei turpis æque ac rei impossibilis stipulatio nullius est momenti. Verum quædam indigna esse possunt, quæ tamen flagitium non contineant. Nec valet pactum nisi a Domino, qui liberam rei suæ administrationem habeat, ejusve mandato initum.

nos in bello satis cavimus; et illi male partam victoriam male perdiderunt, dum vix locis, quibus vicerant, credunt, dum quacumque conditione arma viris in arma natis auferre festinant. An, si sana mens fuisset, difficile illis fuit, dum senes ab domo ad consultandum arcessunt, mittere Romam legatos? cum senatu, cum populo, de pace ac fœdere agere?[14] Tridui iter expeditis erat. Interea in induciis res fuisset; donec ab Roma legati aut victoriam illis certam, aut pacem afferrent. Ea demum sponsio esset, quam populi jussu spopondissemus. Sed neque vos tulissetis, nec nos spopondissemus: nec fas fuit alium rerum exitum esse, quam ut[15] illi, velut somnio lætiore, quam quod mentes eorum capere possent, nequicquam eluderentur; et nostrum exercitum eadem, quæ impedierat, fortuna expediret; vanam victoriam vanior irritam faceret pax; sponsio interponeretur, quæ neminem, præter sponsorem, obligaret. Quid enim vobiscum, Patres conscripti, quid cum populo Romano actum est? Quis vos appellare potest? quis se a vobis dicere deceptum? hostis? an civis? Hosti nihil spopondistis: civem neminem spondere pro vobis jussistis. Nihil ergo vobis nec nobiscum est, quibus nihil mandastis; nec cum Samnitibus, cum quibus nihil egistis. Samnitibus sponsores nos sumus, rei satis locupletes.[s] In id, quod nostrum est; in id, quod præstare possumus, corpora nostra et animos; in hæc sæviant, in hæc ferrum, in hæc iras acuant. Quod ad tribunos attinet, consulite, utrum præsens deditio eorum fieri possit, an in diem differatur. Nos interim, T. Veturi, vosque ceteri, vilia hæc capita luendæ sponsionis[16] feramus, et nostro supplicio liberemus Romana arma.'[t]

[s] *Interea, ad sponsionis nostræ fidem implendam, nosmetipsos, qui objecta capita sumus (præ tribunis scilicet) offeramus ac dedamus hostibus. Nostrisque pœnis expiatum exercitum Romanum, reddamus liberum ad arma capienda, atque in hostes gerenda.*

---

sequatur 'in omnia.'' *Bauer.*—13 *Et* del. Bauer.—14 Vulg. *de pace, fœdere agere.*—15 *Ut et* Froben. Crevier.—16 'Pro *sponsionis* malim *sponsioni*, quod exhibent nonnull. edd. vett.' *Doering.*

10. Movit Patres conscriptos tum causa, tum auctor; nec ceteros solum, sed tribunos etiam plebei,[a] ut se in senatus dicerent fore potestate.[17] Magistratu inde se extemplo abdicaverunt, traditique fetialibus cum ceteris Caudium ducendi. Hoc facto senatus consulto, lux quædam affulsisse civitati visa est. Postumius in ore erat;[18] eum laudibus ad cœlum ferebant: devotioni P. Decii consulis, aliis claris facinoribus æquabant. 'Emersisse civitatem ex obnoxia pace[b] illius consilio et opera: ipsum se cruciatibus et hostium iræ offerre, piaculaque pro populo Romano dare.'[19] Arma cuncti spectant et bellum. 'En unquam futurum, ut congredi armatis cum Samnite liceat?' In civitate, ira odioque ardente, delectus prope omnium voluntariorum fuit. Rescriptæ ex eodem milite novæ legiones, ductusque ad Caudium exercitus.* Prægressi fetiales, ubi ad portam venere, vestem detrahi pacis sponsoribus jubent, manus post tergum vinciri. Cum apparitor verecundia majestatis Postumium laxe vinciret, 'Quin tu,' inquit, 'adducis lorum, ut justa fiat deditio?' Tum, ubi in cœtum Samnitium et ad tribunal ventum Pontii est, A. Cornelius Arvina fetialis ita verba fecit: 'Quandoque[20] hice homines injussu populi Romani Quiritium fœdus ictum iri spoponderunt, atque ob eam rem noxam nocuerunt;[1b] ob eam rem, quo populus Romanus scelere impio

[b] *Urbem evasisse ex degeneri ac servili pacificatione.*

17 Flor. Helm. Voss. Rott. *potestatem.*—18 Vet. lib. apud Sigon. *in ore omnium erat.*—19 *Dare Romano* Gronov. Doujat. Crevier.—20 Vulg. *Quandoqui-*

NOTÆ

[a] *Rei satis locupletes*] Intellige reos promittendi, id est, debitores satis idoneos, quantum ad eos attinebat.

[a] *Nec ceteros solum, sed tribunos etiam plebi*] Licet a Patribus diversi tribuni, tamen in senatu erant; ita ut velit Auctor, oratione Postumii et causa publicæ utilitatis, tum ceteros, qui intererant, motos fuisse ad ejus sententiam sequendam, tum tribunos, ut se subjicerent senatus potestati, ac tribunatu excederent.

* A. U. C. 433.

[b] *Noxam nocuerunt*] Sigon. *noxa nocuerunt;* quod esset, culpa sua damnum dederunt. Sed 'noxam nocere' priscis legibus non est incognitum, pro, noxam inferre. In L. pretia

sit solutus, hosce homines vobis dedo.' Hæc dicenti fetiali Postumius genu femur, quanta maxime poterat vi, perculit,[2] et clara voce ait, 'se Samnitem civem esse, illum legatum; fetialem a se contra jus gentium violatum; et justius bellum gesturos.'[3]

11. Tum Pontius, 'Nec ego istam deditionem accipiam,' inquit, 'nec Samnites ratam habebunt. Quin tu, Sp. Postumi, si Deos esse censes, aut omnia irrita facis, aut pacto stas? Samniti populo omnes, quos in potestate habuit, aut pro eis pax debetur. Sed quid ego te appello, qui te captum[4] victori, cum qua potes fide, restituis? Populum Romanum appello; quem si sponsionis ad Furculas Caudinas factæ pœnitet, restituat legiones intra saltum, quo septæ fuerunt. Nemo quenquam deceperit: omnia pro infecto sint: recipiant arma, quæ per pactionem tradiderunt, redeant in castra sua. Quicquid pridie habuerunt, quam in colloquium est ventum, habeant. Tum bellum et fortia consilia placeant, tunc sponsio et pax repudietur. Ea fortuna,[5] iis locis, quæ ante pacis mentionem habuimus, geramus bellum: nec populus Romanus consulum sponsionem, nec nos fidem populi Romani incusemus. Nunquamne causa defiet,[6] cur victi pacto non stetis? Obsides Porsenæ dedistis; furto eos subduxistis: auro civitatem a Gallis redemistis; inter accipiendum aurum cæsi sunt: pacem nobiscum pepigistis, ut legiones vobis captas restitueremus; eam pacem irritam facitis, et semper aliquam fraudi speciem juris imponitis. Non probat populus Ro-

---

dem.—1 Vet. lib. apud Sigon. *noxa nocuerunt.*—2 Quidam Mss. h. l. et cap. 11. *percutit*, probb. Ernest. et Bauero.—3 Vet. lib. apud Sigon. *Romanos eo j. b. g.*

4 Vet. lib. apud Sigon. *qui te nunc captum.*—5 'Ante *fortuna* ed. Gryph. inseruit *vero*, quod esse potest, quin immo; nisi potius leg. *vere*, ut sit: pristina fortuna, pristina loca, non imagines rerum, restituantur in integrum.' *Bauer.* 'Illud tamen *vero* abest ab omnibus Mss. et edd. ante Gryph. Mox *incusemus* e quibusdam Mss. pro vulg. *accusemus* recepit Stroth. tanquam minus tritum.' *Rupert.*—6 '*Deficiet* Mss. plerique ex interpretatione.' *Stroth.*

NOTÆ

rerum 63. Dig. ad Leg. Falcid. quæ *est ejus servi, qui noxam nocuit*, vel *qui* Pauli est, varie legitur: *alia causa noxa nocuit.*

manus ignominiosa pace legiones servatas? Pacem sibi habeat,[c] legiones captas victori restituat:[7] hoc fide, hoc fœderibus, hoc fetialibus cærimoniis dignum erat.[8] Ut tu quidem, quod petisti, per pactionem habeas, tot cives incolumes; ego pacem, quam hosti tibi remittendo[9] pactus sum,[d] non habeam: hoc tu, A. Corneli, hoc vos, fetiales, juris gentibus dicitis?[i] Ego vero istos, quos dedi simulatis, nec accipio, nec dedi arbitror; nec moror, quo minus in civitatem obligatam[10] sponsione commissa,[e] iratis om-

[i] *Hoccine jus, hoc pro æquo jure, populis pronuntiare audetis, o fetiales?*

—7 'Sensus poscere videtur, *pacem ne habeat, legiones e. v. restituat.*' J. F. Gronov.—8 Conj. Rupert. *dignum erit.*—9 '*Hosti tibi remittendo*, scil. tot cives: sed potius cum Gron. leg. *hos tibi r.* [in textum recepit Kreyssig.] Vulgo post *non habeam* signum interrog. ponitur. Tum *ut* dictum, ut IV. 2. 9. Alii post *restituat* στιγμὴν τελείαν ponunt, et seqq. usque ad *non habeam* concludunt in unam periodum; quod probabat Dnk.' *Rupert.*—10 '*In civitatem obligatam.* Quid causæ cur in verbo vulgatissimo omnes Mss. discordent? Thuan. uterque Voss. duo Pall. *obluctam.* Helm. *oblitam:* alter *obrutam.* Andreas quoque *oblitam.* Forte, *pollutam sponsione commissa.*' J. F. Gronov. 'Ex varia Mstorum lectione apparet scripsisse Livium, *in civitatem obstrictam*, uti solet alias. IX. 35. 'Nisi universam rempublicam eo nefario obstrinxeris.' X. 38. 'Primoribus Samnitium ea detestatione obstrictis.'' *Jac. Gronov.*

NOTÆ

[c] *Pacem sibi habeat*] Corrigendum Gron. censet *pacem ne habeat:* quod hic utrisque simul habenda pax, aut non habenda; neutri poterant habere, vel aspernari, sine alteris. Hac vero formula 'sibi habeat,' utitur, qui se facile carere testatur, eo quod non habet ipse, cum alii habeant teneantque. Mihi subtilior, quam verior, videtur hæc ratiocinatio. Habebant enim Romani pacem quantam ad Samnites: per hos certe non stabat, quominus haberent: eam non habebant Samnites, quando Romani rejiciebant. Itaque ostendit Pontius se ea libenter cariturum, si omnia in priorem statum restituantur. Est ergo 'pacem sibi habeat' idem ac, recipiat sibi populus Romanus pacem, quam per consules cum Samnitibus pactus fuerat.

[d] *Quam hosti tibi remittendo pactus sum*] An intelligendum, pacem, quam tibi concedendo pactus sum tecum? An, quam mihi pactus sum, remisso tibi jure commodoque meo? An vero, quam tibi dedi, remittendo salvum exercitum tuum in patriam?

[e] *Obligatam sponsione commissa*] Pro *obligatam* habent alii *oblitam*, alii *obrutam*. Gron. conjicit *pollutam:* sed quid opus mutari? Committi recte dicitur stipulatio, vel pœna apud Jurisconsultos, cum quod quis simpliciter, aut adjecta pœna spopondit, non implevit: sive cum contra id quod convenit factum est. Igitur civitatem Romanam non male ait Pontius *obligatam sponsione commissa*, cum, quod spoponderant ejus nomine consules, præstare recusavit.

nibus Diis, quorum eluditur numen, redeant. Gerite bellum, quando Sp. Postumius modo legatum fetialem genu perculit. Ita Dii credent, Samnitem civem Postumium, non civem Romanum esse, et a Samnite legatum Romanum violatum. Eo vobis justum in nos factum esse bellum. Hæc ludibria religionum non pudere in lucem proferre? et vix pueris dignas ambages senes ac consulares fallendæ fidei exquirere? I, lictor, deme vincla Romanis: moratus sit nemo, quo minus, ubi visum fuerit, abeant.' Et illi quidem, forsitan et publica, sua certe liberata fide,[f] ab Caudio in castra Romana inviolati redierunt.

12. Samnitibus, pro superba pace infestissimum cernentibus renatum bellum, omnia, quæ deinde venerunt,[11] non in animis solum, sed prope in oculis esse: et sero ac nequicquam laudare senis Pontii utraque consilia; inter quæ se media lapsos[g] victoriæ possessionem pace incerta mutasse, et, beneficii et maleficii occasione amissa, pugnaturos cum eis, quos potuerint in perpetuum vel inimicos tollere, vel amicos facere. Adeoque, nullo dum certamine inclinatis viribus,[12 h] post Caudinam pacem animi mutaverant, ut clariorem inter Romanos deditio Postumium, quam Pontium incruenta victoria inter Samnites, faceret: et geri posse bellum Romani pro victoria certa haberent, Samnites simul rebellasse et vicisse crederent Romanum.[h] Inter

[h] *Et Samnitibus Romani, ex quo bellum renumebant, hoc ipso vicisse viderentur.*

11 Conj. J. F. Gronov. *quæ dein evenerunt.*—12 Conj. Rupert. *inclinatis*

NOTÆ

[f] *Forsitan et publica, sua certe liberata fide*] Dubitat, nec immerito, an ejusmodi deditione exsoluta sit fides et religio populi Romani: privatos non ambigit a sponsionis vinculo liberatos, quando per eos non stetit, quo minus a Samnitibus acciperentur.

[g] *Inter quæ se media lapsos*] Non *inter media*, sed *inter duo extrema*, omnes liberandi, aut omnes necandi, consilia, se media via euntes errasse.

[h] *Inclinatis viribus*] De utrisque loquitur, hinc Samnitibus, inde Romanis; quorum vires non imminutas, sed in contrarium versas fuisse vult. Nam 'inclinare' est inflectere, *quod* non semper in deterius sumitur: et 'temporum inclinationes fieri' dicuntur a Cic. pro conversionibus, et mutato rerum statu.

hæc Satricani ad Samnites defecerunt, et Fregellæ colonia nec opinato adventu Samnitium (fuisse et Satricanos cum iis satis constat) nocte occupata est. Timor inde mutuus utrosque usque ad lucem quietos tenuit: lux pugnæ initium fuit; quam aliquamdiu æquam, et quia pro aris ac focis dimicabatur, et quia ex tectis adjuvabat imbellis multitudo, tamen Fregellani sustinuerunt. Fraus deinde rem inclinavit, quod vocem audiri præconis passi sunt,[1] 'Incolumem abiturum, qui arma posuisset.' Ea spes remisit a certamine animos, et passim arma jactari cœpta. Pertinacior pars armata per aversam portam erupit; tutiorque eis audacia fuit, quam incautus ad credendum ceteris pavor: quos circumdatos igni, nequicquam Deos fidemque invocantes, Samnites concremaverunt. Consules, inter se partiti provincias, Papirius[13] in Apuliam ad Luceriam pergit, ubi equites Romani obsides ad Caudium dati custodiebantur, Publilius in Samnio substitit adversus Caudinas[14] legiones.[i] Distendit ea res Samnitium animos; quod nec ad Luceriam ire, ne ab tergo instaret hostis, nec manere, ne Luceria interim amitteretur, satis audebant. Optimum visum est committere rem fortunæ, et transigere cum Publilio certamen. Itaque in aciem copias educunt.[15]

13. Adversus quos Publilius consul cum dimicaturus esset, prius alloquendos milites ratus, concionem advocari

[1] *Postea Fregellanorum res inferior fuit per Samnitum dolum, qui pronuntiari a præcone jusserunt, salvos fore eos, &c.*

---

rebus.—13 Vulg. *partiti provincias. Papirius.*—14 In quibusdam vett. libb. *adducens Caudinas.*—15 Vulg. *ducunt.*

NOTÆ

[i] *Adversus* [*adducens*] *Caudinas legiones*] Vulgo legitur, *adversus Caudinas legiones:* qua lectione stante, Caudinæ legiones Samnitum exercitum ad Caudium victorem significabunt. Verum arridet magis, ut Sigonio, ita et mihi, altera scriptura (quam veteres quidam libri habent) *adducens:* et sic Caudinarum legionum nomine intelligetur vetus exercitus Romanorum apud Caudium sub jugum missus, quocum in Samnium Publilius, novis legionibus Papirius in Apuliam profectus. Confirmat hanc sententiam ipse Livius lib. XXV. 'Caudinæ legiones, quæ sine armis redierant Romam,' &c.

jussit. Coterum sicut ingenti alacritate ad prætorium concursum est, ita præ clamore poscentium pugnam nulla adhortatio imperatoris audita est. Suus cuique animus memor ignominiæ adhortator aderat. Vadunt igitur in prælium urgentes signiferos: et, ne mora in concursu pilis emittendis stringendisque inde gladiis esset, pila, velut dato ad id signo, abjiciunt, strictisque gladiis cursu in hostem feruntur. Nihil illic imperatoriæ artis ordinibus aut subsidiis locandis fuit: omnia ira militaris prope vesano impetu egit. Itaque non fusi modo hostes sunt; sed, ne castris quidem suis fugam impedire ausi,[k] Apuliam dissipati petiere: Luceriam tamen, coacto rursus in unum agmine, est perventum. Romanos ira eadem, quæ per mediam aciem hostium tulerat, et in castra pertulit.[l] Ibi plus, quam in acie, sanguinis ac cædis factum, prædæque pars major ira corrupta. Exercitus alter cum Papirio consule locis maritimis pervenerat Arpos[m] per omnia pacata, Samnitium magis injuriis et odio,[n] quam beneficio ullo populi Romani. Nam Samnites, ea tempestate in montibus vicatim habitantes, campestria et maritima loca, contemto[16] cultorum molliore atque, ut evenit fere, locis[17] simili genere,[m] ipsi montani atque agrestes, depopulabantur. Quæ regio si fida

[m] *Cum spernerent genus incolarum in campestri et maritimo tractu mitiorem vitam degentium, atque, ut fieri amat, regioni suæ cultiori consimilium.*

16 'Male *contemtu* in plerisque Mss. et edd.' *Rupert.* Vid. Not. Var.—

NOTÆ

[k] *Ne castris quidem suis fugam impedire ausi*] Vult, non ausos præ metu castra sua petere Samnites, ne sic fuga, de qua sola cogitabant, retardaretur, et quasi implicaretur.

[l] *Et in castra pertulit*] Non in priora castra, utpote a Samnitibus fugientibus deserta, sed in nova ad Luceriam coacta: quo nondum Papirius, alter consul, pervenerat.

[m] *Arpos*] Arpi, aliquando Argos Hippium, Diomede condente, mox Argyrippa dictum, ex Plinio, maxima quondam urbs in Apulia fuit, inter Luceriam et Sipontum. Ejus hodie ruinæ sexto milliari a Foggia oppido visuntur, loco qui ejus tractus incolis adhuc vocatur *Arpe*.

[n] *Samnitium magis injuriis et odio*] Igitur Samnites proprium ipsi, aut certe popularium agrum vastaverant; montani scilicet campestrem et maritimum: qua injuria provocati horum locorum cultores.

Samnitibus fuisset, aut pervenire Arpos exercitus Romanus nequisset, aut interjecta[18] inter Romam et Arpos, penuria rerum omnium, exclusos a commeatibus absumsisset.[n] [o] Tum quoque profectos[19] inde ad Luceriam, juxta obsidentes obsessosque, inopia vexavit. Omnia ab Arpis Romanis suppeditabantur; ceterum adeo exigue, ut militi, occupato stationibus vigiliisque et opere,[p] eques folliculis in castra ab Arpis frumentum veheret;[o] interdum occursu hostium cogeretur, abjecto ex equo frumento, pugnare. Et[20] obsessis prius, quam alter consul victore ex-

[n] *In regionibus Romam inter atque Arpos interjacentibus prohibiti commeatibus Romani confecti fuissent, rerum omnium inopia.*

[o] *Equites triticum Arpis in castra saeculis coriaceis inclusum deferebant.*

17 *Loci* Gronov. Doujat. Crevier.—18 Conj. Stroth. *interjecta ea.* Malit J. F. Gronov. probb. Doujat. et Doering. *interjecta*, sc. loca, *absumsissent.*—19 Vett. libb. *Tum vero profectos.*—20 ‘ Copula *Et* ante *obsessis* abest a Ms. Flor. probb. Gron. et Drak. *At* in quibusdam edd. non male, quia *et* bis

NOTÆ

[o] *Interjecta inter Romam et Arpos, penuria rerum omnium, exclusos a commeatibus absumsisset*] Quærit Glar. quomodo penuria interjaceat Romæ et Arpis? Gronovius supplet *loca*, pro interjectis regionibus, quæ Romanos *absumsissent* penuria omnium rerum. Quod mihi quoque probatur.

Inter Romam et Arpos] Dubium movet Tan. Faber, qui istud *Romam* vitiosum retur: sed quid substituendum sit non videt. Arbitratur fluvii alicujus aut urbis nomen. Et sane, etsi ab urbe Arpos usque, quanto longius iter, tanto magis timenda fuisse videatur penuria; attamen per Latium, ac deinde aut in Samnium per Æquos, Marsos, Hernicosve, aut in Apuliam per Volscos, Campanosque, subditos omnes vel amicos populos, pergentibus Romanis, non multum nisi in Samnio ipso, Apuliaque, de commeatu laborandum fuisse videtur, post trajectos scilicet Vulturnum aut Sabatum fluvios. Venit itaque in mentem, num pro *inter Romam et Arpos* legendum esset, vel *inter Capuam et Arpos*, vel *inter Romulam et Arpos*. Fuit enim Romula Antonino, Livio Romulea, urbs Hirpinorum in edito Apennini montis colle sita, haud procul Samnii Apuliæque confinio, cujus Noster meminit lib. x. cap. 17. Nec improbabile est hac parte in Apuliam ingressum Papirium, Samnitum regione Publilio relicta.

[p] *Militi, occupato stationibus vigiliisque et opere*] Stationes sunt militum globi ad eruptiones hostium cohibendas, certo loco dispositi, *les corps de garde*. Vigiliæ sunt excubiæ, quæ per noctis intervalla alternis vigilant, *les Sentinelles, le Guet*. Opus quoque Romani militea faciebant, non solum muniendo castra, sed fossas explendo, aggeres, vineas, aliaque machinamenta parando, quibus ad urbes expugnandas aditus fit.

ercitu advenit, et commeatus ex montibus Samnitium invecti erant, et auxilia intromissa. Arctiora omnia adventus Publilii fecit;[p] qui, obsidione delegata in curam collegæ, vacuus[1] per agros cuncta infesta commeatibus hostium fecerat.[q] Itaque cum spes nulla esset, diutius obsessos inopiam laturos, coacti Samnites, qui ad Luceriam castra habebant, undique contractis viribus, signa cum Papirio conferre.

14. Per id tempus, parantibus utrisque se ad prælium, legati Tarentini interveniunt, denuntiantes Samnitibus Romanisque, ut bellum omitterent. Per utros stetisset, quo minus discederetur ab armis, adversus eos se pro alteris pugnaturos. Ea legatione Papirius audita, perinde ac motus dictis eorum, cum collega se communicaturum respondit: accitoque eo, cum tempus omne in apparatu pugnæ[12] consumsisset,[r] collocutus de re haud dubia, signum pugnæ proposuit.[s] Agentibus divina humanaque,[t] quæ assolent, cum acie dimicandum est, consulibus, Tarentini legati occursare, responsum expectantes, quibus Papirius ait: 'Auspicia secunda esse, Tarentini, pullarius nuntiat; litatum præterea est egregiè. Auctoribus Diis, ut videtis, ad rem gerendam[3] proficiscimur.' Signa inde ferri jussit, et copias eduxit, vanissimam increpans gentem, quæ, suarum impotens rerum præ domesticis seditionibus dis-

[p] *Publilius adveniens omnium rerum majorem penuriam intulit Samnitibus.*

repetitur.' *Rupert.*—1 Conj. Duk. *vagus.* Rupert. *vacuos per agros.*

2 'Pugnæ abest a Drak. et plerisque reliquis edd. at cum extat in tantum non omnibus Mss. recipere non dubitavimus.' *Stroth.*—3 Vulg. *ad rem age-*

NOTÆ

[q] *Vacuus per agros cuncta infesta commeatibus hostium fecerat*] An *vagus per agros?* Vel vacuus omni alia cura, per campos ubique hostium commeatus impediebat.

[r] *Cum tempus omne in apparatu consumsisset*] In apparatu nimirum pugnæ.

[s] *Signum pugnæ proposuit*] Intellige de signo muto: ut demonstrat verbum *proposuit.* Id erat coccinea tunica, quam in hasta extensam prætorii fastigio imponebant, ut *momento* monerentur omnes se ad arma parare. Alii vexillum appellant.

[t] *Agentibus divina humanaque*] *Divina* sunt sacrificia et auspicia: *humana* vero imperatoris circa *rationem* atque ordinem pugnæ mandata.

cordiisque, aliis modum pacis ac belli facere æquum censeret. Samnites ex parte altera, cum omnem curam belli remisissent, quia aut pacem vere cupiebant, aut expediebat simulare, ut Tarentinos sibi conciliarent, cum instructos repente ad pugnam Romanos conspexissent, vociferari, 'se in auctoritate Tarentinorum manere, nec descendere in aciem, nec extra vallum arma ferre. Deceptos potius, quodcumque casus ferat, passuros, quam ut sprevisse pacis auctores Tarentinos videantur.' 'Accipere se omen,' consules aiunt, 'et eam precari mentem hostibus, ut ne vallum quidem defendant.' Ipsi, inter se partitis copiis, succedunt hostium munimentis, et, simul undique adorti, cum pars fossas explerent, pars vellerent vallum, atque in fossas proruerent, nec virtus modo insita, sed ira etiam, exulceratos ignominia stimularet animos, castra invasere: et pro se quisque, 'non hæc furculas, nec Caudium, nec saltus invios esse, ubi errorem fraus superbe vicisset; sed Romanam virtutem, quam nec vallum, nec fossæ arcerent,' memorantes, cædunt pariter resistentes fusosque, inermes atque armatos, servos, liberos, puberes, impuberes, homines, jumentaque. Nec ullum superfuisset animal, ni consules receptui signum dedissent, avidosque cædis milites e castris hostium imperio ac minis expulissent. Itaque apud infensos ob interpellatam dulcedinem iræ confestim oratio habita est, ut doceretur miles, 'minime cuiquam militum consules odio in hostes cessisse, aut cessuros: quin duces, sicut belli, ita insatiabilis supplicii, futuros fuisse, ni respectus equitum[u] sexcentorum, qui Luceriæ obsides tenerentur, præpedisset animos; ne desperata venia hostes cæcos in supplicia eorum ageret, perdere prius, quam perire,[4] optantes.'[t] Laudare ea milites, lætarique obviam

[t] *Ne hostes, desperatione impunitatis ac veniæ excæcati, impellerentur ad illos (obsides) excruciandos, desiderio perdendi alios, antequam ipsi perirent.*

---

dam.—4 Conj. J. F. Gronov. *perirent.*

NOTÆ

[u] *Respectus equitum*] Gallice, *la consideration des Chevaliers.*

itum iræ suæ esse, ac fateri, omnia patienda potius, quam proderetur salus tot principum Romanæ juventutis.

15. Dimissa concione, consilium habitum, omnibusne copiis Luceriam premerent, an altero exercitu et duce Apuli circa, gens dubiæ ad id voluntatis,[r] tentarentur. Publilius consul, ad peragrandam profectus Apuliam, aliquot expeditione una populos aut vi subegit, aut conditionibus in societatem accepit. Papirio quoque, qui obsessor Luceriæ restiterat, brevi ad spem eventus respondit. Nam, insessis omnibus viis, per quas commeatus ex Samnio subvehebantur,[5] fame domiti Samnites, qui Luceriæ in præsidio erant, legatos misere ad consulem Romanum, ut, receptis equitibus, qui causa belli essent, absisteret obsidione. His Papirius ita respondit: 'Debuisse[6] eos Pontium, Herennii filium, quo auctore Romanos sub jugum misissent, consulere, quid victis patiendum[7] censeret. Ceterum, quoniam ab hostibus in se æqua statui, quam in se ipsi ferre, maluerint, nuntiare Luceriam' jussit,' 'arma, sarcinas, jumenta, multitudinem omnem imbellem intra mœnia relinquerent; militem se cum singulis vestimentis sub jugum missurum, ulciscentem illatam, non novam inferentem ignominiam.' Nihil recusatum. Septem millia militum sub jugum missa, prædaque ingens Luceriæ capta, receptis omnibus signis armisque, quæ ad Caudium amiserant;[8] et, quod omnia superabat gaudia, equitibus recuperatis, quos pignora pacis custodiendos Luceriam Samnites dederant.[x] Haud ferme alia mutatione subita rerum

[r] *Populus, cujus in Romanos ad illud tempus incertus erat animus et fides.*

[s] *Quandoquidem ipsis potius visum, ut Romani quæ justa essent in illos decernerent, quam ut ipsi ea in se constituerent, imperavit ut legati referrent Luceriæ, &c.*

5 Vulg. *subvehebatur.*—6 *Decuisse* quidam Mss. unde *decuisse* conj. J. F. Gronov.—7 'Vet. lib. *paciscendum:* probe: agitur enim de conditionibus pacis.' *Sigon.*—8 'Potius quod in Flor. Voss. Mureti, *amissa erant:* nam qui amiserant, erant cum Publilio digresso in Apuliam: is acceperat Caudinas

NOTÆ

[x] *Quos pignora pacis custodiendos Luceriam Samnites dederant*] Pignora pacis, vel Caudinæ inter Romanos et Samnites, vel potius ejus quam Samnites paulo post cum Apulis, a societate Romana deficientibus, inierunt.

clarior victoria populi Romani est:[f] siquidem etiam (quod quibusdam in annalibus invenio)[9] Pontius, Herennii filius, Samnitium imperator, ut expiaret consulum ignominiam, sub jugum cum ceteris est missus. Ceterum id minus miror, obscurum esse de hostium duce dedito missoque sub jugum: id magis mirabile est, ambigi, Luciusne Cornelius dictator[y] cum L. Papirio Cursore, magistro equitum, eas res ad Caudium atque inde Luceriam gesserit, ultorque unicus Romanæ ignominiæ, haud sciam an justissimo triumpho ad eam ætatem secundum Furium Camillum, triumphaverit, an consulum Papiriique præcipuum[10] id decus sit. Sequitur hunc errorem alius error, Cursorne Papirius[z] proximis comitiis cum Q. Aulio[11] Cerretano iterum, ob rem bene gestam Luceriæ continuato magistratu, consul tertium creatus sit,[a] an L. Papirius Mugillanus, et in cognomine erratum sit.

16. Convenit, jam inde per consules reliqua belli perfecta. Aulius cum Ferentanis[12a] uno secundo prælio debellavit; urbemque ipsam, quo se fusa contulerat acies, obsidibus imperatis, in deditionem accepit. Pari fortuna consulum alter cum Satricanis, qui cives Romani post

[f] *Vix alia est Romanorum victoria illustrior ex fortunæ repentina mutatione.*

legiones.' *J. F. Gronov.*—9 'Sic Mss. non *invenitur*.' J. F. Gronov.—10 Al. *an consulis Papirii præcipuum*.—11 Al. *Æmilio*.

NOTÆ

[y] *Luciusne Cornelius dictator*] Duos antea Lucios Cornelios memoravit, Scipionem et Lentulum. De utro sentiat non magis aperit, quam de eo quicquam pronuntiat certi, an dictator, an consules Samnites nunc vicerint.

[z] *Cursorne Papirius*] Duorum quoque Luciorum Papiriorum antehac mentio, Cursoris et Mugillani. Sed Cursorem III. consulem scriptores triumphorum Capitolini subjiciunt, cum Q. Aulio Cerretano, non Æmilio. Ipse Auctor postea Cursorem eundem IV. consulem nominat.

[a] A. U. C. 434.

[12a] *Cum Ferentanis*] Ferentum, vel potius *Forentum*, oppidum fuit Apuliæ Peucetiæ paulo ultra Venusiam, intermedio Vulture monte, propinquus Acherontiæ. Hodie *Forenza*. Ejus meminit Horat. l. III. Carm. Ode 4. ut recte observat Glar. Oppidani Plinio et Stephano *Forentani*, a Frentanis et Ferentinatibus diversi.

Caudinam cladem ad Samnites defecerant, præsidiumque eorum in urbem acceperant, rem gessit. Nam cum ad mœnia Satrici[13] admotus esset exercitus, legatisque, missis ad pacem cum precibus petendam, triste responsum ab consule redditum esset, 'nisi præsidio Samnitium interfecto aut tradito, ne ad se remearent;' plus ea voce, quam armis illatis, terroris colonis injectum. Itaque subinde exequentes[14] quærendo[a] a consule legati, quonam se pacto paucos et infirmos crederet præsidio tam valido et armato vim allaturos, ab iisdem consilium petere jussi, quibus auctoribus præsidium in urbem accepissent, discedunt: ægreque impetrato, ut de ea re consuli senatum responsaque ad se referri sineret, ad suos redeunt. Duæ factiones senatum distinebant; una, cujus principes erant defectionis a populo Romano auctores; altera, fidelium civium. Certatum ab utrisque tamen est, ut ad reconciliandam pacem consuli opera navaretur. Pars altera (cum præsidium Samnitium, quia nihil satis præparati erat ad obsidionem tolerandam, excessurum proxima nocte esset) enuntiare[15] consuli satis habuit,[b] qua noctis hora, quaque porta,[16] et quam in viam egressurus hostis foret. Altera, quibus invitis descitum ad Samnites erat, eadem nocte portam etiam consuli aperuerunt, armatosque clam hostes[17]

[a] *Cum prosequentes quærerent identidem.*

12 Al. *Forentanis.*—13 Vet. lib. apud Sigon. *Satricæ.*—14 '*Subinde cum exequerentur.* Thuan. duo Pall. uterque Voss. Helm. *subinde exequentur.* Tertius, *subinde exiguntur, exequuntur.* Lege, *Itaque subinde exequentes quærendo.* Sed et *rò crederet* mire mihi suspectum ob dicta ad lib. VI. 37.' *J. F. Gronov.*—15 Al. *nuntiare.*—16 Al. *quamque per portam.* Vid. Not. Var. —17 *Clam nocte* multi Mss. Scribendum monet J. F. Gronov. *clam hoste,* vel

NOTÆ

[b] *Enuntiare consuli satis habuit*] Notatu non videtur indignum quod Gron. monet, enuntiandi verbum de iis signate dici, qui arcani quid patefaciunt: ideoque hic præferendum verbo *nuntiandi,* quod in quibusdam codicibus extat.

[c] *Armatosque clam hostes*] Quidam libri, *clam nocte:* unde ingeniose Gron. *clam hoste,* id est, armatos Romanos, Samnite hoste ignaro. Nam huic parti non Romani hostes, sed Samnites erant.

in urbem acceperunt. Ita duplici proditione et præsidium Samnitium, insessis circa viam sylvestribus locis, nec opinato oppressum est, et ab urbe plena hostium clamor sublatus; momentoque unius horæ cæsus Samnis, Satricanus captus, et omnia in potestate consulis erant. Qui, quæstione habita, quorum opera defectio esset facta, quos sontes comperit, virgis cæsos securi percussit: præsidioque valido imposito, arma Satricanis ademit. Inde ad triumphum decessisse Romam Papirium Cursorem scribunt, qui eo duce Luceriam receptam Samnitesque sub jugum missos auctores sunt. Et fuit vir haud dubie dignus omni bellica laude, non animi solum vigore, sed etiam corporis viribus excellens. Præcipua pedum pernicitas inerat, quæ cognomen etiam dedit: [18 d] victoremque cursu omnium ætatis suæ fuisse ferunt, et, seu virium vi, seu exercitatione multa, cibi vinique eundem capacissimum: nec cum ullo asperiorem (quia ipse invicti ad laborem corporis esset) fuisse militiam pediti pariter equitique. Equites etiam aliquando ausos ab eo petere, ut sibi pro re bene gesta laxaret aliquid laboris: quibus ille, 'Ne nihil remissum dicatis, remitto,' inquit, 'ne utique dorsum demulceatis, cum ex equis descendetis.' Et vis erat in eo viro imperii ingens pariter in socios civesque. Prænestinus prætor per timorem segnius ex subsidiis suos duxerat in primam aciem. Quem cum inambulans ante tabernaculum vocari jussisset, lictorem expedire securim jussit. Ad quam vocem exanimi stante Prænestino, 'Agedum, lictor, excide radicem hanc,' inquit, 'incommodam ambulantibus:' per-

clam suis.—18 'Vett. libb. alii, *quæ cognomen via dederat:* alii, *quæ cognomini viam dedit.* Hinc ego suspicor legendum, *quæ cognomen avo jam dedit.*' Sigon.

NOTÆ

[d] *Quæ cognomen etiam dedit*] Veri admodum simile est ei, qui primus Cursoris in Papiriorum gente cognomen tulit, a pernicitate pedum id inditum; sed alii ante hunc eo cognomine fuerant. Idcirco suspicatur Sigon. legendum, *quæ cognomen avo jam dedit.* Etenim L. Papirius Cursor hujus avus fuerat, censor an. U. C. 361. post etiam tribunus militum consulari potestate an. 367. et 369. de quo lib. VI. c. 5.

fusumque ultimi supplicii metu, mulcta dicta,[19] dimisit. Haud dubie illa ætate, qua nulla virtutum feracior fuit, nemo unus erat vir, quo magis innisa res Romana staret. Quin eum parem destinant[20] animis Magno Alexandro[e] ducem, si arma, Asia perdomita, in Europam vertisset.

17. Nihil minus quæsitum[†] a principio hujus operis videri potest, quam ut plus justo ab rerum ordine declinarem, varietatibusque distinguendo opere, et legentibus velut

—19 *Mulcta indicta* Mss. nonnulli.—20 Al. *destinarant*.

NOTÆ

[e] *Quin eum parem destinant animis Magno Alexandro*] Alias *destinarant*. Sed recte Gron. *destinarunt*, vel *destinant*, judicia scilicet scribentium, hominumque qui postea fuere. Alioqui non injuria immemor sui a Mureto Livius argueretur, qui ne fama quidem cognitum Romanis fuisse Alexandrum arbitratur c. 18. Utrinsque hic effigiem, Alexandri nempe et Papirii, ex veteribus nummis appingere visum est.

Parem destinant animis] Cum sic habeant Mss. codd. et vett. editiones, nihil mutarim. Hoc vult Livius, homines suæ ætatis cogitantes de eo quod olim futurum fuisset, si Alexander, devicto Oriente, in Italiam arma convertisset, animo destinare L. Papirium Cursorem, qui ei par futurus fuisset. *Destinare* hic est designare, ut c. 24. Nam loquitur de priscis Romanis, Alexandri æqualibus, quibus, ut habet c. 18. 'ne fama quidem notum' arbitrabatur fuisse Macedonum regem. *J. Clericus.*

[†] *Nihil minus quæsitum, &c.*] Hanc digressionem male hic collocari censet Henr. Dodwellus vir doct. Diss. 10. de Cyclis Rom. Paragr. 72. quia annus Catonianus U. C. 435. concurrit cum annis Olympiadis 115. 3. et 4. cum Alexander mortuus sit anno U. C. 429. Olympiadis 114. 1. hoc est, sexennio ante hunc consulatum Papirii Cursoris. Sed nec hoc ignorabat Livius, nec necesse erat hæc dicere ad annum, quo mortuus erat Alexander. Licuit hac de re agere ubicumque sermo fuit de magistratu

deverticula amœna, et requiem animo meo quærerem; tamen tanti regis ac ducis mentio, quibus sæpe tacitis cogitationibus volutavit animum, eas evocat in medium;[u] ut quærere libeat, quinam eventus Romanis rebus, si cum Alexandro foret bellatum, futurus fuerit. Plurimum in bello pollere videntur militum copia et virtus, ingenia imperatorum, fortuna per omnia humana, maxime in res bellicas, potens. Ea, et singula intuenti et universa, sicut ab aliis regibus gentibusque, ita[1] ab hoc quoque, facile præstant invictum Romanum imperium.[t] Jam primum, ut ordiar ab ducibus comparandis, haud equidem abnuo, egregium ducem fuisse Alexandrum; sed clariorem tamen eum facit, quod unus fuit, quod adolescens, in incremento rerum,[x] nondum alteram fortunam expertus,[y] decessit. Ut alios reges claros ducesque omittam, magna exempla casuum humanorum; Cyrum,[†] quem maxime Græci laudibus celebrant, quid, nisi longa vita, sicut Magnum modo Pompeium, vertenti præbuit fortunæ?[z] Recenseam duces Romanos,[s] nec omnes omnium ætatium, sed ipsos eos, cum

[u] *Et variis digressionibus volumen discriminando. Injecta nihilominus regis atque imperatoris adeo illustris mentione, excitor ad foras educendos eos animi sensus, quos illa effecit ut apud me revolverem.*

[y] *Cum adhuc fortuna improspera atque a superiori diversa usus non esset.*

[z] *Non aliud quam vita productior inclinanti fortunæ obnoxium præstitit, reddidit, Cyrum, quemadmodum nostra ætate Pompeium Magnum.*

1 'Tὸ *ita* forte delendum, quia ab omnibus fere Mss. abest, et sæpe post 'sicut' omittitur.' *Rupert.*—2 Scribendum monet Sigon. ex vet. lib. *quod ado-*

NOTÆ

viri fortis, qui Alexandri æqualis fuit, quamvis primus ejus magistratus non fuerit; neque enim scribit Livius. annales vitæ Alexandri. *J. Clericus.*

[t] *Facile præstant invictum Romanum imperium*] Loquitur velut in re præsenti: unde confirmari videtur lectio *destinant animis*, in fine superioris capitis.

† *Cyrum*] Sequitur eorum sententiam, qui Cyrum a Thomyri victum volunt, qua de re vide Herodotum l. I. 214. *J. Clericus.*

[s] *Recenseam duces Romanos*] Hæc cum proxime dictis non cohærent; sed cum sequentibus. In hac, inquit, comparatione enumerare possim eos duces, qui tempore illo Romæ fuere. Ea vero comparatio fusius accuratiusque instituì poterit ex lib. XVII. Diodori Siculi, ubi Alexandri Magni gesta per singulos annos ita describuntur, ut rerum etiam in Ita-

quibus consulibus aut dictatoribus Alexandro fuit bellandum;[3] M. Valerium Corvum, C. Marcium Rutilum, C. Sulpicium, T. Manlium Torquatum, Q. Publilium Philonem, L. Papirium Cursorem, Q. Fabium Maximum, duos Decios, L. Volumnium, M'. Curium. Deinceps ingentes sequuntur viri, si Punicum[4 h] Romano prævertisset[i] bellum,[a] seniorque in Italiam trajecisset. Horum in quolibet tum indoles eadem, quæ in Alexandro erat, animi ingeniique; tum disciplina militaris, jam inde ab initiis Urbis tradita per manus, in artis perpetuis præceptis ordinatæ modum venerat. Ita reges gesserant bella; ita deinde exactores regum Junii Valeriique; ita deinceps Fabii, Quintii, Cornelii; ita Furius Camillus, quem juvenes ii,[5 k] quibus

[a] *Si prius bellum cum Carthaginensibus, quam cum Romanis suscepisset.*

lescens, quod in incremento rerum.—[3] Conj. Rupert. *Alexandro fuisset bellandum.*

NOTÆ

lia gestarum, consulumque Romanorum mentio fiat aliqua.

[h] *Punicum*] Carthaginenses *Pœni*, et eorum res Punicæ Romanis dictæ, ab illorum ortu ex Phœnicum regione: quæ hodie quoque *Funiki* Arabibus vocatur, literam *F* vel *Ph* usurpantibus pro *P*, qua carent.

[i] *Prævertisset*] Rem aliquam alteri prævertere est, unam ante aliam gerere. Mirum in re adeo perspicua cæcutiisse Glareanum, cui non admodum clarum videtur præsertim illud *Romano;* mirum et Sigon. hallucinatum, qui Auctoris mentem sic interpretatur, si Alexander ante intulisset Romano bellum quam Pœni; sic enim nihilo senior in Italiam trajecisset Alexander. Quod accidere necesse erat, si prius ad bellum Punicum accessisset, uti revera paulo ante mortem agitabat animo, ex Justino lib. XXI. ut Gronovius observat: ideo scilicet quod Carthaginenses Tyri a se jam subactæ coloni essent, quos ideo infensos sibi credere, aut velut appendicem victoriæ illius prioris, subigere velle potuit.

[k] *Quem juvenes ii* [*duo*] Glareanus et Sigonius designant Tit. Manlium Torquatum, et M. Valerium Corvum: sed hic moriente Camillo anno sc. U. C. 388. septem duntaxat annos natus erat, uti ex primo ejus consulatu constat, quem anno Urbis 406. ætatis 23. gessit. Antea enumeratis convenit, ut Camillum juvenes senem viderint. Unde ex Vossiano et Buslidiano codicib. Mss. legendum Gron. censet, *quem juvenes hi*, vel *ii quibuscum Alexandro*, &c. quæ a librariis corrupta ait, pronomen *ii*, pro numerali nomine *duo*, sive *II.* aumentibus. Sed tamen ex iis quæ sequuntur satis patet de illis præcipue duobus sensisse Livium, quando nominatim eos Alexandro statim primo loco opponit. Nec illud *juvenes* adeo præcise sumendum, in iis præsertim qui annos virtute præcurrunt, qualis

cum Alexandro dimicandum erat, senem viderant. Militaria opera pugnando obeunti Alexandro (nam ea quoque haud minus clarum eum faciunt) cessisset videlicet in acie oblatus par Manlius[6] Torquatus, aut Valerius Corvus,[l] insignes ante milites, quam duces: cessissent Decii, devotis corporibus in hostem ruentes: cessisset Papirius Cursor, illo corporis robore, illo animi: victus esset consiliis juvenis unius, ne singulos nominem, senatus ille, quem qui 'ex regibus[m] constare' dixit, unus veram speciem Romani senatus cepit. Id vero erat periculum, ne solertius, quam quilibet unus[n] ex iis, quos nominavi, castris locum caperet, commeatus expediret, ab insidiis præcaveret, tempus pugnæ deligeret, aciem instrueret, subsidiis firmaret. Non cum[8] Dario rem esse dixisset; quem, mulierum ac spadonum agmen trahentem, inter purpuram atque aurum, oneratum[9] fortunæ apparatibus suæ, prædam verius, quam hostem, nihil aliud quam bene ausus vana contemnere, incruentus devicit. Longe alius † Italiæ, quam Indiæ, per quam temulento agmine comissabundus incessit, visus illi habitus esset, saltus Apuliæ ac montes Lucanos cernenti, et

—4 Conj. Sigon. *Indicum*.—5 *Duo* edd. vett.—6 '*Oblatus par Manlius* in omnibus pæne Edd. ut et in Drak. extat. Sed vix in duobus est Mss. Me ita offendit hæc vox, ut eam jam pæne ejicere constituerem, priusquam Mssto-rum lectionem consuluissem: quod, cum his consultis viderem vix in ullo eorum extare, sine ullo dubio feci.' *Stroth.* '*Cessisset videlicet, &c. ἐφωνικῶς* dictum: unde delevi interrog. signa post *duces, ruentes, animi*, et *cepit* posita. *Par* deletum a Stroth. quia vix in duob. extat Mss. Sed aptissimum est.' *Rupert*.—7 Al. *quam quivis unus*.—8 Al. *Non jam cum*.—9 Al. *enervatum*.

NOTÆ

Valerius. Nam T. Manlius Torq. qui anno U. C. 406. consul, nec ante ætatem, fuisse legitur, non est quod ambigatur quin major annis 25. esse potuerit cum Camillus e vivis excessit.

[l] *Oblatus par Manlius Torquatus, aut Valerius Corvus*] Parem dicit pro adversario destinato: ut velut par cum pare dimicaret.

[m] *Senatus ille, quem qui ex regibus*] Cyneas, Pyrrhi legatus, tot reges quot senatores, seu regum consessum, se Romæ vidisse professus dicitur apud Plut. in Pyrrho, Justin. lib. XVIII. cap. 2.

† *Longe alius, &c.*] At Alexander cum Græcis, etiam artis militaris peritissimis, et cum Thracibus, Pæonibusque, barbarorum fortissimis, feliciter dimicavit; nec minores erant montes, saltusve minus impediti in Thracia, vicinisque locis, quam in Italia. Sed hanc comparationem accurate expendi non patitur oræ angustia. *J. Clericus.*

vestigia recentia domesticæ cladis,† ubi avunculus ejus nuper Epīri rex Alexander absumtus erat.

18. Et loquimur de Alexandro nondum merso secundis rebus, quarum nemo intolerantior fuit.[a] Qui, si ex habitu novæ fortunæ novique, ut ita dicam, ingenii, quod sibi victor induerat, spectetur, Dario magis similis, quam Alexandro, in Italiam venisset, et exercitum Macedoniæ oblitum degenerantemque jam in Persarum mores adduxisset. Referre in tanto rege piget superbam mutationem vestis et desideratas humi jacentium adulationes,° etiam victis Macedonibus graves, nedum victoribus;[b] et fœda supplicia, et inter vinum et epulas cædes amicorum, et vanitatem ementiendæ stirpis. Quid, si vini amor in dies fieret acrior? quid, si trux ac præfervida ira? (nec quicquam dubium inter scriptores refero:) nullane hæc damna imperatoriis virtutibus ducimus? Id vero periculum erat, quod levissimi ex Græcis, qui Parthorum quoque contra nomen Romanum gloriæ favent, dictitare solent, ne majestatem nominis Alexandri (quem ne fama quidem illis notum arbitror fuisse) sustinere non potuerit populus Romanus, et, adversus quem Athenis, in civitate fracta Macedonum armis,

[b] *Molestas Macedonibus, non tantum victoribus, sed vel si victi fuissent.*

NOTÆ

† *Recentia domesticæ cladis, &c.*] Si, nempe, post mortem avunculi ex Asia redux bellum in Italiam intulisset. Eam mortem refert Dodwellus ad annum U. C. 421. qui præcessit annum, quo ad Arbela victus est Darius. Alii serius eum collocant, et quidem quadriennio post. *Idem.*

[a] *Quarum nemo intolerantior fuit*] Novum non est, 'intolerandum' dici pro insolenti, quem nemo ferre potest. Sed 'intolerantem' hic sumit Livius pro impotenti, qui fortunæ illecebras superare ac ferre non potest, sed eis succumbit. Non absimili sensu Lucan. 'Nec se Roma ferens.' Eodemque pertinet illud Virg. 'Superanda omnis fortuna ferendo est.'

° *Desideratas humi jacentium adulationes*] Adorationem Orientalium, qui ad pedes regum salutandi causa se prosternebant, sæpe *adulationis* nomine intelligi Gron. pluribus probat. Sufficit Noster lib. XXX. cap. 16. de Carthaginensium legatis: 'Ubi in castra Romana et Prætorium pervenerunt, more adulantium (accepto credo ritu ab ea regione ex qua oriundi erant) procubuerunt.' His tamen Persicas adorationes, sumto post Darii necem habitu Persarum, exigere cœpit Alexander, seque Jove Ammone genitum credi voluit: quæ cum a Macedonibus improbarentur, eorum plures morte ab eo ejusve jussu affecti.

cernente tum maxime prope fumantes Thebarum ruinas, concionari libere ausi sint homines,[p] (id quod ex monumentis orationum patet,)[10] adversus eum nemo ex tot proceribus Romanis vocem liberam missurus fuerit. Quantalibet magnitudo hominis concipiatur animo, unius tamen ea magnitudo hominis erit, collecta paulo plus decem[11] annorum[q] felicitate: quam qui eo extollunt, quod populus Romanus, etsi nullo bello, multis tamen præliis victus sit, Alexandro nullius pugnæ non secunda fortuna fuerit, non intelligunt, se hominis[12] res gestas, et ejus juvenis, cum populi jam octingentesimum[13] bellantis annum[r] rebus

10 'Unicus Flor. *orationum meritis patet*. Scribe, *id quod ex monumentis orationum editis patet*.' J. F. Gronov.—11 Leg. *duodecim* Tan. Faber.—12 Scribendum monet Sigon. ex vet. lib. *se unius hominis*.—13 'Mea qualicumque sententia τὸ *octingentesimum* debetur potius librariis vel glossatoribus, Liviana respicientibus tempora, (quod ab h. l. alienum,) legendumque omni-

NOTÆ

[p] *Concionari libere ausi sint homines*] Demosthenes præsertim: qui tamen Macedonum vi coactus est venenum sumere.

[q] *Paulo plus decem annorum*] Hic rotundus est numerus: revera regnavit Alexander paulo plus annis duodecim ab obitu Philippi, in Macedonia primum, deinde etiam in Asia. Etenim an. 13. currente extinctus est. Et ex eo quod sequitur, 'quam in ætate tredecim annorum,' facile adducor, ut hic legendum putem, *paulo plus XII. annorum*.

Paulo plus decem annorum] At paulo infra 'tredecim annos' tribuit Alexandro. Sic sæpe Livius rotundis numeris utitur. *J. Clericus*.

[r] *Jam octingentesimum bellantis annum*] Hic necessaria erat particula *fere*: nam ne vita quidem Auctoris ad octingentesimum ab Urbe condita annum pervenit; eoque ducit conjectura ut, cum hæc scriberet, trigesimus tantum annus Urbis ageretur supra septingentesimum. An vero admittenda Tan. Fabri correctio, pro *DCCC.* legentis *CCCC. annum?* Sic quidem satis poterunt ad Alexandri ætatem congruere, ut mox patebit; sed parum liquet hanc Livii mentem esse, qui regnum Alexandri confert cum imperio populi Romani. Neque ad institutum sermonem facit tam longum temporis spatium quo Romani bella gesserunt. Inspicienda duntaxat Alexandri ætas, qua vixit aut vivere potuit. Hoc vero temporum intervallo non semel a Gallis, a Samnitibus, a Pyrrho victi Romani.

Octingentesimum] Si numeres ab excidio Trojæ, annus mortis Alexandri in annum 861. ex Henric. Dodwelli calculo incidit. Sed crediderim Livium, qui vixit medio octavo post conditam Urbem sæculo, perpetuam populi Romani fortunam ad sua usque tempora voluisse conferri cum brevitate vitæ Alexandri. Itaque non est legendum hic, pro *octingentesimo, quingentesimum*, ut volunt nonnulli; nam quinti sæculi ab U. C. quarta pars duntaxat erat elapsa,

conferre. Miremur,[c] si, cum ex hac parte sæcula plura[a] numerentur, quam ex illa anni, plus in tam longo spatio, quam in ætate tredecim annorum, fortuna varia-verit? Quin tu hominis cum homine,[b] et ducis cum duce, fortunam cum fortuna confers?[14] Quot Romanos duces nominem, quibus nunquam adversa fortuna pugnæ fuit? Paginas in annalibus magistratuum fastisque percurrere licet, consulum, dictatorumque, quorum nec virtutis, nec fortunæ ullo die populum Romanum pœnituit. Et, quo sint mirabiliores, quam Alexander aut quisquam rex,[15] denos vicenosque dies quidam dictaturam, nemo plus quam

[c] *Quid mirandum est.*

no *quingentesimum annum.*' Rupert. Vid. Not. Var.—14 Scribendum putat Doering. *Quin tu homines cum homine, et duces cum duce, fortunam cum fortuna confers.* Bauer. *Quin tu homines cum homine, duces cum duce, populum cum populo confers?*—15 Al. *aut quisquam alius rex.*

NOTÆ

Alexandri ævo; mortisque ejus tempore decima tertia ætas ab eodem initio effluxerat, et decima quarta agebatur. *J. Clericus.*

[a] *Cum ex hac parte sæcula plura*] *Sæcula* accipe pro ætatibus, quas Græci γενεὰς vocant, quæque triginta tantum annorum sunt, ut Dion. Halicarnasseus aliique computant. Sic a condita Urbe ad Alexandri Magni mortem (quæ circa 427. Urbis annum incidit) erunt quatuordecim ejusmodi sæcula, septem annis additis; cum Alexander annos regni tredecim non impleverit. Alioquin si tempora ad Augustum computes, nimis inæquales numeri erunt, hinc septem majorum sæculorum, vel quatuor et viginti generationum, (quot tunc erant ab Urbe condita,) inde tredecim annorum regnantis Alexandri.

Sæcula plura] Viri docti intelligunt 'ætates,' quæ spatio 33. annorum finiebantur. Sed ne sic quidem Livio ratio constat, nisi eum *octingentesimum* scripsisse statuas, ita ut fuerint plus quam viginti ætates. *J. Clericus.*

[b] *Quin tu hominis cum homine*] Hoc ego vellem e te, Tite Livi, ut ex tot illis Romanis ducibus, qui Alexandro cœvi, unum aliquem delegisses, quem omni virtute, fortuna, bellandi ratione anteponendum putares. Nunc uni omnes objicies, qui hoc toto sæculo floruere, quorum tamen temporibus haudquaquam immunis ab omni damno respublica. Culpa hæc fuerit aliorum ducum, qui per singulos annos, aut etiam sæpius eundem intra annum mutati, meliorum victorias temeritate aut pravitate sua, vel fortunæ vitio fœdabant cladibus suis. Verum vel hoc ipso superior Alexander, qui eodem semper tenore animoque unus imperaverit. Ita ut quot rei gerendæ impedimenta augendis Romanorum magistratuum laudibus Auctor accumulat, totidem sint momenta atque adminicula quibus Alexandri melior causa et conditio fiat. Ad hæc tamen paulo post aliquatenus respondet.

annum consulatum gessit: ab tribunis plebis delectus impediti sunt: post tempus ad bella ierunt: ante tempus comitiorum causa revocati sunt: in ipso conatu rerum circumegit se annus: collegæ nunc temeritas, nunc pravitas, impedimento aut damno fuit: male gestis rebus alterius successum est: tironem aut mala disciplina institutum exercitum acceperunt. At, Hercule, reges, non liberi solum impedimentis omnibus, sed domini rerum temporumque,[a] trahunt consiliis cuncta, non sequuntur. Invictus ergo Alexander cum invictis ducibus bella gessisset, et eadem fortunæ pignora in discrimen detulisset. Immo etiam eo plus periculi subisset, quod Macedones unum Alexandrum habuissent, multis casibus non solum obnoxium, sed etiam offerentem se: Romanis multi fuissent, Alexandro, vel gloria, vel rerum magnitudine, pares; quorum suo quisque fato, sine publico discrimine, viveret moreretur que.

19. Restat, ut copiæ copiis comparentur vel numero, vel militum genere, vel multitudine auxiliorum. Censebantur ejus ætatis lustris ducena quinquagena millia capitum.[d] Itaque, in omni defectione sociorum Latini nominis, urbano prope delectu decem scribebantur legiones. Quaterni quinique exercitus sæpe per eos annos in Etruria, in Umbria, Gallis hostibus adjunctis, in Samnio, in Lucanis gerebant bellum. Latium deinde omne cum Sabinis, et Volscis, et Æquis, et omni Campania, et parte Umbriæ Etruriæque, et Picentibus, et Marsis, Pelignisque, ac Vesti-

[d] *Cum per ea tempora census civium Romanorum singulis quinquenniis a censoribus haberentur, numerabantur, &c.*

NOTÆ

[a] *Domini rerum temporumque*] Hoc Demosthenes exaggerat Olynthiaca 1. cum ait Philippum unum esse omnium dominum, et dicendorum, et tacendorum, et simul belli ducem, ac rerum potentem, et distributorem, et ubique ipsum præesse rei militari. Id vero quantum intersit, ut celeriter et secundum opportunitatem unumquodque fiat, nullo unquam exemplo clarius comprobatum est, aut comprobari porro poterit, quam invictissimi Ludovici XIV. regis nostri tot præclaris, fidemque omnem superantibus, ex conjurata adversus Gallicum nomen Europa prope universa victoriis, quæ hoc bello, unius non magis auspiciis quam consiliis factisque, feliciter reportatæ.

nis, atque Apulis, adjunctaque omni ora[16] Græcorum inferi maris a Thuriis[x] Neapolim et Cumas,[y] et inde Antio atque Ostiis[z] tenus Samnites, aut socios[a] validos Romanis, aut fractos bello invenisset hostes. Ipse trajecisset mare cum veteranis Macedonibus, non plus triginta millibus hominum et quatuor millibus equitum, maxime Thessalorum: hoc enim roboris erat. Persas, Indos, aliasque si adjunxisset gentes, impedimentum majus,[17] quam auxilium, traheret. Adde, quod Romanis ad manum domi supplementum esset: Alexandro, (quod postea Hannibali accidit,) alieno in agro bellanti, exercitus consenuisset. Arma, clypeus sarissæque[18] illis;[b] Romano scutum, majus corpori tegumentum, et pilum, haud paulo, quam hasta, vehementius ictu missuque telum. Statarius uterque[19] miles, ordines servans: sed illa phalanx immobilis et unius generis: Romana acies distinctior, ex pluribus partibus constans; facilis partienti, quacumque opus esset, facilis

16 Thuan. Helm. Voss. *adjuncta omnis ora.* 'Pro *Thuriis* scribendum monet J. F. Gronov. *Bruttiis.* Vid Not. Var.—17 Vet. lib. apud Sigon. *impedimentum magis.*—18 '*Id est hastæ* addunt Mss. nonnulli interpretationis causa.' *Stroth.*—19 'Forte *utrique*, vel *utrimque*: sed non urgeo.' *Bauer.* 'Hoc *ordines servans* forsan vetus quædam glossa est, utpote manifesta explicatio

NOTÆ

[x] *A Thuriis*] Non placet Gronovio τὸ *Thuriis*: scribit autem *Bruttiis*, quod Thurii non essent in ora inferi maris. Mihi vero non placet hæc ejus emendatio: tum quod nullius codicis auctoritate firmatur, tum quod Thurii, in Bruttiorum Lucanorumque confinio positi, adeo exiguo intervallo remoti sunt ab infero mari, adeo pari cum extremis Bruttiorum spatio a Romanis finibus distant, ut quæ rationes ad Thuriorum urbem, eædem ad Bruttiorum gentem excludendam valeant. Thurii autem Græcæ nationis, de qua hic agitur, non Bruttii.

[y] *Neapolim et Cumas*] In Campaniæ ora erant: sed Græcæ originis hæ duæ civitates.

[z] *Antio atque Ostiis*] Cur vero horum nominatim meminit; cum antea Latium omne dixerit? An non hæc Latii nomine continentur? An Græcæ originis sunt? Nequaquam. Sed et his urbibus, et populis aliis, (qui adhuc dubiæ fidei erant,) amplificare voluit Romanorum potentiam. *Ostia* porro in singulari numero proprie urbem significat: in plurali, ipsa Tiberis in mare influentis ora: quamquam et sic quoque pro urbe aliquando accipitur.

[a] *Samnites, aut socios*] Incipit nova periodus, qua Samnites, quibuscum tunc bellum, a reliquis distinguuntur.

[b] *Sarissæque illis*] Hæc Macedonum arma: hastæ erant longiores.

jungenti.[e] Jam in opere quis par Romano miles? quis ad tolerandum laborem melior? Uno prælio victus Alexander bello victus esset. Romanum, quem Caudium, quem Cannæ non fregerunt, quæ fregisset acies? Næ ille sæpe, etiamsi prima prospere evenissent, Persas et Indos et imbellem Asiam quæsisset,[f] et cum fœminis sibi bellum fuisse dixisset: quod Epiri regem Alexandrum,[c] mortifero vulnere ictum, dixisse ferunt, sortem bellorum in Asia gestorum ab hoc ipso juvene cum sua conferentem. Equidem, cum per annos quatuor et viginti primo Punico bello classibus certatum cum Pœnis recordor, vix ætatem Alexandri suffecturam fuisse reor ad unum bellum. Et forsitan, cum et fœderibus vetustis juncta Punica res[d] Romanæ esset, et timor par adversus communem hostem duas potentissimas armis virisque urbes armaret, simul Punico Romanoque obrutus bello esset. Non quidem Alexandro[20] duce, nec integris Macedonum rebus, sed[1] experti tamen sunt Romani Macedonem hostem adversus Antiochum, Philippum, Persen, non modo cum clade ulla, sed ne cum periculo quidem suo. Absit invidia verbo,[2] et civilia bella

[e] *Quæ commode dividi in globos, ab imperatore, commode in unum corpus conjungi posset.*

[f] *Optasset, ut sibi res iterum esset cum Asiæ ignavis gentibus, non cum bellicosis Romanis.*

τοῦ *statarius miles.*' Stroth.—20 'Forte *non Al. quidem*: neque enim ita incipere *quidem*, aut præmitti solet ei, ad quod referatur.' *Bauer.*—1 'Florent. manus prima nescit τὸ *sed*: quod sæpius inculcatum invito Auctore monuimus. Deinde omnes scripti relegant copulativam, quæ Philippum conjungit cum Perse. Scribendum: *Non quidem Alexandro duce, nec integris Macedonum rebus, experti tamen sunt Romani Macedonem hostem adversus Antiochum, Philippum, Persen, non modo cum clade ulla, sed ne cum periculo quidem suo.* Possis etiam suspicari, *adversis Antiocho, Philippo, Perse.*' J. F. Gronov.—

NOTÆ

[c] *Quod Epiri regem Alexandrum*] Hunc Alexandrum Molossum, cum in Italiam transiret, refert Gell. l. XVII. c. 21. ut jam ante annotatum est, dixisse, se quidem ad Romanos ire, quasi in ἀνδρωνῖτιν; Macedonem isse ad Persas quasi in γυναικωνῖτιν.

[d] *Et fœderibus vetustis juncta Punica res*] Fœdera quædam Carthaginensium cum Romanis jam retulit: præsertim lib. VII. cap. 27. hæc post quoque renovata. De illis late Polyb. lib. III.

sileant,[f] nunquam ab equite hoste, nunquam a pedite, nunquam aperta acie, nunquam æquis, utique nunquam[3] nostris locis[e] laboravimus. Equitem,[4] sagittas, saltus impeditos, avia commeatibus loca gravis armis miles timere potest. Mille acies, graviores quam Macedonum atque Alexandri, avertit avertetque; modo sit perpetuus hujus, qua vivimus, pacis amor et civilis cura concordiæ.

20. M. Foslius Flaccinator inde et L. Plautius Venno consules facti.[e] Eo anno ab frequentibus Samnitium populis de fœdere renovando legati, cum senatum humi strati movissent, rejecti ad populum haudquaquam tam efficaces habebant preces. Itaque, fœdere negato,[5] induciæ biennii, cum per aliquot dies fatigassent singulos precibus, impetratæ. Et ex Apulia Teanenses[6 f] Canusinique[g] po-

[f] *Dummodo bellum civile nullum sit.*

2 *Vero* Gronov. Doujat. Crevier. all.—3 'Forte delendum *nunquam*, et *æquis utique nostris* jungendum.' *Bauer.* Vid. Not. Var.—4 '*Equidem* in multis Mss. est: quæ lectio manifestam quidem tollit contradictionem, quæ nunc adest in his, 'nunquam ab equite hoste laboravimus' et 'equitem miles timere potest:' tamen veram eam pronuntiare non audeo. Neque habeo quod substituam huic lectioni, nisi forte *Equitum sagittas* pro *Equitem, sagittas*, legendum sit. *Equitum sagittarumque* voce ad Crassi cladem ipsi a Parthis inflictam alludi jam docuit Drakenborchius.' *Stroth.* 'Genuina fortasse est lectio multorum Mss. *Equidem*, quæ mutata in *Equitem* videtur ab iis, qui hanc particulam cum persona tertia positam non ferre poterant. Usus tamen hujus particulæ cum persona tertia probari potest idoneis exemplis. Vid. Ernesti Clav. Cic. s. v. 'equidem.' Interim fateor, me, sive *Equidem* sive *Equitem* legeris, desiderare plane orationis nexum tam cum antecedentibus, quam cum sequentibus. At egregie omnia cohærebunt, si pro *Equidem* mecum reposueris, *Sæpe quidem*, et particulam *sed* ante *Mille* inseruerit. Et sic Livius neque insignem Crassi cladem, Parthorum sagittis inflictam, neque grave illud discrimen, quo in Furculis Caudinis laboravit exercitus Romanus, dissimulasse videtur.' *Doering.* Corrigendum monet Doujat. ex Memm. *Et quidem Samnites saltus.*

5 *De fœdere negatum* Gronov. Doujat. Crevier.—6 Al. *Theanenses.* Vid.

NOTÆ

[e] *Utique nunquam nostris locis*] Alii *nunquam iniquis locis:* quod dici non potest. Gron. IV. Observat. scribendum contendit *nunquam nostris locis*, (et ita Ill. Memmii liber,) id est, locis quæ nobis opportuna; ut cum Romani loco prævaluerunt, nunquam non ejus commoditate usi sint. Sed si correctioni locus, facilius videtur, *utique nunquam nisi iniquis locis:* aut, *nisi iniquis nostris locis;* quæ scilicet iniqua essent nostris exercitibus.

[e] A. U. C. 435.

[f] *Ex Apulia Teanenses*] Ad dextram Frentonis, quo a Frentanis et Samnitibus Apulia Daunia disterminatur, decem ferme supra ejus fl. ostium milliaribus fuit Theanum, cog-

pulationibus fessi, obsidibus L. Plautio consuli datis, in deditionem venerunt. Eodem anno primum præfecti Capuæ[7] creari cœpti,[h] legibus ab L. Furio prætore datis: cum utrumque ipsi pro remedio ægris rebus discordia intestina petissent. Et duæ Romæ additæ tribus, Ufentina ac Falerina.[i] Inclinatis semel in Apulia rebus, Teates quoque Apuli[k] ad novos consules, C. Junium Bubulcum, Q. Æmilium Barbulam,* fœdus petitum venerunt,[8] pacis

Not. Var.—7 Gronov. e pluribus Mss. et edd. antt. reduci velit *Capuam*, h. e. qui Capuam mitterentur.—8 *Venere* Gronov. Doujat. Crevier.—

NOTÆ

nomento Apulum, ad discrimen Theani Sidicini. In ruinis hodie jacet, estque loco nomen *Civita*, ut pro certo habet Holstenius, quanquam itinerariorum intervalla conveniunt in locum nomine *Serra Capriola*. Ab ea civitate dictos *Theanenses*, etsi paulo a Canusinis remotiores, idem cum illis sensisse nihil vetat. Nihil igitur mutandum. Nec, quod Gron. suspicabatur, *Cannenses* reponendi; qui etsi oppidum aliquando habuerint, ubi tamen id anno ante pugnam Cannensem solo æquatum fuit, minoris dignationis erant. De Theatibus mox viderimus.

[g] *Canusinique*] In aditu Apuliæ Peucetiæ, ad dextram Aufidi ripam, supra Cannas, est Canusium oppidum: quo Varro consul Rom. cum Cannensis cladis reliquiis perfugit. In Danniis Plinius ponit. Nunc vulgo *Canosa*.

[h] *Præfecti Capuæ creari cœpti*] Oppidorum Italiæ, quæ in Romanorum ditione, non omnium eadem conditio fuit. Quædam coloniæ, quædam municipia, alia præfecturæ dicebantur. Coloniæ et municipia proprios de suo corpore habebant magistratus. Præfecturæ alium non habebant magistratum, quam Roma quotannis missum Præfectum, qui jus redderet oppidanis: unde præfecturæ dictæ, quarum deterior conditio, nec multum a conditione provinciarum abhorrens. Earum aliæ præfectos accipiebant populi Romani suffragiis creatos, in quarum numero (saltem post bellum Punicum II.) Capua ex Festo: in alias prætor urbanus præfectos mittebat. Sed horum oppidorum status non raro mutabatur: ex coloniis aut municipiis præfecturæ, ex præfecturis coloniæ vel municipia fiebant; et coloniæ in municipia transibant, vel vice versa; prout cives bene vel male meriti de Rep. Rom. videbantur, aut ipsi a pop. Rom. postulabant. Aliæ ab his civitates fœderatæ, et vel liberæ, vel vectigales aut stipendiariæ erant. Vide in primis A. Gell. l. XVI. c. 13. Onuphr. de Civit. Rom. et Sigon. De Antiq. Jure Ital. lib. II.

* A. U. C. 486.

[i] *Additæ tribus, Ufentina et Falerina*] Ufentina seu Oufentina tribus 30. ab Ufente flumine Volscorum, quod per agrum Privernatem in mare influit ad Tarracinam, nomen accepit. Ei postea populi alii a censoribus additi auctore Festo. Falerina tribus 31. ab agro Falerno in Campaniæ finibus dicta, ut Onuphrius et Sigon. conjiciunt.

[k] *Teates quoque Apuli*] *Teate* sive *Theate* civitas fuit Marrucinorum, ni-

per omnem Apuliam præstandæ populo Romano auctores. Id audacter spondendo impetravere, ut fœdus daretur: neque ut æquo tamen fœdere,[l] sed ut in ditione[9] populi Romani essent. Apulia perdomita, (nam Forento quoque[m] valido oppido Junius potitus erat,) in Lucanos perrectum. Inde repentino adventu Æmilii consulis Nerulum vi captum.[n] Et postquam res Capuæ stabilitas Romana disciplina fama per socios vulgavit; Antiatibus quoque, qui se sine legibus certis, sine magistratibus[10] agere querebantur, dati ab senatu ad jura statuenda ipsius coloniæ patroni:[o] nec arma modo, sed jura etiam Romana late pollebant.

9 Al. *sed in ditione.* Vid. Not. Var.—10 Vet. lib. apud Sigon. *sine legibus certisque magistratibus.*

NOTÆ

hil ad Apuliam pertinens. Nec facile a Theate, Theates; sed Theatini, ut a Reate Reatini: quod utrumque Sigon. et Gronov. observant: a Teano vero melius, opinor, Teanenses ut supra, quam Teanates. Et si *Teanates* legamus, pro *Teates*, remanet adhuc scrupulus ex eo quod datis obsidibus in deditionem jam ante venisse dicantur; unde non apparet qua ratione fœdus sequenti anno petere potuerint. Reponi tamen posset forte, obsides quidem futuræ deditionis causa paulo ante a Theanensibus datos, nondum tamen secutam deditionem. Et vero quid prohibet eos ape melioris conditionis ad sequentes consules venisse, cum se, pacis apud reliquos Apulos auctores, universam gentem in deditionem populi Romani adducturos sponderent? Quod autem tam præclara polliciti æquum fœdus non obtinuerint, ea videtur esse causa, quod jam in deditionem, aut, quo me potius conjectura fert, *in ditionem*, venissent, seu venturos pacti essent. Si cui hæc non probantur, non *Teanates*, sed *Uriates* legat. Est enim Uria ejusdem Apuliæ oppidum sub Monte Gargano.

[l] *Neque ut æquo tamen fœdere*] Hoc referendum *essent* ex fine periodi: ut nihil mutandum sit. Æquum autem fœdus est, cum amicitia ita contrahitur ut ambo populi socii, ac liberi pariter maneant, ut neuter alteri quicquam, aut uterque alteri auxilium pari jure debeat.

[m] *Nam Forento quoque*] De hoc antea. Est paulo supra Acherontiam.

[n] *Nerulum vi captum*] Inter Grumentum Lucanorum, ad Sirim amnem, et Muranum in finibus Bruttiorum, ac propius ab hoc distans, Nerulum ad eundem Sirim, nunc *Episcopia* Claverio. Sed Holstenius ex itinerariis probat fuisse ex adversa parte Apennini circa Laum fl. ubi nunc *Laino* et circa *la Rotonda.*

[o] *Ipsius coloniæ patroni*] Non modo privatis e plebe clientibus, sed coloniis ac civitatibus sui erant ex Romanis patriciis primoribusque patroni; et plerumque ii a quibus unaquæque civitas ditioni Romanæ adjecta fuerat. Bononiam in Antoniorum clientela fuisse Suetonius, Puteolos in Cassiorum Cic. testatur. Et coloniæ

21. C. Junius Bubulcus et Q. Æmilius Barbula consules exitu anni non consulibus [11] ab se creatis,* Sp. Nautio et M. Popillio, ceterum dictatori L. Æmilio legiones tradiderunt. Is, cum L. Fulvio magistro equitum Saticulam [12] [p] oppugnare adortus, rebellandi causam Samnitibus dedit. Duplex inde terror illatus Romanis. Hinc Samnis, magno exercitu coacto ad eximendos obsidione socios, haud procul castris Romanorum castra posuit: hinc Saticulani magno cum tumultu, patefactis repente portis, in stationes hostium incurrerunt. Inde pars utraque,[q] spe alieni magis auxilii, quam viribus freta suis, justo mox prælio inito Romanos urgent. Et, quanquam anceps dimicatio erat, tamen utrimque tutam aciem dictator habuit; quia et locum haud facilem ad circumveniendum cepit, et diversa statuit signa.[h] Infestior tamen in erumpentes incessit: nec magno certamine intra mœnia compulit. Tum totam aciem in Samnites obvertit. Ibi plus certaminis fuit. Victoria sicut sera, ita nec dubia, nec varia fuit.[i] Fusi in castra Samnites, extinctis nocte ignibus, tacito agmine abeunt: et, spe abjecta Saticulæ tuendæ, Plistiam ipsi, socios Romanorum,[r] ut parem dolorem hosti redderent, circumsidunt.

[h] *Signa et copias in utramque partem ita disposuit, ut hinc obsessis, inde auxiliatoribus frontem opponerent.*

[i] *Non fuit anceps victoria, nec ulla ex parte variavit, sed ubique eodem tenore ab initio ad finem processit.*

11 Flor. *novis consulibus.*—12 Vulg. *Satriculam*, et mox *Satricani.*

NOTÆ

suis legibus utebantur, quæ partim a deductoribus datæ, partim a senatu suo et populo constitutæ.

* A. U. C. 437.

[p] *Saticulam*] Campaniæ ad Samnii confinia civitatem, Samnitium sociam, de qua supra.

[q] *Inde pars utraque*] Saticulani et Samnites, quorum neutri per se pares Romanis, sperabant se mutua ope superiores futuros.

[r] *Plistiam ipsi, socios Romanorum*] Diodorus l. XIX. Plisticam vocat, aitque præsidium Romanorum habuisse, ut notat Sigon. qui in Samnio ponit, cum tamen hic socia Romanorum dicatur, et a Samnitibus obsessa. Cluverius eandem putat cum Plestina Marsorum oppido, cujus Noster meminit lib. X. c. 3. Fuisse videtur non

22. Anno circumacto, bellum deinceps ab dictatore Q. Fabio gestum est. Consules novi,[s] sicut superiores, Romæ manserunt: Fabius, ad accipiendum ab Æmilio exercitum, ad Saticulam cum supplemento venit. Neque enim Samnites ad Plistiam manserant: sed, accitis ab domo novis militibus, multitudine freti, castra eodem, quo antea, loco posuerunt: lacessentesque prælio Romanos avertere ab obsidione conabantur. Eo intentius dictator in mœnia hostium versus, id bellum tantum [13] ducere,[t] quod urbem oppugnabat: securior ab Samnitibus agere, stationibus modo oppositis, ne qua in castra vis fieret.[k] Eo ferocius adequitare [14] Samnites vallo, neque otium pati. Et cum jam prope in portis castrorum esset hostis, nihil consulto dictatore, magister equitum Q. Aulius Cerretanus, magno tumultu cum omnibus turmis equitum evectus, summovit hostem. Tum in minime pertinaci genere pugnæ [u] sic fortuna exercuit opes,[l x] ut insignes [15] utrimque clades et clara ipsorum ducum ederet funera. Prior Samnitium impera-

[k] *Tanto acrius dictator ad oppugnationem urbis conversus, id tantummodo pro bello habebat, quod in promovenda oppugnatione operam poneret. Nam in Samnitibus tutum se præstabat, militum globis adversus eos per stationes dispositis.*

[l] *Fors usa est dominatu ac potentia sua.*

---

13 In omnibus fere Mss. est *tanti*: inepte, judicibus Stroth. et Rupert.—

NOTÆ

procul Pitonio amne, qui in Lacum Fucinum influit.

[s] A. U. C. 428.

[s] *Consules novi*] Novorum consulum nomina librariorum vitio deesse apud Liv. putant Glar. et Sigon. Hic ea supplet ex Diodoro Sic. Cassiodoro, et Capitolinis tabulis. Fuere autem L. Papirius Cursor, et Q. Publ. Philo, ambo IV.

Consules novi] Hisce verbis subjicienda hæc censent viri docti, *L. Papirius Cursor IV. et Q. Publilius Philo IV.* quasi omissa non a Livio, sed a librariis. Certe fuerunt hujus anni consules. Vide c. 24. J. *Clericus.*

[t] *Id bellum tantum ducere*] Gron. est emendatio; cum esset, *id bellum tanti ducere, quod urbem oppugnabat.* Etsi absque emendatione constat sensus, si ' quod oppugnabat ' interpretemur, cum Sigonio, quatenus oppugnabat.

[u] *In minime pertinaci genere pugnæ*] Equestri, quod pugnæ genus invehendo, assiliendo, aut subinde recedendo, magis quam urgendo ac resistendo exercetur: contra quam pedestre prælium, quod statarium.

[x] *Sic fortuna exercuit opes*]. Num potius *exercuit copias?* sic egit miscuitque ambos exercitus.

tor, ægre patiens, quo tam ferociter[16 y] adequitasset, inde se fundi fugarique, orando hortandoque equites prælium integravit. In quem, insignem inter suos cientem pugnam, magister equitum Romanus infesta cuspide ita permisit equum, ut uno ictu exanimem equo præcipitaret: nec, ut fit, ad ducis casum perculsa magis, quam irritata, est multitudo. Omnes, qui circa erant, in Aulium, temere invectum per hostium turmas, tela conjecerunt. Fratri præcipuum decus[17] ulti Samnitium imperatoris dederunt. Is victorem detractum ex equo magistrum equitum, plenus mœroris atque iræ, trucidavit: nec multum afuit, quin corpore etiam, quia inter hostiles ceciderat turmas, Samnites potirentur. Sed extemplo ad pedes descensum ab Romanis est, coactique idem Samnites facere. Et repentina acies circa corpora ducum pedestre prælium iniit, quo haud dubie superat Romanus; recuperatumque Aulii corpus, mixta cum dolore lætitia, victores in castra referunt. Samnites, duce amisso, et per equestre certamen tentatis viribus, omissa Saticula, quam nequicquam defendi rebantur, ad Plistiæ obsidionem redeunt; intraque paucos dies Saticula Romanus per deditionem, Plistia per vim Samnis potitur.

23. Mutata inde belli sedes est. Ad Soram ex Samnio Apuliaque traductæ legiones. Sora ad Samnites defecerat,[z] interfectis colonis Romanorum. Quo cum prior Romanus exercitus, ad ulciscendam civium necem recuperandamque coloniam, magnis itineribus prævenisset,[18] et sparsi per vias speculatores, sequi legiones Samnitium, nec jam procul abesse, alii super alios, nuntiarent; obviam

---

14 *Obequitare* Gronov. Doujat.—15 *Insignis* iid. cum Crevier.—16 Vulg. *quod tam ferociter*.—17 Vulg. *Fratrique præcipuum decus*. Vid. Not. Var.

NOTÆ

y *Quo tam ferociter*] Libri, Gron. profitente, constanter habent *quod tam ferociter*. Sed ratio vult *quo*. Ut sit ægre patiens inde se fugari, quousque tam ferociter adequitasset.

z *Sora ad Samnites defecerat*] De Sora colonia in Volscis lib. VII.

itum hosti, atque ad Lautulas[a] ancipiti prælio dimicatum est. Non cædes, non fuga alterius partis, sed nox incertos, victi victoresne essent, diremit. Invenio apud quosdam, adversam eam pugnam Romanis fuisse, atque in ea cecidisse Q. Aulium, magistrum equitum. Suffectus in locum Aulii C. Fabius magister equitum cum exercitu novo ab Roma advenit; et, per præmissos nuntios consulto dictatore, ubi subsisteret, quove tempore, et qua ex parte hostem aggrederetur, substitit occultus, ad omnia satis exploratis consiliis.[m] Dictator, cum per aliquot dies post pugnam continuisset suos intra vallum, obsessi magis quam obsidentis modo, signum repente pugnæ proposuit; et, efficacius ratus ad accendendos virorum fortium animos, nullam alibi, quam in semet ipso, cuiquam relictam spem, de magistro equitum novoque exercitu militem celavit: et, tanquam nulla, nisi in eruptione, spes esset, 'Locis,' inquit, 'angustis, milites, deprehensi, nisi quam victoria patefecerimus, viam nullam habemus. Stativa nostra munimento satis tuta sunt; sed inopia eadem infesta. Nam et circa omnia defecerunt, unde subvehi commeatus poterant;[n] et, si homines [19] juvare velint, iniqua loca sunt. Itaque non frustrabor ego vos, castra hic relinquendo, in quæ, infecta victoria, sicut pristino die, vos recipiatis. Armis munimenta, non munimentis arma tuta esse debent. Castra habeant repetantque, quibus operæ est trahere bellum: nos omnium rerum respectum, præterquam victoriæ, nobis abscindamus. Ferte signa in hostem: ubi extra vallum agmen excesserit, castra, quibus imperatum est, incendant: damna vestra, milites, omnium circa, qui defecerunt, populorum præda sarcien-

[m] *Mansit in insidiis, postquam dictatoris cogitata, atque in omnem eventum consilia penitus cognovit, perspectaque habuit.*
[n] *Rebellarunt vicina loca omnia, ex quibus deportari poterat annona.*

18 'Pervenisset Crevier. all. perperam.' *Stroth.*—19 Vet. lib. apud Sigon.

NOTÆ

[a] *Ad Lautulas*] Juxta Minturnas, ut diximus supra lib. VII. c. 39.

tur.' Et oratione dictatoris,[20] quæ necessitatis ultimæ index erat, milites accensi vadunt in hostem, et respectus ipse ardentium castrorum, quanquam proximis tantum (ita enim jusserat dictator) ignis est subditus, haud parvum fuit irritamentum. Itaque, velut vecordes illati, signa primo impetu hostium turbant; et in tempore, postquam ardentia procul vidit castra magister equitum, (id convenerat signum,) hostium terga invadit. Ita circumventi Samnites, qua potest quisque, fugam per diversa petunt. Ingens multitudo, in unum metu conglobata, ac semet ipsam turba impediens, in medio cæsa. Capta hostium castra direptaque; quorum præda onustum militem in Romana castra dictator reducit, haudquaquam tam victoria lætum, quam quod, præter exiguam deformatam incendio partem, cetera contra spem salva invenit.

24. Ad Soram inde reditum; novique consules M. Pœtelius, C. Sulpicius exercitum ab dictatore Fabio accipiunt,* magna parte veterum militum dimissa, novisque cohortibus in supplementum adductis. Ceterum, cum propter difficilem urbis situm nec oppugnandi satis certa ratio iniretur, et aut tempore longinqua, aut præceps periculo victoria esset; Soranus transfuga, clam ex oppido profectus, cum ad vigiles Romanos penetrasset, duci se extemplo ad consules jubet, deductusque traditurum urbem promittit. Visus inde (cum, quonam modo id præstaturus esset, percunctantes doceret) haud vana afferre, perpulit, prope adjuncta mœnibus Romana castra ut sex millia ab oppido removerentur: fore, ut minus intentæ in custodiam urbis diurnæ stationes ac nocturnæ vigiliæ essent. Ipse insequenti nocte, sub oppido sylvestribus locis cohortibus insidere jussis, decem milites delectos secum per ardua ac prope invia in arcem ducit; pluribus, quam pro numero

omnes.—20 '*Ea oratione dictatoris.* Rott. et Helm. *Et ea oratione.* Flor. et Vossianus, *Et oratione.* Et ita legendum.' *J. F. Gronov.*

NOTÆ

* A. U. C. 430.

virorum, missilibus telis eo collatis. Ad hæc saxa erant, et temere jacentia (ut fit) in aspretis, et de industria etiam, quo locus tutior esset, ab oppidanis congesta. Ubi cum constituisset Romanos, semitamque angustam et arduam, erectam ex oppido in arcem, ostendisset; 'Hoc quidem ascensu,' inquit, 'vel tres armati quamlibet multitudinem arcuerint: vos et decem numero, et, quod plus est, Romani, Romanorumque fortissimi viri estis; et locus pro vobis, et nox erit, quæ omnia ex incerto majora territis ostentat. Ego jam terrore omnia implebo: vos arcem intenti tenete.' Decurrit inde, quanto maxime[1] poterat cum tumultu, 'ad arma,' et 'pro vestram fidem, cives!' clamitans, 'arx ab hostibus capta est; ite, defendite.'[2] Hæc incidens principum foribus, hæc obviis, hæc excurrentibus in publicum pavidis increpat. Acceptum ab uno pavorem plures per urbem ferunt. Trepidi magistratus, missis ad arcem exploratoribus, cum tela et armatos tenere arcem multiplicato numero audirent, avertunt animos a spe recuperandæ arcis. Fuga cuncta complentur, portæque ab semisomnis ac maxima parte inermibus refringuntur: quarum per unam præsidium Romanum clamore excitatum irrumpit, et concursantes per viam[3] pavidos cædit. Jam Sora capta erat, cum consules prima luce advenere; et, quos reliquos fortuna ex nocturna cæde ac fuga fecerat, in deditionem accipiunt. Ex his ducentos viginti quinque,[4] qui omnium consensu destinabantur et infandæ colonorum cædis et defectionis auctores, vinctos Romam deducunt. Ceteram multitudinem incolumem, præsidio imposito, Soræ relinquunt. Omnes, qui Romam deducti erant, virgis in foro cæsi ac securi percussi summo gaudio plebis; cujus maxime intererat, tutam ubique, quæ passim in colonias mitteretur, multitudinem esse.

25. Consules, ab Sora profecti, in agros atque urbes Ausonum[b] bellum intulerunt. Mota namque omnia adventu

1 Conj. J. F. Gronov. *maximo*.—2 Vulg. *defendite, ite*.—3 Vet. lib. apud Sigon. *per vias*.—4 Vet. lib. apud eund. *CCXXXV*.

Samnitium, cum apud Lautulas dimicatum est, fuerant, conjurationesque circa Campaniam passim factæ. Nec Capua ipsa crimine caruit. Quin Romam quoque et[5] ad principum quosdam inquirendos[6] [c] ventum est. Ceterum Ausonum gens proditione urbium, sicut Sora, in potestatem venit. Ausona,[d] et Minturnæ, et Vescia[7] urbes erant; ex quibus principes juventutis duodecim numero, in proditionem urbium suarum conjurati, ad consules veniunt: docent, 'suos, jam pridem exoptantes Samnitium adventum, simul ad Lautulas pugnatum audierunt,[8] pro victis Romanos habuisse, juventute, armis[9] Samnites juvisse. Fugatis inde Samnitibus, incerta pace agere, nec claudentes portas Romanis, ne arcessant bellum, et obstinatos claudere, si exercitus admoveatur. In ea fluctuatione animorum opprimi incautos posse.' His auctoribus mota propius castra; missique eodem tempore circa tria oppida milites, partim armati, qui occulti propinqua mœnibus insiderent loca, partim togati, tectis veste gladiis, qui sub lucem apertis portis urbes ingrederentur. Ab his[10] simul custo-

5 Copulam *et* delendam putat Doering.—6 E duobus Mss. legendum monet Stroth. *inquirendo*. In textum suum recepit Kreyssigius.—7 Al. *Vestina, Vestitia, Vestia*.—8 Conj. Rupert. *pugnatum audierint*.—9 *Et armis* Gronov.

NOTÆ

[b] *Ausonum*] Ausonum regionem late patuisse, et in Samnio Beneventum, in Campania Nolam et Cales, circa Massicum montem Sinuessam, et Vesciam, apud Lirim amnem Minturnas, aliaque loca, Ausonum aliquando fuisse demonstrat Cluv. Cales sola Ausonum urbs indicabatur a Nostro lib. VIII. cap. 15. Nimirum strictius Ausonum nomen accipiebatur, quatenus diversi ab Auruncis et Sidicinis. Nunc sumi videntur pro omnibus Opicorum per hæc tempora reliquiis: aut certe pro Auruncis, qui a Circeiis, non tantum ad fl. Lirim, ut habet Plinius de Ausonibus, sed ad Sinuessam protensi.

[c] *Ad principum quosdam inquirendos*] Intelligendum puto de primoribus Ausonum, Campanorumve, qui tunc Romæ essent.

[d] *Ausona*] De hac urbe aliud nihil conjici potest, nisi Auruncorum fuisse, Minturnis ac Vesciæ, de quibus lib. VIII. c. 11. vicinam, et sic Formias inter et Sinuessam, nec procul Liri sitam, in agro scilicet Vescino. Forte eadem fuit, quæ prius Aurunca: quæ licet a Samnitibus destructa, refici deinde potuit. Elysius Calentius a Ferrario laudatus in novo Latio locat, ubi nunc vicus *Ventusia* nomine.

des trucidari cœpti, simul datum signum armatis, ut ex insidiis concurrerent. Ita portæ occupatæ, triaque oppida eadem hora eodemque consilio capta. Sed, quia absentibus ducibus impetus est factus, nullus modus cædibus fuit; deletaque Ausonum gens, vix certo defectionis crimine, perinde ac si internecivo [11] bello certasset.

26. Eodem anno, prodito hostibus Romano præsidio, Luceria Samnitium facta. Nec diu proditoribus impunita res fuit. Haud procul inde exercitus Romanus erat: cujus primo impetu urbs, sita in plano, capitur. Lucerini ac Samnites ad internecionem cæsi. Eoque ira processit, ut Romæ quoque, cum de colonis [12] mittendis Luceriam consuleretur senatus, multi delendam urbem censerent. Præter odium, quod execrabile [e] in bis captos [f] erat, longinquitas quoque abhorrere a relegandis tam procul ab domo civibus inter tam infestas gentes cogebat. Vicit tamen sententia, ut mitterentur coloni. Duo millia et quingenti missi. Eodem anno, cum omnia infida Romanis essent, Capuæ quoque occultæ principum conjurationes factæ.[13] [g] De quibus cum ad senatum relatum esset, haudquaquam neglecta res est. Quæstiones decretæ, dictatoremque quæstionibus exercendis dici [h] placuit. C. Mænius dictus. Is M. Foslium magistrum equitum dixit. Ingens erat magistratus ejus terror. Itaque sive timore ejus, seu conscientia, Ca-

Doujat. Crevier.—10 *Ab iis* iid.—11 *Internecino* iid.

NOTÆ

[e] *Odium, quod execrabile*] Odium execrabile dixit, pro eo quo prosequebantur Romani Lucerinos, tanquam execratione dignos. Hypallage.

[f] *In bis captos*] Socii Romanorum fuisse dicuntur Lucerini, hujus lib. cap. 2. In societatem venerunt, opinor, cum ceteris Apulis et Lucanis, de quibus lib. VIII. cap. 25. Paulo ante, vel statim post pugnam Caudinam, ad Samnites defecisse oportet; quando eo missi ab illis obsides Romani, hujus lib. cap. 12. Tum capta a L. Papirio Cursore cap. 16. Nunc cum ad Samnites iterum descivisset, illorum exercitu cæso, denuo recepta est.

[g] *Occultæ principum conjurationes factæ*] Ita Gelenius ex scriptis, nec aliter optimæ editiones. Alias *patefactæ*.

[h] *Dictatoremque quæstionibus exercendis dici*] Hoc vero novum, ut dictator in id crearetur.

lavios, Ovium Noviumque,[14] (ea capita conjurationis fuerant,) priusquam nominarentur apud dictatorem, mors haud dubie ab ipsis conscita judicio subtraxit. Deinde, ut quæstioni Campanæ materia decessit, versa Romam interpretando res:[o] non nominatim, qui Capuæ, sed in universum, qui usquam coissent conjurassentve adversus rem publicam,[15][i] quæri senatum jussisse: et coitiones, honorum adipiscendorum causa factas, adversus rem publicam esse: latiorque et re et personis quæstio fieri; haud abnuente dictatore, sine fine ulla quæstionis suæ jus esse.[p] Postulabantur ergo nobiles homines: appellantibusque tribunos nemo erat auxilio, quin nomina reciperentur.[q] Inde nobilitas, nec hi[16] modo, in quos crimen intendebatur, sed universi simul, negare, nobilium id crimen esse, quibus, si nulla obstetur fraude, pateat via ad honorem, sed hominum novorum. Ipsos adeo dictatorem magistrumque equitum reos magis, quam quæsitores[17] idoneos[k] ejus criminis esse: intellecturosque ita id esse, simul magistratu abissent. Tum enimvero Mænius, jam famæ magis, quam imperii, memor, progressus in concionem ita verba fecit: 'Et omnes anteactæ vitæ vos conscios habeo, Quirites, et hic ipse

[o] *Ubi materia inquirendi de conjurationibus Capuæ factis cessavit morte auctorum voluntaria, translatum est Romam inquirendi munus, per interpretationem.*
[p] *Potestatem inquirendi sibi traditam nullo certo limite contineri.*
[q] *Quominus accusati scriberentur inter reos.*

12 Vulg. *ut Romæ, cum de colonis.*—13 Vulg. *patefactæ.*—14 Vet. lib. apud Sigon. *Ovum, Novumque.* 'Becharius et Aldina, *sive timore seu conscientia ejus.* Ascensius et Mogunt. *sive timore seu conscientiæ vi.* Fuld. memb. Thuan. duo Pall. uterque Voss. Helm. Andreasque, et Campanus, *sive timor seu conscientiæ vis:* proba lectio, si *morte* scribas, hoc modo: *Ingens erat magistratus ejus terror: itaque sive timor sive conscientiæ vis Calavios Ovium Noviumque (ea capita conjurationis fuerant) morte haud dubie ab ipsis conscita judicio subtraxit.* Veteres etiam omnes editi et scripti *appellantibusque tribunos.*' J. F. Gronov. —15 Al. *adversus Romanum populum.*—16 *Ii* Gronov. Doujat. Crevier.—

NOTÆ

[i] *Adversus rem p.*] Ita Sigonius, cum esset *adversus Romanum populum.* Errorem natum vult ex singularibus literis *R. P.* Et vero antiqui *populum Romanum* potius dicebant quam *R. populum.*

[k] *Quæsitores idoneos*] Alias *quæstores.* Quæsitoris nomine hac significatione Veteres magis usi: Tritum illud Virg. 'Quæsitor Minos urnam movet.'

honos, delatus ad me, testis est innocentiæ meæ. Neque enim, quod sæpe alias, quia ita tempora postulabant rei publicæ, qui bello clarissimus esset, sed qui maxime procul ab his coitionibus vitam egisset, dictator deligendus exercendis quæstionibus fuit. Sed quoniam quidam nobiles homines (qua de causa vos existimare, quam me pro magistratu quicquam incompertum dicere, melius est) primum ipsas expugnare quæstiones omni ope annisi sunt; dein, postquam ad id parum potentes erant, ne causam dicerent, in præsidia adversariorum, appellationem et tribunicium auxilium, patricii confugerunt; postremo repulsi inde (adeo omnia tutiora, quam ut innocentiam suam purgarent, visa) in nos irruerunt, et privatis dictatorem poscere reum verecundiæ non fuit: ut omnes Dii hominesque sciant, ab illis, etiam quæ non possint,[18] tentari, ne rationem vitæ reddant; me obviam ire crimini, et offerre me inimicis reum; dictatura me abdico. Vos quæso, consules, si vobis datum ab senatu negotium fuerit, in me primum et hunc M. Foslium quæstiones exerceatis; ut appareat, innocentia nostra nos, non majestate honoris, tutos a criminationibus[19] istis esse.' Abdicat inde se dictatura, et post eum confestim Foslius magisterio equitum: primique apud consules (iis enim ab senatu mandata res est)[20] rei facti, adversus nobilium testimonia egregie absolvuntur. Publilius etiam Philo, multiplicatis summis honoribus, post res tot domi belloque gestas, ceterum invisus nobilitati, causam dixit, absolutusque est. Nec diutius, ut fit, quam dum recens erat, quæstio per clara nomina reorum viguit. Inde labi cœpit ad viliora capita, donec coitionibus factionibusque, adversus quas comparata erat, oppressa est.

27. Earum fama rerum, magis tamen spes Campanæ defectionis,[1] in quam conjuratum erat, Samnites, in Apuliam

17 Al. *quæstores*.—18 '*Possunt* in plurimis Mss. apud Drak. quod præferendum puto.' *Doering*.—19 Vulg. *criminibus*.—20 Vet. lib. apud Sigon. *erat*.

NOTÆ

[1] *Magis tamen spes* [*spe*] *Campanæ* vel potius *spes revocavit. defectionis*] Malim *spes*, ut sit, fama,

versos, rursus ad Caudium revocavit: ut inde ex propinquo, si qui motus occasionem aperiret,[1] Capuam Romanis eriperent. Eo consules cum valido exercitu venerunt. Et primo circa saltus, cum utrimque ad hostem iniqua via esset, cunctati sunt: deinde Samnites per aperta loca brevi circuitu in loca plana,[m] Campanos campos,[2] agmen demittunt, ibique primum castra in conspectu hostibus data:[3 n] deinde levibus prœliis, equitum sæpius, quam peditum, utrimque periculum factum: nec aut eventus eorum Romanum, aut moræ, qua trahebant bellum, pœnitebat. Samnitium contra ducibus, et carpi parvis quotidie damnis, et senescere dilatione belli vires suæ videbantur. Itaque in aciem procedunt, equitibus in cornua divisis: quibus præceptum erat, intentiores ad respectum castrorum, ne qua eo vis fieret, quam ad prœlium,[r] starent: aciem pediti tutam fore.[4 o] Consulum[5] Sulpicius in dextro, Pœtelius in lævo cornu consistunt. Dextra pars, qua et Samnites raris ordinibus, aut ad circumeundos hostes, aut ne ipsi circumirentur, constiterant, latius patefacta stetit. Sinistris, præterquam quod confertiores steterant, repentino consilio Pœtelii consulis additæ vires: qui subsidiarias cohortes, quæ integræ ad longioris pugnæ casus reservabantur, in

[r] *Ut in acie consistentes majorem curam gererent castrorum, ne impetus in ea fieret a Romanis, quam pugnæ.*

1 *Aperirent* Gronov. Donjat. Crevier.—2 Verba *Campanos campos* delenda putabat Camill. Peregr. Diss. II. de Capua.—3 *In conspectum data* emend. J. F. Gronov.—4 *Aciem pedite tutam fore* Ms. Helmst. prob. J. F. Gronov.

NOTÆ

[m] *Loca plana*] Inde Campaniæ nomen, quod circa Capuam Campestris regio sit. Hinc Leborini Campi, &c. Vide Flor. I. 16.

[n] *Castra in conspectu hostibus data*] Facile in Gronovii sententiam ivero opinantis scriptum, *in conspectum data.*

[o] *Aciem pediti tutam fore*] Immo, *pedite*; quod mihi, ut alia non pauca, in mentem venerat, nondum visa Gron. nota. Quid enim aliud poterant Samnitium duces cogitare, cum præciperent equitibus, ut minus de prœlio quam de castris soliciti essent, nisi fore ut peditatus ad victoriam sufficeret? Becharius aliique ediderunt: *cum ad prœlium starent, aciem peditum tutam fore:* id est dummodo consisterent: sensu non deteriore. Melius forte *dum ad prœlium starent.*

primam aciem extemplo emisit, universisque hostem primo impetu viribus impulit. Commota pedestri acie Samnitium, eques in pugnam succedit. In hunc, transverso agmine inter duas acies se inferentem, Romanus equitatus concitat equos; signaque et ordines peditum atque equitum confundit, donec universam ab ea parte avertit aciem. In eo cornu non Pœtelius solus, sed Sulpicius etiam, hortator affuerat, avectus ab suis nondum conserentibus manus ad clamorem, ab sinistra parte prius exortum. Unde, haud dubiam victoriam cernens, cum ad suum cornu tenderet cum mille ducentis viris, dissimilem ibi fortunam invenit: Romanos loco pulsos, victorem hostem signa in perculsos inferentem. Ceterum omnia mutavit repente consulis adventus. Nam et conspectu ducis refectus militum est animus: et, majus quam pro numero auxilium, advenerant[6] fortes viri: et partis alterius victoria audita, mox visa etiam, prælium restituit. Tota deinde jam vincere acie Romanus, et, omisso certamine, cædi capique Samnites; nisi qui Maleventum, cui nunc urbi Beneventum nomen est,[p] perfugerunt. Ad triginta millia cæsa aut capta Samnitium, proditum memoriæ est.

28. Consules, egregia victoria parta, protinus inde ad Bovianum[q] oppugnandum legiones ducunt: ibique hyberna egerunt, donec ab novis consulibus L. Papirio Cursore quintum, C. Junio Bubulco iterum,* nominatus dictator C. Pœtelius cum M. Foslio magistro equitum exercitum accepit. Is, cum audisset arcem Fregellanam ab Samnitibus

Vid. Not. Var.—5 ' *Consules* alii, quod non minus rectum.' *Drak.*—6 *Adve-nerat* Gronov. Doujat. Crevier.

NOTÆ

p *Beneventum nomen est*] Antiquissima urbs, utpote quæ a Diomede Ætolorum rege condita memoretur sub Troica tempora. In Samnitum et Hirpinorum confinio erat ad confluentes Sabati et Caloris amnium. Prius Maleventum, postea, auspicatius mutato nomine, Beneventum appellatum, cum eo colonia deduceretur sub. ann. U. C. 485. Hodie *Benevento* Archiepiscopatus titulo gaudet: ingentis alias, nunc exigui Ducatus caput, qui in ditione Ecclesiæ Romanæ, licet intra regni Neapolitani limites.

q *Bovianum*] Vide infra cap. 31.

captam, omisso Boviano ad Fregellas[r] pergit. Unde, nocturna Samnitium fuga[7] sine certamine receptis Fregellis, præsidioque valido imposito, in Campaniam reditum, maxime ad Nolam[s] armis repetendam. Eo se intra mœnia, sub adventum dictatoris, et Samnitium omnis multitudo et Nolani agrestes[8 t] contolerant. Dictator, urbis situ circumspecto, quo apertior aditus ad mœnia esset, omnia ædificia (et frequenter ibi habitabatur)[9] circumjecta muris incendit. Nec ita multo post, sive a Pœtelio dictatore, sive ab C. Junio consule,[u] (nam utrumque traditur,) Nola est capta. Qui captæ decus Nolæ ad consulem trahunt, adjiciunt, Atinam[x] et Calatiam[y] ab eodem captas; Pœtelium autem, pestilentia orta, clavi figendi causa dictatorem dictum. Suessa[z] et Pontiæ[10 a] eodem anno coloniæ deductæ sunt. Suessa Auruncorum fuerat: Volsci Pontias,

7 Aldus, *unde post nocturnam Samnitium fugam.*—8 Gelenius, *et Nolana agrestis.*—9 Vulg. *habitatur.*—10 Vet. lib. apud Sigon. *Sussam et Pontiam.*—

NOTÆ

[s] A. U. C. 440.

[r] *Ad Fregellas*] De his sup. c. 22. l. VIII.

[s] *Ad Nolam*] Neapoli Abellam euntibus medio ferme itinere occurrit Nola urbs perantiqua a Chalcidensibus, aut a Tuscis, in regione Campestri sita: ubi natus mortuusque Augustus. Nomen hodieque retinet, absque mœnibus, et fere deserta.

[t] *Samnitium omnis multitudo et Nolani agrestes*] Gelenius, *et Nolana agrestis*, nempe multitudo. Sed nihil mutandum sentio cum Gronov. Ejusmodi enim variatione numeri et Noster, et alii boni scriptores delectantur, ut lib. III. c. 17. 'Ne Sabini, ne Veiens hostis:' quod Sigonius contra Veterum fidem emendare, vel potius corrumpere volnerat, in *nec Sabinus, ne Veiens hostis.*

[u] *Sive a Patelio dictatore, sive ab C. Jun. consule*] Sigonius notat Diodoro auctore Q. Fabium dictatorem ad arcem Fregellanam rem gessisse: ut nec Pœtelio, nec Junio ascribat. C. tamen Pœtelio id ascribere Capitolinos scriptores.

[x] *Atinam*] Volscorum ultra Lirim urbs Atina in edito Apennini colle, sive is Massicus, et circa fontes Melfis amnis, supraque Casinum et Aquinum est, septemtrionem versus. Vulgo *Atino*, in regno Neapolitano. Diversa ab Atino Lucaniæ oppido, quod nunc *Ateno.*

[y] *Calatiam*] Vide sup. cap. 2.

[z] *Suessa*] De illa lib. VIII. cap. 15.

[a] *Pontiæ*] Insulæ Pontiæ objacent littori Volscorum Pontino, ad Circeium Promontorium, bene cultæ, Strabonis testimonio. Earum maxima κατ' ἐξοχὴν Pontia, nunc *Ponza* dicitur, inter Palmariam (hod. *Palmarucla*) occidentem versus, et Sinoniam (vul. *Sanone*) ad orientem: 18. ferme passuum millibus a continenti distans. Diversa a Pontia quæ ad

insulam sitam in conspectu littoris sui, incoluerant. Et, Interamna[b] et Casinum[c] ut deducerentur coloniæ,[11] senatus consultum factum est. Sed triumviros creavere, ac misere colonorum quatuor millia insequentes[12] consules M. Valerius, P. Decius.*

29. Profligato fere Samnitium bello, priusquam ea cura decederet Patribus Romanis,[a] Etrusci belli fama exorta est. Nec erat ea tempestate gens alia, cujus secundum Gallicos tumultus arma terribiliora essent, cum propinquitate agri, tum multitudine hominum. Itaque, altero consulum in Samnio reliquias belli persequente, P. Decius, qui graviter æger Romæ restiterat, auctore senatu dictatorem C. Junium Bubulcum[d] dixit.[13] Is, prout rei magni-

[a] *Antequam senatus ejusmodi cura liberatus omnino esset.*

11 Vid. inf. et Not. Var.—12 Vulg. *quatuor millia. Insequentes.*

13 ' Locus haud dubie mancus, cujus lacunam Sigon. et Pigh. in Annal. ad a. 441. e fastis Capitol. ita explent: *dictatorem C. Sulpicium Longum, is ma-*

NOTÆ

Veliam Lucaniæ, Œnotridum una.

[b] *Et, Interamna*] Quibusdam veteribus legebatur, *et Minturnæ et Casinum:* in aliis *Veternum et Casinum:* aut etiam *Internum et Casinum:* unde Gelenius suspicatus fuerat legendum *et in tertium Casinum:* ut scilicet post Suessam et Pontias tertio loco deduceretur per idem tempus colonia in oppidum Casinum. At Sigonius restituit, *et ut Interamnam et Casinum*, plaudente Cluverio. Etenim apud Vell. Paterc. extremo lib. 1. post Suessam Aurunecam, cujus hic Livius meminit, coloniam scribit deductam esse Interamnam: ipseque Livius lib. prox. seq. refert Samnites Interamnam coloniam Romanam, quæ via Latina est, occupare conatos. Fuit autem hæc Interamna in Volscis Lirinas cognomento, inter duos amnes confluentes, Lirim et Melphim sita. Cujus ruinæ ex adverso oppidi, quod nunc *Ponte Corvo*, ut Cluver. censet. Holstenius in Ortel. vestigia extare tradit ubi nunc *Torre di Teramine*. Hinc Interamnates, Lirinates, et Succusani dicti, vel potius ex conjectura Holstenii *Succasani*, quasi sub Casino; ad discrimen aliorum oppidorum, quibuscum communne Interamnæ nomen, ejus præsertim quod est in Umbria.

[c] *Casinum*] Extremum novi Latii in agro Volscorum, et via Latina ultra Lirim oppidum, colonia nunc, postea municipium. Castrum dicitur medii ævi scriptoribus, quod edito loco situm. Ibi primarium ordinis Sancti Benedicti monasterium, ab ipso consecratum. Sub eo nunc frequentatur opp. *S. Germano*, in regno Neapolitano.

* A. U. C. 441.

[d] *C. Junium Bubulcum*] Superiori anno consulem. Mirum quod huic dictatori adjunctus magister equitum nullus nominatur.

tudo postulabat, omnes juniores sacramento adigit: arma, quæque alia res poscit,[f] summa industria parat: nec tantis apparatibus elatus de inferendo bello agitat,[e] quieturus haud dubie, nisi ultro arma Etrusci inferrent. Eadem in comparando cohibendoque bello consilia et apud Etruscos fuere. Neutri finibus egressi. Et censura clara eo anno Ap. Claudii, et C. Plautii fuit; memoriæ tamen felicioris ad posteros nomen Appii, quod viam munivit,[f] et aquam in Urbem duxit,[g] eaque unus perfecit; quia, ob infamem[h] atque invidiosam[14] senatus lectionem verecundia victus, collega magistratu se abdicaverat. Appius, jam inde antiquitus insitam pertinaciam familiæ gerendo, solus censuram obtinuit. Eodem Appio auctore, Potitii, gens,[15] cujus ad aram Maximam Herculis familiare[k] sacerdotium fuerat,

[f] *Et cetera quæ ad rem bellicam requiruntur.*

gistrum equitum C. Junium Bubulcum dixit.' Rupert.—14 'Vet. lib. *atque ignominiosam:* egregie: nam libertinorum filii lecti erant.' *Sigon.*—15 *Potitia*

NOTÆ

[e] *De inferendo bello agitat*] Versabat animo, ancepsque hærebat utrum præstaret bellum Etruscis inferre, eosque aggredi, an expectare dum ab ipsis provocaretur.

[f] *Quod viam munivit*] Inde nomen viæ Appiæ, quæ Roma Brundusium usque ducebat, tota lapide strata, pontibusque instructa cum milliarium notis, omnium viarum longissima, ideoque regina viarum dicta.

[g] *Et aquam in Urbem duxit*] Primus hic Appius Claudius arcuato opere aquam in Urbem perduxisse traditur, quam ex Aniene duxit. Eam ab auctore aquam Claudiam dixere: fontem hunc seu aquæductum vetustate corruptum Q. Marcius Rex senatus jussu an. U. 608. refecit; unde post Aqua Marcia est appellata.

[h] *Unus perfecit; quia, ob infamem*] Communi amborum censorum consilio hæc opera fieri debebant. Verum ideo Appius perfecit, quia collega illius Plautius censura se abdicavit, nec ultra quicquam pro magistratu agere sustinuit, quod eum puderet indignitatis eorum, qui ab Appio lecti in senatum erant, homines præsertim libertini generis.

[i] *Potitii, gens* [*Potitia gens*] Alias *Potitii, gens, cujus, &c.* De Potitiis et Pinariis Herculis sacerdotibus, araque Maxima lib. I. c. 7.

[k] *Herculis familiare*] Plures Romæ Herculis ædes. Hæc, in qua Potitii sacra faciebant, ædes fuit Herculis Victoris, in foro Boario, ad aram Maximam exstructa, rotundæ figuræ, ac majoris venerationis quam magnificentiæ: in eam nec servi, nec mulieres admittebantur, teste Plut. et auctore de Orig. Gent. Rom. nec ullum in ea lectisternium fieri solitum Macrob. scribit: quin nec muscæ nec canes intrabant, si Plinio fides.

servos publicos, ministerii delegandi causa, solennia ejus sacri docuerat. Traditur inde dictu mirabile, et quod dimovendis statu suo sacris religionem facere posset,[16] [1] cum duodecim familiæ ea tempestate Potitiorum essent, puberes ad triginta, omnes intra annum cum stirpe extinctos: nec nomen tantum Potitiorum interisse, sed censorem etiam Appium, memori Deum ira, post aliquot annos luminibus captum.[m]

30. Itaque consules, qui eum annum secuti sunt, C. Junius Bubulcus tertium et Q. Æmilius Barbula iterum, initio anni* questi apud populum, deformatum ordinem prava lectione senatus, qua potiores aliquot lectis præteriti essent; negaverunt, eam lectionem se, quæ sine recti pravique discrimine ad gratiam ac [17] libidinem facta esset, observaturos; et senatum extemplo citaverunt eo ordine, qui ante censores Ap. Claudium et C. Plautium fuerat. Et duo imperia eo anno dari cœpta per populum, utraque pertinentia ad rem militarem: unum, ut tribuni militum[n] seni

gens Gronov. Doujat. Crevier. all.—16 'Luculentior videtur lectio, quam sustulit Gelenius, *religionem afferre facile posset.*' J. F. Gronov.

NOTÆ

Ad aram autem Maximam Romani jusjurandum pactaque, quæ maxime firma esse vellent, peragere, ac decimas offerre soliti, ex Dionys.

[1] *Religionem facere posset*] Antiquior lectio, *religionem facile afferre posset.*

[m] *Luminibus captum*] Hinc Appio huic Cæci cognomen.

* A. U. C. 442.

[n] *Ut tribuni militum*] 'Tribunis militum nomen a tribu: quod terni e tribus tribubus, Ramnium, Lucerum, Tatiensium, olim ad exercitum mittebantur,' ait Varro lib. IV. de L. L. Turnebus ternos ex unaquaque tribu; Lipsius ex tribus captos putat a Romulo; postea numerum cum legione crevisse, creatosque a regibus et consulibus, donec circa ann. U. C. 398. placuit tribunos militum ad legiones suffragio fieri, teste Livio lib. VII. c. 5. qui addit T. Manlium, (qui postea Torquatus,) in sex locis secundum tenuisse. Ita ut sex tantum tribuni, non ex duodecim, (ut Sigon. censet,) sed ex viginti quatuor, (quæ sententia Lipsii est,) sex tantum a populo nunc creari cœperint, in legiones quatuor. Nunc loca sexdecim sibi populus reservavit; octo tantum consulibus relicta, aut dictatoribus. Ea in re variatum. Tandem senatus decreto, cum octo legiones scriberentur, parem tribunorum numerum consules et populus creare cœperunt, ut apud Livium habetur lib. XLIV. Ceterum hi tribuni mili-

deni in quatuor legiones[18] a populo crearentur; quæ antea, perquam paucis suffragio populi relictis locis, dictatorum et consulum ferme fuerant beneficia. Tulere eam rogationem tribuni plebei L. Atilius, C. Marcius. Alterum, ut duumviros navales[o] classis ornandæ reficiendæque causa idem populus juberet. Lator hujus plebisciti fuit M. Decius tribunus plebis. Ejusdem anni rem dictu parvam præterirem, ni ad religionem visa esset pertinere. Tibicines,[p] quia prohibiti a proximis censoribus erant in æde Jovis vesci,[q] quod traditum antiquitus erat, ægre passi, Tibur uno agmine abierunt: adeo ut nemo in Urbe esset, qui sacrificiis præcineret. Ejus rei religio tenuit senatum; legatosque Tibur miserunt, ut darent[19] operam, ut hi homines Romanis restituerentur. Tiburtini, benigne polliciti, primum accitos eos in curiam hortati sunt, uti reverterentur

17 *Et* Gronov. Doujat. Crevier.—18 Vid. Not. Var.—19 ' *Ut* ante *darent*

NOTÆ

tum bini, et bini per vices legioni imperabant. Qua vero ratione quatuor legionibus præficerentur, describit Polyb. lib. VI.

[o] *Alterum, ut duumviros navales*] Hi duumviri extra ordinem, prout opus erat, creabantur. Quæ ipsorum cura esset, indicat Auctor: classem nimirum adornare, instaurare, navalibusque sociis et commeatu instruere. Sed quæ nunc classis habendæ necessitas fuerit, non satis apparet, sive in Etruscos, sive in Samnites, bellum apparantibus; utrosque finitimos, nec mari divisos, quibus arma e proximo illata videmus nullo navigationis usu.

[p] *Tibicines*] Sacris populi Rom. adhiberi tibicines soliti, sive ut Deorum laudes carmine celebrantibus præcinerent. Qua in re, quemadmodum in omni fere sacrificiorum ritu, Hebræos imitati ethnici videntur: illos sane omni genere instrumentorum hymnos omnipotenti Deo concinuisse, singulæ propemodum Davidicorum psalmorum paginæ fidem faciunt.

[q] *In æde Jovis vesci*] Sacrificia Veterum non sine epulis. Nam ex victimæ visceribus certæ partes decisæ Diis seponebantur; quæ ubi foculo impositæ conflagraverant, sacrificantes convivari mos erat; interque vescendum, Deorum laudes canebant ad tibicinés; nec tripudia deerant, atque ad tibiarum numeros compositi corporum motus. Hinc ludorum epularia sacrificia: hinc propter sacrificiorum multitudinem instituti tres viri, ac post septemviri, tandemque decemviri epulones, sacerdotii genus. Ludis itaque Romanis, qui tribus magnis Diis sacri, Jovi, Junoni, ac Minervæ, videntur præcipue tibicines in æde Jovis Capitolini vesci consuevisse.

Romam: postquam perpelli nequibant, consilio, haud abhorrente ab ingeniis hominum, eos aggrediuntur. Die festo alii alios per speciem celebrandarum cantu epularum causa [20] invitant, et vino, cujus avidum ferme genus est,[1] oneratos sopiunt; atque ita in plaustra somno vinctos [21] conjiciunt, ac Romam deportant. Nec prius sensere, quam, plaustris in foro relictis, plenos crapulæ eos lux oppressit. Tunc concursus populi factus, impetratoque, ut manerent, datum, ut triduum quotannis ornati,[2] cum cantu atque hac, quæ nunc solennis est, licentia per Urbem vagarentur: restitutumque in æde vescendi jus iis, qui sacris præcinerent. Hæc inter duorum ingentium bellorum curam gerebantur.

31. Consules inter se provincias partiti; Junio Samnites, Æmilio novum bellum Etruria sorte obvenit.[3] In Samnio Cluviam,[4] præsidium Romanum, quia nequiverat vi capi, obsessum fame in deditionem acceperant Samnites, verberibusque fœdum in modum laceratos occiderant deditos. Huic infensus crudelitati Junius, nihil antiquius oppugnatione Cluviana ratus, quo die aggressus est mœnia, vi cepit,

superfluum videbatur Gron. Malim pro eo *qui* legere.' *Rupert.*—20 ' Delendam esse vocem *causa*, jam alii monuere.' *Rupert.*—1 ' Malim, quod in nonnullis Mss. apparet, *cujus avidum ferme id genus est.*' Doering.—2 *Victos* Gronov. Donjat. Crevier.

3 Legendum monet J. F. Gronov. *Consulibus inter se provincias partitis, Ju-*

NOTÆ

[r] *Somno vinctos* [*victos*] Veteres libri habent *somno vinctos;* quod Sigonio placet. Alioqui, inquit, vinculis constringendi fuerant, cum inviti Romam ducerentur; et vero vinculis astrictos indicant alii codices, in quibus deest vocabulum *somno*, scriptumque est *vinctos.*

[s] *Ut triduum quotannis ornati*] Huc respicere videtur Varro lib. v. de Ling. Lat. ' Quinquatrus minusculæ dictæ Juniæ idus ab similitudine majorum, quod tibicines tum feriati per urbem vagantur, et conveniunt ad ædem Minervæ.' Nam in ejusdem honorem quinquatria majora mense Martio per quinque dies celebrabantur.

[t] *In Samnio Cluviam*] Clunia fuit in Arevacis Hispaniæ, *Corunna del Conde:* Clunia item in Rhætis, quæ *Feldkirch.* Sed in Samnio Cluviam, aut affinis appellationis alicujus oppidum nullum invenio. An *Cluviam* exscripserint librarii, cum *Caudium* forte Livius scripsisset, aliis divinandum relinquo.

atque omnes puberes interfecit. Inde victor exercitus Bovianum ductus.[u] Caput hoc erat Pentrorum Samnitium,[4 x] longe ditissimum atque opulentissimum armis virisque. Ibi quia haud tantum irarum erat, spe prædæ milites accensi, oppido potiuntur. Minus itaque sævitum in hostes est: prædæ plus pæne, quam ex omni Samnio unquam, egestum, benigneque omnis militi concessa. Et postquam præpotentem armis Romanum nec acies subsistere[5] ullæ, nec castra, nec urbes poterant;[u] omnium principum in Samnio eo curæ sunt intentæ, ut insidiis quæreretur locus, si qua licentia populando effusus exercitus excipi ac circumveniri posset. Transfugæ agrestes et captivi quidam, pars forte, pars consilio oblati, congruentia ad consulem afferentes, quæ et vera erant, pecoris vim ingentem in saltum avium[6] compulsam esse, perpulerunt, ut prædatum eo expeditæ ducerentur legiones. Ibi ingens hostium exercitus itinera occultus insederat, et, postquam intrasse Romanos vidit saltum, repente exortus cum clamore ac tumultu incautos invadit. Et primo nova res trepidationem fecit,

[u] *Et cum nec ulli exercitus, nec castra, nec oppida Romanos victores remorari possent.*

---

nio Samnites, Æmilio novum bellum Etruriæ sorte evenit.—4 Cluverius, *Caput hoc erat gentis Samnitium.*—5 Vulg. *Romanum acies subsistere.*—6 Pighius ex

NOTÆ

[u] *Bovianum ductus*] Ad radices Apennini, haud procul Tiferni fl. fontibus, Bovianum est, civitas olim primaria Samnitum, vel e primariis. Vulgo nunc *Boiano*, Episcopatus in Molisii Comitatu, quæ Neapolitani regni provincia est.

[x] *Caput hoc erat Pentrorum Samnitium*] Samnitium gentis plures fuisse populos indicant prisci auctores. Ut enim Frentanos, Hirpinos, aliosque a Samnitibus ortos, sed in sua nomina distinctos, taceam; Pentros circa Bovianum nominat Livius hic et lib. XXII. c. 22. Et quamvis Cluver. sibi persuadeat scripsisse Livium, *caput hoc erat gentis Samnitium*; nec tanta est inter has voces affinitas, ut facilis fuerit mutatio *gentis*; in *Pentrorum* nec solus horum Livius meminit: commemorat etiam Dionys. Halicarn. in excerpt. lib. XII. ut observat Holstenius: *Caracenorum* quoque, veluti Samnitium partis, mentio apud Ptol. qui urbem ipsis tribuit Aufidenam, et apud Zonaram annal. 2. vol. qui Caricinos vocat, castello eorum non nominato, quod forsan Caricium, ex Cluv. conjectura.

dum arma capiunt, sarcinas congerunt in medium: dein, postquam, ut quisque liberaverat se onere, aptaveratque armis,[7] ad signa undique coibant, et, notis ordinibus in vetere disciplina militiæ, jam sine præcepto ullius sua sponte struebatur acies, consul, ad ancipitem maxime pugnam advectus,[y] desilit ex equo, et Jovem Martemque atque alios testatur Deos, 'se, nullam suam gloriam inde, sed prædam militi quærentem, in eum locum devenisse; neque in se aliud, quam nimiam ditandi ex hoste militis curam, reprehendi posse: ab eo se dedecore nullam rem aliam, quam virtutem militum, vindicaturam. Conniterentur modo uno animo omnes invadere hostem, victum acie, castris exutum, nudatum urbibus, ultimam spem furto insidiarum tentantem,[z] et loco, non armis, fretum. Sed quem esse[8] jam virtuti Romanæ inexpugnabilem locum?' Fregellana arx Soranaque, et ubicumque iniquo successum erat loco, memorabantur. His accensus miles, omnium immemor difficultatium, vadit adversus imminentem hostium aciem.[9] Ibi paulum laboris[10] fuit, dum in adversum clivum erigitur agmen: ceterum, postquam prima signa planiciem summam ceperunt, sensitque acies æquo se jam institisse loco, versus extemplo est terror in insidiatores, easdemque latebras, quibus se paulo ante texerant, palati atque inermes fuga repetebant: sed loca difficilia, hosti quæsita,[11] ipsos tum

[x] *Prædam, qua onerati, abjecerant, seque armis apte compositis ad prælium unusquisque instruxerant.*

[y] *Eo delatus consul, ubi atrox maximeque dubium certamen videbatur futurum.*

Zonara VIII. 1. conj. *in saltum Avernum.*—7 Vid. Not. inf.—8 Legendum monet Sigon. *Ecquem esse.*—9 *Difficultatum* Gronov. Doujat. Crevier.—10 *Aciem, ubi paululum l.* iid.—11 Vet. lib. apud Sigon. *sed loca difficilia ab hoste quæsita.*

NOTÆ

[7] *Aptaveratque armis*] Vellet Gron. *arma*, si quis vetus liber pateretur, cujus sententiæ non illibenter accesserim. Nec tamen rejecerim τὸ *aptare se armis*, pro eo quod est armis se apte induere, aut aptum reddere ad pugnam: qua ratione Suetonius dixit, 'aptare annulum digito.'

[z] *Ultimam spem furto insidiarum tentantem*] Samnites, extremam spem in fraude collocantes, experiri volebant num victoriam, quam aperto marte auferre, ac vi palam rapere nequirent, furtim atque occultis insidiis

sua fraude impediebant. Itaque ergo perpaucis effugium patuit: cæsa ad viginti millia hominum, victorque Romanus ad oblatam ultro ab hoste prædam pecorum discurrit.

32. Dum hæc geruntur in Samnio, jam omnes Etruriæ populi præter Arretinos [a] ad arma ierant,[12] ab oppugnando Sutrio, quæ urbs, socia Romanis,[b] velut claustra[13] Etruriæ erat, ingens orsi bellum. Eo alter consulum Æmilius[14] cum exercitu ad liberandos obsidione socios venit. Advenientibus Romanis Sutrini commeatus benigne in castra ante urbem posita advexere. Etrusci diem primum consultando, maturarent, traherentne bellum, traduxerunt. Postero die, ubi celeriora, quam tutiora, consilia magis placuere ducibus, sole orto signum pugnæ propositum est, armatique in aciem procedunt. Quod postquam consuli nuntiatum est, extemplo tesseram dari jubet,[c] ut prandeat miles, fir-

12 'Quid sibi volunt Voss. et duo Pall. *ad arma se contulerant?*' J. F. Gro-

NOTÆ

surripere possent. Sic apud Virg. 'Furta paro belli.'

[a] *Præter Arretinos*] Una e præcipuis duodecim Etruscorum urbibus fuit Arretium, sive Aretium, vetus fere nomen servans, vulgo *Arezzo*, Episcopatus, sub Apennino, haud procul Arno fl. supra Cortonam, mille stadiis ab urbe Roma, id est, 125. passuum millibus. In Aretinorum finibus oritur Tiberis. Porro Aretinos plures in Etruria commemorare videtur Plinius. Veteres Fidentes, Julienses: eos tamen loco minime distinguendos, sed sæpius missis colonis, nova addita esse cognomina censent Cluv. atque Holstenius, qui putat nomen integrum coloniæ Aretinæ fuisse *colonia Fidens, Julia, Aretium*; ut Pisana 'obsequens Julia' cognominabatur. Leonard. Aretinus apud eundem cives, sive colonos, in veteres et novos distinctos fuisse docet ex lapide, qui ibidem extat hac inscriptione: 'Decuriones Aretinorum veterum.'

[b] *Quæ urbs, socia Romanis*] Sutrium anno 7. post urbem a Gallis captam deducta fuerat a Romanis colonia: Diodorus quoque et Livius ipse lib. XXVII. c. 9. coloniam nominat. Non tam igitur socia et fœderata urbs erat, quam Romana, et quasi pars civitatis: nisi forte non optimo jure, sed sine civitate hi coloni.

[c] *Tesseram dari jubet*] Symbolum est, quod sub ipsam pugnam datur, uno aut altero verbo ab imperatore, ut eo indicio commilitones inter se norint. Nobis, *le mot du Guet*. Signum etiam simpliciter dicitur. Cæs. II. de Bell. Gall. 'Cæsari omnia uno tempore erant agenda, vexillum proponendum, quod erat insigne cum ad arma concurri oporteret; signum tuba dandum, acies instruenda, milites cohortandi, signum dandum.' Hoc prostremum tessera est et sig-

matisque cibo viribus, arma capiat. Dicto paretur. Consul, ubi armatos paratosque vidit, signa extra vallum proferri jussit, et haud procul hoste instruxit aciem. Aliquamdiu intenti utrimque steterunt, expectantes ut ab adversariis clamor et pugna inciperet. Et prius sol meridie se inclinavit, quam telum hinc aut illinc emissum est. Inde, ne infecta re abiretur, clamor ab Etruscis oritur, concinuntque tubæ, et signa inferuntur. Nec segnius ab Romanis pugna initur. Concurrunt infensis animis. Numero hostis, virtute Romanus superat. Anceps prælium multos utrimque et fortissimum quemque absumit: nec prius inclinata res est, quam secunda acies Romana ad prima signa, integri fessis, successerunt. Etrusci, quia nullis recentibus subsidiis fulta prima acies fuit, ante signa circaque omnes cecidérunt. Nullo unquam prælio fugæ minus, nec plus cædis fuisset, ni obstinatos mori Tuscos nox texisset; ita ut victores prius, quam victi, pugnandi finem facerent. Post occasum solis signum receptui datum est; nocte ab utroque in castra reditum. Nec deinde quicquam eo anno rei memoria dignæ[15] apud Sutrium gestum est; quia et ex hostium exercitu prima tota acies deleta uno prælio fuerat, subsidiariis modo relictis,[d] vix quod satis esset ad castrorum præsidium; et apud Romanos tantum vulnerum fuit, ut plures post prælium saucii decesserint, quam ceciderant in acie.

33. Q. Fabius, insequentis anni* consul, bellum ad Sutrium excepit. Collega Fabio C. Marcius Rutilus datus

---

nov.—13 Mss. nonnulli *claustrum*.—14 Vulg. *Alter consul Æmilius*.—15 Vet. lib. apud Sigon. *memoria dignum*.

NOTÆ

num κατ' ἐξοχήν. Reliqua, classicum, et vexillum, signa quoque; sed diversi generis. Hirtius quoque de bello Africo, 'Cæsar signo Felicitatis dato.' Ubi pro tessera erat vox illa *Felicitas*.

[d] *Subsidiariis modo relictis*] At paulo ante nulla videntur Etruscis subsidia fuisse. Non tamen hoc vult Auctor: sed cum ait, 'nullis recentibus subsidiis fulta prima acies fuit,' significat subsidiarios non pugnasse. Alioqui secum ipse pugnaret. Nisi hæc subsidia in castris relicta.

* A. U. C. 443.

est. Ceterum et Fabius supplementum ab Roma adduxit, et novus exercitus domo accitus Etruscis venit. Permulti anni jam erant, cum inter patricios magistratus tribunosque[16] nulla certamina fuerant; cum ex ea familia, quæ velut fatalis tum[17] tribunis ac plebi erat, certamen oritur. Ap. Claudius censor, circumactis decem et octo mensibus, quod Æmilia lege finitum[a] censuræ spatium temporis erat, cum C. Plautius collega ejus magistratu se abdicasset, nulla vi compelli, ut abdicaret, potuit. P. Sempronius erat tribunus plebis; qui finiendæ censuræ intra legitimum tempus actionem susceperat; non popularem magis, quam justam, nec in vulgus, quam optimo cuique, gratiorem.[a] Is, cum identidem legem Æmiliam recitaret, auctoremque ejus Mam. Æmilium dictatorem laudibus ferret, qui quinquennalem ante censuram et longinquitate potestatem dominantem[b] intra sex mensium et anni coëgisset spatium; 'Dic, agedum,' inquit, 'Ap. Claudi, quidnam facturus fueris, si eo tempore, quo C. Furius et M. Geganius censores fuerunt, censor fuisses.' Negare Appius, 'interrogationem tribuni magno opere ad causam pertinere suam. Nam etsi tenuerit lex Æmilia eos censores, quorum in magistratu lata esset, quia post illos censores creatos eam legem populus jussisset, quodque postremum jussisset, id jus ratumque esset; non tamen aut se, aut eorum quenquam, qui post eam legem latam creati[18] censores essent,[f] teneri ea lege potuisse.'

[a] *Quod consilium seu inceptum non minus bonis quibuslibet viris ex nobilitate, quam plebi jucundum erat.*
[b] *Et honorem qui diuturna potentia nimium dominabatur.*

16 Add. *plebis* Gronov. Donjat. Crevier.—17 'Tò *tum* non modo supervacuum, sed etiam ineptum est, debeturque Frobenio. In omnibus Mss. et antt. edd. est *cum*, et in plerisque *plebe*. Ingeniose conj. Gron. *velut nata* (possis et *facta*) *litibus cum t. ac plebe*. Aliquid excidisse putabat Stroth. et leg. *fatalis litibus cum t. ac plebe*, vel *cui velut fatalis lis cum* cet.' *Rupert.*—18 'Eleganter conjiciebat J. F. Gronovius, *quæ velut nata litibus cum t. ac plebe e.*' Doering.—18 'Post aut ante *creati* excidisse videtur *optimo jure*, aut *lege optima*.' Stroth. Recte, judice Rupert.

NOTÆ

[a] *Æmilia lege finitum*] Vide lib. IV. c. 24.

[f] *Qui post eam legem latam creati censores essent*] Cavillabatur Appius,

34. Hæc sine ullius assensu cavillante Appio, 'En,' inquit, 'Quirites, illius Appii progenies,[g] qui, decemvir in annum creatus, altero anno se ipse creavit; tertio, nec ab se, nec ab ullo creatus, privatus fasces et imperium obtinuit; nec ante continuando abstitit magistratu, quam obruerent[19] eum male parta, male gesta, male retenta imperia. Hæc est eadem familia, Quirites, cujus vi atque injuriis compulsi, extorres patria, Sacrum montem cepistis:[h] hæc, adversus quam tribunicium auxilium vobis comparastis: hæc, propter quam duo exercitus Aventinum insedistis:[i] hæc, quæ fœnebres leges, hæc, quæ agrarias, semper impugnavit: hæc connubia Patrum et plebis interrupit: hæc plebi ad curules magistratus iter obsepsit. Hoc est nomen multo, quam Tarquiniorum, infestius vestræ libertati. Itane tandem, Ap. Claudi, cum centesimus jam annus sit[k] ab Mam. Æmilio dictatore, tot censores fuerint, nobilissimi fortissimique viri, nemo eorum duodecim tabulas legit? nemo id jus esse, quod postremo populus jussisset, scivit? Immo vero omnes sciverunt; et ideo Æmiliæ potius legi paruerunt, quam illi antiquæ, qua primum censores creati

NOTÆ

cum volebat legem de sesqui-annua censura ab Æmilio dictatore in tempus tantum illud latam, ut non nisi in eos censores valeret post quos creatos lata esset: quasi temporaria fuisset, non perpetua constitutio in omne futurum tempus valitura: quæ tamen vis fere legum est, nisi quid postea contra statuatur.

[g] *Illius Appii progenies*] Decemviri, de quo l. III. c. 33. 35. et seqq. item c. 56. 57. et 58.

[h] *Sacrum montem cepistis*] Prima hæc plebis secessio in montem Sacrum seu Crustumerinum, de qua, deque tribunis plebis lib. II. cap. 32. et 33. Ei occasionem præbuisse Ap. Claudium, qui primus ejus nominis, avum nempe decemviri, colligitur ex cap. 30. et 31. ejusdem lib.

[i] *Duo exercitus Aventinum insedistis*] An non potius *duobus exercitibus*? Sed appositione dictum, vos Quirites, *duo exercitus:* ut lib. VI. c. 45. 'Vos, Romanus exercitus, non destiteritis impio bello.' De hac altera secessione dictum, lib. III. cap. 41. 51. 52.

[k] *Centesimus jam annus sit*] Ab Æmilii Mamerci dictatura, quæ incidit in annum 322. ad hanc dictaturam Appii, et annum 443. anni sunt 121. Sed in orationibus non ita exquisite annorum calculus initur; rotundum, vero proximum, sequi pleramque solent oratores.

Centesimus jam annus, &c.] Factum hoc anno U. C. 321. a quo ad hunc fluxerunt 123. sed rotundis numeris passim utitur Livius. *J. Clericus.*

erant, quia hanc postremam jusserat populus;[20] et quia, ubi duæ contrariæ leges sunt, semper antiquæ obrogat[1] nova.[l] An hoc dicis, Appi, non teneri Æmilia lege populum? an populum teneri, te unum exlegem esse?[2] Tenuit Æmilia lex violentos illos censores, C. Furium et M. Geganium, qui, quid iste magistratus in re publica mali facere posset,[3] indicarunt, cum, ira finitæ potestatis, Mam. Æmilium, principem ætatis suæ belli domique, ærarium fecerunt:[m] tenuit deinceps omnes censores intra centum annorum spatium: tenet C. Plautium collegam tuum, iisdem auspiciis, eodem jure creatum. An hunc non, ut qui optimo jure censor creatus esset, populus creavit?[n] tu unus

19 *Obruerunt* Gronov. Doujat. Crevier.—20 Vulg. *hanc postremum jusserat. Tò populus* del. Grut. Gronov. Doujat. Crevier. all.—1 ' Al. non male *antiquam abrogat*, sed perperam *antiquæ abrogat.*' Rupert.—2 Vulg. *extra legem esse.*—3 ' *Male facere posset.* Forte verius *quid mali facere posset.*' Doujat.—

NOTÆ

[1] *Ubi duæ contrariæ leges sunt, semper antiquæ obrogat nova*] In diversis legibus de eadem re ferendis, observandum est discrimen inter 'abrogare,' 'derogare,' et 'obrogare.' Abrogare est, legem tollere atque in totum irritam facere. Derogare est, quo minus aliquid ex lege veteri valeat, sancire lege nova. Obrogare est, legis prioris infirmandæ causa aliam ferre. Ex Festo post Cic.

[m] *Ærarium fecerunt*] Inter ærarios retulerunt. Erant autem ærarii, qui ignominiæ causa a censoribus suffragio, ac jure stipendii militaris, exuti, non aliud jus civitatis retinebant, quam ut tributi nomine æra pro suo capite penderent. De hac autem injuria Æmilio Mamerco post abdicatam dictaturam illata lib. IV. cap. 24.

[n] *An hunc non, ut qui optimo jure censor creatus esset, populus creavit*] Hoc colore Appius utebatur, ne dictaturam abdicaret, quod cum censor, ut qui optimo jure, sive optima lege, creatus esset, similis esse deberet priscis illis qui censuram per quinquennium gesserant; illos enim melliori jure ac conditione fuisse iis qui nonnisi anno ac dimidio censores fuissent. Reponit P. Sempronius tribunus, clausulam illam, qua utebantur, qui magistratus et sacerdotes renuntiabant, meram fuisse formulam, Appio cum ceteris magistratibus communem: qua jubebantur honores gerere, uti optimo jure geri possent: sed secundum leges, quibus tunc viverent Romani. Idque ita acceptum ab aliis censoribus, qui a centum amplius annis creati essent, atque adeo ab ipso Appii collega. Alioqui futurum, ut qui rex sacrificulus crearetur, quia ut qui optimo jure dicebatur, posset regiam potestatem vindicare; quandoquidem optimum fuisset jus, optimaque conditio priscorum regum, qui Romæ regnaverant a Romulo. Sic etiam reliquos magistratus ac sacerdotes ea formula abuti posse: verbi causa dictatores,

eximius es, in quo hoc præcipuum ac singulare valeat? Quem tu regem sacrificiorum crees, amplexus regni nomen, ut qui optimo jure rex Romæ creatus sit, creatum se dicet? quem semestri dictatura, quem interregno quinque dierum[4] contentum fore putes? quem clavi figendi, aut ludorum causa dictatorem audacter crees? Quam isti stolidos ac socordes videri creditis eos, qui intra vicesimum diem, ingentibus rebus gestis, dictatura se abdicaverunt, aut qui vitio creati abierunt magistratu! Quid ego antiqua repetam? Nuper intra decem annos[5] C. Mænius[o] dictator, quia, cum quæstiones severius, quam quibusdam potentibus tutum erat, exerceret, contagio ejus, quod quærebat ipse, criminis[6] objectata ab inimicis est,[c p] ut privatus ob-

[c] *Cum inimici ei objicerent societatem criminis ambitus, cujus ei quæstio mandata fuerat.*

4 Vulg. *interregno quinque diebus.*—5 'Cum inde a dictatura Mænii hic demum quintus annus ageretur, varie tentatus est hic locus; aliis *quinque annos*, aliis *decem dies* legentibus, (quod volebat Tan. Faber, cujus ipsa verba voluptatis causa addam: 'Hem! *annos*? immo *dies*. Rationes non addam.') aliis rem ita explicantibus, quasi Livius in dictatura Mænii, quoad annorum rationem, varios auctores secutus sit. Quod optimum foret, nisi forte hoc melius sit, ut dicas, Livium non *ante* sed *intra decem annos* dicere, neque adeo sibi contradicere; *decem annos* ait pro decennio, ut supra cap. 18. 'octingentesimus annus' pro octavo sæculo dixerat. Verum igitur erat, hoc nuper eo ipso, quo vivebatur, decennio contigisse.' *Stroth.*—6 *Ipsi criminis*

NOTÆ

qui clavi figendi causa creati sint, quod optima lege se creatos dicant, tentaturos imperium sibi in sex menses arrogare, quod hæc optima sit lex dictatorum. Verum, sicut in his ferenda non sit hæc novitas, ita nec in Appio ferenda. Hæc autem formula, 'uti optimo jure,' vel 'optima lege,' non in publicis modo rebus, sed in privatis quoque negotiis frequentissimo in usu fuit; ut evincunt Ciceronis, Senecæ, Ulpiani, Gellii loca, et præsertim Festi, a Gron. allata, qui optime obscurum hunc locum enucleavit.

[o] *Nuper intra decem annos C. Mænius*] Annos Glar. a Mænii dictatura ℔, tantum numerari ait, ab an. 441. ad 445. nec debuisse duplicari numerum. Accipit enim de tempore, quod a Mænii dictatura elapsum erat. At Tan. Faber refert ad tempus, quo duravit dictatura Mænii: ideoque vocem *annos* expungit, *dies* reponit. Et supra quidem cap. 26. vidimus Mænium dictatura se abdicasse. Verum eam decimo die finitam ubi legerit Faber non docet, nec multum probabile fit Nostri narrationem legenti. Sane cum sexto ante anno Mænius dictator fuisset, intra decem annos abdicaverat. *Depuis dix ans: il y avoit moins de dix ans.*

[p] *Contagio ejus, quod quærebat ipse, [quærebat, ipsi] criminis objectata ab inimicis est*] Mss. ex Gron. *quo quære-*

viam iret crimini, dictatura se abdicavit. Nolo ego istam in te modestiam: ne degeneraveris a familia imperiosissima et superbissima: non die, non hora citius, quam necesse est, magistratu abieris; modo ne excedas finitum tempus. Satis est, aut diem, aut mensem censuræ adjicere? Triennium, inquit, et sex menses ultra, quam licet Æmilia lege, censuram geram, et solus geram. Hoc quidem jam regno simile est. An collegam surrogabis, quem ne in demortui quidem locum surrogari fas est? Pœnitet enim, quod antiquissimum solenne, et solum ab ipso, cui fit, institutum Deo, ab nobilissimis antistitibus ejus sacri ad servorum ministerium religiosus censor deduxisti; gens antiquior originibus urbis hujus,[q] hospitio Deorum immortalium sancta, propter te ac tuam censuram intra annum ab stirpe extincta est; nisi universam rem publicam eo nefario obstrinxeris,[d] quod ominari etiam reformidat animus. Urbs eo lustro capta est, quo, demortuo collega C. Julio censore,[r] L. Papirius Cursor,[7] ne abiret magistratu, M. Cornelium Maluginensem collegam surrogavit. Et quanto modestior illius cupiditas fuit, quam tua, Appi? Nec solus, nec ultra finitum lege tempus L. Papirius censuram gessit; tamen neminem invenit, qui se postea auctorem sequeretur. Omnes deinceps censores post mortem collegæ se magistratu abdicarunt. Te, nec quod dies exit[8] censuræ, nec quod collega magistratu abiit, nec lex, nec pudor coërcet:

[d] *Nisi potius, perpetrata ea re tam irreligiosa ac detestanda, civitas sic tota per te contaminata est.*

Gronov. Doujat. Crevier. ' Correctius futurum Pighius putat, si scribatur, *contagio ejus, quod quærebat, criminis, ipsi objectata, &c.* In Memmiano legitur, *objecta est.*' Doujat. Vid. Not. Var.—7 *Censor* Gronov. 1679.—8 *Exiit*

NOTÆ

bat: et vulgatius sane ' quærere de crimine.' Non tamen damnandum, ' crimen quærere ' Grou. ostendit. Cic. II. in Verr. ubi de criminis quæstione: ' Illo die rem quæsiturus non esset.' Sen. Hercule Fur. ' Et qui fronte nimis crimina tetrica Quæruut.'

[q] *Gens antiquior originibus urbis hujus*] Potiti jam tempore ipsius Herculis et Evandri, lib. I. cap. 7.

[r] *C. Julio Censore*] Vide lib. V. cap. 31.

virtutem in superbia, in audacia, in contemtu Deorum hominumque ponis. Ego te, Ap. Claudi, pro istius magistratus majestate ac verecundia, quem gessisti, non modo manu violatum, sed ne verbo quidem inclementiori a me appellatum vellem: sed et hæc, quæ adhuc egi, pervicacia tua et superbia coëgit me loqui; et, nisi Æmiliæ legi parueris, in vincula duci jubebo; nec, cum ita comparatum a majoribus sit, ut, comitiis censoriis nisi duo confecerint legitima suffragia, non renuntiato altero comitia differantur, ego te, qui solus censor creari non possis, solum censuram gerere patiar.' Hæc taliaque cum dixisset, prendi censorem et in vincula[9] duci jussit. Approbantibus sex tribunis actionem collegæ, tres appellanti Appio auxilio fuerunt; summaque invidia omnium ordinum solus censuram gessit.

35. Dum ea Romæ geruntur, jam Sutrium ab Etruscis obsidebatur; consulique Fabio, imis montibus ducenti ad ferendam opem sociis tentandasque munitiones, si qua posset, acies hostium instructa occurrit. Quorum ingentem multitudinem cum ostenderet subjecta late planicies; consul, ut loco paucitatem suorum adjuvaret, flectit paululum in clivos agmen; (aspreta erant strata saxis;) inde signa in hostem obvertit. Etrusci, omnium, præterquam multitudinis suæ, qua sola freti erant, immemores, prælium ineunt adeo raptim et avide, ut, abjectis missilibus, quo celerius manus consererent, stringerent gladios, vadentes in hostem. Romanus contra nunc tela, nunc saxa, quibus eos affatim locus ipse armabat, ingerere. Igitur scuta galeæque ictæ cum etiam, quos non vulneraverant, turbarent, (neque subire erat facile ad propiorem pugnam, neque missilia habebant, quibus eminus rem gererent,) stantes et expositos ad ictus cum jam satis nihil tegeret, quosdam etiam pedem referentes, fluctuantemque et[10] instabilem aciem, redintegrato clamore, strictis gladiis hastati et principes invadunt. Eum impetum non tulerunt Etrusci, versisque signis, fuga

---

Gronov. Crevier. all.—9 Vet. lib. apud Sigon. *te in vincula*.
10 Vulg. *fluctuantesque et*.

effusa castra repetunt. Sed equites Romani, prævecti per obliqua campi,[s] cum se fugientibus obtulissent, omisso ad castra itinere, montes petunt. Inde inermi pæne agmine ac vexato vulneribus in sylvam Ciminiam[t] penetratum. Romanus, multis millibus Etruscorum cæsis, duodequadraginta signis militaribus captis, castris etiam hostium cum præda ingenti potitur. Tum de persequendo hoste agitari cœptum.

36. Sylva erat Ciminia magis tum invia atque horrenda, quam nuper fuere Germanici saltus;[u] nulli ad eam diem ne mercatorum quidem adita. Eam intrare haud fere quisquam, præter ducem ipsum, audebat. Aliis omnibus cladis Caudinæ nondum memoria aboleverat. Tum ex iis, qui aderant, (consulis fratrem M. Fabium, Kæsonem alii,[11] C. Claudium quidam matre eadem, qua consulem, genitum tradunt,) speculatum se iturum professus, brevique omnia certa allaturum. Cære educatus apud hospites, Etruscis inde literis eruditus[x] erat, linguamque Etruscam probe noverat. Habeo auctores, vulgo tum Romanos pueros, sicut nunc Græcis, ita Etruscis literis erudiri solitos. Sed

11 ' *Consulis fratrem M. Fabium*, sc. nonnulli, *Kæsonem alii* cet. nisi leg. *consulis frater M. Fabius, Kæsonem* cet. vel cum aliis, *consulis frater M. Fabium* cet. Male quidam *M. Fabium Kæsonem alii:* nam Kæso est prænomen.'

NOTÆ

[s] *Prævecti per obliqua campi*] Gall. *Ayant gaigné le devant, en marchant a travers les champs.*

[t] *In sylvam Ciminiam*] Ciminus mons, vulgo *Fogliano*, inter Sutrium et fanum Voltumnæ, (quod nunc *Viterbium*) est in Etruria. Sub monte, lacus hodie *Lago di Vico*. Toto autem illo tractu saltus ingens, seu Sylva Ciminia erat, ex Holst.

[u] *Quam nuper fuere Germanici saltus*] Germania temporibus illis parum culta, sylvis horrida. Earum præcipua et nobilissima Hercynia, quam Cæsar 60. dierum itinere ad extremos Sarmatas porrigit, quæque pluribus nominibus, Nigræ, Thuringicæ, Boëmicæ, et aliis, per plures adhuc Germaniæ provincias spargitur. 'Orcynium nemus' vocat Ptol. Huic ipsi, et Caledoniæ in extrema Britannia ingenti sylvæ, Ciminiam comparat Florus lib. 1. cap. 17. 'Ciminius interim saltus in medio, ante invius, plane quasi Caledonius, vel Hercynius, adeo tunc terrori erat, ut senatus consuli denuntiaret, ne tantum periculi ingredi auderet.'

[x] *Etruscis inde literis eruditus*] Præsertim Aruspicinæ perdiscendæ causa, quod Cicero tradit l. 1. de Divin.

propius est vero, præcipuum aliquid fuisse in eo, qui se tam audaci simulatione hostibus immiscuerit. Servus ei dicitur comes unus fuisse, nutritus una, eoque haud ignarus linguæ ejusdem: nec quicquam aliud proficiscentes, quam summatim regionis, quæ intranda erat, naturam ac nomina principum in populis accepere; ne qua inter colloquia insigni nota hæsitantes deprehendi possent. Iere pastorali habitu, agrestibus telis, falcibus gæsisque binis armati. Sed neque commercium linguæ, nec vestis armorumve habitus sic eos texit, quam quod abhorrebat ab fide, quenquam externum Ciminios saltus intraturum. Usque ad Camertes Umbros[y] penetrasse dicuntur. Ibi, qui essent, fateri Romanum ausum; introductumque in senatum consulis verbis egisse de societate amicitiaque; atque inde comi hospitio acceptum, nuntiare Romanis jussum, commeatum exercitui dierum triginta præsto fore, si ea loca intrasset; juventutemque Camertium Umbrorum in armis paratam imperio futuram. Hæc cum relata consuli essent, impedimentis prima vigilia præmissis, legionibus post impedimenta ire jussis, ipse substitit cum equitatu: et, luce orta, postero die obequitavit stationibus hostium, quæ extra saltum dispositæ erant: et, cum satis diu tenuisset hostem, in castra sese recepit; portaque altera egressus, ante noctem agmen assequitur. Postero die, luce prima, juga Ciminii montis tenebat. Inde, contemplatus opulenta Etruriæ arva, milites emittit. Ingenti jam abacta præda, tumultuariæ agrestium Etruscorum cohortes, repente a principibus regionis ejus concitatæ, Romanis occurrunt, adeo incompositæ, ut vindices prædarum prope ipsi prædæ fuerint. Cæsis fugatisque iis, late depopulato agro, victor Romanus

NOTÆ

[y] *Usque ad Camertes Umbros*] Camertes sunt qui Camerinum oppidum incolunt, nunc quoque *Camerino* dictum. Ceterum scrutandis Ciminiæ sylvæ itineribus aut latebris missos, ad Camertes, Umbriæ populos, trans Tiberim scilicet, transque Apenninum ad Piceni fines, plusquam bidui itinere ab Sutrio remotos, penetrasse parum credibile est. Nec multum simile vero quod subjungitur, de societate amicitiaque jungenda cum senatu Camerte egisse homines duos, nullo legatis digno comitatu.

opulentusque rerum omnium copia in castra rediit.[12] Eo forte quinque legati cum duobus tribunis plebis venerant, denuntiatum Fabio senatus verbis, ne saltum Ciminium transiret. Lætati serius se, quam ut impedire bellum possent, venisse, nuntii victoriæ Romam revertuntur.

37. Hac expeditione consulis motum latius erat, quam profligatum, bellum.[a] Vastationem namque sub Ciminii montis radicibus jacens ora senserat, conciveratque indignatione non Etruriæ modo populos, sed Umbriæ finitima. Itaque, quantus non unquam antea, exercitus ad Sutrium venit; neque e sylvis[13] tantummodo promota castra, sed etiam aviditate dimicandi quam primum in campos delata acies: deinde instructa primo suo stare loco, relicto hostibus ad instruendum contra spatio:[14] dein, postquam detrectare hostem sensere pugnam, ad vallum subeunt. Ubi postquam stationes quoque receptas intra munimenta[z] sensere, clamor repente[a] circa duces ortus, ut 'eo sibi e castris cibaria ejus diei deferri' juberent; 'mansuros se sub armis, et aut nocte, aut certe luce prima castra hostium invasuros.' Nihilo quietior Romanus exercitus imperio ducis continetur. Decima erat fere diei hora, cum cibum

[a] *Bellum excitatum magis ac late sparsum, quam finitum.*

Rupert. Vid. Not. Var.—12 'Duo meliores Pall. et Voss. alter, *opulentusque rerum omnium in castra rediit*, sine *τῷ copia*. Videtur et recidendum *τὸ que*. Adi Notas ad lib. XXXI. 1.' *J. F. Gronov.*

13 *In sylvis* Gronov. Doujat. '*In sylvis tantummodo promota*. Non placet. Lego, *neque sylvis tantummodo obmota castra*.' Tan. Faber.—14 '*Relicto hostibus ad instruendam contra spatio*. Sic primus apud me Frobenius. Omnes ante illum *hostium ad instruendum*. Et ita Flor. Rott. Helm. Thuan. uterque Vossianus. Scribe: *in campos delata acies, deinde instructa primo suo stare loco, relicto hostilem ad instruendam contra spatio: dein postquam detrectare:* nam *τὸ dein* Flor. Rott. Helm. Voss. alter.' *J. F. Gronov. Instruendam* Doujat.

NOTÆ

[z] *Stationes quoque receptas intra munimenta*] Romanorum mos fuit ante portas castrorum et vallum globos militum ac turmas statuere: quæ 'stationes' dictæ, quod revera ibi starent. Cæsar lib. IV. de Bell. Gall. 'Ii qui pro portis in statione erant.' Et lib. XV. 'Qui erant in statione pro castris collocati.' Nunc Q. Fabio eas in castra recipere visum, ad simulandum timorem.

[a] *Clamor repente*] Apud Etruscos.

capere consul milites jubet; præcipit, ut in armis sint, quacumque diei noctisve hora signum dederit. Paucis milites alloquitur, Samnitium bella extollit, elevat Etruscos: 'nec hostem hosti, nec multitudinem multitudini comparandam' ait 'esse. Præterea telum aliud occultum[b] scituros in tempore: interea taceri opus esse.' His ambagibus prodi simulabat hostes, quo animus militum multitudine territus restitueretur: et, quod sine munimento consederant,[15] verisimilius erat, quod simulabatur. Curati cibo corpora quieti dant, et quarta fere vigilia sine tumultu excitati arma capiunt. Dolabræ calonibus dividuntur ad vallum proruendum fossasque implendas.[f] Intra munimenta instruitur acies: delectæ cohortes ad portarum exitus collocantur. Dato deinde signo paulo ante lucem, quod æstivis noctibus sopitæ maxime quietis tempus est, proruto vallo erupit acies: stratos passim invadit hostes: alios immobiles, alios semisomnos in cubilibus suis, maximam partem ad arma trepidantes,[g] cædes oppressit. Paucis armandi se datum spatium est. Eos ipsos, non signum certum, non ducem sequentes, fundit Romanus, fugatos eques persequitur.[16] Ad castra, ad sylvas diversi tendebant. Sylvæ tutius dedere refugium. Nam castra in campis sita eodem die capiuntur. Aurum argentumque jussum referri ad consulem: cetera præda militis fuit. Cæsa aut capta eo die hostium millia ad sexaginta.* Eam tam

f Inter lixas distributæ sunt ascia, sive secures, ad excindendum vallum, et ligones, ac palæ, aliaque ejusmodi instrumenta, ad complendas fossas proprierum castrorum.

g Trepide ad arma capienda ruentes.

Crevier.—15 'Flor. *munitione*: omnes vero *considerant*.' J. F. Gronov.—16 Vulg. *fugatos persequitur*.

NOTÆ

b Telum aliud occultum] Telum aliquando metaphorice accipitur pro via et ratione rei gerendæ, ut apud Cic. de Amic. 'Nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium.' Eoque pertinet adagium, 'ingens telum necessitas.' Gall. dicimus, *Avoir un coup sour*. Hoc loco Fabius teli nomine intelligi volebat strategema aliquod, aut potius proditionem: *quelque intelligence*.

* A. U. C. 444.

claram pugnam trans Ciminiam sylvam ad Perusiam[c] pugnatam, quidam auctores sunt; metuque in magno civitatem fuisse, ne interclusus exercitus tam infesto saltu, coortis undique Tuscis Umbrisque, opprimeretur. Sed, ubicumque pugnatum est, res Romana superior fuit. Itaque a Perusia, et Cortona,[d] et Arretio,[e] quæ ferme capita Etruriæ populorum ea tempestate erant, legati, pacem fœdusque ab Romanis petentes, inducias in triginta annos impetraverunt.

38. Dum hæc[17] in Etruria geruntur, consul alter C. Marcius Rutilus Allifas[f] de Samnitibus vi cepit. Multa alia castella vicique, aut deleta hostiliter, aut integra in potestatem venere. Per idem tempus et classis Romana a P. Cornelio, quem senatus maritimæ oræ præfecerat, in Campaniam acta, cum appulsa Pompeios[g] esset; socii inde navales ad depopulandum agrum Nucerinum profecti, proximis raptim vastatis, unde reditus tutus ad naves esset, dulcedine (ut fit) prædæ longius progressi, excivere hostes. Palatis per agros nemo obvius fuit, cum occidione occidi possent: redeuntes agmine incauto haud procul navibus

NOTÆ

[c] *Trans Ciminiam sylvam ad Perusiam*] Immo procul a Ciminia sylva, si ad Perusiam, quæ intermedio Clani tridui ferme itinere dissita.

Perusiam] Antiqua Tusciæ civitas Perusia, ab Achæis sive Pelasgis condita, in duodecim principum urbium numero fuit, viginti passuum millibus ab Cortona ortum versus, Tiberi vicina. Ab Octaviano Cæsare expugnata, et incensa, bello civili, sed statim restituta fuit. Posterioribus *Perusium*, hodie vulgo *Peruggia*, Gall. *Perouse*.

[d] *Et Cortona*] Vetustissima quoque hæc urbs, atque ex Etruriæ principibus una, *Cortona*, nomen hodieque servans inter Clusinam paludem, lacumque Thrasymenum. Græcis vetustioribus Κόρτων, aliquando Polybio Κυρτώνιον, confusis nominibus modo cum Crotone magnæ Græciæ, modo cum Cyrtona, Bœotiæ oppido. Fabulatores hanc Corythum volunt, Dardani patriam.

[e] *Arretio*] Vide supra c. 32.

[f] *Allifas*] De hac urbe lib. VIII. c. 25.

[g] *Appulsa Pompeios*] Ultra Neapolin et Herculaneum ad Sarnum, qua Nuceriam itur, fuit oppidum Pompeli, hodie *Scafati*. Strabo lib. v. Pompæam vocat, scribitque, eam Oscos olim, dein Tyrrhenos atque Pelasgos, postea Samnites tenuisse, qui et ipsi inde pulsi. Seneca Natur. Quæst. lib. I. c. 1. audiisse ait, Pompeios, celebrem Campaniæ urbem, desedisse terræ motu: additque Herculanensis oppidi partem ruisse.

assecuti agrestes exuerunt præda, partem etiam occiderunt:[18] quæ superfuit cædi, trepida multitudo ad naves compulsa est. Profectio Q. Fabii trans Ciminiam sylvam quantum Romæ terrorem fecerat, tam lætam famam in Samnium ad hostes tulerat: 'interclusum Romanum exercitum obsideri, cladisque imaginem Furculas Caudinas' memorabant; 'eadem temeritate avidam ulteriorum semper gentem in saltus invios deductam, septam non hostium magis armis, quam locorum iniquitatibus esse.' Jam gaudium invidia quadam miscebatur, quod belli Romani decus ab Samnitibus fortuna ad Etruscos avertisset. Itaque armis virisque ad obterendum C. Marcium consulem concurrunt; protenus inde Etruriam per Marsos ac Sabinos petituri, si Marcius dimicandi potestatem non faciat. Obvius iis consul fuit. Dimicatum prælio utrimque atroci, atque incerto eventu est. Et cum anceps cædes fuisset, adversæ tamen rei fama in Romanos vertit, ob amissos quosdam equestris ordinis, tribunosque militum, atque unum legatum, et (quod insigne maxime fuit) consulis ipsius vulnus. Ob hæc etiam aucta fama (ut solet) ingens terror Patres invasit, dictatoremque dici placebat: nec, quin Cursor Papirius diceretur, in quo tum summa rei bellicæ ponebatur, dubium cuiquam erat: sed nec in Samnium nuntium perferri,[h] omnibus infestis, tuto posse; nec vivere Marcium consulem satis fidebant. Alter consul Fabius infestus[19] privatim Papirio erat. Quæ ne ira obstaret bono publico, legatos ex consularium numero mittendos ad eum senatus censuit; qui sua quoque eum, non publica solum, auctoritate moverent, ut memoriam simultatium patriæ remitteret. Profecti legati ad Fabium cum senatus consultum tradidissent, adjecissentque orationem convenientem mandatis, consul, demissis in ter-

17 Vulg. *Cum hoc.*—18 'Parum venuste repetitur *occiderunt*: forte leg.

NOTÆ

[h] *Nec in Samnium nuntium perferri*] diceret. Ad Marcium consulem, ut dictatorem

ram oculis, tacitus ab incertis, quidnam acturus esset, legatis recessit: nocte deinde silentio (ut mos est) L. Papirium dictatorem dixit.[i] Cui cum ob animum egregie victum legati gratias agerent, obstinatum silentium obtinuit,[h] ac sine responso ac mentione facti sui legatos dimisit, ut appareret,[20] insignem dolorem ingenti comprimi animo. Papirius C. Junium Bubulcum magistrum equitum dixit: atque ei, legem curiatam de imperio ferenti,[k] triste omen diem diffidit,[l] quod Faucia curia[1] fuit principium,[m] duabus insignis cladibus, captæ Urbis et Caudinæ pacis: quod utroque anno eadem curia[2] fuerat principium. Macer Licinius tertia etiam clade, quæ ad Cremeram accepta est, abominandam eam curiam facit.

39. Dictator postero die, auspiciis repetitis, pertulit legem; et profectus cum legionibus, ad terrorem traducti sylvam Ciminiam exercitus nuper scriptis, ad Longulam[n] pervenit: acceptisque a Marcio consule veteribus militi-

[h] *Tenuit pertinaciter silentium.*

ceciderunt.—19 Vet. lib. apud Sigon. *infensus.*—20 Vet. lib. ap. eund. *ita legatos dimisit.*—1 Legebatur antea *Saucia curia*, vel *Fauciæ curiæ.*—2 *Ejusdem curiæ* Gronov. Doujat. Crevier.

NOTÆ

[i] *L. Papirium dictatorem dixit*] Hic interponunt scriptores Capitolini annum, omissum a Livio, Diodoro, et Cassiodoro: quo scilicet anno L. Papirius II. dictator cum C. Jun. Bubulco, item II. magistro equitum, summæ rerum præfuerint absque consulibus.

[k] *Legem curiatam de imperio ferenti*] Magistratus rite creati comitiis centuriatis, non tamen prius rem militarem et merum imperium attingebant, quam curiatis comitiis, sive suffragiis per curias latis, id eis datum esset.

[l] *Triste omen diem diffidit*] Alias *diffudit.* Apud Gell. lib. XIV. cap. 2. ubi erat 'diem diffundi,' Angelus Politianus Miscell. c. 41. legendum censuit *diffindi*, a Budæo in annotat. prior. in Pand. reprehensus. 'Diffindere,' autem, sive 'diffundere diem' est, rem in alium diem proferre ac rejicere: quod hic contigit ob infaustum omen.

Diem diffidit] Hoc est, rem in alium diem differre coëgit. Vide A. Gellii N. A. lib. XIV. c. 2. *J. Clericus.*

[m] *Fuit principium*] Suffragiorum nempe ferendorum. Significat enim eam curiam fuisse ante ceteras omnes ad suffragium sorte vocatam. Nam quæ prima exierat, principium dicebatur: idque observari solebat, ut hæc prima curia boni esset ominis.

[n] *Ad Longulam*] De hoc Volscorum oppido, II. 33.

bus, in aciem copias eduxit. Nec hostes detrectare visi pugnam. Instructos deinde armatosque (cum ab neutris prælium inciperet)[3] nox oppressit. Quieti aliquamdiu, nec suis diffidentes viribus, nec hostem spernentes, stativa in propinquo habuere. Interea res in Etruria gestæ. Nam et cum Umbrorum exercitu acie depugnatum est; (fusi tamen magis, quam cæsi, hostes, quia cœptam acriter non tolerarunt pugnam;) et ad Vadimonis lacum [o] Etrusci,[4] lege sacrata coacto exercitu,[p] cum vir virum legisset,[q] quantis nunquam alias antea[5] simul copiis, simul animis, dimica-

3 Vulg. *prælium inciperetur.*—4 Vid. Not. Var.—5 *Ante* Gronov. Donjat.

NOTÆ

[o] *Ad Vadimonis lacum*] In Tuscia inter Falerios et Castellum Amerinum, quod nunc *Bassano*, haud procul Tiberi, ex adverso confluentis in eum Naris, est Vadimonis lacus, habens exiguas quasdam insulas, quas venti huc illuc impellunt, quem Plinius junior ep. 20. lib. VIII. eleganter describit. Vocatur hodie *Lago di Bassano* ab oppido proximo: estque adhuc, ut Plinii ævo, in similitudinem rotæ circumscriptus, et undique æqualis; nullo sinu, obliquitate nulla, colore albidiore, viridiore, ac pressiore quam cæruleus sit: odore sulfureo, saporeque medicato: sed spatio longe brevior; quod neque navim, neque insulas, ut olim, pecora ingressa portantes in medio ferre possit: altitudinis tamen immensæ: undæque ejus nonnunquam flatibus per subterraneos meatus erumpentibus mirum in modum commoventur, ut brevi in Tiberim decursu plures convolvat molas. Pisces nec gignit, nec alit, sed luridos serpentes ac testudines: interdum carbones ejectat, teste Cluverio. Inter eum et Tiberim spatiosus et planus est campus, in quo Romani duobus prælliis nunc Etruscos, deinde Dolabella duce, cum illis Gallos Senonas vicerunt.

[p] *Lege sacrata coacto exercitu*] Quænam hæc Etruscorum lex sacrata fuerit, non explicant interpretes. Lib. VII. c. 41. 'Lex sacrata militaris lata' dicitur, 'ne cujus militis scripti nomen, nisi ipso volente, deleretur.' At hic non de exercitu jam conscripto, verum de exercitu cogendo agitur. Hujus legis rationem explicat, ni fallor, ipse Livius lib. X. cap. 38. ubi delectum a Samnitibus acerrime habitum ait hac lege, 'ut' scilicet 'qui juniorum non convenisset ad imperatorium edictum, quique injussu abisset,' ejus 'caput Jovi sacratum esset.' Nisi quis malit sacramento adactos nonnisi victores se rediturros: quod bello in Etruscos a Romanis antea factum lib. II. c. 45.

[q] *Cum vir virum legisset*] Vir virum legere dicebatur, cum in delectu habendo militibus potestas fiebat, ut sibi quisque notum aliquem legeret, cujus ipsi perspecta virtus esset; eumque sibi periculorum socium asciscerent: qua de re Victorius Variar. lect. lib. XVIII. c. 19. Ejusmodi amicitiæ genus Græci *συναποθνησκόντων*, id est, commorientium vocabant. Nec multum dispar erat Solduriorum

runt: tantoque irarum certamine gesta res est, ut ab neutra parte emissa sint tela. Gladiis pugna cœpit, et, acerrime commissa, ipso certamine, quod aliquamdiu anceps fuit, accensa est; ut non cum Etruscis toties victis, sed cum aliqua nova gente, videretur dimicatio esse. Nihil ab ulla parte movetur fugæ: cadunt antesignani; et, ne nudentur propugnatoribus signa, fit ex secunda prima acies. Ab ultimis deinde subsidiis cietur miles: adeoque ad ultimum[6] laboris ac periculi ventum est, ut equites Romani, omissis equis, ad primos ordines peditum[7] per arma, per corpora evaserint. Ea velut nova inter fessos exorta acies turbavit signa Etruscorum. Secuta deinde impetum eorum, utcumque affecta erat,[8] cetera multitudo tandem perrumpit ordines hostium.[i] Tunc vinci pertinacia cœpta, et averti manipuli quidam; et, ut semel dedere terga, etiam certiorem capessere fugam. Ille primum dies fortuna veteri abundantes Etruscorum fregit opes. Cæsum in acie, quod roboris fuit; castra eo[9] impetu capta direptaque.

40. Pari subinde periculo gloriæque eventu bellum in Samnitibus erat; qui, præter ceteros belli apparatus, ut acies sua fulgeret novis armorum insignibus, fecerunt. Duo exercitus erant: scuta alterius auro, alterius argento cælaverunt.[10] Forma erat scuti;† summum latius, qua pectus

[i] *Reliqui milites, (pedites nempe,) quantumvis male habiti ac debilitati, tamen equitum impressionem secuti, &c.*

Crevier.—6 'Forte leg. *ad extremum*, ne eadem vox bis posita sit.' *Rupert.* —7 '*Omissis equis ad primos peditum.* Hic jam olim ambigui fuere. Apud primum invenio Frobenium, quod editur. Thuan. Andreas, Becharius, Asc. Mog. *ad proximos peditum.* Duo Pall. et Campanus, *ad proximos ordines per arma.* Aldus et Juntas cum Chiffet. et Voss. altero, *ad proximos ordines peditum per arma.* Tertius denique Pall. Voss. prior et Busl. *ad primos ordines peditum per arma.* Et hæc maxime probanda videtur lectio. Lib. x. 'Reliquerat intervalla inter ordines peditum, qua satis laxo spatio equi permitti possent.' Et rursum, 'vixdum satis aptatis armis, in ordines eunt.' Nisi τὸ *peditum* abesse malis.' *J. F. Gronov.*—8 Vulg. *affecta fuerat.*—9 Pro *eo* malit Doering. *eodem.*

NOTÆ

sive Clientum apud Gallos olim ratio, ut Cæsar lib. III. scribit.

† *Forma erat scuti, &c.*] Vide de hac descriptione Just. Lips. Saturnal. lib. II. c. 11. *J. Clericus.*

atque humeri teguntur, fastigio æquali; ad imum cuneatior, mobilitatis causa. Spongia pectori tegumentum:[r] et sinistrum crus ocrea tectum.[s] Galeæ cristatæ,[t] quæ speciem magnitudini corporum adderent. Tunicæ auratis militibus versicolores, argentatis linteæ candidæ. His dextrum cornu datum: illi in sinistro consistunt. Notus jam Romanis apparatus insignium armorum fuerat; doctique a ducibus erant, 'horridum militem esse debere: non cælatum auro et argento, sed ferro et animis fretum. Quippe illa præ-

NOTÆ

[r] *Spongia pectori tegumentum*] Spongia tunc usi Samnites pro æreo aut ferreo thorace, vel ex crudo corio: spongiam quoque retiariorum habet Tertull. Id cujusmodi sit, et quomodo ad corporis defensionem accommodetur, non adeo tritum. An ita spongia dicitur, ut squamæ, aut plumæ? Nam squama apud Isid. est 'lorica ex laminis æreis vel ferreis concatenata in modum squamarum piscis.' Et quas Statius plumas dixit, Sallust. in fragmentis sic expresserat: 'operimenta lintea, quæ ferreis laminis in modum plumæ annexuerant.' An potius spongia ipsa hoc loco intelligitur, sed ita compacta, ut non facile perfodi posset? Linei certe thoraces Macedonibus, Thracibus, Hispanis, Faliscis in usu, bilices nimirum, aut trilices, ac texto sæpius replicato; qualem Amasis habuit Ægyptiorum rex, cujus singula fila, sive funiculi, ex Plin. trecentis sexaginta quinque filis constabant. Fuere et laneæ loricæ, ex lana scilicet coactili, quam, si addatur acetum, ferro resistere Plinius testatur. Ejusmodi fere est quod nunc *feltrum* vocamus. Cæsar de Bello Civili lib. III. loquens de suis, 'Omnes,' inquit, 'fere milites aut ex subcoactis, aut ex centonibus, aut ex coriis, tunicas, aut tegmenta fecerant, quibus tela vitarent.'

[s] *Sinistrum crus ocrea tectum*] Peditі quoque Romano Polyb. ocream in singulari numero assignat; et Vegetius lib. I. c. 20. uni tantum cruri tegendo datas ocreas ferreas scribit, sed dextro; cum Samnites sinistrum iis armasse dicantur a Livio. Utriusque usus causam prodit idem Veget. quod 'cum missilibus agitur, sinistros pedes inante milites habere debeant: ita enim vibrandis spiculis vehementior ictus est. At cum... manu ad manum gladiis pugnatur, tunc dextros pedes inante milites habere debent; ut et latera eorum subducantur ab hostibus, ne possint vulnus accipere, et proximior dextra sit quæ plagam possit inferre.' Virg. lib. VII. de Hernicis: 'Vestigia nuda sinistri Instituere pedis; crudus tegit altera pero.' Quem illorum morem ab Ætolis Hyginus derivat, quasi a Pelasgis ortum Hernici traherent.

[t] *Galeæ cristatæ*] Quæ hic cristarum galeis aptandarum ratio Samnitibus ascribitur, eandem Polybius Romanis attribuit: apice enim hoc plumeo, pennisque rectis tribus ad cubiti longitudinem, in summo vertice aliis armis addito, pro eorum more, vir duplo major apparet: et pulchra ea species fit, hostique formidolosa. Et triplicis cristæ aut jubæ poëtæ passim meminere. Atque hac de causa Suidas Geryonem putat tricipitem dictum, quod tres cristas in galea haberet.

dam verius, quam arma, esse; nitentia ante rem, deformia inter sanguinem et vulnera. Virtutem esse militis decus, et omnia illa victoriam sequi; et ditem hostem quamvis pauperis victoris præmium esse.' His Cursor vocibus instinctos milites in prælium ducit. Dextro ipse cornu consistit; sinistro præfecit magistrum equitum. Simul est concursum, ingens fuit cum hoste certamen; non segnius inter dictatorem et magistrum equitum, ab utra parte victoria inciperet.[h] Prior forte Junius commovit hostem, lævo dextrum cornu, sacratos more Samnitium milites, eoque candida veste et paribus candore armis insignes. 'Eos se Orco mactare' Junius dictitans, cum intulisset signa, turbavit ordines, et haud dubie impulit aciem. Quod ubi sensit dictator, 'Ab lævone cornu victoria incipiet?' inquit, 'et dextrum cornu, dictatoris acies, alienam pugnam sequetur, non partem maximam victoriæ trahet?' Concitat milites. Nec peditum virtuti equites, aut legatorum studia ducibus cedunt. M. Valerius a dextro, P. Decius ab lævo cornu, ambo consulares, ad equites in cornibus positos evehuntur: adhortatique eos, ut partem secum capesserent decoris, in transversa latera hostium † incurrunt. Is novus additus terror cum ex parte utraque circumvasisset aciem, et ad terrorem hostium[i] legiones Romanæ, redintegrato clamore, intulissent gradum, tum fuga ab Samnitibus cœpta. Jam strage hominum armorumque insignium campi repleri; ac primo pavidos Samnites castra sua accepere: deinde ne ea quidem retenta. Captis direptisque ante noctem injectus ignis. Dictator ex senatus consulto triumphavit. Cujus triumpho longe maximam speciem captiva arma præbuere. Tantum magnificentiæ visum in iis, ut aurata scuta dominis argentariarum [11] ad forum ornandum [a] dividerentur. Inde

[h] *Non minor fuit concertatio et contentio inter dictatorem et magistrum equitum, ab utrius acie initium victoriæ fieret, quam inter Romanos et Samnites utri vincerent.* [i] *Ad terrendos magis hostes.*

10 Legendum monet Stroth. *fecerant* . . . . *cælaverunt*.—11 In Mss. et antt.

NOTÆ

† *In transversa latera hostium*] Nulline erant ergo Samnitum equites? Sic oportet fuisse, aut parum accuratum Livium. *J. Clericus.*

natum initium dicitur fori ornandi ab ædilibus, cum tensæ ducerentur. Et Romani quidem ad honorem Deum insignibus armis hostium usi sunt: Campani, ab superbia et odio Samnitium, gladiatores (quod spectaculum [12] inter epulas erat) [x] eo ornatu armarunt, Samnitiumque nomine compellarunt.[13] Eodem anno cum reliquis Etruscorum ad Perusiam, quæ et ipsa [14] induciarum fidem ruperat, Fabius consul nec dubia nec difficili victoria dimicat. Ipsum oppidum (nam ad mœnia victor accessit) cepisset, ni legati dedentes urbem exissent. Præsidio Perusiæ imposito, legationibus Etruriæ amicitiam petentibus præ se Romam ad senatum missis, consul, præstantiore etiam, quam [15] dictator, victoria triumphans, Urbem est invectus. Quin etiam devictorum Samnitium decus magna ex parte ad legatos, P. Decium et M. Valerium, est versum: quos populus proximis comitiis ingenti consensu consulem alterum, alterum prætorem declaravit.

41. Fabio ob egregie perdomitam Etruriam continuatur consulatus: Decius collega [16] datur.* Valerius prætor quartum creatus. Consules partiti provincias. Etruria Decio, Samnium Fabio evenit.[17] Is profectus ad Nuceriam Alfaternam,[y] tum pacem petentes,[z] quod uti ea, cum daretur,

---

edd. *argentariorum*.—12 '*Quod spectaculum* pro *quorum spectaculum*: nisi ita leg.' *Rupert*.—13 Vulg. *appellarunt*.—14 Vulg. *quæ ipsa*. Vid. Not. Var.—15 Vulg. *præstantiore, quam*.

16 'Chifl. *Decio collegæ*. Voss. et Helm. *Decio collega*. Forte mutata distinctione, *Fabius ob egregie perdomitam Etruriam, continuato consulatu, Decio collega datur*.' J. F. Gronov.—17 Legendum monet J. F. Gronov. Cen-

NOTÆ

[x] *Dominis argentariarum* [*argentariorum*] *ad forum ornandum*] Tabernæ argentariorum in Foro Romano. Horum magnam partem servos fuisse docet hic locus.

Argentariarum] Nempe, officinarum. Vide lib. XXVI. c. 27. Delevimus ergo *argentariorum*, ex sententia Ampliss. Viri Gis. Cuperi. *J. Clericus*.

[z] *Quod spectaculum inter epulas erat*] Fuit et Romanis aliquando spectaculum gladiatorum inter epularum crudelia oblectamenta, Strabone lib. v. aliisque testibus, apud Lips. Saturnal. lib. I. cap. 6. qui mos sub Imperatoribus perseveravit.

* A. U. C. 445.

[y] *Profectus ad Nuceriam Alfaternam*] Dicerent alii, *profectus Nucerias*. Nostro solenne præpositionem addere.

noluissent, aspernatus, oppugnando ad deditionem subegit.[18] Cum Samnitibus acie dimicatum. Haud magno certamine hostes victi: neque ejus pugnæ memoria tradita foret,[19] ni Marsi[a] eo primum prælio cum Romanis bellassent. Secuti Marsorum defectionem Peligni eandem fortunam habuerunt. Decio quoque alteri consuli secunda belli fortuna erat. Tarquiniensem[b] metu subegerat frumentum exercitui præbere, atque inducias in quadraginta annos petere. Volsiniensium[c] castella aliquot vi cepit: quædam ex iis diruit, ne receptaculo hostibus essent: circumferendoque passim bello, tantum terrorem sui fecit, ut nomen omne Etruscum fœdus ab consule peteret. Ac de eo quidem nihil impetratum. Induciæ annuæ datæ. Stipendium exercitui Romano ab hoste in eum annum pensum, et binæ tunicæ in militem exactæ. Ea merces induciarum fuit. Tranquillas res jam Etruscis turbavit repentina defectio Umbrorum,[d] gentis integræ a cladibus belli, nisi quod

sulibus partitis provincias, Etruria D. S. F. e.—18 Vulg. *Profectus ad Nuceriam Allifates jam tum .... aspernatus, oppugnando subegit.* Vid. Not. Var.—19 Flor. *ei pugnæ.* Conj. J. F. Gronov. *neque ea pugna memoriæ tradita foret.*

NOTÆ

Vulgo pro *Alfaternam* legebatur *Allifates.* Sed cum Fabius ab Auctore memoretur Nuceriam profectus, (ulciscendis, ut credibile est, navalibus sociis, qui ibi anno superiore male accepti,) persuaderi cuiquam haud facile poterit, nulla ulteriore Nucerinorum mentione, ad Allifates transgressum sive ducem, sive scriptorem, tanto inter utrumque populum intervallo; præsertim cum Allifæ paulo ante vi captæ essent, ut sup. c. 31. Belle itaque Sigonius ex vetustis codicibus verum reddidit Nuceriæ cognomen. Est autem Nuceria Alfaterna ultima Campaniæ urbium, trans Vesuvium sita, alluente Sarno, novem a mari passuum millibus. Hodie *Nocera.* Hanc Nuceriam Alfaternam a Romanis ad Samnites antea defecisse Diodorus tradit. Alfaternæ cognomine distinguitur a Nuceria Camellaria, Umbriæ oppido, sub Apennino, ad fontem Tiniæ, non procul Camerino.

[18] *Tum pacem petentes*] Si *Alfaternam* retineamus, intelligendum erit cives, aut incolas. Alioqui scribendum *Alfaternos*, quæ videtur Cluverii sententia.

[a] *Ni Marsi*] Vide lib. VIII. c. 29. ubi et de Pelignis.

[b] *Tarquiniensem*] Cives Tarquiniorum. De quibus lib. I. c. 34. item lib. VII. c. 15.

[c] *Volsiniensium*] Lib. V. c. 32.

[d] *Umbrorum*] Vid. lib. V. c. 35.

transitum exercitus ager senserat.[m] Ii, concitata omni juventute sua, et magna parte Etruscorum ad rebellionem compulsa, tantum exercitum fecerant, ut, relicto post se in Etruria Decio, ad oppugnandam inde Romam ituros, magnifice de se ac contemtim de Romanis loquentes, jactarent. Quod inceptum eorum ubi ad Decium consulem perlatum est, ad Urbem ex Etruria magnis itineribus pergit, et in agro Pupiniensi[20 n] ad famam intentus hostium consedit. Nec Romæ spernebatur Umbrorum bellum: et ipsæ minæ metum fecerant expertis a[1] Gallica clade, quam intutam urbem incolerent. Itaque legati ad Fabium consulem missi sunt, ut, si quid laxamenti a bello Samnitium esset, in Umbriam propere exercitum duceret. Dicto paruit consul, magnisque itineribus ad Mevaniam,[f] ubi tum copiæ Umbrorum erant, perrexit. Repens adventus consulis, quem procul Umbria in Samnio bello alio occupatum credideraut, ita exterruit Umbros, ut alii recedendum ad urbes munitas, quidam omittendum bellum censerent. Plaga una (Materinam ipsi appellant) non continuit modo[g] cete-

[m] *Subita alienatio Umbrorum (quæ natio immunis fuerat a bellicis calamitatibus, nisi quatenus per agros eorum transierant copiæ) perturbavit res, quæ jam apud Etruscos pacatæ erant.*

Pro *tradita* conj. Tan. Faber *prodita*.—20 Vulg. *Pipiniensi*.—1 ‘ Præpositio a

NOTÆ

[n] *In agro Pupiniensi*] Ager Pupiniensis, sive Pupinius, tractus est Latii veteris exiguus, ac parum fœcundus, circa octavum ab urbe lapidem, citra Gabios. Pupinia inde tribus. Hic igitur Decius Umbros, Romam per Sabinorum regionem petentes, proxime urbem expectandos censuit.

[f] *Ad Mevaniam*] Ad Clitumni ac Tiniæ amnium confluentes est Mevania, Umbrorum urbs antiqua et munita, inter Spoletium et Assisium. Hodie vulgo *Bevagna*, in Ducatu Spoletano, Pontificiæ ditionis.

[g] *Plaga una (Materinam ipsi appellant) non continuit modo*] Fallitur, opinor, Glar. qui plagam hic haud dubie militiæ nomen esse putat, et fortasse quod πλαγίαν vocant Græci aciem quadratam altera parte longiorem. Sigonii, Gronovii, aliorumque hac in re silentium mirari licet. Ego ‘plagam’ primum interpretor pagum, regiunculam, oppidi territorium. Deinde pro *Materinam* legendum conjicio *Matilicam*, vel *Matelicinam*. Etenim Matilica oppidum in Umbria legitur apud Frontinum de coloniis, qui ejus agrum eadem lege contineri ait,

ros in armis, sed confestim ad certamen egit. Castra vallantem Fabium adorti sunt. Quos ubi effusos ruere in munimenta consul vidit, revocatos milites ab opere, prout loci natura tempusque patiebatur, ita instruxit:[a] cohortatusque prædicatione vera qua in Tuscis, qua in Samnio partorum decorum, exiguam appendicem Etrusci belli conficere jubet; et vocis impiæ pœnas expetere, qua se urbem Romanam oppugnaturos[3] minati sint.[4] Hæc tanta sunt alacritate militum audita, ut clamor, sua sponte ortus, loquentem interpellaverit ducem. Ante imperium deinde concentu tubarum ac cornuum[5] cursu effuso in hostem feruntur. Non tanquam in viros aut armatos incurrunt: (mirabilia dictu!)[6] signa primo eripi cœpta signiferis; deinde ipsi signiferi trahi ad consulem, armatique milites ex acie in aciem transferri, et, sicubi est certamen, scutis magis, quam gladiis, geritur res. Umbonibus[7 b] incussaque ala[i] sternuntur hostes. Plus capitur hominum, quam cæditur: atque una vox ponere arma jubentium per totam fertur aciem. Itaque inter ipsum certamen facta deditio est a primis auctoribus belli. Postero insequentibusque[8]

---

abest a multis Mss. et recte forsan.' *Rupert.*—2 *Instruit* Gronov. 1665. Doujat. Crevier.—3 Vet. lib. apud Sigon. *expugnaturos.*—4 *Minati sunt* Stroth. et Kreyssigius.—5 ' Plenius aptiusque Flor. et Mureti, *Ante imperium, ante concentum tubarum ac cornuum:* neque enim signa canebant ante imperium.' *J. F. Gronov.*—6 Vet. lib. apud Sigon. *mirabile dictu.*—7 Vet. lib. ap. eund. *Umbonibus incussa ala.*—8 Duo Pall. et alter Voss. *inter ipsum certamen facta deditione a primis auctoribus belli, p. i.*

NOTÆ.

qua Camerinum: inde Plinio ' Matilicates.' Est ad radices Apenninl, supra Æsim fl. in Piceni finibus. Hujus itaque tractus duces, militesve, auctores pugnandi ceteris fuisse suspicor, licet non inter principes populos, sed minus extra Umbriam cognitos fuisse innuat Noster, parenthesi illa (*Matelicinam ipsi appellant*). Alioqui *Maritimam* vel *Tudertinam* scribi posse existimarem.

[b] *Umbonibus*] Umbonem nemo nescit esse mediam partem, et quasi umbilicum scuti, rotundo tumore protuberantem; deducto, ut videtur, vocabulo a Græco ὄμβων, quod petræ supercilium significat. Et vero umbo a Statio non semel pro montium eminentia sumitur; a Tertulliano, et aliis, pro vestis positu, qui ad pectus exibet in tumorem.

[i] *Incussaque ala*] Ala nomen, quod plures habet significationes, dicatur hoc loco pro axilla; et lacertum, to-

diebus et ceteri Umbrorum populi deduntur. Ocriculani[k] sponsione in amicitiam accepti.[l]

42. Fabius, alienæ sortis victor belli,[n] in suam provinciam exercitum reduxit. Itaque ei, ob res tam feliciter gestas, sicut priore anno populus continuaverat consulatum, ita senatus in insequentem annum,[9] quo Ap. Claudius, L. Volumnius consules fuerunt, prorogavit, maxime Appio adversante, imperium. Appium censorem petisse consulatum, comitiaque ejus ab L. Furio tribuno plebis interpellata, donec se censura abdicavit, in quibusdam annalibus invenio. Creatus consul, cum collegæ novum bellum, Sallentini hostes[m] decernerentur, Romæ mansit, ut urbanis artibus opes augeret,[o] quando belli decus penes alios esset. Volumnium provinciæ haud pœnituit. Multa secunda prælia fecit: aliquot urbes hostium vi cepit. Prædæ erat largitor, et benignitatem per se gratam comitate adjuvabat: militemque iis artibus fecerat et periculi et laboris avidum. Q. Fabius proconsul ad urbem Allifas cum Samnitium exercitu signis collatis confligit. Minime ambigua res fuit. Fusi hostes, atque in castra compulsi. Nec castra forent retenta, ni exiguum superfuisset diei:[p] ante noctem tamen sunt circumsessa, et nocte custodita, ne quis elabi posset. Postero die, vixdum luce certa,

[n] *Fabius, victor eo bello, quod alteri gerendum sorte obtigerat, nimirum Decio.*
[o] *Ut potentiam sibi majorem pararet per eas artes quæ domi valent.*
[p] *Nisi quod nocte imminente non satis supererat lucis.*

9 *Senatus insequente anno* Gronov. Donjat. Crevier.

NOTÆ

tumque brachium sinistrum superius designat, quo sustinetur quatiturque clypeus.

[k] *Ocriculani*] Postrema Umbriæ urbium, in ejus extremis ad Sabinos finibus, paulo ultra Narem amnem versus meridiem. Ocriculi, vel singulari numero Ocriculum, apud Antoninum corrupte *Utriculi*, propius Tiberi fuit, quam oppidum quod nunc *Otricoli*, altero a flumine milliari.

[l] *Sponsione in amicitiam accepti*] De sponsione dictum cap. 9.

* A. U. C. 446.

[m] *Sallentini hostes*] Iapygiæ, seu Messapiæ, inter illos et Calabros interjacente Apennino divisæ, partem incolebant, Tarentino sinui obversam. Nunc pars Hydruntinæ regionis. Vulgo *Terra d'Otranto*, quæ Neapolitana provincia.

deditio fieri cœpta: et pacti, qui Samnitium forent, ut cum singulis vestimentis emitterentur. Hi omnes sub jugum missi. Sociis Samnitium nihil cautum. Ad septem millia sub corona veniere. Qui se civem Hernicum dixerat, seorsum in custodia habitus. Eos omnes Fabius Romam ad senatum misit: et, cum quæsitum esset, delectu, an voluntarii[f] pro Samnitibus adversus Romanos bellassent, per Latinos populos custodiendi[n] dantur. Jussique eam integram rem novi consules, P. Cornelius Arvina, Q. Marcius Tremulus, (ii enim jam creati erant,) ad senatum referre. Id ægre passi Hernici. Concilium populorum omnium habentibus Anagninis[o] in circo, quem Maritimum vocant,[p] præter Alatrinatem,[q] Ferentinatemque,[r] et Verulanum,[s] omnes Hernici nominis[t] populo Romano bellum indixerunt.

43. In Samnio quoque, quia decesserat inde Fabius, novi motus exorti. Calatia et Sora præsidiaque, quæ in iis Romana erant, expugnata: et in captivorum corpora militum fœde sævitum. Itaque eo P. Cornelius cum exercitu

[f] *An publico consilio, an arbitrio quisque suo privatim.*

NOTÆ

[n] *Per Latinos populos custodiendi*] Hic mos fuit, cum hostes capti, aut etiam suspecti cives, magno numero in custodiam dandi viderentur, donec damnati, aut absoluti essent, ut non in urbe, sed per municipia coloniasve vicinas custodiendi distribuerentur. Id de conjuratis cum Catilina Cæsar censuit. Idem in Hernicis captis nunc servatum.

[o] *Anagninis*] Hernicorum, qui postea Latio additi, caput Anagnia, nunc quoque *Anagni* dicta: in Campania Rom. loco edito parum culta.

[p] *In circo, quem Maritimum vocant*] At Hernici nulla ex parte mare attingebant. Fortean ad lacum aliquem, aut perennem uberemve aquam, situs ille circus, inde *Maritimi* cognomen tulerit: nisi forte Maritimus dictus comparatione circi alterius qui apud eandem urbem, adhuc illo remotior a mari.

[q] *Præter Alatrinatem*] Alatrium, sive Aletrium, vulgo *Alatro*, ad ortum æstivum Anagniæ est, versus Liris fontes. Episcopatus titulo gaudet.

[r] *Ferentinatemque*] De Ferentino, quod Anagniæ ad meridiem in via Latina, aliisque cognominibus fere locis, vulgo nunc *Ferentino*, aut *Fiorentino*, egi lib. II. c. 38. et lib. VII. c. 9.

[s] *Verulanum*] Verulæ sub fontibus Cosæ amnis, quinque ab Alatrio millibus in Anstrum, vulgo *Veroli*.

[t] *Omnes Hernici nominis*] Qui illi omnes? Nam, demtis his tribus, soli Hernicorum supersunt Anagnini, qui quidem alicujus nominis sint.

missus.* Marcio novi hostes (jam enim Anagninis Hernicisque aliis bellum jussum erat) decernuntur. Primo ita omnia opportuna loca hostes inter consulum castra interceperunt, ut pervadere expeditus nuntius non posset, et per aliquot dies incerti rerum omnium, suspensique de statu alterius, uterque consul ageret, Romamque is metus manaret;[10] adeo ut omnes juniores sacramento adigerentur, atque ad subita rerum duo justi scriberentur exercitus. Ceterum Hernicum bellum nequaquam pro præsenti terrore ac vetustate gentis gloriæ fuit.[11] [r] Nihil usquam dictu dignum ausi, trinis castris intra paucos dies exuti, triginta dierum inducias, ita ut ad senatum Romam legatos mitterent, pacti sunt bimestri stipendio frumentoque, et singulis in militem tunicis. Ab senatu ad Marcium rejecti, cui senatus consulto permissum de Hernicis erat: isque eam gentem in deditionem accepit. Et in Samnio alter consul, superior viribus, locis impeditior erat. Omnia itinera obsepserant hostes, saltusque pervios ceperant, ne qua subvehi commeatus possent: neque eos, cum quotidie signa in aciem consul proferret, elicere ad certamen poterat; satisque apparebat, neque Samnitem certamen præsens, nec Romanum dilationem belli laturum. Adventus Marcii, qui, Hernicis subactis, maturavit collegæ venire auxilio, moram certaminis hosti exemit. Nam, ut qui ne alteri quidem exercitui se ad certamen credidissent pares, conjungi[12] utique passi duos[13] consulares exercitus nihil crederent superesse spei,[s] advenientem incomposito agmine Marcium

[r] *Non tantum attulit discrimen, quantum imminere videbatur ex terrore quem nunc ea gens intulerat, et ex ejusdem antiqua gloria.*

[s] *Utpote qui, si forte sinerent ut consulum duorum copiæ conjungerentur, nullam spem reliquam haberent, cum ne satis quidem se idoneos putarent ad dimicandum cum alterutro eorum exercitu.*

10 ' Vocem *uterque* ita et cum sing. et cum plur. jungi, haud placet. Non male cod. Rottend. *nuntius non posset. Per aliquot .... agere, Romamque is metus manarat.*' Rupert.—11 ' Flor. *gloria.* Forte, *ac vetusta gentis gloria fuit.*' J. F. Gronov.—12 ' Ante *conjungi* forte excidit copula *et:* certe sup-

NOTÆ

* A. U. C. 447.

aggrediuntur. Raptim collatæ sarcinæ in medium, et, prout tempus patiebatur, instructa acies. Clamor primum in stativa perlatus,[u] dein conspectus procul pulvis tumultum apud alterum consulem in castris fecit. Isque, confestim arma capere jussis, raptimque eductis in aciem militibus, transversam hostium aciem atque alio certamine occupatam invadit; clamitans, 'summum flagitium fore, si alterum exercitum utriusque victoriæ compotem sinerent fieri, nec ad se sui belli vindicarent decus.'[x] Qua impetum dederat, perrumpit; aciemque per mediam in castra hostium tendit, et vacua defensoribus capit atque incendit. Quæ ubi flagrantia Marcianus miles conspexit, et hostes respexere, tum passim fuga cœpta Samnitium fieri. Sed omnia obtinet cædes, nec in ullam partem tutum perfugium est. Jam, triginta millibus hostium cæsis, signum receptui consules dederant, colligebantque in unum copias, in vicem inter se gratantes; [14] cum repente visæ procul hostium novæ cohortes, quæ in supplementum scriptæ fuerant, integravere cædem. In quas, nec jussu consulum, nec signo accepto, victores vadunt, 'malo tirocinio imbuendum Samnitem,' clamitantes. Indulgent consules legionum ardori, ut qui probe scirent, novum militem hostium inter perculsos fuga veteranos ne tentando quidem satis certamini fore. Nec eos opinio fefellit. Omnes Samnitium copiæ, veteres novæque, montes proximos fuga capiunt. Eo et Romana erigitur acies: nec quicquam satis tuti loci victis est, et de jugis, quæ ceperant, funduntur; jamque una voce omnes pacem petebant. Tum, trium mensium frumento imperato,

plenda est.' *Rupert.*—13 *Duo* Gronov. Doujat. Crevier.—14 'Mss. nonnulli

NOTÆ

[u] *In stativa perlatus*] In castra Cornelii, ubi jam exercitum diu habebat.

[x] *Nec ad se sui belli vindicarent decus*] In Samnites certabatur, adversus quos missus Cornelius consul, cum suo exercitu: Marcius in Hernicos, quos brevi subegerat. Cornelius itaque suos monet, rem esse indignam, si gloriam confecti belli, quod ipsis mandatum erat, sibi non vindicarent, atque ad se traherent; sed a Marcianis militibus occupari paterentur.

et annuo stipendio, ac singulis in militem tunicis, ad senatum pacis oratores missi. Cornelius in Samnio relictus. Marcius de Hernicis triumphans in Urbem rediit; statuaque equestris in foro decreta est,[15] quæ ante templum Castoris posita est. Hernicorum tribus populis, Alatrinati, Verulano, Ferentinati, quia maluerunt, quam civitatem, suæ leges redditæ:[y] connubiumque inter ipsos,[z] quod aliquamdiu soli Hernicorum habuerunt, permissum. Anagninis, quique arma Romanis intulerant, civitas sine suffragii latione data: concilia connubiaque ademta: et magistratibus,[a] præterquam sacrorum curatione, interdictum. Eodem anno ædes Salutis a C. Junio Bubulco censore locata est, quam consul bello Samnitium voverat. Ab eodem collegaque ejus M. Valerio Maximo viæ per agros publica impensa factæ. Et cum Carthaginiensibus eodem anno fœdus tertio[b] renovatum: legatisque eorum, qui ad id venerant, comiter munera missa.

44. Dictatorem idem annus habuit P. Cornelium Scipio-

---

gratulantes, ex interpretatione.' *Stroth.*—15 'Leg. *decreta ei*, quod et monuit Gron.' *Rupert.*

NOTÆ

[y] *Quia maluerunt, quam civitatem, suæ leges redditæ*] His oppidis, quæ in fide manserant, oblatum fuit jus civitatis a Romanis. Sed oppidani leges suas prætulerunt, earumque usum maluernut quam civitatem. Illis itaque, quia hæc oppida colonias Romanorum nondum acceperant, pristino jure uti permissum. Unde videri possunt quasi municipia libera, quibus propriæ leges, cum propriis magistratibus, essent. Qua de re antea.

[z] *Connubiumque inter ipsos*] Id aliis etiam Latinorum negatum vidimus lib. VIII. c. 14. scilicet ne, affinitatibus mutuis arctius juncti, etiam arma consociarent. Neque verum est, quod Godelev. ex Sigonio observat, cum omnibus Italis connubia priscis Romanis fuisse, nisi specialiter id juris ademtum esset, immo specialiter concessum oportuit. Sed hic agitur de connubiis inter diversas Hernicorum civitates.

[a] *Et magistratibus*] Sic igitur Anagnia, ademtis legibus et magistratibus, in præfecturæ magis quam municipii aut coloniæ formam redacta, nudo civitatis Rom. titulo dato, absque suffragii jure.

[b] *Cum Carthaginiensibus eodem anno fœdus tertio*] Scribit lib. III. Polyb. citatus a Glar. ictum primo cum Carthaginiensibus fœdus a primis consulibus, quod a Livio prætermissum, ut alia non pauca. Initum memorat idem lib. VII. c. 27. an. 406. Nunc itaque tertio percussum cum iis fœdus: quanquam hoc ad Pyrrhi in Italiam adventum refert Polyb.

nem, cum magistro equitum P. Decio Mure. Ab iis, propter quæ creati erant, comitia consularia habita, quia neuter consulum potuerat bello abesse. Creati consules L. Postumius, Ti. Minucius.[a] Hos consules Piso Q. Fabio et P. Decio suggerit,[f] biennio exemto, quo Claudium Volumniumque, et Cornelium cum Marcio consules factos tradidimus. Memoriane fugerit in annalibus digerendis, an consulto binos consules, falsos ratus,[c] transcenderit, incertum est. Eodem anno in campum Stellatem agri Campani[d] Samnitium incursiones factæ. Itaque ambo consules, in Samnium missi, cum diversas regiones, Tifernum Postumius, Bovianum Minucius, petissent; Postumii prius ductu ad Tifernum pugnatum.[e] Alii haud dubie Samnites victos ac viginti millia[16] hominum capta tradunt; alii Marte æquo discessum, et Postumium, metum simulantem nocturno itinere, clam in montes copias abduxisse; hostes secutos duo millia inde locis munitis et ipsos consedisse. Consul, ut stativa tuta copiosaque (et ita erant) petisse videretur,

[f] *Piso successores dat hosce consules Q. Fabio et P. Decio.*

16 [f] In aliis libris adeo *XXX. millia:* sed forte pro *XX. millia* ex Diodoro l. xx. p. 779. leg. *II. millia:* et sic sæpe numeri a librariis confusi auctique

NOTÆ

[a] A. U. C. 448.

[c] *Binos consules, falsos ratus*] Binos immo consulatus, consules bis binos: sed nisi per annos digesta erat Pisonis historia, potuit alia esse causa horum consulatuum omittendorum; nempe quod res duobus illis annis gestas historiæ majestate minus dignas censeret.

[d] *In campum Stellatem agri Campani*] Animadvertere licet campum hunc Stellatem diversum fuisse a campo Stellatino: ille, de quo nunc agitur, in Campania, a Caleno agro divisus intercedente Callicula monte inter Savonem et Vulturnum fluvios, videtur pars fuisse agri Falerni septemtrionalior, ut Faustianus, Australior ex Cluverii descriptione. At Stellatinus ager, a quo deinde Stellatina tribus Romæ, fuit inter Capenam, Veios, et Falerios, in Tuscia.

[e] *Ad Tifernum pugnatum*] Sub Boviano apud Samnites e Tiferno monte oritur Tifernus fl. vulgo nunc *Biferno*. Ad eum fuit Tifernum hoc oppidum Samniticum. Cluv. putat ibi fuisse, ubi nunc *Molise*, comitatus sui et provinciæ in Neapolitano regno caput. Aliud fuit Tifernum Tiberinum in Umbria, vulgo *Città di Castello*. Aliud Tifernum Metaurense in eadem regione, vulgo *S. Angelo di Vado*.

postquam et munimentis castra firmavit, et omni apparatu rerum utilium instruxit, relicto firmo præsidio, de[17] vigilia tertia, qua duci proxime potest, expeditas legiones ad collegam, et ipsum adversus alios sedentem, ducit. Ibi, auctore Postumio, Minucius cum hostibus signa confert; et, cum anceps prælium in multum diei processisset, tum Postumius integris legionibus defessam jam aciem hostium improviso invadit. Itaque, cum lassitudo ac vulnera fugam quoque præpedissent, occidione occisi hostes, signa unum et viginti capta: atque inde ad castra Postumii perrectum. Ibi duo victores exercitus perculsum jam fama hostem adorti fundunt fugantque: signa militaria sex et viginti capta,[18] et imperator Samnitium Statius[19] Gellius, multique alii mortales, et castra utraque capta: et Bovianum, ubi postero die cœptum oppugnari, brevi capitur. Magnaque gloria rerum gestarum consules triumpharunt. Minucium consulem, cum vulnere gravi relatum in castra, mortuum, quidam auctores sunt, et M. Fulvium in locum ejus consulem suffectum: et ab eo, cum ad exercitum Minucii missus esset, Bovianum captum.[20 f] Eodem anno Sora, Arpinum,[g] Censennia,[1 h] recepta ab Samnitibus. Herculis magnum simulacrum in Capitolio positum dedicatumque.

videntur.' *Rupert.* Vid. Not. Var.—17 Vulg. *de* abest.—18 'Deleo τὸ *capta*: sufficit enim mox poni, *et castra utraque capta.*' J. F. Gronov.—19 *Statius* conj. Drak. h. l. et x. 18.—20 Al. *Bolam captam.* Vid. Not. Var.—1 Al. *Consentia, Serennia, Æsernia, Cessenia, Cesennia, Cersennia, Cerfennia.*

NOTÆ

[f] *Bovianum captum*] Quoniam Bovianum expugnatum jam ante narravit, nec postea defectionis meminit Livius, miratur Glar. nunc captum idem oppidum dici; ideoque Sigonius, auctore Diodoro Siculo, *Bolam* reponit. Verum nec Bola in Samnio, ubi nunc bellum, sed in Latio; et initio hujus cap. Minucius consul *Bovianum* petisse dicitur. Eoque ipso satis a Romanis illud descivisse indicatur.

[g] *Sora, Arpinum*] De his supra.

[h] *Censennia*] Alii codices habent *Cessentia;* alii *Cosentia:* illa incognita. Ultimum in Bruttiis, dimidiæ fere Italiæ intervallo. Legendum, nisi fallor, *Cerfennia,* quod Marsorum oppidum est in orientali Fucini lacus ripa, qua in eum Pitonius amnis influit. Is locus hodie *Castel Venere* Cluv. at Holst. *Li colli.* Porro Marsi, qui supra Soram et Arpinum

45. P. Sulpicio Saverrione,[a] P. Sempronio Sopho[i] consulibus,* Samnites, seu finem, seu dilationem belli quærentes, legatos de pace Romam misere. Quibus supplici ter agentibus responsum est, 'nisi sæpe bellum parantes pacem petissent Samnites, oratione ultro citroque habita, de pace transigi potuisse. Nunc, quando verba vana ad id locorum[a] fuerint, rebus standum esse. P. Sempronium consulem cum exercitu brevi in Samnio fore: eum, ad bellum pacemne inclinent animi, falli non posse:[a] comperta omnia senatui relaturum: decedentem ex Samnio consulem legati sequerentur.' Eo anno cum pacatum Samnium exercitus Romanus, benigne præbito commeatu, peragrasset, fœdus antiquum Samnitibus redditum. Ad Æquos inde veteres hostes, ceterum per multos annos sub specie infidæ pacis quietos, versa arma Romana: quod, incolumi Hernico nomine, missitaverant simul cum iis Samniti auxilia, et, post Hernicos subactos, universa prope gens, sine dissimulatione consilii publici, ad hostes desciverat; et postquam, icto Romæ cum Samnitibus fœdere, fetiales venerant res repetitum, 'tentationem' aiebant 'esse, ut, terrore incusso belli, Romanos se fieri paterentur: quod quantopere optandum foret, Hernicos docuisse: cum, quibus licuerit, suas leges Romanæ civitati præoptaverint:[k] quibus legendi, quid mallent, copia non fuerit, pro pœna necessariam civitatem fore.'[l] Ob hæc vulgo in conciliis jactata, populus Romanus bellum fieri Æquis jussit: consulesque

[a] *Hactenus, ad hoc usque tempus.*
[a] *Illum non facile posse decipi in judicando, quæ sit animorum propensio apud Samnites, an ad bellum, an ad pacem.*

NOTÆ

colebant, cum ad Samnites defecissent, devicti cum illis, supra cap. 41. Hæc itaque eorum urbs nunc recepta.

[i] *P. Sempronio Sopho*] Hic ei uni titulus ob excellentem jurisprudentiam a populo Rom. datus.

* A. U. C. 449.

[k] *Quibus licuerit, suas leges Romanæ civitati præoptaverint*] Indicantur Alatrini, Ferentinates, et Verulani, quibus id permissum, cap. 43.

[l] *Pro pœna necessariam civitatem fore*] Anagninis nempe civitas sine suffragio data fuerat, c. 43. Quæ sane subjectionem magis quam societatem, et

ambo, ad novum profecti bellum, quatuor millia[3] a castris hostium consederunt. Æquorum exercitus, (ut qui suo nomine permultos annos imbelles egissent,) tumultuario similis, sine ducibus certis, sine imperio, trepidare. Alii exeundum in aciem, alii castra tuenda censent: movet plerosque vastatio futura agrorum, ac deinceps cum levibus præsidiis urbium relictarum excidia. Itaque postquam inter multas sententias una, quæ, omissa cura communium, ad respectum suarum quemque rerum vertisset, audita, ut prima vigilia diversi e castris ad deportanda omnia tuendaque mœnibus in urbes abirent;[y] cuncti eam sententiam ingenti assensu accepere. Palatis hostibus per agros, prima luce Romani, signis prolatis, in acie consistunt, et, ubi nemo obvius ibat, pleno gradu ad castra hostium tendunt. Ceterum, postquam ibi neque stationes pro portis, nec quenquam in vallo, nec fremitum consuetum castrorum animadverterunt; insolito silentio moti, metu insidiarum subsistunt. Transgressi deinde vallum, cum deserta omnia invenissent, pergunt hostem vestigiis sequi. Sed vestigia, in omnes æque ferentia partes, ut in dilapsis passim, primo errorem faciebant: post, per exploratores compertis hostium consiliis, ad singulas urbes circumferendo bello, unum et quadraginta oppida intra dies quinquaginta[4] omnia oppugnando ceperunt; quorum pleraque diruta atque incensa, nomenque Æquorum prope ad internecionem deletum. De Æquis triumphatum; exemploque eorum clades fuit,[z] ut Marrucini,[m] Marsi, Peligni, Frentani[5 n] mitterent Romam

[y] *Ut in oppida quique sua secederent, in quæ pretiosa et utilia quæque conferrentur, intra muros includenda, et ibi defendenda.*

[z] *Et strages Æquorum documentum vicinis populis dedit pacis petendæ.*

---

2 Vulg. *Averrione.*—3 'In edd. multis extat *millibus*, quod et Drakenborchius, licet nostrum [*millia*] melius esse sentiret, invitis pæne omnibus Mss. retinuit.' *Stroth.*—4 Vulg. *intra dies triginta.*—5 Vulg. *Ferentini.*

NOTÆ

onus, non honorem, secum ferebat; utpote nulla honorum participatione concessa.

[m] *Marrucini*] De his, deque Peignis lib. VIII. c. 29.

[n] *Frentani*] Mare Superum, inter

oratores pacis petendæ amicitiæque. Iis populis fœdus petentibus datum.

46. Eodem anno Cn.[6] Flavius[o] Cn. filius scriba, patre libertino, humili fortuna ortus, ceterum callidus vir et facundus, ædilis curulis fuit. Invenio in quibusdam annalibus, cum appareret ædilibus,[†] fierique se pro tribu ædilem videret,[p] neque accipi[7] nomen,[q] quia scriptum faceret; tabulam posuisse, et jurasse, se scriptum non facturum.[a r] Quem aliquanto ante desisse[8] scriptum facere, arguit Macer Licinius,[s] tribunatu ante gesto triumviratibusque, noc-

[a] *Cum esset minister seu apparitor ædilium, et antequam tribus in suffragia mitterentur, provideret se ædilem creandum, neque ejus nomen inter candidatos recipi edique a magistratu qui comitiis præerat, eo quod scriba esset; deposuisse tabulam in qua scribebat, et jurejurando affirmasse se in posterum non daturum operam ædilibus, ut eorum acta componeret.*

6 C. Gronov. Doujat. Crevier.—7 Muretus tentabat, *fierique se a prima tribu.* Vulg. *neque ejus accipi.*—8 *Antea desiisse* Gronov. Doujat. Crevier.—

NOTÆ

Marrucinos et Apulos accolebant per 80. ferme milliaria Frentani, Samnitica gens, a Frentone forte fl. sic dicti, qui vulgo *Fortore.* Is enim initio eorum terminus ad orientem æstivum; quanquam postea quæ a Tiferno ad Frentonem jacent Apulis sunt attributa: inter eorum oppida Istonium, et Anxanum. Nunc pars sunt Aprutii citerioris, provinciæ regni Neapolitani.

[o] *Cn. Flavius*] Cneium, et Cnelii filium, vocat Cic. lib. I. de Orat. et alibi. Cneius quoque est Pomponio Jur. Cons. et Gell. qui patrem ejus Annium nominat.

[†] *Cum appareret ædilibus*] Astaret ædilibus, ut, si suo scribæ officio indigerent, paratus esset. Vide A. Gellium l. VI. c. 9. *J. Clericus.*

[p] *Fierique se pro tribu ædilem videret*] Rem totam describit ex Pisone veteri historico A. Gellius lib. VI. cap. 9. 'Cn. Flavius patre libertino natus scriptum faciebat: isque in eo tempore ædili curuli apparebat, quo tempore ædiles surrogantur. Eumque primæ tribus ædilem curulem renuntiaverunt. At ædilis, qui comitia habebat, negat accipere: neque sibi placere, qui scriptum faceret, eum ædilem fieri. Cn. Flavius, Annii filius, dicitur tabulas posuisse, scriptu sese abdicasse. Isque ædilis curulis factus est.'

Fierique se pro tribu] Hoc est, se eligi ædilem ab eo qui suffragium pro tribu prærogativa ferebat. Vide Jo. Fr. Gronovium. *J. Clericus.*

[q] *Neque accipi nomen*] Nomen alicujus accipi, ejusque rationem haberi dicitur is, cujus petitionem legitimam judicans magistratus, qui comitiis præest, eum inter candidatos populo nominat; ut ex Nostro non uno loco probari potest.

[r] *Se scriptum non facturum*] Scribæ, qui singulis magistratibus apparebant, librarii erant ex Festo, qui rationes publicas scribebant in tabulis. Et hoc erat, 'scriptum facere.'

[s] *Macer Licinius*] De hoc Historico

turno altero,[t] altero coloniæ deducendæ.[u] Ceterum (id quod haud discrepat) contumacia adversus contemnentes humilitatem suam nobiles certavit: civile jus, repositum in penetralibus pontificum,[x] evulgavit, fastosque circa forum in albo proposuit, ut, quando lege agi posset, sciretur: ædem Concordiæ in area Vulcani summa invidia nobilium dedicavit; coactusque consensu populi Cornelius Barbatus pontifex maximus verba præire,[y] cum more majorum negaret, nisi consulem aut imperatorem, posse templum dedicare. Itaque ex auctoritate senatus latum ad populum est, ne quis templum aramve injussu senatus aut tribunorum plebei partis majoris dedicaret. Haud memorabilem rem per se, nisi documentum sit adversus superbiam nobilium plebeiæ libertatis, referam. Ad collegam ægrum visendi causa Flavius cum venisset, consensuque nobilium adolescentium, qui ibi assidebant, assurrectum ei non esset,[z] curulem afferri sellam[a] eo jussit, ac sede honoris sui anxios invidia inimicos spectavit. Ceterum Flavium dix-

NOTÆ

dictum lib. IV. c. 7. et 20. &c.

[t] *Nocturno altero*] Apud Veteres incendiis arcendis triumviri præerant; qui excubias agebant, dictique idcirco sunt nocturni. Erat autem familia publica circa portas et muros disposita: unde, si opus esset, vocabatur. Postea huic rei præfectum vigilum præposuit Augustus.

[u] *Altero coloniæ deducendæ*] Facto senatusconsulto aut lege de colonia deducenda, scriptoque numero colonorum, per consulem prætoremve curatores, qui deducerent, creabantur comitiis tributis, plerumque tres, sæpe majori numero, unde triumviri, quinqueviri, &c. coloniæ deducendæ appellati.

[x] *Civile jus, repositum in penetralibus pontificum*] Hac de re Cic. pluribus locis: atque in primis Pomponius Jurisconsultus lege II. dig. de Orig. Jur. atque hanc Flavio causam honorum fuisse scribit, quod surreptum Appio Claudio librum Actionum populo tradidisset. Hinc librum illum appellarunt Jus Civile Flavianum.

[y] *Pontifex maximus verba præire*] Hic dedicandorum templorum mos apud veteres Romanos fuit, ut magistratus preces conciperet secundum verba pontificis maximi. Vide quæ de Capitolii dedicatione lib. II. c. 8. Id in devotione quoque servatum lib. VIII. c. 9.

[z] *Assurrectum ei non esset*] Honoris apud omnes ferme gentes indicium, venienti assurgere: quod observantiæ genus non solum magistratibus, sed et senioribus delatum a junioribus. Hinc de Laconibus Satiricus: 'Credebant hoc grande nefas, et morte piandum, Si juvenis vetulo non assurrexerat.'

[a] *Curulem afferri sellam*] Narratur

erat ædilem forensis factio,[b] Ap. Claudii censura vires nacta, qui senatum primus libertinorum filiis lectis inquinaverat. Et postquam eam lectionem nemo ratam habuit, nec in curia adeptus erat, quas petierat, opes urbanas;[c] humilibus[9] per omnes tribus divisis, forum et campum corrupit. Tantumque Flavii comitia indignitatis habuerunt, ut plerique nobilium annulos aureos[d] e phaleras deponerent. Ex eo tempore in duas partes discessit civitas. Aliud integer populus, fautor et cultor bonorum, aliud forensis factio tenebat; donec Q. Fabius et P. Decius censores facti: et Fabius, simul concordiæ causa, simul ne humillimorum in manu comitia essent, omnem forensem turbam excretam in quatuor tribus conjecit, urbanasque eas appellavit. Adeoque eam rem acceptam gratis animis ferunt, ut Maximi cognomen, quod tot victoriis non pepererat, hac ordinum temperatione pareret. Ab eodem institutum dicitur, ut equites Idibus Quintilibus transveherentur.

9 Scribendum monet J. F. Gronov. *quas petierat opes, urbanis humilibus.*

NOTÆ

hoc quoque Flavii factum apud Gell. loco paulo ante laudato.

[b] *Forensis factio*] Eam plebeiorum partem intelligit Sigon. lib. II. de jure ant. Civ. Rom. c. 13. quæ a Cic. 'urbana plebs' nominari solet. Zasius autem in Catal. leg. antiq. libertinos interpretatur, qui, cum magno numero essent, assidueque in foro versarentur, in comitiis plane dominabantur, plebe ingenua colendis agris occupata. Livius ipse mentem suam satis explicat, cum subjicit, 'humilibus per omnes tribus divisis,' ab Appio Claudio censore corruptum esse forum et Campum Martium.

[c] *Nec in curia adeptus erat, quas petierat, opes urbanas*] Opes sive potentia optimatum apud Romanos e duplici fonte, ex urbanis actionibus, aut ex militaribus. Appius speraverat urbanas opes adepturum, atque, intrusis in senatum libertinis, regnaturum in curia, ob ingentem sibi eo beneficio obnoxiorum senatorum numerum. Id frustra fuerat, exclusis ex albo senatoribus, quicumque ab eo allecti. Speraverat quoque, sparsis humilioribus per tribus, summam potentiam in comitiis habiturum. Verum hi quoque omnes ex tribubus priscis detracti, atque in quatuor redacti a Fabio, ut hic dicitur.

[d] *Annulos aureos*] His initio ne equites quidem usi: post equitum proprium insigne fuerunt, qui prius ferreos gestabant. Tandem omnibus permissi, etiam libertinis, ex rescripto imperatorum; immo et citra rescriptum constitutione Justiniani.

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARUM

AB URBE CONDITA

LIBER X.

BREVIARIUM.

Cap. 1. Soram et Albam coloniæ deducuntur. Arpinatibus Trebulanisque datur civitas. Frusinates tertia parte agri damnantur. Parva expeditio in Umbriam facta, et 2000. latrones in spelunca oppressi. Æqui subiguntur a C. Junio Bubulco Dict. 2. Cleonymus dux Lacedæmoniorum Thurias in Sallentinis capit, pervenitque penitus ad littora Venetorum; sed ab his victus, vix quinta parte navium incolumi, discedit. 3. Fœdus cum Vestinis ictum. Rebellio Etruriæ, et Marsorum ob coloniam Carseolos deductam. M. Valerius Maximus Dict. fundit Marsos: at M. Æmilius Paullus mag. eq. ab Etruscis fugatur. 4. Etrusci insidias quoque parant Cn. Fulvio legato, sed frustra, 5. et a Valerio devicti inducias biennii impetrant.

6. Q. et Cn. Ogulnii tribuni pl. rogationem promulgant, ut, cum IV. augures et IV. pontifices sint, IV. pontifices et V. augures, de plebe omnes, allegantur. 7. 8. Eam dissuadet maxime Ap. Claudius, et suadet P. Decius Mus. 9. Tum ingenti consensu populi accipitur. Eodem anno a M. Valerio Maximo cos. diligentius sancitur lex de provocatione, tertia post reges exactos lata a familia eadem. Idem Valerius vincit Æquos, et Q. Appuleius alter consul Nequinum Umbriæ opp. circumsidet. Q. Fabium, consulatu repudiato, ædilem curulem factum quidam tradunt. Lustrum conditum; tribusque additæ duæ, Aniensis ac Terentina. 10. Nequinum ope transfugarum capitur et colonia mittitur eo, Narnia a Nare fl. appellata. Etruscis bellum adversus Romanos molientibus, fines eorum ingrediuntur Galli, qui pecunia ingenti accepta recedunt quidem, sed societatem belli abnuunt, nisi pars agri detur. 11. T. Manlius cos. in Etruria equo effusus moritur, et M. Valerius Max. ei suffectus vastandis agris urendis-

que tectis non ad certamen hostes elicere potest. Caritas annonæ, quam Q. Fabius Max. æd. cur. sublevat præparando ac convehendo frumento. Rebellio Samnitium, Lucanorum fines depopulantium.

12. Fœdus cum Lucanis fit, et fetiales, sed frustra, mittuntur, qui Samnitem decedere agro sociorum jubeant. Hostes a consulibus vincuntur, Etrusci a L. Cornelio Scipione ad Volaterras cruento in prælio, et Samnites a Cn. Fulvio ad Bovianum. 13. Fama exoritur, Etruscos Samnitesque ingentes conscribere exercitus, et hujus terroris causa Q. Fabius Maximus invitus quartum, eoque suffragante, P. Decius Mus tertium consules creantur. Multis nimium agri possidentibus dies ab ædilibus dicitur. 14. Etruria ad pacem petendam inclinante, ambo coss. in Samnium legiones ducunt, ubi Fabius hostem fortiter pugnantem ad Tifernum profligat. 15. Decius fundit Apulos, et duo consulares exercitus in Samnio omnia evastant. Fabius, comitiorum causa Romam profectus, consulatum denuo sibi oblatum recusat, et L. Volumnius de plebe cum Ap. Claudio iterum fit consul. 16. Fabio et Decio in sex menses prorogatur imperium in Samnio. Hostes inde pulsi Etruriam petunt, eamque mixtis terrore precibus ad bellum trahere conantur. 17. Interea in Samnio capiuntur diripiunturque Murgantia, Romulea, et Ferentium.

18. Auctore Gellio Egnatio, duce Samnitium, huic populo se conjungunt non modo Tusci fere omnes, sed et Umbri Gallique mercede solicitati. Hinc Volumnius in Samnium proficiscitur, et Appius in Etruriam. Is nec scite nec fortunate quicquam gerit, et Volumnius cum suis copiis ad illum pergit accitus literis, quas tamen hic a se scriptas esse negat. 19. Altercatio consulum, quorum alter orator, alter imperator est melior. Volumnius jam abiturus retinetur precibus Appiani exercitus. Victoria Romanorum. 20. Volumnius in Samnium redit, et in Campano agro cædit Samnites præda onustos. 21. Romæ trepidationem mox perlæta excipit supplicatio, placetque ut duæ coloniæ circa Vescinum Falernumque agrum, ab Samnitibus depopulatum, præsidii loco deducantur, Minturnæ et Sinuessa. Interim Etrusci, Samnites, Umbri, Gallique arma conferunt in Etruria 22. Q. Fabius Max. consensu victus consul creatur cum P. Decio, quem iterum collegam poposcerat: et L. Volumnio in annum prorogatur imperium.

23. Prodigia; supplicationes; Pudicitia patricia et plebeia, earumque sacella et aræ. Fœneratores et pecuarii bonis multantur. 24. Inter consules, qui duobus jam consulatibus censuraque concordes fuerant collegæ, contentio oritur de provinciis, patriciis tendentibus, ut Fabius Etruriam extra ordinem vel sine sorte obtineat: quæ etiam provincia illi decernitur populi consensu. 25. Fabius, scriptis duntaxat quatuor millibus peditum et 600. equitibus, ad castra Appii prætoris proficiscitur; sed mox Romam redit ad consultandum de bello Etrusco, cujus terrorem auxerat Ap. Claudius. 26. Ibi petit, ut sibi adjutor detur Decius, isque non recusat societatem imperii. Legio Rom. ab Umbris, vel, quod probabilius est, Gallis circumventa, deletur. 27. Atrox pugna consulum cum Samnitibus et Gallis in agro Sentinati. 28. Romanis in lævo cornu fugientibus, Decius exemplo patris se devovet. 29. Pugna cum Gallis in sinistro cornu resti-

tuitur; in dextro Samnites a Fabio vincuntur. Galli testudine facta soli resistunt, sed tandem circumventi ab tergo et ipsi cæduntur, 30. In Etruria Cn. Fulvius proprætor res ex sententia gerit: et Samnitibus novæ clades inferuntur tum a Pelignis in horum agro, tum a Volumnio ad Tifernum montem. Triumphus Fabii et præmia militum. 31. Etrusci a Fabio, et Samnites in campo Stellati ab Appio Volumnioque funduntur. Pestilentia prodigiaque. Q. Fabius Gurges, consulis filius, aliquot matronas stupri damnatas pecunia mulctat. Diuturnitas belli Samnitici.

32. Samnites castra M. Atilii Reguli cos. oppugnant. 33. Romani eos expellunt, sed persequi non ausi retro in Soranum agrum eunt. L. Postumius Megellus cos. collegæ se conjungit. 34. Postumius Milioniam et Ferentinum expugnat, aliisque desertis oppidis Samnii potitur. 35. Atilii prælium anceps et varium ad Luceriam. Postero die Samnites, castra Rom. sine certamine præterire cupientes, præbent speciem recta tendentium ad ea oppugnanda. Hinc nova pugna, ad quam conserendam neutris animus est. 36. Romani fugiunt primum, mox vincunt: nec ita multo post in agro Interamnati cædunt alias Samnitium copias præda impeditas. 37. Postumius e Samnio transit in Etruriam eamque pervastat. Idem auxilio tribunorum pl. trium, sine auctoritate Patrum, triumphat.

38. Lege sacrata delectus habetur per omne Samnium. Legio linteata sacramento adacta horrendo ritu et aureis argenteisque armis ornata, alinsque exercitus, ei corporum specie et apparatu non dispar, ad Aquiloniam considunt. 39. Consules Samnium depopulantur. Sp. Carvilius Amiternum vi capit, et obsidet Cominium. L. Papirius Cursor Duroniam expugnat, pervenitque ad Aquiloniam, ubi hostes insignibus armis fulgentes ab eo, ut olim a patre ejus, occidione occiduntur. 40. Acies utrimque instruitur, et pullarius, qui fastissimum auspicium, tripudium solistimum, mentitus erat, inter prima signa constitutus cadit primus, pilo temere emisso ictus. Augurium corvi. 41. Prælium atrox. Sp. Nautius densiore pulvere procul excitato præbet speciem advenientis exercitus Carviliani. Hostes jurati injuratique passim sternuntur, et pars in castra ad Aquiloniam posita, pars Bovianum perfugiunt. L. Volumnius castra capit, et L. Scipio penetrat in interiora urbis. 42. Nocte deseritur ab hostibus oppidum, in quod et consul signa intulerat. Non ferme alius dux lætior in acie visus, et ab eodem in illa non templum, sed pocillum mulsi votum Jovi Victori. 43. Cominium a Carvilio captum. Hostes in fuga interfecti. 44. Consules conjungunt castra et suos pro cujusque merito laudant donantque. Inde ad oppida Samnii oppugnanda ducunt legiones. 45. Faliscorum aliorumque Etruriæ populorum rebellio. Carvilius, Palumbino, Volana, et Herculaneo captis, ex Samnio in Etruriam transit. Papirius Sæpinum expugnat. 46. Idem triumphat, et eximiis hostium spoliis exornat sedem Quirini, forum et finitimas quoque colonias. Carvilius in Etruria Troilium et quinque castella vi capit, annuasque inducias dat Faliscis pacem petentibus. Triumphus ejus. Ædes Fortis Fortunæ de manubiis facta. Prædæ pars data militibus. Accusatio L. Postumii haud peracta. 47. Lustrum XIX. conditur. Romani primum coronati, ob res bello bene gestas, ludos spectant, et victoribus dant palmas. Pecuarii aliquot dam-

nantur. Pestilentia Urbem agrosque urit, et in libris Sibyllinis invenitur, Æsculapii signum ab Epidauro Romam arcessendum.

1. L. Genucio, Ser. Cornelio consulibus,* ab externis ferme bellis otium fuit. Soram atque Albam coloniæ deductæ. Albam in Æquos[a] sex millia colonorum scripta. Sora agri Volsci[b] fuerat; sed possederant Samnites. Eo quatuor millia hominum missa. Eodem anno Arpinatibus Trebulanisque[c] civitas data. Frusinates[d] tertia parte agri damnati, quod Hernicos ab eis solicitatos compertum: capitaque conjurationis ejus, quæstione ab consulibus ex senatus consulto habita, virgis cæsi ac securi percussi. Tamen,[1] ne prorsus imbellem agerent annum,[e] parva expeditio in Umbria facta est; quod nuntiabatur, ex spelunca quadam excursiones armatorum in agros fieri. In eam speluncam penetratum cum signis est: et ex eo loco ob-

[e] *Ne consules annum suum otiosum a bello peragerent.*

NOTÆ

* A. U. C. 450.

[a] *Albam in Æquos*] Albam Fucentia intellige, quæ, 3. milliari a Fucino lacu, nomen adhuc retinet, in ruinis, vulgo *Albe*, vel *Albi*. Ab ea Albenses, ut ab Alba Longa Albani. In colle sita et munita fuit, ibique detenti custodiæ causa illustres captivi, ut Perses et Bituitus, ille Macedonum, hic Arvernorum rex. Revera in Marsis fuit, ut Cæsar, Pompeius Festus, aliique tradunt, situsque ipse demonstrat. Nam Fucinus lacus, ad quem ea sita in meditullio ferme Marsici agri. Livius in Æquis ponit, eodem errore, quo paulo post Carseolos, qui Æquorum erant, Marsis ascribit. Nisi finitimorum populorum fines bellis sæpe mutati.

[b] *Sora agri Volsci*] Videtur Sora coloniam jam antea accepisse: cum Liv. lib. superiori memoraverit ad an. 439. eam ad Samnites defecisse, interfectis colonis Romanorum.

[c] *Trebulanisque*] Trebulas in Italia invenio plures: duas in Sabinis, quarum alia cognomine Mutusca, septem passuum millibus ob urbe Reate: quæ nunc *Monte Leone* Cluverio: alia Suffena, cujus situs ignoratur. Tertia fuit in Campania, cujus idem Cluverius situm fuisse conjicit inter veteris Capuæ ac Suessulæ ruinas, ubi nunc vicus *Trentula;* unde Trebulani cognomine Balinienses; et Ciceronis Trebulanum. De hac intelligendum puto Livium hoc loco, tum quod iis regionibus propiores in quibus hoc tempore Romani bellum gerebant, tum quod Arpinatibus vicini, quorum hic mentio.

[d] *Frusinates*] Ab oppido Volscorum Frusinone, quod vulgo nunc *Fraselone*, ad Cosam fl.

scuro multa vulnera accepta, maximeque lapidum ictu; donec, altero specus ejus ore (nam pervius erat) invento, utræque fauces congestis lignis accensæ: ita intus fumo ac vapore ad duo millia armatorum, ruentia novissime in ipsas flammas, dum evadere tendunt, absumta. Marcis Livio Dentre et Æmilio [a] consulibus,[e] * redintegratum Æquicum bellum.[3] Coloniam, ægre patientes velut arcem suis finibus impositam, summa vi expugnare adorti, ab ipsis colonis pelluntur. Ceterum tantum Romæ terrorem fecere, quia vix credibile erat, tam affectis rebus solos per se Æquos ad bellum coortos, ut tumultus ejus causa dictator diceretur C. Junius Bubulcus. Is, cum M. Titinio [4] magistro equitum profectus, primo congressu Æquos subegit, ac, die octavo triumphans in Urbem cum redisset, ædem Salutis,[f] quam consul voverat, censor locaverat, dictator dedicavit.

2. Eodem anno classis Græcorum, Cleonymo duce Lacedæmonio,[g] ad Italiæ littora appulsa, Thurias [5] urbem in Sallentinis [h] cepit. Adversus hunc hostem consul Æmili-

1 In Flor. non apparet τὸ *tamen*.—2 Vulg. *et C. Æmilio*. Scribendum monet Sigon. *M. Æmilio*.—3 ' *Redintegratum Æquorum bellum* in Junta primo reperio: nam Andreas et Bec. *Equitum*. Ascensius et Mog. *Equicum*. Rott. *æqui cum*. Scribendum autem esse *Æquicum*, diximus ad lib. II. et sic habet Flor.' *J. F. Gronov.*—4 Vulg. *C. Jun. Bubulcus cum M. Tit.*

NOTÆ

[a] *Et Æmilio coss.*] Prænomen hujus Æmilii apud Cassiodorum est Caius; sed idem Marcus est Diodoro, cui potius credendum Sigonius arbitratur, quod præsertim anno sequenti a Nostro magister equitum M. Æmilius nominatur, quem eundem esse putat cum hoc consule. Gronovius suspicatur hic scriptum a Nostro *Marcis Livio Dentre, et Æmilio:* quod valde probabile.

* A. U. C. 451.

[f] *Ædem Salutis*] In colle Quirinali fuit templum Salutis: unde et collis ipse, et vicina porta Salutaris dicta.

[g] *Cleonymo duce Lacedæmonio*] Cleonymus hic ex regia Eurysthenidarum sive Agidarum stirpe erat, Cleomenis junioris regis filius, qui cum Areo Acrotati fratris majoris filio de regno contendit, Pyrrhumque in Laconicam evocavit: pater Leonidæ posterioris.

[h] *Thurias urbem in Sallentinis*] In magna Græcia, et Lucanorum Bruttiorumque confinio, ad sinum Tarentinum, fuit Sybaris urbs quondam potentissima, Achæorum opus; a Crotoniatis eversa; deinde a cive suo Thessalo restituta; tum rursus ab Atheniensibus aliisque Græcis deleta; qui in alium locum vicinum translatam Thurium ab ejus nominis fonte dixerunt. Vocabatur et plurali

us missus prælio uno fugatum compulit in naves. Thuriæ redditæ veteri cultori: Sallentinoque agro pax parta. Junium Bubulcum dictatorem missum in Sallentinos, in quibusdam annalibus invenio; et Cleonymum prius, quam confligendum esset cum Romanis, Italia excessisse. Circumvectus inde Brundisii promontorium,[i] medioque sinu Adriatico ventis latus, cum læva importuosa Italiæ littora, dextra Illyrii[6] Liburniique et Istri,[k] gentes feræ, et magna ex parte latrociniis maritimis infames, terrerent, penitus ad littora Venetorum pervenit. Ibi expositis paucis,[7] qui loca explorarent, cum audisset, tenue prætentum littus esse,[l] quod transgressis stagna ab tergo sint, irrigua æstibus maritimis;[m] agros haud procul proximos campestres cerni; ulteriora colles; inde esse ostium fluminis prælti, quo circumagi naves in stationem tutam vidisse; (Meduacus[n]

5 Vet. lib. apud Sigon. *Thurios.* Conj. Doujat. *Rudias.*—6 Vulg. *Illyrici.*

NOTÆ

numero Thurii, aut Thuriæ, tandemque Copiæ appellata est a Romanis coloniam eo deducentibus. Sita fuit inter Crathin et Sybarin amnes; ubi nunc *Torre del Cuppo*, ex Cluver. aut ubi rudera adhuc ad Sybaris ostia nomen servant. Vocantur enim *Sibari rovinata.* At Thurias in Salentinis nemo locavit. Forte error irrepsit, et *Rudias* scripsit Livius, quod oppidum Ennii poëtæ patria, revera Sallentinorum, non quidem ad littus, sed paucis ab eo passuum millibus, Tarentum inter et Uriam, nunc *Raja.*

[i] *Brundisii promontorium*] Ad Brundusinum portum promontoria duo, sed exigua, nec alicujus nominis. Indicatur, opinor, Sallentinum, seu Iapygium promontorium, nunc *Capo di Leuca*, quod Tarento Adriaticum mare petentibus superandum. Est enim hic oræ Italicæ extremus ad orientem excursus; Brundisium autem, vulgo *Brindisi*, non proprie in Sallentinis, sed in ea Messapiæ parte quæ Calabria strictius sumto nomine appellatur.

[k] *Illyrii Liburniique et Istri*] De his suo loco plenius. Notandum tantum Illyriorum nomine, quod generale est, intelligi speciatim Dalmatas, qui Liburnos inter et Macedones interjecti.

[l] *Tenue prætentum littus esse*] Planum est Venetiæ littus, nec montibus tumuliave præmunitum; et ab antiquissimis temporibus tectum paludibus fuit ac stagnis, quæ partim ex Pado, Athesi, et aliis fluminibus, partim ex ipso nascuntur, tanta aquarum copia, ut septem Maria dicta sint.

[m] *Irrigua æstibus maritimis*] Testatur Strabo lib. v. oram Venetorum solam propemodum esse Mediterranei maris, in qua Oceani more æstus marini fiant.

[n] *Meduacus*] Duplex est Meduacus

amnis erat;) eo invectam classem subire flumine adverso jussit. Gravissimas navium non pertulit alveus fluminis. In leviora navigia transgressa multitudo armatorum ad frequentes agros, tribus maritimis Patavinorum vicis colentibus eam oram, pervenit. Ibi egressi, levi præsidio navibus relicto, vicos expugnant, inflammant tecta, hominum pecudumque prædas agunt, et dulcedine prædandi longius usque a navibus procedunt. Hæc ubi Patavium [6] sunt nuntiata, (semper autem eos in armis accolæ Galli habebant,)[b] in duas partes juventutem dividunt. Altera in regionem, qua effusa populatio nuntiabatur; altera, ne cui prædonum obvia fieret, altero itinere [8] ad stationem navium (millia autem quatuordecim [9] ab oppido aberat) ducta. In naves parvas, custodibus interemtis, impetus factus; territique nautæ coguntur naves in alteram ripam amnis transjicere. Et in terra prosperum æque in palatos prædatores prælium fuerat; refugientibusque ad stationem Græcis Veneti obsistunt. Ita in medio [10] circumventi hostes cæsique; pars capti classem indicant regemque Cleonymum tria millia abesse. Inde, captivis [11] proximo vico in custodiam datis, pars fluviatiles naves, ad superanda vada stagnorum

[b] *Patavini vero semper ad bellum parati esse cogebantur propter assiduos vicinorum Gallorum insultus.*

—7 Vid. Not. Var.—8 'Legendum putabam *alio:* sed hanc conjecturam jam præcepit Gronovius.' *Stroth.* 'Magis nobis arridet Burmanni conjectura, Drakenborchio jam probata, *avio itinere.*' Doering. *Avio* probat et Rupert. —9 *Quindecim* Grut. Gronov. Doujat. Crevier. all.—10 Vulg. *in medium.*— 11 '*Regemque Cleonymum tria inde millia abesse. Ibi captivis.* Deficiuntur omnes scripti τῷ *Ibi:* habent autem, *tria* (nonnulli *quatuor*) *millia abesse. Inde captivis:* ut et Juntas: nam Andreas, Ascensius, Bechar. Mogunt. *tria millia abesse. Ibi captivis.* Vulgatam apud primum inveni Gryphium.' *J. F. Gro-*

NOTÆ

amnis, ex Rhetia in intimum sinus Adriatici recessum influens, major et minor, qui Patavium alluit. Inter utrumque vetustis temporibus fuit Pagus Trojanus. Major hodie *Brenta*, minor *Bacchiglione* vocatur.

[6] *Patavium*] Meduacus minor Patavium alluit, major præterfluit; urbem antiquissimam, quam ab Antenore Trojano conditam volunt fabulatores. Cluverius in eo nomine Celticam formationem agnoscit: sed ne Venetis Gallis hoc decus ascribat, (quod Strabo velle videtur,) maluit ad Illyrios confugere. Olim Venetiæ caput, nunc Academia illustris, vul-

apte planis alveis fabricatas, pars captiva navigia armatis complent. Profectique ad classem, immobiles naves et loca ignota plus, quam hostem, timentes circumvadunt: fugientesque in altum acrius, quam repugnantes,[12] usque ad ostium amnis persecuti, captis quibusdam incensisque navibus hostium, quas trepidatio in vada intulerat, victores revertuntur. Cleonymus, vix quinta parte navium incolumi, nulla regione maris Adriatici prospere adita, discessit. Rostra navium spoliaque Laconum, in æde Junonis veteri fixa, multi supersunt, qui viderunt. Patavii monumentum navalis pugnæ eo die, quo pugnatum est, quotannis solenni certamine navium in flumine oppidi medio[p] exercetur.[13]

3. Eodem anno Romæ cum Vestinis,[q] petentibus amicitiam, ictum est fœdus. Multiplex deinde exortus terror. Etruriam rebellare, ab Arretinorum seditionibus motu orto, nuntiabatur; ubi Cilnium genus† præpotens,[c] divitiarum invidia, pelli armis cœptum; simul Marsos[14] agrum vi tueri, in quem colonia Carseoli[r] deducta erat, quatuor millibus

[c] *Opibus supra ceteras eminens familia Cilniorum.*

---

nov.—12 Vulg. *ac nusquam repugnantes.*—13 'Forte leg. *Patavii in monumentum* (memoriam) *navalis pugnæ .... quotannis solenne certamen navium .... exercetur:* nisi hæc sententia doctius expressa est.' *Rupert.*—14 'Aliquot libri habent *Simum a Marsis.* Quo fit, ut putem legendum esse, *Simul a*

NOTÆ

go *Padoa.*

[p] *In flumine oppidi medio*] In Meduaco minori, qui per mediam urbem labitur.

[q] *Cum Vestinis*] Inter Samnitici generis populos Vestini fuere, Matrino fl. a Picenis agroque Hadriano, Aterno a Marrucinis et Peligais divisi; quorum oppida præcipua Pinna, hodie, *Civita di Penna:* et Angulus, vulgo, *Civita di S. Angelo,* in Aprutio ulteriori, et regno Neapolitano.

† *Cilnium genus*] Vide quæ hac de gente collegit J. H. Meibomius in C. Cilnii Mæcenatis vita, c. 3. *J. Clericus.*

[r] *Carseoli*] Via Valeria trib. pass. millib. a dextra Anienis ripa fuere Carseoli, nunc vulgo *Arsuli,* in Campania Romana. Oppidum fuit Æquorum, seu Æquiculorum, ut ipse Livius scribit initio cap. 14. Mirum ni Albam hic dicere voluit Livius; cum eo jussam deduci coloniam cap. 1. scripserit; coloniæ vero Carseolos deductæ hactenus non meminerit; sed post annum abhinc quartum dicto cap. 14. Alioqui dicendum erit, colonis Carseolos missis assignatos in vicinorum Marsorum finibus agros, quod forte non sufficeret quatuor millibus civium Romanorum territe-

hominum scriptis. Itaque propter eos tumultus dictus M. Valerius Maximus dictator, magistrum equitum sibi legit M. Æmilium Paullum.[s] Id magis credo, quam Q. Fabium ea ætate atque eis honoribus[t] Valerio subjectum. Ceterum ex Maximi cognomine ortum errorem[u] haud abnuerim. Profectus dictator cum exercitu prælio uno Marsos fundit. Compulsis deinde in urbes munitas, Milioniam, Plestinam,[15] Fresiliam,[x] intra dies paucos cepit: et parte agri

---

Marsis agrum vi teneri.' Sigon.—15 Al. *Miloniam, Plistiam.*

NOTÆ

rium Carseolanum: non secus ac Cremonensibus colonis assignati agri in Mantuano, tempore Augusti, quæ causa Virgilianæ querelæ: 'Mantua væ miseræ nimium vicina Cremonæ!'

[s] *M. Æmilium Paullum*] Notandum semel ex Sigonio *Paullum* scribi duobus *l*, ut lapides Capitolini, et nummi argentei docent.

[t] *Q. Fab. ea ætate atque eis honoribus*] Cum veterum historiæ Romanæ scriptorum alii Q. Fabium Rullianum, alii M. Æmilium a M. Valerio dictatore magistrum equitum dictum traderent; Auctor noster horum sententiam præponit, quod minus verisimile videatur Fabium, non solum majorem ætate, sed omnibus summis honoribus functum, ad minorem dignitatem sub Valerio gerendam vocatum.

[u] *Ex Maximi cognomine ortum errorem*] Rem perplexam non satis explicat Livius. Id enim tantum indicat errorem aliquem inter veteres scriptores ex eo natum, quod tam Fabio quam Valerio commune esset Maximi cognomen. In quo error ille versaretur divinandum nobis relinquit. Ad hunc labyrinthum extricandum lucem præferunt Sigonius et Pighius; qui ducta ex Capitolinorum lapidum fragmentis conjectura volunt an. 452. duos illos fuisse dictatores sine consulibus, primo Q. Fab. Max. Rullianum iterum, magistro equitum M. Q. Æmilio, deinde Valerium Corvum, iterum quoque, cui P. Sempronius Sophus magister equitum fuerit. Negant enim aliter constare posse temporum rationem: veluti ut, Cn. Fulvius Centumalus consulatu suo, id est, an. 455. triumphaverit, quod a Nostro traditur, atque ut, quod observatum est a Cicerone de Senectute, inter duos Appii Cæci consulatus anni decem interfuerint. Error itaque auctorum in eo esse potuit, ut cum eodem anno Valerium et Fabium, utrumque Maximum cognomine, in summo magistratu legerent in fastis; nec facile contingeret, ut duo intra ejusdem anni metas dictatores crearentur; unum ex his, nempe Valerium, dictatorem fuisse putaverint, alterum, Fabium scilicet, tanquam equitum magistrum ei adjunxerint.

[x] *Milioniam, Plestinam, Fresiliam*] Milionia seu Milonia a Romanis capta de Samnitibus narratur infra c. 34. Plistia autem obsessa et oppugnata in Samnitium ditione scribitur l. IX. c. 21. Hinc Glar. errasse Livium arguit, quod hæc loca nunc Marsis, alibi Samnitibus ascribat. Sigonius ve-

mulctatis Marsis fœdus restituit. Tum in Etruscos versum bellum; et, cum dictator auspiciorum repetendorum causa profectus Romam esset, magister equitum, pabulatum egressus, ex insidiis circumvenitur; signisque aliquot amissis, fœda militum cæde ac fuga in castra est compulsus. Qui terror non eo tantum a Fabio abhorret, quod si qua alia arte cognomen suum æquavit, tum maxime bellicis laudibus; sed etiam, quod, memor Papirianæ sævitiæ, nunquam, ut dictatoris injussu dimicaret, adduci potuisset.

4. Nuntiata ea clades Romam majorem, quam res erat, terrorem excivit. Nam, ut exercitu deleto, ita justitium indictum; custodiæ in portis, vigiliæ vicatim exactæ; arma, tela in muros congesta. Omnibus junioribus sacramento adactis, dictator, ad exercitum missus, omnia spe tranquilliora et composita magistri equitum cura, castra in tutiorem locum redacta, cohortes, quæ signa amiserant, extra vallum sine tentoriis destitutas invenit; exercitum avidum pugnæ, quo maturius ignominia aboleretur. Itaque confestim castra inde in agrum Rusellanum [y] promovit. Eo et hostes secuti: et quanquam [16] ex bene gesta re summam et in aperto certamine virium spem habebant; tamen insidiis quoque, quas feliciter experti erant, hostem tentant.

NOTÆ

ro existimat diversa esse oppida, et Miloniam ac Plistiam Samnitium esse, Marsorum vero Milioniam et Plestinam. Nihil tamen affert quo hanc diversitatem affirmet. Et lib. IX. Plistiam non Samnitium urbem, sed Romanorum sociam Noster dicit: eandemque historiam narrans Diodorus urbem vocat Πλειστικήν: unde Cluverius verum nomen Plestinam fuisse conjicit. Et quamvis Stephanus Miloniam inter Samnitium urbes numeret, hæc tamen loca in Marsorum regione ad confinia Samnitium et Pelignorum ponit. Neque his obstat, quod nonnunquam Samnitibus attributa legantur, iis scilicet temporibus, quibus Marsi in partibus Samnitium erant. In eorum regione, et comitatu Molisii opp. *Magliano;* ad fines eorundem versus meridiem locum *Pelettino* invenio, ad ortum *Prezza;* quæ tria cum veterum Milionia, Plestina, Fresilia nonnullam habere videntur nominum affinitatem.

[y] *In agrum Rusellanum*] Ultra Umbronem Roma proficiscentibus, interque eum fluvium ac Prilem lacum, fuere olim Rusellæ, unum e duodecim primariis Tuscorum oppidis; cujus memoriam servant aquæ Rusellanæ, vulgo, *Bagni di Roselle.* Ruinæ haud procul visuntur, sed ruinæ duntaxat.

Tecta semiruta vici, per vastationem agrorum deusti, haud procul castris Romanorum aberant. Ibi abditis armatis, pecus in conspectu præsidii Romani, cui præerat Cn. Fulvius legatus, propulsum. Ad quam illecebram cum moveretur nemo ab Romana statione, pastorum unus, progressus sub ipsas munitiones, inclamat alios, cunctanter ab ruinis vici pecus propellentes, 'quid cessarent, cum per media castra Romana tuto agere possent?' Hæc cum legato Cærites quidam interpretarentur, et per omnes manipulos militum indignatio ingens esset, nec tamen injussu movere auderent;[17] jubet peritos linguæ attendere animum, pastorum sermo agresti, an urbano, propior esset.[18] Cum referrent, sonum linguæ et corporum habitum et nitorem cultiora, quam pastoralia, esse; 'ite igitur, dicite,' inquit, 'detegant nequicquam conditas insidias: omnia scire Romanum; nec magis jam dolo capi, quam armis vinci, posse.' Hæc ubi audita sunt, et ad eos, qui consederant in insidiis, perlata, consurrectum repente ex latebris est, et in patentem ad conspectum undique campum prolata signa. Visa legato major acies, quam quæ ab suo præsidio sustineri posset. Itaque propere ad dictatorem auxilia accitum mittit: interea ipse impetus hostium sustinet.

5. Nuntio allato, dictator signa ferri, ac sequi armatos jubet. Sed celeriora prope omnia imperio erant. Rapta extemplo signa armaque; et vix ab impetu et cursu tenebantur. Cum ira ab accepta nuper clade stimulabat, tum concitatior accidens clamor ab increscente certamine. Urgent itaque alii alios, hortanturque signiferos, ut ocyus eant. Quo magis festinantes videt[19] dictator, eo impensius retentat agmen, ac sensim incedere jubet. Etrusci contra, principio exciti pugnæ, omnibus copiis aderant. Et super alios alii nuntiant dictatori, omnes legiones Etruscorum capessisse pugnam; nec jam ab suis resisti posse:

16 Al. *secuti, quanquam.*—17 *Movere se auderent* Gronov. Donjat. Crevier. —18 Duo Pall. et Voss. *pastorum sermoni, agresti an urbano p. e.* Tertius *sermone.*

et ipse cernit ex superiore loco, in quanto discrimine præsidium esset. Ceterum satis fretus, esse[20] etiam nunc tolerando certamini legatum,[c] nec se procul abesse periculi vindicem, quam maxime vult fatigari hostem, ut integris adoriatur viribus fessos. Quanquam lente procedunt, jam tamen ad impetum capiendum, equiti utique, modicum erat spatium. Prima incedebant signa legionum, ne quid occultum aut repentinum hostis timeret: sed reliquerat[1] intervalla inter ordines peditum, qua satis laxo spatio equi permitti possent. Pariter sustulit clamorem acies; et emissus[2] eques[3] libero cursu in hostem invehitur, incompositisque adversus equestrem procellam subitum pavorem offundit. Itaque, ut prope serum auxilium[3] jam pæne circumventis, ita universa requies[4] data est.[d] Integri accepere pugnam: nec ea ipsa longa, aut anceps fuit. Fusi hostes castra repetunt, inferentibusque jam signa Romanis cedunt, et in ultimam castrorum partem conglobantur. Hærent fugientes in angustiis portarum: pars magna aggerem vallumque conscendunt, si aut ex superiore loco tueri se, aut superare aliqua et evadere possent. Forte quodam loco male densatus agger pondere superstantium[4] in fossam procubuit: atque ea cum Deos pandere viam fugæ

[c] *Confidens legatum Cn. Fulvius, adhuc sustinendo prælio parem esse.*
[d] *Effectum est, ut statim a certamine undique omnino cessare licuerit.*

19 Vet. lib. apud Sigon. *festinantes ire videt.*—20 Vet. lib. apud eund. *fretus satis esse.*—1 Al. *relinqueret.* Conj. Rupert. *relicta erant.*—2 Al. *immissus.*—3 ' Voss. *ut prosperum.* Thuan. Voss. alter, duo Pall. *ut properum auxilium.* Tertius, *ut non properum auxilium:* cui pæne accedo, etsi non oblitus, *serum auxilium* alibi frequentari Nostro. Lib. XXVIII. 25. ' Nihil reliqui habebant præter non tutissimum a malis consiliis receptum.'' *J. F.*

NOTÆ

[1] *Emissus eques*] Ita meliores codices, et melius quam ii qui habent, *immissus.* Vult enim equitatum postrema ex acie, ubi post legiones latebat, subito per earum intervalla adversus hostes nihil tale metuentes emissum. Et Noster sic loqui amat, ut lib. VII. ' Eques deinde emissus turbatos avertit.'

[2] *Universa requies*] Sic l. IV. ' Spem universæ victoriæ præcipere.' Item lib. XXII. ' Neque universo periculo summa rerum committebatur.' Quæque alia Gronov. observat. Cave itaque ne emendatius putes ita, *universis requies data est.*

conclamassent, plures inermes, quam armati, evadunt. Hoc prælio fractæ iterum Etruscorum vires; et, pacto annuo stipendio et duum mensium frumento, permissum ab dictatore, ut de pace legatos mitterent Romam. Pax negata: induciæ biennii datæ. Dictator triumphans in Urbem rediit. Habeo auctores, sine ullo memorabili prælio pacatam ab dictatore Etruriam esse, seditionibus tantum Arretinorum compositis, et Cilnio genere cum plebe in gratiam reducto. Consul ex dictatura factus M. Valerius. Non petentem, atque adeo etiam absentem, creatum credidere[5] quidam; et per interregem ea comitia facta.[6 b] Id unum non ambigitur, consulatum cum Appuleio Pansa gessisse.

6. M. Valerio et Q. Appuleio consulibus,* satis pacatæ foris res fuere. Etruscum adversa[7] belli res[c] et induciæ quietum tenebant: Samnitem, multorum annorum cladibus domitum, haud dum fœderis novi pœnitebat. Romæ quoque plebem quietam et exoneratam deducta in colonias multitudo præstabat. Tamen, ne undique tranquillæ res essent, certamen injectum inter primores civitatis, patricios plebeiosque, ab tribunis plebis Q. et Cn. Ogulniis: qui, undique criminandorum Patrum apud plebem occasionibus quæsitis, postquam alia frustra tentata erant, eam actionem susceperunt, qua non infimam plebem[8] accenderent,[c] sed ipsa capita plebis, consulares triumphalesque plebeios; quorum honoribus nihil, præter sacerdotia, quæ nondum promiscua erant, deesset. Rogationem ergo promulgarunt,[9]

[c] *Susceperunt agitandum in comitiis, quod primores plebis commoveret.*

Gronov.—4 *Superastantium* Gronov.—5 Conj. Duk. *tradidere.*—6 'Probo magis, *habita*, quod est in vet. lib.' *Sigon.* Vid. inf. et Not. Var.
7 *Adversæ* Gronov. Doujat. Crevier. Vid. Not. Var.—8 Vet. lib. apud Sigon. *qua non infimam modo plebem.*—9 Al. *Rogationem promulgarunt.*—

NOTÆ

[b] *Per interregem ea comitia facta*] Sigonio placet *comitia habita*, quod sane magis tritum: sed Noster 'comitia perfecta' hoc ipso lib. dicit, quidni et *facta?*

* A. U. C. 453.]

[c] *Etruscum adversa* [*adversæ*] *belli res*] Ex variis lectionibus movetur Gronovius, ut Livium scripsisse putet *Etruscum adversa belli et inducia*

ut, cum quatuor augures,[d] quatuor pontifices[e] ea tempestate essent, placeretque augeri sacerdotum numerum, quatuor pontifices, quinque augures, de plebe omnes, allegerentur. Quemadmodum ad quatuor augurum numerum, nisi morte duorum,[f] id redigi collegium potuerit, non invenio; cum inter augures constet, imparem numerum debere esse, ut tres antiquæ tribus,[g] Ramnes,[10] Titienses, Luceres, suum quæque augurem habeant; aut, si pluribus sit opus, pari inter se numero sacerdotes multiplicent: sicut multiplicati sunt, cum ad quatuor quinque adjecti novem numerum, ut terni in singulas essent, expleverunt. Ceterum,

NOTÆ

quietum tenebant. Ita *adversa belli*, ut apud eundem, 'incerta belli.'

[d] *Quatuor augures*] A Romulo trium tantum augurum collegium fuit institutum, uno ex unaquaque tribu delecto. Onuphrius tribus illis quartum a Servio Tullio adjectum fuisse conjicit, cum is Urbem in tribus quatuor divisisset: sed Noster mox adjicit impari numero creari solitos, quo posito videntur duo tribus primis simul adjiciendi fuisse.

[e] *Quatuor pontifices*] Hunc pontificum numerum Numa instituerat.

[f] *Nisi morte duorum*] Quod Livius ait se non invenire quomodo collegium augurum ad quatuor numerum redigi potuerit, nisi morte duorum; id equidem quomodo consequentibus cohæreat, non invenire me fateor. Si enim impar augurum numerus esse debet, ut ipse subjicit, vel quinque, vel septem antea fuerint oportet; et sic non duorum, sed vel unius, vel trium morte, ad quaternarium numerum redigi potuerunt: si deinde tres antiquæ tribus pari inter se numero augures multiplicaverant, ut mox subjungitur, jam ex tribus auguribus sex facti erant, nec dispar erat numerus. Denique quomodo pari numero nunc multiplicati sunt, cum ad quatuor adjecti sunt quinque; hæc meo quidem judicio stare non possunt, nec aliter conciliari, quam si vox *imparem* corrigatur, ita ut legamus vel divisis vocabulis *in parem numerum*, vel ita *parem numerum debere esse*, ut tres antiquæ tribus suum quæque augurem habeant: sic enim numeri paritas vel imparitas non ad ipsos augures referetur, sed ad proportionem cum veteribus illis tribubus, ad quas vel impari vel pari num eroaugures delecti pro variis temporibus fuere: ita ut cum initio tres fuerint, singuli ex singulis tribubus, postea duplicato numero sex, duo nempe ex unaquaque illarum tribuum; nunc vero numero adhuc æqualiter pro ratione tribuum aucto, terni in quamque tribum designati fuerint, et sic novem omnino extiterint. Atque hic numerus mansit usque ad Syllæ dictatoris tempora; qui constituit, ut tum augures, tum pontifices quindecim in posterum essent. Hac ratione omnia mihi plana videntur futura.

[g] *Tres antiquæ tribus*] Vero nomine nunc tribus nominat, quemadmodum Plut. in Romulo, et Festus ac Pædianus, quas lib. I. c. 13. et 36. centurias vocaverat, ut observat Sigonius.

quia de plebe allegebantur, juxta eam rem ægre passi Patres, quam cum consulatum vulgari viderent? Simulabant, ad Deos id magis, quam ad se, pertinere: ipsos visuros, ne sacra sua polluantur. Id se optare tantum, ne qua in rem publicam clades veniat. Minus autem tetendere, assueti jam tali genere certaminum vinci. Et cernebant, adversarios non id, quod olim vix speraverint, affectantes magnos honores, sed omnia jam, in quorum spem dubiam erat certatum, tamen [11] adeptos, multiplices consulatus censurasque et triumphos.[e]

7. Certatum tamen suadenda dissuadendaque lege inter Ap. Claudium maxime ferunt et inter P. Decium Murem. Qui cum eadem ferme de jure Patrum ac plebis, quæ pro lege Licinia[h] quondam contraque eam dicta erant, cum plebeiis consulatus rogabatur,[k] disseruissent; retulisse dicitur Decius parentis sui speciem, qualem eum multi, qui in concione erant, viderant, incinctum Gabino cultu, super telum stantem, quo se habitu pro populo ac legionibus Romanis [12] devovisset: 'Tum P. Decium consulem purum piumque Deis immortalibus visum,[i] æque ac si T. Manlius collega ejus devoveretur. Eundem P. Decium, qui sacra publica populi Romani faceret, legi rite non potuisse? Id esse periculum, ne suas preces minus audirent Dii, quam Ap. Claudii? Castius eum sacra privata facere, et religiosius Deos colere, quam se? Quem pœnitere vo-

f Cum cernerent dignitatem consularem communicari cum vulgo.

e Videbantque plebeios non solum id assecutos, quod ab initio cum ad majores dignitates aspirarent, sperare vix ausi fuerant, sed tandem cunctis rebus potitos de quibus inter utrumque ordinem quantumcumque ambigua spe certatum fuerat.

k Cum lex ferebatur de consulatu plebeiis permittendo.

10 Al. *Ramnenses*.—11 Doering. *tandem* conj. pro *tamen*, quia hoc initio cap. seq. repetitur.

NOTÆ

h Pro lege Licinia] Lex est Cai Licinii Stolonis de uno consule plebeio, de qua lib. VI. c. 35. 37. 39. et duob. seqq.

i Purum piumque Deis immortalibus visum] Non minus Diis acceptam fuisse eam Decii plebeii consulis devotionem, quam futura fuisset Manlii consulis patricii.

torum, quæ pro re publica nuncupaverint tot consules plebeii, tot dictatores, aut ad exercitus euntes, aut inter ipsa bella? Numerarentur duces eorum annorum, quibus plebeiorum ductu et auspicio res geri cœptæ sunt: [13] numerarentur triumphi. Jam ne nobilitatis quidem suæ plebeios pœnitere. Pro certo habere, si quod repens bellum oriatur, non plus spei fore senatui populoque Romano in patriciis, quam in plebeiis ducibus. Quod cum ita se habeat, cui Deorum hominumve indignum videri potest,' inquit, 'eos viros, quos vos [14] sellis curulibus, toga prætexta, tunica palmata, et toga picta,[k] et corona triumphali laureaque honoraritis, quorum domos spoliis hostium affixis insignes inter alias feceritis, pontificalia atque auguralia insignia adjicere? qui, Jovis optimi maximi ornatu decoratus, curru aurato per Urbem vectus in Capitolium ascenderit, si conspiciatur cum capide ac lituo,[15] [l] capite velato victimam cæ-

12 *Romanis* abest Gronov. Doujat. Crevier.—13 Conj. Duk. *sint*.—14 Al. *eis vinis quos vos*. Vid. Not. Var.—15 ' *Cum capide ac lituo*. Mediolani natum est: et inde accepit Tarvisina. Andreas, et quod vidimus aut

NOTÆ

[k] *Tunica palmata et toga picta*] De utroque genere sic Festus: 'Picta quæ nunc toga dicitur, purpurea antea vocitata est, eaque erat sine pictura.' Ac deinde: 'Tunica autem palmata a latitudine clavorum dicebatur; quæ nunc a genere picturæ appellatur.' Quibus verbis tunicam palmatam videtur cum toga picta et clavata veste confundere: nisi forte quatenus alia togæ, alia tunicæ forma est, aliusque usus. Nec magis distinguit Isidorus Orig. XXIX. 24. 'Toga,' inquit, 'palmata dicebatur, quam merebantur ii qui reportabant de hostibus palmas. Ipsa vocabatur et toga picta, eo quod victorias cum palmis intextas haberet.' Sane Imperatorum temporibus palmatæ nomen de toga picta, quæ consulibus dabatur, est accipiendum. At tempore Reip. diversa fuisse hæc ornamenta, vel ex hoc ipso Livii loco intelligi potest: quanquam generali pictæ vestis nomine comprehendi palmatas puto, sic dictas a palmæ arboris figuris acu delineatis; cum pictæ appellarentur quæ alias quoque formas rerum expressas intextasque haberent. Diversæ ab his clavatæ. Et quidem Salmas. ad Vopiscum in Carino, pictam vestem a clavata sic distinguit: quod illa rei alicujus figuram acu factam, atque aureis aut variis filis intextam, exhibebat, ut florem, stellam, hominem; clavi vero, tam aurei, quam purpurei, (alio vocabulo *plumæ*,) particulæ erant ex auro vel purpura, nunc rotundæ, nunc quadratæ; quæ tanquam emblemata quædam vestibus insuebantur, poterantque inde eximi, ut in aliam vestem transferrentur.

[l] *Cum capide ac lituo*] Alias *cum*

dat, auguriumve ex arce capiat? Cujus imaginis titulo consulatus, censuraque, et triumphus æquo animo legetur; si auguratum aut pontificatum adjeceritis, non sustinebunt legentium oculi? Equidem (pace dixerim Deum) eos nos jam populi Romani beneficio esse spero, qui sacerdotiis non minus reddamus dignatione nostra honoris, quam acceperimus; et Deorum magis, quam nostra causa expetamus,[16] ut, quos privatim colimus, publice colamus.

8. 'Quid autem ego sic adhuc egi, tanquam integra sit causa patriciorum de sacerdotiis, et non jam in possessione unius amplissimi simus sacerdotii? Decemviros sacris faciundis,[m] carminum Sibyllæ ac fatorum populi hujus interpretes, antistites eosdem Apollinaris sacri[n] cærimoniarumque aliarum, plebeios videmus. Nec tum patriciis ulla injuria facta est, cum duumviris sacris faciundis adjectus est propter plebeios numerus: et nunc tribunus, vir fortis ac strenuus, quinque augurum loca, quatuor pontifi-

accepimus de manuscriptis, *cum lituo capite velato:* aut solummodo, *cum capite velato.* Solus Flor. *cum li capide ac tuo capite velato.* Quod satis est, quamvis distracta voce *lituo*, ut de hac lectione propter vitium promiscuorum librorum dubitare desinas.' *J. F. Gronov.*—16 Quidam codd. *expectamus.*

NOTÆ

capside: forte melius *cum apice et lituo.* Sed quanquam non pauci veterum habeant *cum lituo*, omisso intermedio vocabulo, tamen apud Festum *capis* poculi genus est, dictum a capiendo; quod auguribus victimam cædentibus in usu esse potuit.

[m] *Decemviros sacris faciundis*] Initio ad libros Sibyllinos custodiendos a Tarquinio Superbo duumviri ex nobilitate creati fuere, additis duobus ministris publicis, ex Dion. Halic. lib. IV. Ea cura, ut et sacrorum ex eorum librorum vaticiniis faciendorum, penes duumviros ex nobilitate quoque delectos diu fuit. Sed anno 388. ex plebiscito C. Licinii et L. Sextii, pro duumviris creari cœperunt decemviri, partim ex plebe, partim ex patribus, ut Liv. lib. VI. cap. 27. refert.

[n] *Antistites eosdem Apollinaris sacri, &c.*] Hæc de ludis Apollinaribus intelligi non possunt: licet enim decemviri ea sacra facerent, eorum tamen usus nonnisi anno U. 541. cœpit, auctore ipso Livio lib. XXV. c. 12. Forte hic innuuntur ludi sæculares, qui instituti sunt a P. Val. Publ. quibus sacrificia quidem in Jovis, Junonis, aliorumque Deorum, non minus quam in Apollinis, Latonæ, ac Dianæ honorem, a decemviris, qui postea quindecim viri, fiebant: sed et ludi theatrales in honorem Apollinis ac Dianæ celebrabantur primo die; tertio vero in templo Apollinis Palatini a pueris prætextatis ac virginibus (qui omnes patrimi et matrimi) carmina concinebantur.

cum adjecit, in quæ plebeii nominentur; non ut vos, Appi, vestro loco pellant, sed ut adjuvent vos homines plebeii divinis quoque rebus procurandis, sicut in ceteris humanis pro parte virili adjuvant. Noli erubescere, Appi, collegam in sacerdotio habere, quem in censura, quem in consulatu collegam habere potuisti: cujus tam dictatoris magister equitum, quam magistri equitum dictator esse potes. Sabinum advenam, principem nobilitatis vestræ, seu Attum Clausum,[17] [o] seu Ap. Claudium mavultis, illi antiqui patricii in suum numerum acceperunt. Ne fastidieris nos in sacerdotum numerum accipere. Multa nobiscum decora afferimus; immo omnia eadem, quæ vos superbos fecerunt. L. Sextius primus de plebe consul est factus; C. Licinius Stolo primus magister equitum; C. Marcius Rutilus primus et dictator et censor; Q. Publilius Philo primus prætor. Semper ista audita sunt eadem, penes vos auspicia esse, vos solos gentem habere,[p] vos solos justum imperium et auspicium domi militiæque. Æque adhuc prosperum plebeium ac patricium[q] fuit, porroque erit. En unquam[18] fando audistis, patricios primo esse factos, non de cœlo demissos, sed qui patrem ciere[r]

17 'Supra ostendi legendum, *seu Actium Clausum*.' Sigon. 'Thuan. et duo Pall. *seu App. tum Clausum*. Voss. *seu App. cum Clausum*. Helm. et Rott. *seu atium Clausum*. Videntur *Attum* velle.' *J. F. Gronov.*—18 Vet. lib. apud

NOTÆ

[o] *Seu Attum Clausum*] De hoc Claudiorum parente, qui a Sabinis ad Romanos, paulo post reges expulsos, transiit, Liv. lib. II. c. 16. sic habet. 'Attus Clausus, cui postea Appio Claudio fuit Romæ nomen.'

[p] *Vos solos gentem habere*] Gloriabantur patricii sibi solis competere, ut gentem haberent, id est, ut nobiles ac gentiles essent. Definiuntur autem gentiles a Cic. in Top. ex Scævolæ Jurisconsulti sententia, 'qui inter se eodem nomine sunt, qui ab ingenüis oriundi sunt, quorum nemo servitutem servivit, neque capite deminutus est.' Ejusmodi se a Romulo delectos gloriabantur patricii; sed hanc gentilitatis laudem nunc a plebeiis quoque pari jure posse vindicari argumentatur Decius.

[q] *Plebeium ac patricium*] Repete ex proximo, *auspicium*.

[r] *Qui patrem ciere*] Argumentum est ab etymologia sive origine nominis: fuerunt enim teste Dionys. lib. II. et Plut. in Romulo, qui patriciorum nomen invidiose ex eo deducerent, quod illi soli possent patrem ingenuum ciere, sive ostendere; quasi cetera primorum Romanorum turba e fugitivis fuerit, qui patrem indicare non possent: quo alludit Sati-

possent,'[19] id est, nihil ultra quam ingenuos?[s] Consulem jam patrem ciere possum, avumque jam poterit filius meus. Nihil est aliud in re, Quirites, nisi ut omnia negata adipiscamur. Certamen tantum patricii petunt, nec curant, quem eventum certaminum habeant. Ego hanc legem, quod bonum, faustum, felixque sit vobis ac rei publicæ, uti rogas, jubendam[20] censeo.'

9. Vocare tribus extemplo populus jubebat, apparebatque accipi legem: ille tamen dies est intercessione sublatus.[t] Postero die, deterritis tribunis,[u] ingenti consensu accepta est. Pontifices creantur suasor legis P. Decius Mus, P. Sempronius Sophus, C. Marcius Rutilius, M. Livius Denter. Quinque augures item de plebe, C. Genucius, P. Ælius Pætus, M. Minucius Fessus, C. Marcius, T. Publilius. Ita octo pontificum, novem augurum numerus factus. Eodem anno M. Valerius consul de provocatione legem tulit, diligentius sanctam. Tertio ea tum post reges exactos lata est, semper a familia eadem. Causam renovandæ sæpius

[s] *Num aliquando inter hominum colloquia dici audivistis eos primo patricios factos esse, non qui de cœlo essent delapsi, sed qui patrem cum honore appellare possent?*

Sigon. *En Romæ unquam.*—19 Al. *qui patrem ciere avumque possent.* Vid. Not. Var.—20 Al. *uti rogati: jub.*

NOTÆ

ricus: 'Primus majorum quisquis fuit ille tuorum, Aut pastor fuit, aut illud quod dicere nolo.' Notat certe idem Dionys. quoties patricii a regibus convocarentur, solitum eorum unumquemque suo ac patris nomine appellari, plebeios vero cornibus advocari. Quod vero in quibusdam additur *avumque*, Sigon. observat hanc vocem non reperiri in veteribus libris, neque vero desiderari.

Qui patrem ciere possent] Syllabæ *cius* sunt, ut recte Vossius, productio vocis in *patricius*, ut in 'Ædilicius,' 'Tribunicius,' 'novicius,' &c. sed Romani analogiæ linguæ suæ non ita periti erant, ut ex Varronianis Etymologiis liquet. *J. Clericus.*

[s] *Nihil ultra quam ingenuos*] Apparet ingenuos primis temporibus dictos, qui liberis atque honestis parentibus orti essent. At posteriori ævo pro ingenuis habiti sunt quicumque liberi nascebantur, non habita patris aut avi ratione, ut ex jurisconsultis notum.

[t] *Intercessione sublatus*] Intercedentibus scilicet aliis tribunis plebis, dies illa Ogulniis erepta, dilatumque negotium in diem sequentem.

[u] *Deterritis tribunis*] Duo, tresve, qui pridie legi intercesserant, reliquorum consensu deterriti, nuntiarunt intercessioni suæ.

haud aliam fuisse reor, quam quod plus paucorum opes, quam libertas plebis, poterant. Porcia tamen lex [1] [x] sola pro tergo civium [y] lata videtur: quod gravi pœna, si quis verberasset necassetve civem Romanum, sanxit. Valeria lex, cum eum, qui provocasset, virgis cædi securique necari vetuisset, si quis adversus ea fecisset, nihil ultra, quam improbe factum,[z] adjecit. Id (qui tum pudor hominum erat) visum, credo, vinculum satis validum legis. Nunc vix serio[a] ita[3] minetur quisquam. Bellum ab eodem consule haudquaquam memorabile adversus rebellantes Æquos, cum præter animos feroces nihil ex antiquâ fortuna haberent, gestum est. Alter consul Appuleius in Umbria Nequinum[b] oppidum circumsedit. Locus erat arduus

1 Vet. lib. apud Sigon. *Porcia inde lex.*—2 Conj. J. F. Gronov. *quam improbe facturum.*—3 ' *Nunc vix servo ita.* Pithœus II. Advers. 2. *serio.* Neutrum placet. Quidam editi, *nunc vix servo suo ita.* Non juvant scripti, nisi quod Flor. *servos ero.* Helm. et Rott. *nunc vix si summo serio minetur:* unde timide conjiciebam, *nunc vix si summas pœnas minetur.* Nempe ipsa lex satis validum vinculum habet. Voss. alter, *nunc vix servata minetur quisquam.*' J. F.

NOTÆ

[x] *Porcia tamen lex*] Hujus legis nomen non a M. Porcio Catone Censorio, sed a quodam Portio Læca desumtum esse indicat apud Ant. Augustinum denarius nummus, in quo legitur: P. LAECA: et PROVOCO: ea figura, ut civis Romanus a magistratu, cui lictor præsto est, provocare videatur. Læcam vero gentis Porciæ cognomen fuisse ostendit Liv. lib. XXXIII. et alius denarius, in quo est M. PORC. LAECA. De hac Cicero in oratione pro Rabirio perduellionis reo.

[y] *Pro tergo civium*] Dicitur etiam ' pro scapulis' apud Festum, laudante Godelev. Plin. ' De jure virgarum' appellasse videtur Sigonio: per hanc enim legem adimebatur jus virgarum in cives, in peregrinos vero permittebatur.

[z] *Improbe factum*] In eam vim habebat ut contra bonos mores factum intelligeretur: quo nihil turpius homini probo; adeo ut apud jurisconsultos conditio aliquid contra bonos mores faciendi non magis obliget, quam quæ per rerum naturam impossibilis est. Ceterum libens Gronovio assenserim, qui *improbe facturum* malle videtur, quam *factum.* Leges enim in futurum feruntur. Cic. lib. II. ad Att. ep. 24. ' qui eum emisset, contra Remp. esse facturum.'

[a] *Nunc vix serio*] Illud *serio* a Pithœo est II. Advers. c. 2. Vulgaris lectio, *vix servo.* Quid si ex veterum codicum auctoritate legamus, una tantum litera mutata, *nunc vix si summa serio minetur quisquam:* nimirum summa supplicia, ut repetatur, ' ne tunc quidem satis validum fore legis vinculum.'

[b] *Nequinum*] Oppidum fuit Umbrorum in Sabinorum finibus, cui postea Narniæ inditum nomen a Nare fluvio

atque in parte una præceps, ubi nunc Narnia sita est. Nec vi, nec munimento capi poterat. Itaque eam infectam rem M. Fulvius Pætinus, T. Manlius Torquatus, novi consules, acceperunt.[a] In eum annum cum Q. Fabium consulem non petentem[c] omnes dicerent centuriæ, ipsum auctorem fuisse Macer Licinius ac Tubero tradunt differendi sibi consulatus in bellicosiorem annum: eo anno majori se usui rei publicæ fore, urbano gesto magistratu. Ita nec dissimulantem, quid mallet, nec petentem tamen, ædilem curulem cum L. Papirio Cursore factum. Id ne pro certo ponerem, vetustior annalium auctor Piso effecit; qui eo anno ædiles curules fuisse tradit C. Domitium Cn. F.[4] Calvinum et Sp. Carvilium Q. F. Maximum. Id credo cognomen[d] errorem in ædilibus fecisse; secutamque fabulam mixtam ex ædiliciis et consularibus comitiis, convenientem errori. Et lustrum eo anno conditum a P. Sempronio Sopho et P. Sulpicio Saverrione[5] censoribus: tribusque additæ duæ, Aniensis[e] ac Terentina.[f] Hæc Romæ gesta.

Gronov.—4 ' *C. Domitium Cn. F.* Non facile reperies in Domitiis hoc prænomen. Natum est autem Magontiaci. Andreas et ceteri usque ad Ascensium, *Cl. Domitium*, ut et Florentinus. Rott. *C. L. Domitium*. Voss. *L. C. Domitium*. Ergo vel *Cn.* vel *L.* scribendum. *Cn.* mavult Pighius, et esse filium Cn. Domitii Calvini cum A. Cornelio Cosso an. U. C. 421. consulis.' *J. F. Gronov.*—5 Vulg. *Averrione*.

NOTÆ

præterfluente, seu radices montis, cui impositum hoc oppidum, alluente. Situm inter Otriculum et Interamnam. Hodie *Narni*, in Ducatu Spoletano et pontificis ditione.

[a] A. U. C. 454.

[c] *Q. Fabium consulem non petentem*] Ex vetustis codicibus, qui habent *consulem appetentem*, vel *appatentem*, suspicatur Gron. *absentem*. Ita ut intelligatur de absentia, non quidem ab Urbe, sed a Campo Martio, in quem venire potuerit dissuadendis centuriis, ubi audivit consulem se dici.

[d] *Id credo cognomen*] Maximi cognomen vult posterioribus historicis imposuisse, ita ut crediderint ædilitatem infra tanti viri (Q. Fabii) fastigium fuisse, conjecerintque de eo consule potius creando in comitiis actum.

[e] *Aniensis*] Tribus Aniensis dicta creditur ab Aniene amne, quo Sabini a Latinis dirimuntur. Fuit hæc trigesima secunda tribus.

[f] *Terentina*] Hæc tribus 33. non a Tarento, Lacedæmoniorum colonia, sita in Salentinorum regione, atque extrema Italiæ, ad sinum sui nominis, sed a Terento dicta putatur, qui locus in ipso Campo Martio erat, ubi ara subterranea Diti sacra. De eo

10. Ceterum ad Nequinum oppidum cum segni obsidione tempus tereretur,[6] duo ex oppidanis, quorum erant ædificia juncta muro, specu facto ad stationes Romanas itinere occulto perveniunt: inde ad consulem deducti, præsidium armatum se intra mœnia et muros accepturos confirmant. Nec aspernanda res visa, neque incaute credenda. Cum altero eorum (nam alter obses retentus) duo exploratores per cuniculum missi: per quos satis comperta re, trecenti armati, transfuga duce in urbem ingressi, nocte portam, quæ proxima erat, cepere. Qua refracta, consul exercitusque Romanus sine certamine urbem invasere. Ita Nequinum in ditionem populi Romani venit. Colonia eo adversus Umbros missa, a flumine Narnia appellata: exercitus cum magna præda Romam reductus. Eodem anno ab Etruscis adversus inducias[c] paratum bellum. Sed eos alia[7] molientes[h] Gallorum ingens exercitus, fines ingressus, paulisper a proposito avertit. Pecunia deinde, qua multum poterant, freti, socios ex hostibus facere Gallos conantur, ut eo adjuncto exercitu cum Romanis bellarent. De societate haud abnuunt barbari: de mercede agitur. Qua pacta acceptaque, cum parata cetera ad bellum essent, sequique Etruscus juberet, infitias eunt, 'mercedem se belli Romanis inferendi pactos. Quicquid acceperint, accepisse, ne agrum Etruscum vastarent, armisque lacesserent cultores. Mili-

6 'Video in duabus bonæ fidei membranis, *tereret*. Forte *cum segnis obsi-*

NOTÆ

Val. Max. lib. II. c. 4. Zosimus ubi de ludis sæcularibus, qui et Terentini ex eo dicti, ab Ausonio: 'Trina Torentino celebrata trinoctia ludo.'

c *Eodem anno ab Etruscis adversus inducias*] Quærit Glarean. quomodo *adversus inducias*, si eæ in biennium datæ fuerunt a Valerio dictatore, coss. M. Liv. et M. Æmil. id est, anno U. 451. ut supra cap. 5. Nunc autem annus agebatur 454. Respondet Sigon. annum, quo datæ sunt inducie, non numerari, atque ita nondum completum fuisse biennium.

h *Sed eos alia molientes*] Immo nihil aliud moliebantur quam bellum adversus Romanos, cujus Auctor meminit: nisi *alia* referri quis velit ad ea quæ sequuntur, exercitum nempe Gallorum, et cum iis pactam societatem, &c. Non displicet Glareani conjectura, legendum suspicantis *talia* pro *alia*.

taturos tamen se, si utique Etrusci velint; sed nulla alia mercede, quam ut in partem agri accipiantur, tandemque aliqua sede certa consistant.' Multa de eo concilia populorum Etruriæ habita. Nec perfici quicquam potuit; non tam quia imminui agrum, quam quia accolas sibi quisque adjungere tam efferatæ gentis homines horrebat. Ita dimissi Galli pecuniam ingentem sine labore ac periculo partam [8] retulerunt. Romæ terrorem præbuit fama Gallici tumultus ad bellum Etruscum adjecti: eo minus cunctanter fœdus ictum cum Picenti populo [i] est.

11. T. Manlio consuli Etruria provincia sorte evenit; [9] qui, vixdum ingressus hostium fines, cum exerceretur inter equites, ab rapido cursu circumagendo equo effusus, extemplo prope expiravit. Tertius ab eo casu dies finis vitæ consuli fuit. Quo velut omine belli accepto, Deos pro se commisisse bellum memorantes Etrusci sustulere animos. Romæ, tum desiderio viri, tum incommoditate temporis, tristis nuntius fuit; ut Patres ab jubendo dictatore [k] consulis surrogandi comitia, ex sententia principum habita,

---

dio tempus tereret.' J. F. Gronov.—7 Pro *alia* conj. Glarean. *talia*.—8 Al. *paratam*.

9 ' Thuan. Rott. Helm. Voss. *T. Manlio* (quidam *Mallio*) *consuli sorte evenit*. Duarum vocum nullum vestigium. Voss. alter, *sorte Etruria evenit*. Lege, *Romæ terrorem præbuit fama Gallici tumultus ad bellum Etruscum adjecti: (eo minus cunctanter fœdus ictum cum Picenti populo est:) T. Manlio consuli sorte evenit*. Nempe bellum Etruscum cum tumultu Gallico.' J. F. Gronov.—

NOTÆ

[i] *Cum Picenti populo*] Picentes dicuntur incolæ Piceni, regionis quæ ab Æsi fluvio ad Matrinum protensa, hinc Senonibus Gallis, inde Marrucinis, Vestinis, Umbris cincta fuit. Reliqua mari Hadriatico claudebantur. Eos Strabo lib. v. ex agro Sabino in ea loca migrasse tradit pico ave iter ducibus monstrante; unde nomen genti. At Festus nomen inditum refert, quod Sabini cum Asculam profiscerentur, in vexillo eorum picus consederit. Silius Italicus a Pico Latii rege conditam finxit Picentinm gentem. Sub Augusto quinta hæc fuit Italiæ regio: labante imperio divisum fuit Picenum in Annonarium et Suburbicarium. Hodie in eo tractu est *Marchia Anconitana*, sub pontificis ditione.

[k] *Ut Patres ab jubendo dictatore*] Patres a jubendo dictatore non deterruerunt habita comitia; sed primorum sententiæ de habendis comitiis consularibus, quos secuti reliqui.

Ut patres] Delet Gronovius τὸ *ut*, et legit *deterruerunt*. Videtur majus aliquod mendum latere. *J. Clericus.*

deterruerint.[10] M. Valerium consulem omnes sententiæ centuriæque dixere, quem senatus dictatorem dici jussurus fuerat. Tum extemplo in Etruriam ad legiones proficisci jussit. Adventus ejus compressit Etruscos, adeo ut nemo extra munimenta[11] egredi auderet, timorque ipsorum obsidioni similis esset. Neque illos novus consul vastandis agris urendisque tectis, cum passim non villæ solum, sed frequentes quoque vici, incendiis fumarent, elicere ad certamen potuit. Cum hoc segnius bellum opinione esset, alterius belli, quod multis in vicem cladibus haud immerito terribile erat, fama Picentium, novorum sociorum, indicio exorta est: 'Samnites arma et rebellionem spectare, seque ab iis solicitatos esse.' Picentibus gratiæ actæ, et magna pars curæ Patribus ab Etruria in Samnites versa est. Caritas etiam annonæ solicitam civitatem habuit; ventumque ad inopiæ ultimum foret, ut scripsere, quibus ædilem fuisse eo anno Fabium Maximum placet, ni ejus viri cura, qualis in bellicis rebus multis tempestatibus fuerat, talis domi tum in annonæ dispensatione, præparando ac convehendo frumento, fuisset. Eo anno (nec traditur causa) interregnum initum. Interreges fuere Ap. Claudius, dein P. Sulpicius. Is comitia consularia habuit. Creavit L. Cornelium Scipionem, Cn. Fulvium consules.* Principio hujus anni oratores Lucanorum[1] ad novos consules venerunt, questum, 'quia conditionibus perlicere se nequiverint ad societatem armorum, Samnites infesto exercitu ingressos[12] fines suos vastare, belloque ad bellum cogere. Lucano populo satis superque erratum quondam: nunc ita obstinatos animos esse, ut omnia ferre ac pati tolerabilius du-

10 'Videtur scribendum: *nuntius fuit. Patres ab jub. . . . deterruerunt.*' J. F. Gronov. Conj. Rupert. *et Patres.*—11 Vet. lib. apud Sigon. *munitiones.*—12 Perspicua magis futura videtur oratio, si post *questum* scriptum esset, *Samnites, quia nequiverint, &c. infesto exercitu ingressos.*

NOTÆ

* A. U. C. 455.

1 *Oratores Lucanorum*] De hac Lucanorum ad Romanos oratione videndus Dionys. Excerp. III. de Legationibus.

cant, quam ut unquam postea nomen Romanum violent. Orare Patres, ut et Lucanos in fidem accipiant, et vim atque injuriam ab se Samnitium arceant. Se, quanquam, bello cum Samnitibus suscepto, necessaria jam facta adversus Romanos fides sit, tamen obsides dare paratos esse.'[k]

12. Brevis consultatio senatus fuit. Ad unum omnes jungendum fœdus cum Lucanis, resque repetendas ab Samnitibus, censent. Benigne responsum Lucanis, ictumque fœdus. Fetiales missi, qui Samnitem decedere agro sociorum, ac deducere exercitum finibus Lucanis juberent. Quibus obviam missi ab Samnitibus, qui denuntiarent, ' Si quod adissent in Samnio concilium,[m] haud inviolatos abituros.' Hæc postquam audita sunt Romæ, bellum Samnitibus et Patres censuerunt,[n] et populus jussit. Consules inter se provincias partiti sunt. Scipioni Etruria, Fulvio Samnites obvenerunt; diversique, ad suum quisque bellum, proficiscuntur. Scipioni, segne bellum et simile prioris anni militiæ expectanti, hostes ad Volaterras[o] instructo agmine occurrerunt. Pugnatum majore parte diei, magna utrimque cæde. Nox incertis, qua data[13] victoria esset, intervenit: lux insequens victorem victumque ostendit. Nam Etrusci silentio noctis castra reliquerunt. Romanus, egressus in aciem, ubi profectione hostium concessam vic-

[k] *Quamvis fides sua in Romanos jam post susceptum bellum contra Samnites in necessitatem verterit, ita ut integrum ipsis amplius non sit ab ea discedere.*

13 Conj. Stroth. *qua inclinata.*

NOTÆ

[m] *Si quod adissent in Samnio concilium*] Non unum itaque totius Samnii concilium fuit, quod certo loco consisteret; sed suum cuique populo sive civitati.

[n] *Et Patres censuerunt*] Hinc patet senatum, licet belli sine populo indicendi jus non haberet, potuisse tamen res per fetiales repetere.

[o] *Ad Volaterras*] Urbs fuit ex duodecim Etruriæ principibus una, agro peramplo, ad utramque Cæcinæ finimis ripam, ad mare usque protenso. Sita fuit supra collem excelsum, et undequaque præruptum, plano vertice, in quo urbis mœnia condita: ascensus ad eam est quindecim stadiorum, ab imo usque arduus atque difficilis, Strabone teste, nunc vulgo *Volterra*, in Tusciæ Ducatu.

toriam videt, progressus ad castra, vacuis cum plurima præda (nam et stativa trepide deserta fuerant) potitur. Inde in Faliscum agrum copiis reductis, cum impedimenta Faleriis cum modico præsidio reliquisset, expedito agmine ad depopulandos hostium fines incedit. Omnia ferro ignique vastantur; prædæ undique actæ: nec solum modo vastum hosti relictum, sed castellis etiam vicisque illatus ignis: urbibus oppugnandis temperatum, in quas timor Etruscos compulerat. Cn. Fulvii consulis clara pugna in Samnio ad Bovianum haudquaquam ambiguæ victoriæ fuit. Bovianum inde aggressus, nec ita multo post Aufidenam vi cepit.

13. Eodem anno Carseolos colonia in agrum Æquicolorum[14] deducta. Fulvius consul de Samnitibus triumphavit. Cum comitia consularia instarent, fama exorta, Etruscos Samnitesque ingentes conscribere exercitus; palam omnibus conciliis vexari principes Etruscorum,[l] quod non Gallos quacumque conditione traxerint ad bellum: increpari magistratus Samnitium, quod exercitum Lucanum[p] hostem comparatum adjecerint Romanis:[15] ita-

[l] *Conviciis exagitari proceres in cunctis conventibus Etruscarum civitatum.*

14 Vet. lib. apud Sigon. *Æquicolarum.*—15 ' *Quod exercitum Lucanum, hostem* (sibi) *comparatum, adjecerint Romanis:* ita quatuor Mss. probb. Ruben. Stroth. et Doer. ut sensus sit: quod importuna incursione in fines Lucanorum (v. cap. 11.) hos sibi novos hostes paraverint, et hunc exercitum Lucanorum adjecerint Romanis, vel illo auxerint horum vires; *itaque suis sociisque*, Lucanorum, *viribus consurgere hostes*, Romanos, *ad bellum.* Omnino Samnitium verba videntur *itaque suis* cet. non, quæ Romæ jactarentur, ut a *fama exorta* pendeant. Malim tamen delere *exercitum*, vel pro partic. accipere: *exercitum* Marte s. bello ejusque artibus, vel laboribus et periculis. Editt. ante Stroth. exhibent *quod e. adversus Lucanum h. c. objecerint R.* et hoc *objecerint* legitur in omnibus Mss. præter quatuor illos, at in nullo *adversus.* Gronovius conj. *quod e. in Lucanum h. c. objecerint R.* (quod legiones adversus leviorem hostem Lucanum scriptas opposuerint Romanis, et tanto graviore hoste incumbente non novum egerint delectum) vel *quod excitum* (lacessitum) *Lucanum, hostem tam paratum, adjecerint Romanis.*' Rupert. Vid. Not. Var.

NOTÆ.

[p] *Quod exercitum* [*adversus*] *Lucanum*] Id vitio vertebatur magistratibus Samnitium, quod cum solis legionibus scriptis in bellum contra Lucanos pugnassent adversus Romanos, longe graviores hostes, in quos nonnisi auctis copiis decertandum fuerat.

que suis sociorumque viribus consurgere hostes ad bellum, et haudquaquam pari defungendum esse certamine.[m] Hic terror, cum illustres viri consulatum peterent, omnes in Q. Fabium Maximum, primo non petentem, deinde, ut inclinata studia vidit, etiam recusantem convertit. 'Quid se jam senem, ac perfunctum laboribus laborumque præmiis, solicitarent? Nec corporis, nec animi vigorem [q] remanere eundem: et fortunam ipsam vereri,[r] ne cui Deorum nimia [s] jam in se et constantior,[16] quam velint humanæ res, videatur. Et se gloriæ seniorum sucerevisse, et ad suam gloriam consurgentes alios lætum aspicere. Nec honores magnos fortissimis viris Romæ, nec honoribus deesse fortes viros.' Acuebat hac moderatione tam justa studia; quæ verecundia legum restinguenda ratus,[n] legem recitari jussit,[t] qua intra decem annos [†] eundem consulem refici non lice-

[m] *Subeundum fore Romanis bellum, non simile, sed gravius superiori.*
[n] *Quæ studia existimans comprimenda esse, objecto ex legibus pudore.*

—16 'Integram lectionem esse in veteribus libris ait Sigonius, *nimium jam in se constantior*. At hoc genus loquendi cui probabit? saltem fecisset *nimio*. Sed videtur errorem aperire Vossianus: *niniam jam in se constantior*. Sic enim ille, sed ut punctis suppositis indicet τὸ m in fine τοῦ *niniam* esse supervacaneum. Volunt autem: *nimia jam in se constantiorque, quam velint hu-*

NOTÆ

[q] *Nec corporis, nec animi vigorem*] Sic apud Nostrum lib. VI. c. 28. L. Furius Camillo objicit: 'Juvenibus bella data, et cum corporibus vigere et deflorescere animos.'

[r] *Fortunam ipsam vereri*] Non abre suspecta esse debet prudenti cuique fortuna, quæ, ita volente divino numine, vix unquam iisdem hominibus usque ad exitum favet; sed cum senescentibus quodammodo senescit: ut Mithridatis, Pompeii, Caroli V. aliisque exemplis comprobari potest.

[s] *Ne cui Deorum nimia*] Ita existimabant illi veteres invidere Deos nimiæ hominum fortunæ. Hac de causa Lucius Paullus post subactam Macedoniam dicitur a Velleio Paterculo lib. I. 'Deos immortales precatus, ut si quis eorum invideret operibus et fortunæ suæ, in ipsum potius sævirent quam in Remp. Quæ vox, veluti oraculo emissa, magna parte eum spoliavit sanguinis sui.'

[t] *Legem recitari jussit*], Lata hæc lex fuerat an. 411. C. Marcio et Q. Servilio coss. ut supra vidimus extremo lib. VII. Ea autem lege adhuc Q. Fabius tenebatur, cum ab anno extremo U. C. 445. quo tertium consul fuerat, ad initium hujus anni 455. nonnisi novem anni effluxissent.

[†] *Intra decem annos*] Vide lib. VII. cap. 42. Consul postremum fuerat Fabius anno Urb. C. Catoniano 445. Itaque ex Livii calculo, decimus hic

ret. Vix præ strepitu audita lex est: tribunique plebis, 'nihil id impedimenti futurum,' aiebant: 'se ad populum laturos, uti legibus solveretur.' Et ille quidem in recusando perstabat, 'quid ergo attineret,[17] leges ferri,' rogitans, 'quibus per eosdem, qui tulissent,[18] [u] fraus fieret? Jam regi leges, non regere.' Populus nihilominus suffragia inibat, et, ut quæque intro vocata erat centuria, consulem haud dubie Fabium dicebat. Tum demum consensu civitatis victus: 'Dii approbent,' inquit, 'quod agitis acturique estis, Quirites. Ceterum, quoniam in me, quod vos vultis, facturi estis, in collega sit meæ apud vos gratiæ locus. P. Decium, expertum mihi concordi collegio virum,* dignum vobis, dignum parente suo, quæso, mecum consulem faciatis.' Justa suffragatio visa. Omnes, quæ supererant, centuriæ Q. Fabium, P. Decium consules dixere. Eo anno plerisque dies dicta ab ædilibus, quia plus, quam quod lege finitum erat,[x] agri possiderent. Nec quisquam ferme est purgatus: vinculumque ingens immodicæ cupiditatis[19] injectum [y] est.

14. Consules novi,* Q. Fabius Maximus quartum et P. Decius Mus tertium, cum inter se agitarent, uti alter Samnites hostes, alter Etruscos deligeret, quantæque in hanc

* *Jam mihi cognitum societate consulatus per summam inter nos concordiam acti.*

manæ res.' J. F. Gronov.—17 Scribendum monet J. F. Gronov. *attinere.*—18 Conj. J. F. Gronov. *jussissent.*—19 Idem conj. *cupiditati.*

NOTÆ

agebatur annus, ex quo Fabius consulatu abierat. Ergo videtur plenum decennium elabi debuisse, antequam in comitiis consularibus cujuspiam ratio haberi posset. *J. Clericus.*

[u] *Per eosdem, qui tulissent*] Quod Gron. legendum potius videtur, *qui jussissent*, eam conjecturam ipse allatis exemplis refutat. Licet enim proprie loquendo populus legem non ferat, sed ferente magistratu jubeat, vel accipiat; nihilominus ferre quoque dicitur populus, vel plebs, tum ab Auctore nostro, tum a Justiniano § 14. instit. de lege Aquilia.

[x] *Plus, quam quod lege finitum erat*] Plus nempe quingentis jugeribus, qui modus agrorum possessioni positus lege Licinii Stolonis tribuni plebis. Supra lib. VI. cap. 35.

[y] *Vinculumque ingens immodicæ cupiditatis injectum*] Recte Gronovius intelligit, possessoribus: alioqui legendum esset *cupiditati injectum.*

* A. U. C. 456.

aut in aliam provinciam copiæ satis, et uter ad utrum bellum dux idoneus magis esset; ab Sutrio et Nepete et Faleriis legati, auctores, concilia Etruriæ populorum de petenda pace haberi, totam belli molem in Samnium averterunt. Profecti consules, quo expeditiores commeatus essent et incertior hostis, qua venturum[20] bellum foret, Fabius per Soranum, Decius per Sidicinum agrum, in Samnium legiones ducunt. Ubi in hostium fines ventum est, uterque populabundus effuso agmine incedit. Explorant tamen latius, quam populantur. Igitur non fefellere ad Tifernum[1] hostes in occulta valle instructi, quam ingressos[2] Romanos superiore ex loco adoriri parabant. Fabius, impedimentis in locum tutum remotis, præsidioque modico imposito, præmonitis militibus adesse certamen, quadrato agmine ad prædictas hostium latebras succedit. Samnites, desperato improviso tumultu,[3] quando in apertum semel discrimen evasura esset res, et ipsi acie justa maluerunt concurrere. Itaque et in æquum descendunt, ac fortunæ se, majore animo, quam spe, committunt. Ceterum, sive quia ex omnium[4] Samnitium populis, quodcumque roboris fuerat, contraxerant, seu quia discrimen summæ rerum augebat animos, aliquantum aperta quoque pugna præbuerunt terroris. Fabius, ubi nulla ex parte hostem loco moveri vidit,[5] M. Fulvium[6] et M. Valerium, tribunos militum, cum quibus ad primam aciem procurrerat, ire ad equites jubet, et adhortari, 'ut, si quando unquam equestri ope adjutam rem publicam meminerint, illo die annitantur, ut ordinis ejus gloriam invictam præstent. Peditum certamine immobilem hostem restare; omnem reliquam spem in impetu esse equitum.' Et ipsos nominatim juvenes, pari comitate utrumque,[7] nunc laudibus, nunc promissis onerat. Ceterum, quando ne ea quoque tentata vis proficeret, consilio grassandum, si nihil vires juvarent, ratus, Scipionem legatum

20 Al. *quo venturum*.—1 Al. *Trifernum*.—2 Al. *qua ingressos*.—3 Al. *Samnites desperantes i. t.*—4 Legit Sigon. *seu quia ex o.*—5 *Videt* Gronov. Donjat. Crevier.—6 'IV. Mss. optimæ notæ *Maximum filium*, probb. Gron.

hastatos primæ legionis subtrahere ex acie, et ad montes proximos, quam posset occultissime, circumducere jubet; inde ascensu abdito a conspectu erigere in montes agmen, aversoque hosti[8] ab tergo repente se ostendere. Equites, ducibus tribunis, haud multo plus hostibus, quam suis, ex improviso ante signa evecti, præbuerunt tumultus. Adversus incitatas turmas stetit immota Samnitium acies, nec parte ulla pelli aut perrumpi potuit. Et, postquam irritum inceptum erat, recepti post signa prælio excesserunt. Crevit ex eo hostium animus; nec sustinere frons prima tam longum certamen increscentemque fiducia sui vim potuisset, ni secunda acies jussu consulis in primum[9] successisset.[a] Ibi integræ vires sistunt invehentem se jam Samnitem: et tempore improvisa[10] [a] ex montibus signa clamorque sublatus[11] non vero tantum metu terruere[b] Samnitium animos. Nam et Fabius Decium collegam appro-

Crev. et Stroth.' *Rupert.*—7 Vet. lib. apud Sigon. *utcumque.*—8 Vet. lib. apud eund. *et adverso hosti.*—9 Vet. lib. apud eund. *in primam.*—10 ' Helm. et Rott. *eo tempore visa.* Forte, *eodem tempore visa e. m. s.*—11 Omittit Cluverius censet Ital. antiq. lib. VII. Negat Gronovius, nisi quatenus mutila fecit Cluverius, omittendo vocem *sublatus;* quæ ad signa, et ad clamorem refertur. Auctoris sententia est, non tantum vero metu impletos Samnites, visis Romanorum copiis, in montes clam a Fabio summissorum, auditoque clamore ab iisdem sublato; sed præterea vanum ipsis terrorem adjectum ex falsa opinione advenientis cum novo exercitu alterius consulis.

Non vero tantum metu] Legerim, *non vero tantum motos metu;* hoc est, non usque adeo territos fuisse admoto terrore vero legionum et equitum, quam vano novi exercitus. Vide Artem Criticam p. 3. s. 1. c. 5. *J. Clericus.*

NOTÆ

[a] *In primum successisset*] In primum scilicet locum. Hoc loquendi genere sæpius uti Livium, aliosque, observat Gron. non semel. Noster lib. II. c. 20. 'Desiliunt ex equis, provolant in primum, et pro antesignanis parmas objiciunt.'

In primum] Nempe locum. Vide J. F. Gronovium. *J. Clericus.*

[a] *Et tempore improvisa*] In quibusdam codicibus, *eo tempore visa,* in Colbertino uno, *et tempore provisa ex montibus signa:* id est, tempestive, sive opportune visa: (ut apud Cic. III. Offic. 'ad cœnam tempore venit Cannius:') at Memmianus, *tempore improviso,* quod planum. Sed et *improvisa* accipere possis pro ex improviso apparentia.

[b] *Non vero tantum metu terruere*] Locum corruptum aut certe mutilum

pinquare exclamavit, et pro se quisque miles, 'adesse alterum consulem, adesse legiones,' gaudio alacres fremunt; errorque [12] utilis Romanis oblatus [c] fugæ formidinisque Samnites implevit, maxime territos, ne ab altero exercitu integro intactoque fessi opprimerentur; et, quia passim in fugam dissipati sunt, minor cæd s, quam pro tanta victoria, fuit. Tria millia et quadringenti cæsi, capti trecenti [13] ferme et triginta: signa militaria capta tria et viginti.

15. Samnitibus Apuli se ante prælium conjunxissent, ni P. Decius consul [14] iis ad Maleventum [d] castra objecisset, extractos deinde ad certamen fudisset. Ibi quoque plus fugæ fuit, quam cædis. Duo millia Apulorum cæsa: spretoque eo hoste, Decius in Samnium legiones duxit. Ibi duo consulares exercitus, diversis vagati partibus, omnia spatio quinque mensium evastarunt. Quadraginta et quinque [e] loca in Samnio fuere, in quibus Decii castra fuerunt: alterius consulis sex et octoginta. Nec valli tantum ac fossarum vestigia relicta, sed multo illis insigniora monumenta vastitatis circa,[f] regionumque depopulatarum.[15]

verius *sublatus*.—12 Al. *terrorque*. Vid. Not. Var.—13 *Ad trecentos* Gronov. Donjat. Crevier. *Octingenti* Kreyssigius.

14 Vet. lib. apud Sigon. *ni P. Decius consul alter*.—15 Vet. lib. apud eund. *sed multo i. i. m. vastatis circa regionibus, depopulatisque*. Conj. J. F. Gronov.

NOTÆ

[c] *Errorque utilis Romanis oblatus*] Ita veteres editiones: posteriores *terrorque*. Romanis quidem terror non injiciebatur, sed addebantur animi falsa Fabii affirmatione: et sic Romani, dum se vincere putant, victores revera effecti sunt. Error itaque ille ipsis utilis, Samnitibus formidinis ac fugæ causa fuit: sed et si retineatur ex pluribus scriptis *terrorque*, idem erit sensus: ut terror, qui hinc secutus, utilis dicatur Romanis fuisse, non Romanis oblatus. Simile commentum seu strategema adversus eosdem Samnites narratur, capite 41. hujus libri.

[d] *Ad Maleventum*] Quæ urbs postea Beneventum.

[e] *Quadraginta et quinque*] Tot diversis locis castra posuisse consules sine ingenti totius regionis damno haud potuere: ea enim mente castra movebant, ut milites modo ex hoc, modo ex illo tractu prædas agerent, proximaque castris omnia diriperent, atque vastarent.

[f] *Monumenta vastitatis circa*] Non placet Gronovio quod Sigonius e suis codicibus (quibus et in hoc similem præ manibus habui) reposuit, *vastatis circa regionibus depopulatisque*. Conjicit ipse ex aliis manuscriptis, *sed*

Fabius etiam urbem Cimetram[g] cepit. Ibi capta armatorum duo millia quadringenti: cæsi ferme pugnantes ad quadringentos triginta. Inde, comitiorum causa Romam profectus, maturavit eam rem agere. Cum primo vocatæ[h] Q. Fabium[16] consulem dicerent omnes centuriæ, Ap. Claudius consularis candidatus, vir acer et ambitiosus, non sui magis honoris causa, quam ut patricii recuperarent duo consularia loca, cum suis, tum totius nobilitatis viribus, incubuit, ut se cum Q. Fabio consulem dicerent. Fabius primo,[17] de se eadem fere, quæ priore anno, dicendo, abnuere. Circumstare sellam omnis nobilitas; orare, ut ex cœno plebeio consulatum extraheret,[p] majestatemque pristinam tum honori, tum patriciis gentibus redderet. Fabius, silentio facto, media oratione[i] studia hominum sedavit. 'Facturum enim se fuisse' dixit, 'ut duorum patriciorum nomina reciperet, si alium, quam se, consulem fieri videret: nunc se sui rationem comitiis, cum contra leges futurum sit, pessimo exemplo non habiturum.' Ita L. Volumnius de plebe cum Ap. Claudio consul est factus,[18] priore item consulatu inter se comparati.[k] Nobilitas objectare Fabio,

[p] *Recusabat consulatum Fabius: patricii autem omnes circumsistebant ejus sellam, rogantes ut consularem dignitatem, quam plebs invaserat, ex ejusmodi vulgi fœce eximeret.*

---

vastitas circa regionum depopulatarum.—16 Vett. libb. *cum primo* vocatum Q. *Fabium.*—17 'Vox *primo* non est in vett. libb. nec desiderari videtur.' *Sigon.*—18 Conj. J. F. Gronov. *consules fiunt.*

NOTÆ

multo illis insigniora monumenta; vastitas circa regionum depopulatarum. Cui Gronovii lectioni stari potest, quanquam nihil video causæ cur quid mutetur.

[g] *Urbem Cimetram*] Bechario *Gimeram;* Colb. *Cimetram* habet, Memm. *Cimetriam.* Sed qua parte Samnii hoc oppidum fuerit, tacentibus Geographis, ne suspicari quidem licet. *Caletram* quidem invenio, sed et nomen et situs diversus. Caletra enim in Tuscia.

[h] *Primo vocatæ*] Id est, omnes centuriæ primæ classis, quæ post prærogativam ad ferenda suffragia primo loco vocabantur: et si omnes in idem consentirent, nihil opus erat ulteriori vocatione; cum hujus solius classis centuriæ sequentium classium centurias numero vincerent, uti lib. I. dictum est.

[i] *Media oratione*] Quæ non magis in patricios quam in plebeios propensa esset.

[k] *Priori item consulatu inter se com-*

fugisse cum Ap. Claudium collegam, eloquentia civilibusque artibus haud dubie præstantem.

16. Comitiis perfectis, veteres consules jussi bellum in Samnio gerere, prorogato in sex menses imperio. Itaque insequenti quoque anno,* L. Volumnio, Ap. Claudio consulibus, P. Decius, qui consul in Samnio relictus a collega fuerat, proconsul idem populari non destitit agros, donec Samnitium exercitum, nusquam se prælio committentem, postremo expulit finibus.[l] Etruriam pulsi petierunt, et, quod legationibus nequicquam sæpe tentaverant, id se tanto agmine armatorum, mixtis terrore precibus, acturos efficacius rati, postulaverunt principum Etruriæ concilium. Quo coacto, per quot annos pro libertate dimicent cum Romanis, exponunt. 'Omnia expertos esse, si suismet ipsorum viribus tolerare tantam molem belli possent: tentasse etiam haud magni momenti finitimarum gentium auxilia: petisse pacem a populo Romano, cum bellum tolerare non possent: rebellasse, quod pax servientibus gravior, quam liberis bellum, esset. Unam sibi spem reliquam in Etruscis restare. Scire, gentem Italiæ opulentissimam armis, viris, pecunia, esse: habere accolas Gallos, inter ferrum et arma natos, feroces cum suopte ingenio, tum adversus Romanum populum:[19] quem captum a se auroque redemtum,[m] haud vana jactantes, memorent. Nihil abesse, si sit animus Etruscis, qui Porsenæ quondam majoribusque eorum fuerit, quin Romanos, omni agro cis Tiberim pulsos, dimicare pro salute sua, non de intolerando

19 'Flor. *Romanos populum;* super *os* apposito *u* cum lineola. An forte, *tum adversus Romanos, quem populum?*' J. F. Gronov.

NOTÆ

parati] Comparatos dicit pro conjunctis; quia magistratus virum demonstrat, et qui simul magistratum gerunt, eorum virtutes ac vitia comparari necesse est. Simul autem consulatum gesserant an. 446. Appius Claudius postea Cæcus dictus, et L. Volumnius Flamma Violens.

* A. U. C. 457.

[l] *Expulit finibus*] Propriis, nimirum Samnii.

[m] *Captum a se auroque redemtum*] Ut vidimus lib. v. cap. 41. et 48.

Italiæ regno, cogant. Samnitem illis exercitum[n] paratum, instructum armis, stipendio, venisse: confestim secuturos, vel si ad ipsam Romanam urbem oppugnandam ducant.'

17. Hæc eos in Etruria jactantes molientesque bellum domi Romanum urebat.[q] Nam P. Decius, ubi comperit per exploratores profectum Samnitium exercitum, advocato consilio,[20] 'Quid per agros,' inquit, 'vagamur, vicatim circumferentes bellum? quin urbes et mœnia aggredimur? nullus jam exercitus Samnio præsidet.[r] Cessere finibus, ac sibimet ipsi exilium conscivere.' Approbantibus cunctis, ad Murgantiam,[o] validam urbem, oppugnandam ducit: tantusque ardor militum fuit, et caritate ducis,[s] et spe majoris, quam ex agrestibus populationibus, prædæ, ut uno die vi atque armis urbem caperent. Ibi duo millia Samnitium et centum pugnantes circumventi captique: et alia præda ingens capta est.[1] Quæ ne impedimentis gravibus agmen oneraret, convocari milites Decius jubet. 'Haccine,' inquit, 'victoria sola, aut hac præda contenti estis futuri? Vultis vos pro virtute spes gerere; omnes Samnitium[2] urbes fortunæque in urbibus relictæ vestræ sunt; quando legiones eorum, tot præliis fusas, postremo finibus expulistis. Vendite ista, et illicite lucro mercatorem, ut sequatur agmen. Ego subinde suggeram, quæ vendatis. Ad

[q] *Arma a Romanis illata vexabant domi Samnites.*
[r] *Præsidio est regioni Samnitium.*
[s] *Tum ob amorem, ac studium in imperatorem.*

---

20 *Concilio* Gronov. Dougat. Crevier.—1 'Recidenda pro alienis videntur *capta est*.' J. F. Gronov.—2 '*Vultis vos pro virtute spes gerere; omnes Samnitium* cet. Ita interpungendum, et *si* ante *vultis* supplendum puto, non signum interrog. post *gerere* ponendum.' *Rupert.* Interrogant Gronov. Dougat. Cre-

NOTÆ

[n] *Samnitem illis exercitum*] 'Samnitem' adjective nume, quasi dicat, 'exercitum Samniticum;' vel, ut postea exprimit, 'Samnitium exercitum.' Quod addit, 'confestim secuturos,' novum non est, nominibus collectivis singularis numeri adjectiva in numero multitudinis aptari.

[o] *Ad Murgantiam*] Oppidum hoc Samnii creditur idem esse cum eo quod nunc *Morcone* dicitur, in Molisii comitatu, regnoque Neapolitano, inter Bovianum et Beneventum.

Romuleam urbem hinc eamus, ubi vos labor haud major,[3] præda major manet.' Divendita præda, ultro adhortantes imperatorem ad Romuleam[p] pergunt. Ibi quoque sine opere, sine tormentis, simul admota sunt signa, nulla vi deterriti a muris, qua cuique proximum fuit, scalis raptim admotis, in mœnia evasere. Captum oppidum ac direptum est. Ad duo millia et trecenti occisi, et sex millia hominum capta, et miles ingenti præda potitus: quam vendere, sicut priorem, coactus, Ferentinum inde,[q] quanquam nihil quietis dabatur, tamen summa alacritate ductus. Ceterum ibi plus laboris ac periculi fuit. Et defensa[4] summa vi mœnia sunt, et locus erat munimento naturaque tutus: sed evicit omnia assuetus prædæ[5] miles. Ad tria millia hostium circa muros cæsa: præda militis fuit. Hujus oppugnatarum urbium decoris pars major in quibusdam annalibus ad Maximum trahitur. Murgantiam ab Decio, a Fabio Ferentinum Romuleamque oppugnatas tradunt. Sunt, qui novorum consulum hanc gloriam faciant. Quidam non amborum, sed alterius, L. Volumnii:[6] ei Samnium provinciam evenisse.

18. Dum ea[7] in Samnio, cujuscumque ductu auspicioque, gererentur; Romanis in Etruria iterum bellum ingens[8] multis ex gentibus concitur; cujus auctor Gellius

vier. Drak. Ernest. Stroth. Kreyssig.—3 Ita optimi codd. inque his Memm. et Colb. *Magnus* Gronov. Doujat. Crevier.—4 Vet. lib. apud Sigon. *nam et defensa.*—5 Conj. Jac. Gronov. *præda.*—6 Al. *P. Volumnii.*

NOTÆ

p *Ad Romuleam*] Romulea, sive Romula, Hirpinorum oppidum fuit, qui Samnitium coloni. In tabula itineraria legitur Subromula: sed dividendum est nomen, ut significetur iter esse sub Romula, non per ipsam Romulam, quæ in edito Apennini montis colle posita, nunc *Bisaccia* nuncupatur. Sic in eadem tabula est Sublanubio, pro, sub Lanubio. Et apud Antoninum Submurano, pro, sub Murano.

q *Ferentinum inde*] Volscorum initio fuisse Ferentinum, deinde a populo Romano Hernicis attributum, antea monui. An nunc in potestate Samnitium fuerit, pronuntiare nolim. Fuit et Ferentum, vel potius Forentum, in Apulia Peucetia, et Apulos Samnitium socios Auctor proximo capite indicavit. At in Samnio ipse Ferentinum invenio nullibi.

Egnatius ex Samnitibus erat. Tusci fere omnes conscíverant bellum: traxerat contagio proximos Umbriæ populos; et Gallica auxilia mercede solicitabantur. Omnis ea multitudo ad castra Samnitium conveniebat. Qui tumultus repens postquam Romam perlatus est, cum jam L. Volumnius consul cum legionibus secunda ac tertia sociorumque millibus quindecim profectus in Samnium esset, Ap. Claudium primo quoque tempore in Etruriam ire placuit. Duæ Romanæ legiones secutæ, prima et quarta, et sociorum duodecim millia. Castra haud procul ab hoste posita. Ceterum magis eo [9] profectum est, quod mature ventum erat, ut quosdam spectantes jam arma Etruriæ [10] populos metus Romani nominis comprimeret, quam [t] quod ductu consulis quicquam ibi satis scite aut fortunate gestum sit. Multa prælia locis et temporibus iniquis commissa: spesque in dies graviorem hostem faciebat. [u] Et jam prope erat, ut nec duci milites, nec militibus dux satis fideret. Literas ad collegam arcessendum ex Samnio missas, in trinis annalibus invenio. Piget tamen incertum ponere, cum ea ipsa inter consules populi Romani, jam iterum eodem honore fungentes, discrepatio fuerit: Appio abnuente missas; Volumnio affirmante, Appii se literis accitum. Jam Volumnius in Samnio tria castella ceperat, in quibus ad tria millia hostium cæsa erant, dimidium fere ejus captum: [r] et Lucanorum seditiones, a plebeiis et egentibus ducibus ortas, summa optimatium voluntate per Q. Fabium proconsulem, missum eo cum veteri exercitu, compresserat. Decio depopulandos hostium agros relinquit.

[t] *Ea res magis profuit ob celerem adventum consulis, quo Romanorum terror coërceret aliquos Tusciæ populos, qui jam ad bellum se comparabant, quam, &c.*
[u] *Et futuri expectatione formidabiliores subinde Romanis hostes evadebant.*

7 *Cum ea* Kreyssigius.—8 Al. *interim bellum ingens.*—9 Vet. lib. apud

NOTÆ

[r] *Dimidium fere ejus captum*] Dimidium nempe numeri cæsorum, ut scilicet ex illis tribus castellis captivi prope mille quingenti facti fuerint.

Ipse cum suis copiis[11] in Etruriam ad collegam pergit: quem advenientem læti omnes accepere. Appium ex conscientia sua credo animum habuisse haud immerito iratum, si nihil scripserat; illiberali et ingrato animo, si egnerat ope, dissimulantem.[12] Vix enim salute mutua reddita, cum obviam egressus esset, 'Satin' salvæ,' inquit, 'L. Volumni? ut sese in Samnio res habent? Quæ te causa, ut provincia tua excederes, induxit?' Volumnius in Samnio res prosperas esse ait, literis ejus accitum venisse. Quæ si falsæ fuerint, nec usus sui sit in Etruria, extemplo conversis signis abiturum. 'Tu vero abeas,' inquit, 'neque te quisquam moratur: etenim minime consentaneum est, cum bello tuo forsitan vix sufficias, hic te ad opem ferendam aliis gloriari venisse.' 'Bene, Hercules, verteret,' dicere Volumnius: 'malle frustra operam insumtam, quam quicquam incidisse, cur non satis esset Etruriæ unus consularis exercitus.'

19. Digredientes jam consules legati tribunique ex Appiano exercitu circumsistunt: pars imperatorem suum orare, 'ne collegæ auxilium, quod acciendum ultro fuerit,[a] sua sponte oblatum sperneretur:'[13] 'plures abeunti Volumnio obsistere atque obtestari, 'ne pravo cum collega certamine rem publicam prodat.' Si qua clades incidisset, de-

[a] *Ne publicæ rei officiat per importunam cum collega discordiam.*

Sigon. *eo magis.*—10 Al. *jam arma in Etruria.*—11 '*Decio populandos hostium agros relinquit: ipse cum copiis.* Scripti *depopulandos*, et *cum ipsis copiis*: sed legendum, *cum suis*: ut Vossianus, et edd. ante Modianum jam occuparunt.' *J. F. Gronov.*—12 'Pro *dissimulantem* forte leg. *dissimulasse*, vel potius cum Gron. *credo animatum fuisse: haud i. iratum* cet.' *Rupert.*

NOTÆ

[a] *Quod acciendum ultro fuerit*] Recte *acciendum* dicunt cum Appio loquentes, qui negabat accitum a se fuisse Volumnium, quasi scilicet illi fidem habeant.

[b] *Oblatum sperneretur*] Etsi nemo sperneret præter ipsum Appium, non idcireo Gronovio assentior, qui mavult *sperneret*, vel *aspernaretur*; mihi melior videtur passiva enuntiatio, quam et vulgata lectio habet, ne tribuni aut legati culpam sprati auxilii Appio præsenti exprobrare videantur.

sertori magis, quam deserto, noxiæ[14 y] fore. Eo rem adductam, ut omne[15] rei bene aut secus gestæ in Etruria decus dedecusque ad L. Volumnium sit delegatum.[z] Neminem quæsiturum, quæ verba Appii, sed quæ fortuna exercitus fuerit. Dimitti ab Appio eum, sed a re publica et ab exercitu retineri; experiretur modo voluntatem militum.' Hæc monendo obtestandoque, prope restitantes consules in concionem pertraxerunt. Ibi orationes longiores habitæ in eandem ferme sententiam, in quam inter paucos certatum verbis fuerat.[16 a] Et cum Volumnius, causa superior, ne infacundus quidem adversus eximiam eloquentiam collegæ visus esset; cavillansque Appius, 'sibi acceptum referre,'[17] diceret, 'debere, quod ex muto atque elingui facundum etiam consulem haberent; priore consulatu, primis utique mensibus, hiscere eum nequisse, nunc jam populares orationes serere:'[18] 'Quam mallem,' inquit Volumnius, 'tu a me strenue facere, quam ego abs te scite loqui didicissem. Postremo conditionem ferre, quæ decretura sit, non orator, (neque enim id desiderare rem publicam,) sed imperator uter sit melior.[a] Etruriam et Samnium provincias esse: utram mallet, eligeret. Suo exercitu se vel in Etruria, vel in Samnio rem gesturum.' Tum militum clamor ortus, 'ut simul ambo bellum Etruscum susciperent.' Quo

y *Vitio vertendum.*
z *Sit delegatum, devolutum sit.*
a *Se Appio electionem dare, ex qua constare possit, uter ipsorum præstantior sit, non orator, sed belli dux.*

14 Conj. J. F. Gronov. *sperneret* vel *aspernaretur*.—14 Al. *noxæ*.—15 Flor. Rott. Helm. Voss. *omni*. *Omnis* Gronov. Doujat. Crevier.—16 Vet. lib. apud Sigon. *in quam paucis ante certatum verbis fuerat*. Vid. Not. Var.—17 Conj. Rupert. *referri*.—18 In Gronov. Drak. et Stroth. post *haberent* colon

NOTÆ

a *In quam inter paucos certatum verbis fuerat*] Vult in concione prolixius ventilata fuisse, quæ paulo antea brevius agitata fuerant apud utrumque consulem a paucis, legatis scilicet et tribunis. Sigonius, cum mentem Livii minus caperet, legendum censebat, *in quam paucis ante certatum verbis fuerat*. 'Certare' autem 'verbis' hic oppositum longioribus orationibus; est brevibus dictis alternatim et altercando contendere, seu verbis velitari.

animadverso consensu, Volumnius, 'Quoniam in collegæ voluntate interpretanda,' inquit, 'erravi; non committam, ut, quid vos velitis, obscurum sit. Manere, an abire me velitis, clamore significate.' Tum vero tantus est clamor exortus, ut hostes e castris exciret. Armis arreptis in aciem descendunt: et Volumnius signa canere, ac vexilla efferri e castris jussit. Appium addubitasse ferunt, cernentem, seu pugnante, seu quieto se, fore collegæ victoriam: deinde veritum, ne suæ quoque legiones Volumnium sequerentur, et ipsum flagitantibus suis signum dedisse. Ab neutra parte satis commode instructi fuerunt. Nam et Samnitium dux Gellius Egnatius pabulatum cum cohortibus paucis ierat, suoque impetu magis milites, quam cujusquam ductu aut imperio, pugnam capessebant; et Romani exercitus nec pariter ambo ducti, nec satis temporis ad instruendum fuit. Prius concurrit Volumnius, quam Appius ad hostem perveniret. Itaque fronte inæquali concursum est; et, velut forte[19] quadam mutante assuetos inter se hostes, Etrusci Volumnio, Samnites, parumper cunctati, quia dux aberat, Appio occurrere. Dicitur Appius in medio pugnæ discrimine, ita ut inter prima signa manibus ad cœlum sublatis conspiceretur, ita precatus esse: 'Bellona, si hodie nobis victoriam duis, ast ego templum tibi voveo.' Hæc precatus, velut instigante Dea, et ipse collegæ et exercitus virtutem æquavit.[20] Duces imperatoria opera exequuntur;[x] et milites, ne ab altera parte prius victoria inci-

atque post *serere* punctum ponitur.—19 Al. *sorte*.—20 *Adæquavit* nonnullæ

NOTÆ

[x] *Exercitus virtutem æquavit. Duces i. e. exequuntur [adæquavit ducis, imperatoria opera exequitur]* Non video cur hæc non sana Gronovio videantur. Fateor de solo Appio ejusque militibus accipienda; nec tamen idcirco minus cohærent sequentia, *Ergo fundunt fugantque hostes;* nam ad totius prælii eventum significandum necessaria sunt, nec opus erat de alterius consulis, alteriusque exercitus, jam satis ex Samniticis expeditionibus cognita virtute, multa verba facere; sed de Appio ejusque exercitu, qui hactenus male rem gesserat. Unum est, quod negotium facessere potest, quod nempe verbum *exequitur* in singulari nusquam legi affir-

piat, annituntur. Ergo fundunt fugantque hostes, majorem molem [y] haud facile sustinentes, quam cum qua manus conserere assueti fuerant. Urgendo cedentes insequendoque effusos compulere ad castra. Ibi, interventu Gellii cohortiumque Sabellarum,[1] paulisper recruduit pugna. Iis quoque mox fusis, jam a victoribus castra oppugnabantur; et, cum Volumnius ipse portæ signa inferret, Appius, Bellonam victricem identidem celebrans, accenderet militum animos, per vallum, per fossas irruperunt. Castra capta direptaque: præda ingens parta, et militi concessa est. Septem millia ac trecenti hostium occisi, duo millia et centum viginti capti.

20. Dum ambo consules omnisque Romana vis in Etruscum bellum magis inclinat, in Samnio novi exercitus, exorti ad depopulandos imperii Romani fines, per Vescinos [z] in Campaniam [2] Falernumque agrum transcendunt, ingentesque prædas faciunt. Volumnium, magnis itineribus in

edd. Vid. Not. inf. et Not. Var.—1 'All. *Samniticarum*, ex interpretatione.' *Strabh.*

2 Al. *Vestinos*. 'Mala manus Sigoniani, *Campanum*.' J. F. Gronov.—2

NOTÆ

mat Gron. unde sequitur, ad solum Appium referri non posse. Sed cum in pluribus codicibus sit, *ducis imperatoris opera exercentur*, in aliis *duces imperatoria opera exequuntur*, (quorum utrumque ferri potest,) si quid prioribus Auctoris adjicere liceret, ita legendum conjicerem: *et ipse collega et exercitus ipsius virtutem adæquavit. Duces imperatoria opera exequuntur.* Quod autem Gronovio placet, *et ipse collegæ et exercitus virtutem æquarunt. Duces, &c.* ut comparatio hinc ducum, inde exercituum inter se instituatur; quod modestius honestiusque videtur, quam si cum duce comparetur exercitus; egregium esset, nisi de suo proferret, nullius libri adminiculo. Jam quod ad virtutem bellicam et fortitudinem attinet, ea non milites minus quam duces oportet præditos esse.

[y] *Majorem molem*] Duorum scilicet consularium exercituum, loco unius, cum quo certare soliti.

[z] *Per Vescinos*] Mirum, quod novus hic Samnitium exercitus per Vescinos, qui inter Lirim fluvium et montem Massicum siti, transcenderit in Campaniam, quæ Samnii finibus propior, et in agrum Falernum, qui inter Massicum et Vulturnum Capuæ vicinus; sed nimirum hæ reliquiæ Samnitium, digresso in Etruriam majori exercitu, adversus Romanam vim impares, non ultra Volscorum atque Auruncorum confinia progredi ausæ, per hæc Campanum agrum, sociorum nempe populi Romani, vastare, atque in sua redire, meditabantur.

Samnium redeuntem, (jam enim Fabio Decioque prorogati imperii[a] finis aderat,) fama de Samnitium exercitu populationibusque Campani agri ad tuendos socios convertit. Ut in Calenum[3] agrum[b] venit, et ipse cernit recentia cladis vestigia, et Caleni narrant, tantum jam prædæ hostes trahere, ut vix explicare agmen possint.[4] Itaque jam propalam duces loqui, extemplo eundum in Samnium esse, ut, relicta ibi præda, in expeditionem redeant, nec tam oneratum agmen dimicationi committant. Ea, quanquam similia veris erant, certius tamen exploranda ratus, dimittit equites, qui vagos prædatores in agros palantes excipiant: ex quibus inquirendo cognoscit, ad Vulturnum flumen sedere hostem; inde tertia vigilia[c] moturum: iter in Samnium esse. His satis exploratis profectus, tanto intervallo ab hostibus consedit, ut nec adventus suus propinquitate nimia nosci posset, et egredientem e castris hostem opprimeret. Aliquanto ante lucem ad castra accessit; gnarosque Oscæ linguæ,[d] exploratum quid agatur, mittit. Intermixti hostibus (quod facile erat in nocturna trepidatione) cognoscunt, infrequentia armatis signa egressa,[b] prædam prædæque custodes exire, ignobile[5] agmen, et sua quemque molientem,[e] nullo inter alios consensu, nec satis certo imperio. Tempus aggrediendi aptissimum visum est: et jam lux appetebat. Itaque signa canere jus-

[b] *Armatos paucos sub signis egressos.*

Al. *Calænum.*—4 *Explicari agmen possit* Gronov. Doujat. Crevier.—5 'Vet. lib. *immobile.* Vere: nam subdit, 'Samnites præda impediti.' *Sigon.*

NOTÆ

[a] *Prorogati imperii*] In sex nimirum menses, ut cap. super.

[b] *In Calenum agrum*] De Calibus, unde ager Calenus, lib. VIII. cap. 16.

[c] *Tertia vigilia*] Cum scilicet signum mutandorum tertio vigilum datum esset, seu circa septimam noctis horam.

[d] *Oscæ linguæ*] Oscos, sive Opicos, eosdem cum priscis Ausonibus fuisse jam sæpius monui: ab his orti Sabini, quorum progenies Samnites.

[e] *Ignobile agmen, et sua quemque molientem*] Sigonius ex quibusdam scriptis, *immobile agmen;* sed melius ex aliis, Gronovii et meo judicio, *ignobile,* id est, præda magis oneratum, quam ornatum armis, atque ita compositum, ineptumque ad pugnam.

sit; agmenque hostium aggreditur. Samnites, præda impediti, infrequentes armati, pars addere gradum, ac præ se agere prædam, pars stare, incerti utrum progredi, an regredi in castra tutius foret, inter cunctationem [6] opprimuntur. Et Romani jam transcenderant vallum, cædesque ac tumultus erat in castris. Samnitium agmen, præterquam hostili tumultu, captivorum etiam repentina defectione turbatum erat; qui partim ipsi soluti vinctos solvebant, partim arma in sarcinis deligata rapiebant, tumultumque, prælio ipso terribiliorem, intermixti agmini præbebant. Memorandum deinde edidere facinus: nam Staium Minacium [7] ducem,[f] adeuntem ordines hortantemque, invadunt, dissipatis inde equitibus, qui cum eo aderant, ipsum circumsistunt, insidentemque equo captum ad consulem Romanum rapiunt. Revocata eo tumultu prima signa Samnitium: prœliumque jam profligatum integratum est, nec diutius sustineri potuit.[g] Cæsa ad sex millia hominum: duo millia et quingenti capti: in eis tribuni militum quatuor; signa militaria triginta: et, quod lætissimum victoribus fuit, captivorum recepta septem millia et quadringenti; præda ingens sociorum: accitique edicto domini ad res suas noscendas recipiendasque. Præstituta die, quarum rerum non extitit dominus, militi concessæ, coactique vendere prædam, ne alibi, quam in armis, animum haberent.

21. Magnum ea populatio Campani agri tumultum Romæ præbuerat: et per eos forte dies ex Etruria allatum erat, post deductum inde Volumnianum exercitum Etruriam concitam in arma, et Gellium Egnatium, Samnitium ducem,

---

—6 In vett. edd. distinguitur *tutius foret. Inter cunctationem.*—7 Al. *Statium Minatium:* al. *Statium Egnatium.*

NOTÆ

[f] *Staium Minacium ducem*] Samnitium hic dux fuit ab Gellio Egnatio diversus, de quo paulo ante, et paulo post.

[g] *Nec diutius sustineri potuit*] Agmen Samnitium, quod primum castris egressum erat, pugnam quidem, qua profligatum jam fuerat posterius agmen, præda onustum atque incompositum, instauravit; sed in ea durare et Romanorum vim sustinere non potuit.

et Umbros ad defectionem vocari,[h] et Gallos pretio ingenti solicitari.[8] His nuntiis senatus conterritus justitium indici, delectum omnis generis hominum haberi jussit. Nec ingenui modo aut juniores sacramento adacti, sed seniorum etiam cohortes factæ, libertinique centuriati. Et defendendæ Urbis consilia agitabantur; summæque rerum prætor P. Sempronius præerat. Ceterum parte curæ exonerarunt senatum L. Volumnii consulis literæ, quibus cæsos fusosque populatores Campaniæ cognitum est. Itaque et supplicationes ob rem bene gestam consulis nomine decernunt. Justitium remittitur, quod fuerat dies decem et octo,[9 i] supplicatioque perlæta fuit. Tum de præsidio regionis depopulatæ ab Samnitibus agitari cœptum. Itaque placuit, ut duæ coloniæ circa Vescinum et Falernum agrum deducerentur: una ad ostium Liris fluvii, quæ Minturnæ [k] appellata; altera in saltu Vescino, Falernum contingente agrum, ubi Sinope dicitur Græca urbs fuisse, Sinuessa deinde ab colonis Romanis appellata. Tribunis plebis negotium datum est, ut plebeiscito juberetur P. Sempronius prætor triumviros in ea loca colonis deducendis creare. Nec, qui nomina darent, facile inveniebantur, quia in stationem se

8 *Vocare ... solicitare* legendum monent J. F. Gronov. et Drak. et in textum suum recepit Kreyssigius.—9 Vet. lib. apud Sigon. *per dies decem et octo.*

NOTÆ

[h] *Ad defectionem vocari*] Gronovius mavult, *et Umbros ad defectionem vocare, et Gallos pretio ingenti solicitare;* non *vocari* et *solicitari*. Hæc enim ad Egnatium Samnitium ducem referenda, qui jamdiu defecerat, immo defectionis auctor ceteris erat, supra c. 18. Unde nec vocandus erat ad defectionem, nec pretio solicitandus. Sed tamen, cum nullius veteris exemplaris auctoritas proferatur, nihil mutandum censeo; nam nec ad Gellium pertinere puto illa *vocari*, et *solicitari*; verum de eo quoque accipiendum, quod de Etruria dicitur, ut simul cum Etruscis Samnites, eorumque dux Egnatius, (repetito per Zeugma vocabulo,) *conciti* vel *concitati* seipsis ad arma intelligantur: et ab utrisque Umbri et Galli ad defectionem vocati ac solicitati.

[i] *Quod fuerat dies decem et octo*] Sigonius inseruerat *per dies*, sed elegantius sine præpositione dici Gronovius probat.

[k] *Minturnæ*] De his et de Sinuessa, lib. VIII. cap. 10. et 11.

prope perpetuam infestæ regionis,[c] non in agros, mitti rebantur. Avertit ab eis curis senatum Etruriæ ingravescens bellum, et crebræ literæ Appii, monentis, ne regionis ejus motum negligerent: 'quatuor gentes conferre arma, Etruscos, Samnites, Umbros, Gallos. Jam castra bifariam facta esse, quia unus locus capere tantam multitudinem non possit.' Ob hæc, et (jam appetebat tempus) comitiorum causa, L. Volumnius [10] consul Romam revocatus: qui prius, quam ad suffragium centurias vocaret, in concionem advocato populo, multa de magnitudine belli Etrusci disseruit: 'Jam tum, cum ipse ibi cum collega rem pariter gesserit, fuisse tantum bellum, ut nec duce uno, nec exercitu geri potuerit: accessisse postea dici Umbros, et ingentem exercitum Gallorum. Adversus quatuor populos duces consules [11] illo die deligi meminissent. Se, nisi confideret, eum consensu populi Romani consulem declaratum iri, qui haud dubie tum primus omnium ductor habeatur, dictatorem fuisse extemplo dicturum.'

22. Nemini dubium erat, quin Q. Fabius [12] omnium consensu destinaretur; eumque et prærogativæ,[13] et primo vocatæ omnes centuriæ, consulem cum L. Volumnio dicebant. Fabii oratio fuit, qualis biennio ante: deinde, ut vincebatur consensu, versa postremo ad collegam P. Decium poscendum: 'Id senectuti suæ [14] adminiculum fore: censura duobusque consulatibus simul gestis expertum se,

[c] *In stativa fere continua ad præsidium in locis periculosis propter vicinos hostes agitandum.*

Conj. Drak. *decem octo* vel *octodecim*.—10 *Ob hæc (et jam appetebat tempus comitiorum) L. Volumnius* Gronov. Doujat. *Ob hæc (et jam a. t.) comitiorum causa* Crevier. Vid. Not. Var.—11 *Duos consules* Gronov. Doujat.

12 'Thuan. et Chifl. *quin Fabius quintum*. Et sane quintus hic erat ejus consulatus. Non videtur tamen satis commoda hic ejus rei mentio. *Placet* potius cum Vossianis, *quin Fabius Quintus*.' J. F. Gronov.—13 *Prærogativæ*

NOTÆ

[1] *Adversus quatuor populos duces [duos] consules]* In codicibus melioris notæ est, *duces consules*, quod magis convenit cum sequentibus, ubi Volumnius se dictatorem potius quam consulem dicturum fuisse testatur, nisi sperasset optimum ductorem a populo consulem eligendum.

nil concordi collegio[m] firmius ad rem publicam tuendam esse. Novo imperii socio vix jam assuescere senilem animum posse: cum moribus notis facilius se communicaturum consilia.' Subscripsit orationi ejus consul, cum meritis P. Decii laudibus, tum, 'quæ ex concordia consulum bona, quæque ex discordia mala in administratione rerum militarium evenirent,' memorando, 'quam prope ultimum[15] discrimen suis et collegæ certaminibus nuper ventum foret:' admonendo Decium Fabiumque, 'ut uno animo, una mente viverent. Esse præterea viros natos[16] militiæ, factis magnos, ad verborum linguæque certamina rudes: ea ingenia consularia esse. Callidos solertesque, juris atque eloquentiæ consultos, qualis Ap. Claudius esset, Urbi ac fore præsides habendos, prætoresque ad reddenda jura creandos esse.' His agendis dies est consumtus. Postridie ad præscriptum consulis et consularia et prætoria comitia habita. Consules creati Q. Fabius et P. Decius: Ap. Claudius prætor; omnes absentes.[n] Et L. Volumnio ex senatus consulto[o] et scito plebis prorogatum in annum imperium est.

23. Eo anno prodigia multa fuerunt: quorum averruncandorum causa supplicationes in biduum senatus decrevit. Publice vinum ac thus[17] præbitum.[p] Supplicatum iere frequentes viri fœminæque. Insignem supplicationem fecit certamen in sacello Pudicitiæ patriciæ, quæ in foro boario

Kreyssigius.—14 Vet. lib. apud Sigon. *Hunc senectuti suæ.*—15 Al. *quam prope ad ultimum.*—16 Al. *gnaros.*

17 'Add. *sacrificiis* Sigon. Gronov. Crevier. all. interpretationis causa.'

NOTÆ

[m] *Concordi collegio*] Collegium hic est societas inter ejusdem magistratus collegas.

[n] *Omnes absentes*] Sive ab urbe, sive saltem a comitiis; nam Fabius et Decius in Urbe erant, Appius vero in Etruria.

[o] *Ex senatus consulto*] An non potius senatus auctoritate, quæ leges et plebiscita præcedere hisce temporibus solebat? Sed hæc sæpe confunduntur.

[p] *Publice vinum ac thus* [*sacrificiis*] *præbitum*] Scripti ignorant τὸ *sacrificiis*, a Sigonio immissum haud necessario; satis enim apparet hæc ad sacra et supplicationes pertinere.

est ad ædem rotundam Herculis,[q] inter matronas ortum. Virginiam, Auli filiam, patriciam plebeio nuptam L.[18] Volumnio consuli, matronæ, quod e Patribus enupsisset, sacris arcuerant.[d] Brevis altercatio inde ex iracundia muliebri in contentionem animorum exarsit; cum se Virginia et patriciam et pudicam in patriciæ Pudicitiæ templum ingressam, et uni nuptam,[r] ad quem virgo deducta sit, nec se viri honorumve ejus ac rerum gestarum pœnitere, vero gloriaretur.[s] Facto deinde egregio magnifica verba adauxit. In vico Longo, ubi habitabat, ex parte ædium, quod satis esset loci modico sacello, exclusit;[e] aramque ibi posuit; et, convocatis plebeiis matronis,[19] conquesta injuriam patriciarum, 'Hanc ego aram,' inquit, 'Pudicitiæ plebeiæ dedico: vosque hortor, ut, quod certamen virtutis[f] viros in hac civitate tenet, hoc pudicitiæ inter matronas sit; detisque operam, ut hæc ara, quam illa, si quid potest,[g] sanctius et a castioribus coli dicatur.' Eodem ferme ritu et hæc ara, quo illa antiquior, culta est, ut nulla, nisi spectatæ pudicitiæ matrona, et quæ uni viro nupta fuisset, jus sacrificandi haberet. Vulgata dein religio a pollutis, nec matronis solum, sed omnis ordinis fœminis, postremo in oblivionem venit.[h] Eodem anno Cn. et Q. Ogulnii ædiles curules aliquot fœneratoribus diem dixerunt: quorum bonis

[d] *Quod patricio genere orta in plebeii ordinis domum nuptiis transiisset.*
[e] *Ex ædium parte, quæ vico Longo imminebat, tantum spatii decerpsit ac sepsuit, quantum ad exiguum sacellum sufficeret.*
[f] *Contentio de fortitudine.* [g] *Si qua ratione fieri possit.*
[h] *In desuetudinem abiit.*

Stroth.—18 *L.* abest Gronov. Doujat. Crevier.—19 Quidam Mss. *matrimoniis.*

NOTÆ

[q] *Ad ædem rotundam Herculis*] In regione Urbis quæ post octava ex Augusti descriptione, atque in foro Boario, fuere tum ædes Herculis Victoris parva et rotunda, tum sacellum Herculis: priori junctum fuit sacellum Pudicitiæ patriciæ.

[r] *Uni nuptam*] Hæc vera pudicitia: iteratæ quippe nuptiæ non sine aliqua impudicitiæ nota, nec sine aliqua per leges pœna.

[s] *Vero gloriaretur*] Rotundius videtur futurum, *vere gloriaretur*; quanquam potest accipi *vero* in auferendi casu, pro re omnino vera, seu qua ex vero gloriaretur.

mulctatis,[t] ex eo, quod in publicum redactum est, ænea in Capitolio limina, et trium mensarum argentea vasa in cella Jovis, Jovemque in culmine cum quadrigis, et ad ficum Ruminalem simulacra infantium conditorum Urbis sub uberibus lupæ posuerunt; semitamque saxo quadrato a Capena porta ad Martis[u] straverunt. Et ab ædilibus plebeiis, L. Ælio Pæto et C. Fulvio Curvo, ex mulctaticia item pecunia, quam exegerunt pecuariis damnatis,[x] ludi facti; pateræque aureæ ad Cereris positæ.

24. Q. inde Fabius quintum et P. Decius quartum consulatum ineunt,* tribus consulatibus censuraque collegæ; nec gloria magis rerum, quæ ingens erat, quam concordia, inter se clari. Quæ ne perpetua esset, ordinum magis, quam ipsorum, inter se certamen intervenisse reor: patriciis tendentibus, ut Fabius Etruriam extra ordinem provinciam haberet; plebeiis auctoribus Decio, ut ad sortem revocaret. Fuit certe contentio in senatu; et, postquam ibi Fabius plus poterat, revocata res ad populum est. In concione, ut inter militares viros,[20] et factis potius, quam dictis, fretos, pauca verba habita. Fabius, 'quam arborem conseruisset,' sub ea legere alium fructum, indignum esse,' dicere; 'se aperuisse Ciminiam sylvam, viamque per devios saltus Romano bello fecisse. Quid se id ætatis solicitassent, si alio duce bellum gesturi essent? Nimirum adversarium se, non socium imperii, legisse,' sensim expro-

20 *Revocata res ad populum est in concione: ut inter militares viros, &c.* distinguunt

NOTÆ

[t] *Quorum bonis mulctatis*] De personis magis quam de rebus dicitur mulctari, quod est puniri. Noster hic ne plures auferendi casus conjungeret, scriberetque minus eleganter, *quibus bonis mulctatis*, maluit verbum præter morem ad bona transferre. Erit ergo *mulctatis* pro, publicatis.

[u] *Ad Martis*] Cum plures Romæ fuerint Martis ædes, intelligit hoc loco elegans atque amplum Martis extramuranei templum, in viæ Appiæ ingressu, haud longe ab ipsa porta Capena.

[x] *Pecuariis damnatis*] Pecuarii dicuntur mancipes, qui pascendis pecoribus pascua redimunt, quemadmodum Asconius tradit ad Ciceronis Divinat. in Verr.

* A. U. C. 458.

brat: 'et invidisse Decium concordibus collegiis tribus.' Postremo, 'se tendere nihil ultra, quam ut, si se[1] dignum provincia ducerent, in eam mitterent: in senatus arbitrio se fuisse, et in potestate populi futurum.' P. Decius senatus injuriam querebatur; 'quoad potuerint, Patres annisos, ne plebeiis aditus ad magnos honores esset: postquam ipsa virtus pervicerit, ne in ullo genere hominum inhonorata esset, quæri, quemadmodum irrita sint non suffragia modo populi, sed arbitria etiam fortunæ, et in paucorum potestatem vertantur. Omnes ante se consules sortitos[7] provincias esse; nunc extra sortem Fabio senatum provinciam dare. Si honoris ejus causa; ita eum de se deque re publica meritum esse, ut faveat Q. Fabii gloriæ, quæ modo non sua contumelia splendeat. Cui autem dubium esse, ubi unum bellum sit asperum ac difficile, cum id alteri extra sortem mandetur, quin alter consul pro supervacaneo atque inutili habeatur? Gloriari Fabium rebus in Etruria gestis. Velle et P. Decium gloriari; et forsitan, quem ille obrutum ignem reliquerit,[8] ita ut toties novum ex improviso incendium daret, eum se extincturum. Postremo se collegæ honores præmiaque concessurum verecundia ætatis ejus majestatisque; cum periculum, cum[1] dimicatio proposita sit, neque cedere sua sponte, neque cessurum; et, si nihil aliud ex eo certamine tulerit, illud certe laturum, ut, quod populi sit, populus jubeat potius, quam patres gratificentur. Jovem optimum maximum Deosque immortales se precari, ut ita sortem æquam sibi cum collega dent, si eandem virtutem felicitatemque in bello administrando daturi sint. Certe id et natura æquum, et exemplo utile esse, et ad famam populi Romani pertinere, eos consules

Gronov. Doujat.—1 Vet. lib. apud Sigon. *servisset*.—2 Voss. uterque, Rott.

NOTÆ

[7] *Omnes ante se consules sortitos*] Oratorie *omnes* dicit: revera fere omnes.

[8] *Et forsitan, quem ille obrutum ignem reliquerit*] Metaphorice incendium dicit pro bello, quod Fabius in Etruria represserit magis, quam profligaverit.

esse, quorum utrolibet duce bellum Etruscum geri recte possit.' Fabius, nihil aliud precatus populum,[4] quam ut prius, quam intro vocarentur ad suffragium tribus, Ap. Claudii prætoris allatas ex Etruria literas audirent, comitio abit. Nec minore populi consensu, quam senatus, provincia Etruria extra sortem Fabio decreta est.

25. Concursus inde ad consulem factus omnium ferme juniorum: et pro se quisque nomina dabant. Tanta cupido erat sub eo duce stipendia faciendi. Qua circumfusus turba, 'Quatuor millia,' inquit, 'peditum et sexcentos equites duntaxat scribere in animo est: hodierno et crastino die qui nomina dederitis,[5] mecum ducam. Majori mihi curæ est, ut omnes locupletes reducam, quam ut multis rem geram militibus.' Profectus apto exercitu,[4] et eo plus fiduciæ ac spei gerente, quod non desiderata multitudo erat, ad oppidum Aharnam,[6a] unde haud procul hostes erant, ad castra Appii prætoris pergit. Paucis citra millibus lignatores ei cum præsidio occurrunt; qui, ut lictores prægredi viderunt, Fabiumque esse consulem accepere, læti atque alacres Diis populoque Romano grates agunt, quod eum sibi imperatorem misissent. Circumfusi deinde cum consulem salutarent, quærit Fabius, quo pergerent; respondentibusque, lignatum se ire, 'ain' tandem?' inquit, 'num castra vallata non habetis?' Ad hoc cum succlamatum esset, 'duplici quidem vallo et fossa, et tamen in ingenti metu esse;' 'habetis igitur,' inquit, 'affatim lignorum. Redite, et vellite vallum.' Redeunt in castra, terroremque ibi, vellentes vallum, et iis, qui in castris reman-

[4] *Cum exercitu expedito.*

Helm. carent τῷ *se.*—3 Quidam codd. omittunt τὸ *cum* posterius.—4 Voss. *populum romanum:* alter *pm:* Rott. *precatus p. r.*
5 Vet. lib. apud Sigon. *dederint.*—6 Vet. lib. apud eund. *Adharnaham.*—7

NOTÆ

[a] *Ad oppidum Aharnam*] Oppidum est Umbriæ in Tusciæ confinio, Tiberi haud procul, e regione Perusiæ, quod forte initio Aharna dicebatur; Ptolemæo, Plinio, aliisque Arna appellatur; indeque Arnates, vel Arnenses. Hodie *Civitella d'Arno.*

serant,[7] militibus, et ipsi Appio fecerunt. Tum pro se quisque alii aliis dicere, 'consulis se Q. Fabii facere jussu.' Postero inde die castra mota, et Appius prætor Romam dimissus. Inde nusquam stativa Romanis fuere. Negabat utile esse, uno loco sedere exercitum: itineribus ac mutatione locorum nobiliorem[8] ac salubriorem esse.[b] Fiebant autem itinera, quanta fieri sinebat hyems haud dum exacta. Vere inde primo, relicta secunda legione ad Clusium, quod Camars[9] olim appellabant,[c] præpositoque castris L. Scipione pro prætore, Romam ipse ad consultandum de bello rediit; sive ipse sponte sua, quia bellum ei majus in conspectu erat, quam quantum esse famæ crediderat, sive senatus consulto accitus. Nam in utrumque auctores sunt.[a] Ab Ap. Claudio prætore retractum quidam videri volunt; cum in senatu et apud populum (id quod per literas assidue fecerat) terrorem belli Etrusci augeret: 'non suffecturum ducem unum, nec exercitum unum, adversus quatuor populos. Periculosum esse,[10] sive juncti unum premant, sive id diversi gerant bellum, ne ad omnia simul obire[d] unus non possit. Duas se ibi legiones Romanas reli-

[a] *Scriptores sunt in utramque partem.*

Remanserunt Gronov. Donjat.—8 '*Mobiliorem* viri docti conjecerunt, quod aptius est; sed in receptam omnes codd. consentiunt.' *Stroth.* *Mobiliorem* edidit Kreyssigius.—9 *Camers* Donjat. Crevier.—10 *Periculum esse* conj. J.

NOTÆ

[b] *Nobiliorem ac salubriorem esse*] Hic ego non illibenter *mobiliorem* legerim, id est, magis expeditum et ad bella promtiorem: minus enim ad rem facere videtur τὸ *nobiliorem*.

Nobiliorem] Lego *mobiliorem*, ob rationes dictas Artis Criticæ p. 3. s. 1. c. 4. *J. Clericus.*

[c] *Ad Clusium, quod Camars olim appellabant*] De utroque Clusio veteri ac novo actum lib. v. c. 33. Illud, ad Clanim situm, primo Camers appellabatur, nomine imposito ab Umbris priscis conditoribus, qui ante Pelasgos hæc loca tenuerant: sed inde pulsi nomen illud Camertium trans Tiberim atque Apenninum transtulere, ubi ad hæc tempora fere remansit in urbe Camerino. Ex antiqua appellatione hi Clusini Polybio lib. II. de hac ipsa Gallorum et Samnitium in Clusinorum regionem adversus Romanos expeditione agenti vocantur simpliciter Καμέρτιοι.

[d] *Ad omnia simul obire*] 'Adire ad illum,' 'adire ad causam,' dicitur non raro: 'obire ad aliquid,' non facile, opinor, alibi invenies. Gallice dixe-

quisse; et minus quinque millia peditum equitumque[e] cum Fabio[11] venisse. Sibi placere, P. Decium consulem primo quoque tempore in Etruriam ad collegam proficisci: L. Volumnio Samnium provinciam dari. Si consul malit in suam provinciam ire, Volumnium in Etruriam ad consulem cum exercitu justo consulari proficisci.' Cum magnam partem moveret oratio prætoris, P. Decium censuisse ferunt, ut omnia integra ac libera Q. Fabio servarentur,[12] donec vel ipse, si per commodum rei publicæ posset, Romam venisset, vel aliquem ex legatis misisset; a quo disceret senatus, quantum in Etruria belli esset, quantisque administrandum copiis, et quot per duces esset.

26. Fabius, ut Romam rediit, et in senatu et productus ad populum mediam orationem habuit, ut nec augere, nec minuere videretur belli famam, magisque in altero assumendo duce aliorum indulgere timori, quam suo aut rei publicæ periculo consulere. 'Ceterum, si sibi adjutorem belli sociumque imperii darent, quonam modo se oblivisci P. Decii consulis[13] per tot collegia[f] experti posse? Neminem omnium secum conjungi malle: et copiarum satis sibi cum P. Decio, et nunquam nimium hostium fore. Sin collega quid aliud malit, at sibi L. Volumnium darent adjutorem.' Omnium rerum arbitrium et a populo, et a senatu, et ab ipso collega, Fabio permissum est: et cum P. Decius se in Samnium vel in Etruriam proficisci paratum esse ostendisset, tanta lætitia ac gratulatio fuit, ut præciperetur victoria animis, triumphusque, non bellum, decretum consulibus videretur. Invenio apud quosdam,

F. Gronov.—11 Vet. lib. apud Sigon. *equitumque mille cum Fabio.*—12 Thuan. duo Pall. *reservarentur.*

NOTÆ

ris, *être par tout, se trouver par tout.*

[e] *Minus quinque millia peditum equitumque*] Erant revera minus quam quinque millia hominum, connumeratis tam equitibus quam peditibus, ut patet ex hujus ipsius capitis initio, ubi Fabius 'quatuor millia peditum et sexcentos equites duntaxat' se scribere velle testatus est.

[f] *Per tot collegia*] Ter enim in consulatu, semel in censura, collegam habuerat Fabius Decium, uti antea vidimus.

extemplo, consulatu inito, profectos in Etruriam Fabium Deciumque, sine ulla mentione sortis provinciarum certaminumque inter collegas, quæ exposui. Sunt, quibus ne hæc quidem certamina exponere satis fuerit. Adjecerunt et Appii criminationes de Fabio absente ad populum, et pertinaciam adversus præsentem consulem prætoris, contentionemque aliam inter collegas, tendente Decio, ut suæ quisque provinciæ sortem tueretur. Constare res incipit ex eo tempore, quo profecti ambo consules ad bellum sunt. Ceterum, antequam consules in Etruriam pervenirent, Senones Galli[g] multitudine iugenti ad Clusium venerunt, legionem Romanam castraque oppugnaturi. Scipio, qui castris præerat, loco adjuvandam paucitatem suorum militum ratus, in collem, qui inter urbem et castra erat, aciem erexit.[14] Sed, ut in re subita, parum explorato, itinere ad jugum perrexit, quod hostes ceperant, parte alia egressi.[h] Ita cæsa ab tergo legio, atque in medio, cum hostis undique urgeret, circumventa. Deletam quoque ibi legionem, ita ut nuntius non superesset, quidam auctores sunt; nec ante ad consules, qui jam haud procul a Clusio aberant, famam ejus cladis perlatam, quam in conspectu fuere Gallorum equites, pectoribus equorum suspensa gestantes capita,[i] et lanceis infixa; ovantesque moris sui carmine. Sunt, qui Umbros fuisse, non Gallos, tradant; nec tantum cladis acceptum: et circumventis pabulatoribus cum L. Manlio Torquato legato Scipionem proprætorem subsidium e castris tulisse, victoresque Umbros, redintegrato prælio, victos

13 Vox *consulis* nonnihil suspecta Dukero.—14 '*In collem* . . . *aciem erexit*, ut IX. 31. al. pro *colle* ex 2. Mss. recepi exemplo Crevier. et Stroth.' *Rupert.*

NOTÆ

g *Senones Galli*] Qui scilicet jamdiu Umbriæ maritima insederant, Romamque incenderant, ut dictum lib. v.

h *Parte alia egressi*] Clusio nempe, aut castris suis egressi, aversa a Romanorum castris regione.

i *Pectoribus equorum suspensa gestantes capita*] Hic mos Germanorum quoque fuit, auctore Diodoro Siculo lib. IV. aliisque, ut hostium cæsorum capita ostentarent, sive lanceis affixa, sive equorum pectoribus deligata.

esse, captivosque eis ac prædam ademtam. Similius vero est, a Gallo hoste, quam Umbro, eam cladem acceptam; quod, cum sæpe alias, tum eo anno, Gallici tumultus præcipuus terror civitatem tenuit. Itaque præterquam quod ambo consules profecti ad bellum erant cum quatuor legionibus, et magno equitatu Romano, Campanisque mille equitibus delectis, ad id bellum missis, et sociorum nominisque Latini majore exercitu, quam Romani;[15] alii duo exercitus haud procul Urbe Etruriæ oppositi,[i] unus in Falisco, alter in Vaticano agro. Cn. Fulvius et L. Postumius Megellus, proprætores ambo, stativa in eis locis habere jussi.

27. Consules ad hostes, transgresso Apennino,[16] in agrum Sentinatem[17] [k] pervenerunt. Ibi quatuor millium ferme intervallo castra posita. Inter hostes deinde consultationes habitæ; atque ita convenit, ne unis castris miscerentur omnes, neve in aciem descenderent simul. Samnitibus Galli, Etruscis Umbri adjecti. Dies indicta pugnæ: Samniti[18] Gallisque delegata pugna: inter ipsum certamen Etrusci Umbrique jussi castra Romana oppugnare. Hæc consilia turbarunt transfugæ Clusini tres, clam nocte ad Fabium consulem transgressi: qui, editis hostium consiliis, dimissi cum donis, ut subinde, ut quæque res nova decreta esset, exploratam perferrent. Consules Fulvio, ut ex Falisco, Postumio, ut ex Vaticano exercitum ad Clusium admoveant, summaque vi fines hostium depopulentur, scribunt. Hujus populationis fama Etruscos ex agro Sentinate ad suos fines tuendos mo-

[i] *Objecti adversus Tuscos haud procul Roma.*

—15 Verba *quam Romani* vehementer suspecta erant J. Fr. Gronov. *etiam Romani alii duo exercitus* conj. Jac. Gronov. et *quam Romano* Duk.

16 ' *Transgresso Apennino*, passive, nisi leg. *transgressos Apenninum* (cum Gron.) vel *Apennino*. Vid. ad v. 35.' *Duk.*—17 Al. *Sentinatum.*—18 *Samniti.*

NOTÆ

[k] *In agrum Sentinatem*] Sentinas Gentilitium est, a Sentino Umbriæ in confinio Piceni oppido, sito in Apennini valle ad amnem cognominem, non procul fontibus Æsis fluvii. *Sentina* vulgo nunc dicitur, teste Cluverio. Ferrarius ex ejus ruinis natum auctumque putat oppidum *Sasso Ferrato.*

vit. Instare inde consules, ut absentibus iis pugnaretur. Per biduum lacessiere prælio hostem: biduo nihil dignum dictu actum, pauci utrimque cecidere; magisque irritati sunt ad justum certamen animi, quam ad discrimen summa rerum adducta. Tertio die descensum in campum omnibus copiis[1] est. Cum instructæ acies starent, cerva fugiens lupum e montibus exacta per campos inter duas acies decurrit: inde diversæ feræ, cerva ad Gallos, lupus ad Romanos cursum deflexit. Lupo data inter ordines via; cervam Galli confixere. Tum ex antesignanis Romanus miles, 'Illac fuga,' inquit, 'et cædes vertit,[m] ubi sacram Dianæ feram jacentem videtis. Hinc victor Martius lupus, integer et intactus, gentis nos Martiæ et conditoris nostri admonuit.' Dextro cornu Galli, sinistro Samnites constiterunt. Adversus Samnites Q.[19] Fabius primam ac tertiam legiones pro dextro cornu; adversus Gallos pro sinistro Decius quintam et sextam instruxit. Secunda et quarta cum L. Volumnio proconsule in Samnio gerebant bellum. Primo concursu adeo æquis viribus gesta res est, ut, si affuissent Etrusci et Umbri, aut in acie, aut in castris, quocumque se inclinassent, accipienda clades fuerit.

28. Ceterum, quanquam communis adhuc Mars belli erat, nec dum discrimen fortuna fecerat, qua datura vires esset, haudquaquam similis pugna in dextro lævoque cornu erat. Romani apud Fabium arcebant magis, quam inferebant, pugnam; extrahebaturque in quam maxime serum diei certamen: quia ita persuasum erat duci, et Samnites et Gallos primo impetu feroces esse,[m] quos susti-

[m] *Fuga atque occisio hoc velut omine versa est et inclinavit in illam partem, &c.*

---

bus Gronov. Doujat. Crevier.—19 *Q.* del. iid.

NOTÆ

[1] *Omnibus copiis*] Omnibus hinc Romanorum, inde etiam Samnitium et Gallorum: non omnibus fœdere adversus Romanos junctarum gentium. Nam Etrusci Umbrique aberant.

[m] *Primo impetu feroces esse*] Quod hic Fabius Samnitibus Gallisque, idem Germanis quoque Tacitus attribuit initio libri de moribus eorum. 'Magna corpora, et tantum ad impetum valida: laboris atque operum

neri satis sit; longiore certamine sensim residere Samnitium animos: Gallorum quidem etiam corpora intolerantissima laboris atque æstus fluere; primaque eorum prælia plus quam virorum, postrema minus quam fœminarum esse. In id tempus igitur, quo vinci solebat hostis, quam integerrimas vires miliți servabat. Ferocior Decius et ætate et vigore animi, quantumcumque virium habuit, certamine primo effudit; et, quia lentior videbatur pedestris pugna, equitatum in pugnam concitat, et ipse, fortissimæ juvenum turmæ immixtus, orat proceres juventutis, in hostem ut secum impetum faciant: duplicem illorum gloriam fore, si ab lævo cornu et ab equite victoria incipiat. Bis avertere Gallicum equitatum. Iterum longius evectos, et jam inter media equitum agmina prælium cientes, novum pugnæ conterruit genus: essedis carrisque [20] superstans [n] armatus hostis ingenti sonitu equorum rotarumque advenit, et insolitos ejus tumultus [*] Romanorum conterruit equos. Ita victorem equitatum velut lymphaticus pavor dissipat: sternit inde ruentes equos virosque improvida fuga. Turbata hinc etiam signa legionum; multique impetu equorum ac vehiculorum raptorum per agmen obtriti antesignani; et insecuta, simul territos hostes vidit, Gallica acies nullum spatium respirandi recipiendique se dedit. Vociferari Decius, 'Quo fugerent? quamve in fuga spem haberent?' obsistere cedentibus, ac revocare fusos. Deinde, ut nulla vi perculsos sustinere poterat, patrem P. Decium nomine

[*] *Non assuetos huic strepitui.*

NOTÆ

non eadem patientia.' Sic de Cimbris Teutonisque Florus lib. III. c. 3. 'Donec invicta illa rabies et impetus, quem pro virtute barbari habent, consenesceret.'

[n] *Essedis carrisque superstans*] Essedum Gallici ac Britannici vehiculi genus fuit: carrum quoque currus quatuor rotarum, cujusmodi militibus usui ad vehenda impedimenta. Ex his Galli ceteriqne Celtæ pugnare soliti, iisdem tanquam vallo usi muniendis castris: adeo ut Cimbrorum uxores, victis maritis, ipsæ adversus Romanos ex objectis undique plaustris atque carpentis pugnaverint. Hic carrorum usus adhuc tempore Ammiani fuit, et carrago dicta castra sic munita. Haud absimiles Persarum falcati currus, quorum sæpius meminit inter ceteros Q. Curt.

compellans, 'Quid ultra moror,' inquit, 'familiare fatum?[o] Datum hoc nostro generi est, ut luendis periculis publicis piacula simus. Jam ego mecum hostium legiones mactandas Telluri ac Diis Manibus dabo.'[p] Hæc locutus M. Livium pontificem, quem, descendens in aciem, digredi vetuerat ab se, præire jussit verba, quibus se legionesque hostium pro exercitu populi Romani Quiritium devoveret. Devotus inde eadem precatione eodemque habitu, quo pater P. Decius ad Veserim bello Latino se jusserat devoveri. Cum secundum solennes precationes adjecisset, 'præ se agere sese formidinem ac fugam, cædemque ac cruorem, cœlestium, inferorum[l] iras; contacturum funebribus dirís signa,[o] tela, arma hostium; locumque eundem suæ pestis et Gallorum ac Samnitium fore;' hæc execratus in se hostesque, qua confertissimam cernebat Gallorum aciem, concitat equum: inferensque se ipse infestis telis est interfectus.

29. Vix humanæ inde opis videri pugna potuit. Romani, duce amisso, quæ res terrori alias esse solet, sistere fugam, ac novam de integro velle instaurare pugnam. Galli, et maxime globus circumstans consulis corpus, velut alienata mente, vana incassum jactare tela. Torpere quidam, et nec pugnæ meminisse, nec fugæ. At ex parte altera pontifex Livius, cui lictores Decius tradiderat, jus-

[o] *Se tristibus furiis, ac funestis execrationibus invecturum perniciem in signa, &c.*

20 Malebat Duk. *carpentisque.*—l Vet. lib. *infernorumque.*

NOTÆ

[o] *Familiare fatum*] Vere fatum quoddam fuisse Deciorum ut pro patria certæ morti caput objicerent. Notatur tum ab aliis, tum a Cic. lib. 1. Tuscul. ubi ait, 'Tres Decios fuisse qui pro salute patriæ vitam amittere magno virtutis edito exemplo voluerint: ex quibus pater bello Gallico, filius Etrusco, nepos in bello Pyrrhi, quod pro Tarentinis gessit, Diis manibus se devoverunt.' Quod Decius pater apud Ciceronem bello Gallico interiisse dicitur, apud Nostrum ad bellum adversus Latinos refertur. Nunc filius bello adversus Gallos atque Etruscos se devovet.

[p] *Telluri ac Diis Manibus dabo*] Hic omnis se devovendi ritus ex lib. VIII. c. 10. repetendus est.

seratque pro prætore esse,[2] vociferari, 'Vicisse Romanos, defunctos consulis fato.'[p] † Gallos Samnitesque Telluris matris ac Deorum Manium esse. Rapere ad se ac vocare Decium devotam secum aciem;[q] furiarumque ac formidinis plena omnia ad hostes esse.' Superveniunt deinde his restituentibus pugnam L. Cornelius Scipio et C. Marcius, cum subsidiis ex novissima acie jussu Q. Fabii consulis ad præsidium collegæ missi. Ibi auditur P. Decii eventus, ingens hortamen ‡ ad omnia pro re publica audenda. Itaque cum Galli structis ante se scutis conferti starent, nec facilis pede collato videretur pugna; jussu legatorum collecta humi pila, quæ strata[3] inter duas acies jacebant, atque in testudinem hostium conjecta. Quibus plerisque in scuta, verutis in corpora[4] ipsa fixis,[r] sternitur cuneus; ita ut magna pars integris corporibus attoniti conciderent.

[p] *Morte consulis liberatos ab imminenti periculo.*

2 'Jusseratque pro prætore esse. Vulgo *proprætorem.* Sed Livius amat dicere *pro prætore, pro consule, pro quæstore,* (XLI. 10.) *pro dictatore:* quæ passim recte restituerunt Gron. et Drak. pro vulg. *proconsul* cet. quæ tamen forma sæpe etiam in omnibus libris legitur; v. c. XXIII. 31. XXXVII. 46. XXXIX. 29. al. et late defenditur a Manut. ad Cic. ad Div. I. 1.' *Rupert.* Vid. Not. Var. *Proprætorem* dant Gronov. Doujat. Crevier. Drak. *pro prætore* Stroth. et Kreyssigius.—3 'Collecta humi, forte ut ap. Plin. VIII. 42. nisi leg. *collecta pila, quæ humi strata* cet.' *Rupert.*—4 'In 2. Mss. optimis est *verarisque rutis,* in aliis et edd. antt. *plerisque in scuta, plerisque verutis* cet. unde Stroth. non male dedit *plerisque in scuta, rarisque verutis* cet.' *Rupert.* Vid. Not. Var.—

NOTÆ

† *Defunctos consulis fato*] Periculo, nempe, defunctos, ac proinde cladi ereptos. *J. Clericus.*

[q] *Devotam secum aciem*] Hostium nempe, quos una secum devoverat Diis manibus.

‡ *Ingens hortamen, &c.*] His verbis continetur ratio felicis successus ejusmodi devotionum; nam milites ducis, qui se devoverat, infame esse putabant amisso duce vitæ suæ parcere, simulque sperantes sibi affore Deos, multo acrius pugnabant, et victoria sic potiebantur; quæ animis militum, non placatæ iræ Deorum, aut Diis in hostes concitatis, debebatur. *J. Clericus.*

[r] *Plerisque in scuta, verutis in corpora ipsa fixis*] Quædam editiones inserunt *plerisque verutis;* sed contra scriptorum fidem. Nec vero necesse est bis poni vocem, *plerisque;* satis enim absque eo intelligitur pilorum, seu jaculorum, partem hæsisse Gallorum scutis, partem, quod teretiorem haberent mucronem, ut facilius penetrarent, ad ipsa etiam corpora pertigisse, veruta nempe.

Hæc in sinistro cornu Romanorum fortuna variaverat. Fabius in dextro[5] prime (ut ante dictum est) cunctando extraxerat diem: deinde, postquam nec clamor hostium, nec impetus, nec tela missa, eandem vim habere visa; præfectis equitum jussis ad latus Samnitium circumducere alas, ut signo dato in transversos, quanto maximo possent impetu, incurrerent; sensim suos signa inferre jussit, et commovere hostem. Postquam non resisti vidit, et haud dubiam lassitudinem esse; tum, collectis omnibus subsidiis, quæ ad id tempus reservaverat, et legiones concitavit, et signum ad invadendos hostes equitibus dedit. Nec sustinuerunt Samnites impetum; præterque aciem ipsam Gallorum, relictis in dimicatione sociis, ad castra effuso cursu ferebantur. Galli, testudine facta,[a] conferti stabant. Tum Fabius, audita morte collegæ, Campanorum alam, quingentos fere equites, excedere acie jubet, et circumvectos ab tergo Gallicam invadere aciem: tertiæ deinde legionis subsequi principes, et, qua turbatum agmen hostium viderent impetu equitum, instare ac territos cædere. Ipse ædem Jovi Victori spoliaque hostium cum vovisset, ad castra Samnitium perrexit; quo multitudo omnis consternata agebatur. Sub ipso vallo, quia tantam[6] multitudinem portæ non recepere, tentata ab exclusis turba suorum pugna est. Ibi Gellius Egnatius imperator Samnitium cecidit. Compulsi deinde intra vallum Samnites, parvoque certamine capta castra, et Galli ab tergo circumventi. Cæsa eo die hostium viginti quinque millia, octo capta. Nec incruenta victoria fuit. Nam ex P. Decii exercitu cæsa septem millia; ex Fabii mille ac ducenti.[7] Fabius, dimissis ad quærendum collegæ corpus, spolia hostium conjecta in acervum Jovi Victori cremavit. Consulis corpus eo die,

5 Add. *cornu* Gronov. Doujat.—6 A quibusd. interpungitur: *agebatur sub ipso vallo. Quia tantam.*—7 *Mille septingenti* Kreyssigius.

NOTÆ

[a] *Galli, testudine facta*] Non ignotus Gallis usus testudinis, seu conjungendorum scutorum supra capita.

quia obrutum superstratis Gallorum cumulis erat, inveniri non potuit. Postero die inventum relatumque est cum multis militum lacrymis. Intermissa inde omnium aliarum rerum cura, Fabius collegæ funus omni honore laudibusque meritis celebrat.

30. Et in Etruria per eosdem dies [8] ab Cn. Fulvio pro prætore res ex sententia gesta; et, præter ingentem [9] illatam populationibus agrorum hosti cladem, pugnatum etiam egregie est: Perusinorumque [t] et Clusinorum cæsa amplius millia tria, et signa militaria ad viginti capta. Samnitium agmen, cum per Pelignum agrum fugeret, circumventum a Pelignis est. Ex millibus quinque ad mille cæsi. Magna ejus diei, quo in Sentinati agro bellatum, fama est, etiam vero stanti.[q] Sed superjecere [10] quidam augendo fidem; [u] qui in hostium exercitu peditum quadraginta millia trecentos triginta, equitum sex millia,[11] mille carpentorum scripsere fuisse: scilicet cum Umbris Tuscisque, quos et ipsos pugnæ affuisse. Et, ut Romanorum quoque augerent copias, L. Volumnium pro consule ducem [12] consulibus, exercitumque ejus legionibus consulum adjiciunt. In pluribus annalibus duorum ea consulum propria victoria est. Volumnius in Samnio interim res gerit, Samnitiumque exercitum, in Tifernum montem [x] compulsum, non deterritus

[q] *Etiamsi quis iis tantum, quæ vere gesta sunt, inhæreat.*

8 Al. *per eos dies.*—9 Vet. lib. apud Sigon. *nam præter ingentem.*—10 Scribendum putabat J. F. Gronov. *superavere.*—11 Al. *equitum sex et qua-*

NOTÆ

[t] *Perusinorumque*] De Perusia l. IX. c. 37.

[u] *Superjecere quidam augendo fidem*] Non improbabilis Gronovii sensus, *superavere quidam, augendo fidem:* sed quoniam codices variare non apparet, standum ejus explicationi, quam velut dubitans proponit: ut sit, *quidam augendo*, numerum vel famam, *superjecere fidem*, id est, jecere res supra fidem. Adducit ejusdem generis phrasin ex Seneca III. de Benef. c. 32. 'Nec beneficia parentum suorum superjaciunt.' In eandem sententiam Tan. Faber ait metaphoram esse, ut apud Horat. 'sæpe trans finem jaculo expedito:' et *superjacere* esse τὸ ὑπερακοντίζειν Græcorum, id est, ultra jaculari.

[x] *In Tifernum montem*] De Tiferno monte et oppido lib. IX. c. 44.

iniquitate loci, fundit fugatque. Q. Fabius, Deciano exercitu relicto in Etruria, suis legionibus deductis ad Urbem, de Gallis Etruscisque ac Samnitibus triumphavit. Milites triumphantem secuti sunt. Celebrata inconditis carminibus militaribus non magis victoria Q. Fabii, quam mors præclara P. Decii est: excitataque memoria parentis, æquata[11] eventu publico privatoque filii laudibus.[y] Data ex præda militibus æris octogeni bini,[†] sagaque et tunicæ; præmia illa tempestate militiæ haudquaquam spernenda.[z]

31. His ita rebus gestis, nec in Samnitibus adhuc, nec in Etruria pax erat. Nam, et Perusinis auctoribus, post deductum ab consule exercitum rebellatum fuerat; et Samnites prædatum in agrum Vescinum Formianumque, et parte alia in Æserninum,[a] quæque[14] Vulturno adjacent flumini, descendere. Adversus eos Ap. Claudius prætor cum exercitu Deciano missus. Fabius in Etruria rebellante denuo quatuor millia et quingentos Perusianorum occidit: cepit ad mille septingentos quadraginta: qui redemti singuli æris trecentis decem.[b] Præda alia omnis militibus con-

---

draginta millia.—12 Vox *ducem* non est in plerisque libris vett.—13 Legendum monet Tan. Faber *æquatis.*

14 Al. *Esetrunium, Æserniacum, Æserninum.* ' *Quæque* pro vulg. *quæ* ex optimis Mss. recepi exemplo Crevier. et Stroth. Idem vel *qua adjacet* legen-

NOTÆ

[y] *Æquata eventu publico privatoque filii laudibus*] Quod Tan. Faber legendum putat *æquatis*, nihil est necesse quicquam mutari præter manuscriptorum fidem: eademque sententia est; tam enim æquari dicuntur anteriora, aut etiam majora, posterioribus et minoribus, quam contra: ut ' æquare ' sumatur pro comparare.

[†] *Æris octogeni bini*] Supple, *libra les nummi*, hoc est 82. libræ Romanæ æris. *J. Clericus.*

[z] *Præmia ... haudquaquam spernenda*] Asses adhuc librales erant. Duo autem supra octoginta æris libræ secundum computationem nostram valent libellas monetæ Gallicæ ferme 55.

[a] *Parte alia in Æserninum*] Samnii urbs Æsernia ad lævam Vulturni: nunc *Isernia.* Ejus tamen agrum nunc Samnites populantur, quod, a Romanis antea capta, in eorum ditione esset.

[b] *Æris trecentis decem*] Æris scilicet gravis, quale tunc in usu, id est, nostra æstimatione paulo plus 200. lib.

Æris trecentis decem] Hoc est, trecentis decem nummis æreis libralibus. *J. Clericus.*

cessa. Samnitium legiones, cum partim Ap. Claudius prætor, partim L. Volumnius pro consule sequeretur,[15] in agrum Stellatem[c] convenerunt. Ibi et Samnitium legiones[16] omnes considunt,[d] et Appius Volumniusque castra conjungunt. Pugnatum infestissimis animis, hinc ira stimulante adversus rebellantes toties, illinc ab ultima jam dimicantibus spe.[e] Cæsa ergo Samnitium sexdecim millia trecenti, capta duo millia septingenti. Ex Romano exercitu cecidere duo millia septingenti. Felix annus bellicis rebus, pestilentia gravis, prodigiisque solicitus.[f] Nam, et terram multifariam pluisse, et in exercitu Ap. Claudii plerosque[17] fulminibus ictos, nuntiatum est: librique ob hæc aditi. Eo anno Q. Fabius Gurges, consulis filius, aliquot matronas ad populum stupri damnatas pecunia mulctavit.[g] Ex quo mulctaticio ære Veneris ædem, quæ prope Circum est, faciendam curavit. Supersunt etiam nunc Samnitium bella, quæ continua per quartum jam volumen annumque sextum

dum putabat Gronov.' *Ruperti.*—15 Vett. edd. *proconsul sequeretur.*—16 'Vox *legiones* abest in quibusdam Mss. apud J. F. Gronovium; et, cum apud eundem pars major libr. script. exhibeat, *ibi ad Samnitium omnes considunt*, acute Doujatius in voce *Samnitium* nomen loci alicujus latere suspicatus est.' *Doering.* Omisit Kreyssigius. Vid. inf. et Not. Var.—17 Vox *plerosque* sus-

NOTÆ

[c] *Agrum Stellatem*] De illo antea.

[d] *Ibi et Samnitium legiones omnes considunt*] Plerique scripti ignorant vocem, *legiones*, cujus e proximo repetitio minus elegans: magna pars habet *ibi et Samnitium omnes considunt*. Qua forma lib. XXXI. 'Attalus, ne desertam haberet insulam, et Macedonum fere omnibus, et quibusdam Andriorum, ut manerent, persuasit.' Hæc lectio probatur Gronovio. Nec absurda forte quam Romæ Andreas dedit: *ibi ad Samnium omnes considunt*. Licet enim Stellatem agrum, de quo hic agitur, constet in Campania fuisse, Callicula monte diremtum a Falerno; is tamen nonnisi intercurrente Vulturno dividebatur a Samnio; et in eo metantes, ad Samnii fines castra habuisse dici possunt.

[e] *Ab ultima jam dimicantibus spe*] Præpositio *a*, vel *ab*, aliquando causam denotat, qua quis ad agendum quippiam impellitur, ut hic et apud Tull. lib. IX. ad Att. Ep. 9. 'Illud certe scio, me, ab singulari amore, quæcumque scribo, tibi scribere.'

[f] *Prodigiisque solicitus*] 'Annum solicitum' per hypallagen dicit, pro civitate, seu potius civibus eo anno anxiis ob frequentia portenta.

[g] *Ad populum stupri damnatas pecunia mulctavit*] Accusaverat adulterii apud populum, atque ab eo damnari, pecuniaque mulctari, curaverat.

et quadragesimum,[h] a M. Valerio, A. Cornelio consulibus, qui primi Samnio arma intulerunt, agimus: et ne tot annorum clades utriusque gentis laboresque actos nunc referam, quibus nequiverint tamen dura illa[18] pectora vinci; proximo anno Samnites in Sentinati agro, Pelignis,[r] ad Tiferum, Stellatibus campis, suis ipsi legionibus, mixti alienis,[s] ab quatuor exercitibus, quatuor ducibus Romanis, cæsi fuerant;[i] imperatorem clarissimum gentis suæ amiserant; socios belli, Etruscos, Umbros, Gallos, in eadem fortuna videbant, qua ipsi erant; nec suis, nec externis viribus jam stare poterant; tamen bello non abstinebant. Adeo ne infeliciter quidem defensæ libertatis tædebat: et vinci, quam non tentare victoriam, malebant. Quinam sit ille, quem pigeat[19 k] longinquitatis bellorum scribendo legendoque, quæ gerentes non fatigaverunt?

[r] *In Peligneorum regione.*
[s] *Tum soli ac viribus suis, tum conjuncti cum aliis.*

pecta Strothio.—18 *Duriora* Gronov. Doujat. Crevier.—19 ' In edd. recentt. ante *pigeat* insertum *non*, quod ab antt. et Mss. optimis abest. Expunxit illud Stroth. at, si adsit, fortiorem fere antithesin esse putat: bella, quæ legentes fatigant, gerentes non fatigaverunt. Enimvero recte Doer. monet, Livium, bella Samnitium ulterius persecuturum, vereri, ne tædium tandem illorum longinquitas creet lectoribus, et hinc eorum benevolentiam hoc quasi epiphonemate captare: si bella gerentes non fatigati sunt, sane scribentes et legentes non fatigari debent.' *Rupert.*

NOTÆ

[h] *Annumque sextum et quadragesimum*] Consules fuere M. Valerius Corvus III. A. Cornel. Cossus an. U. c. 410. nunc agebatur annus 458. ex Sigonii rationibus: ergo negliguntur ab Auctore anni duo; primus consulum M. Valerii et A. Cornelii, et ultimus Q. Fabii et P. Decii: alioqui anni essent 48. Hunc quidem annum excludere videtur Livius, cum eum mox *proximum* vocat. Verum ejusdem gesta ut præterita recenset. Unde numerum annorum corruptum esse conjectura est non improbabilis.

Annum sextum et quadragesimum] Inchoatum fuerat anno Catoniano 412. Vide lib. VII. c. 32. *J. Clericus.*

[i] *Ab quatuor exercitibus, quatuor ducibus Romanis cæsi fuerunt*] Samnites cum Gallis a Q. Fabio et P. Decio, eorumque exercitibus, fusi in Sentinati agro c. 28. et 29. a Volumnio in Samnio ad Tifernum c. 30. ab eodem simul et App. Claudio in Stellate agro. Quatuor hic sunt exercitus, ducesque totidem, initio hujus cap. In Pelignis non Romanorum, sed ipsorum Pelignorum armis aut fraude cladem acceperant, c. 30.

[k] *Quinam sit ille, quem* [non] *pigeat*]

32. Q. Fabium, P. Decium, L. Postumius Megellus et M. Atilius Regulus consules secuti sunt.[o] Samnium ambobus decreta provincia est; quia tres scriptos hostium exercitus, uno Etruriam, altero populationes Campaniæ repeti, tertium tuendis parari finibus, fama erat. Postumium valetudo adversa Romæ tenuit: Atilius extemplo profectus,[20] ut in Samnio hostes (ita enim placuerat Patribus) nondum egressos opprimeret. Velut ex composito ibi obvium habuere[l] hostem;[1] ubi et intrare, nedum vastare,[m] ipsi Samnitium agrum prohiberentur, et egredi inde in pacata sociorumque populi Romani fines Samnitem prohiberent.[2] Cum castra castris collata essent, quod vix Romanus toties victor auderet, ausi Samnites sunt (tantum desperatio ultima temeritatis facit) castra Romana oppugnare. Et quanquam non venit ad finem tam audax inceptum, tamen haud omnino vanum fuit. Nebula erat ad multum diei densa adeo, ut lucis usum eriperet, non prospectu

20 Al. *Atilius cum exercitu extemplo profectus.* Vid. Not. Var.—1 'Vett. libb. plerique *habuit*, et recte: refertur enim ad vocem *Atilius*.' Sigon.—2 Al. *Samnites prohiberentur.*

NOTÆ

Aliud vult, aliud dicit. Miratur revera Samnites non fatigatos fuisse tot bellis gerendis, cum eorum diuturnitas tædio sit, tam legentibus, quam sibi scribenti.

Quinam sit ille, quem non pigeat, &c.] Ratio diuturnitatis belli hæc videtur fuisse, quod plerisque belli annis exiguis pugnis et populationibus contenti exercitus victores ac victi domum reducerentur, urbesque præcipuæ incolumes manerent. Alioqui si captis urbibus omnibus aut plerisque præsidia fuissent imposita, diuturna esse bella non potuissent. Fateor numerum cæsorum non exiguum a priscis historicis edi, sed in hujusmodi rebus auctiora omnia ad nos venerunt. *J. Clericus.*

[o] A. U. C. 459.

[l] *Obvium habuere hostem*] Qui *habuere?* Nam paulo ante Atilium solum nominavit; et collegam ægritudo Romæ tenebat. Hinc, opinor, Asulano causa fuit scribendi, *Atilius cum exercitu extemplo profectus,* licet a plerisque abesse illa *cum exercitu* affirmet Gronov. Sed non tantum *exercitus* nomen collectivum facile plurali numero aptatur; verum et ducis nomine milites intelliguntur; placetque Nostro variatio numeri pluralis et singularis.

[m] *Ubi et intrare, nedum vastare*] Eo scilicet loco, ubi, &c. Indicantur Samnii, et Campaniæ, aliarumque Romanæ ditionis aut societatis gentium confinia, a quorum ingressu Samnites Romanique se mutuo arcerent.

modo extra vallum ademto, sed propinquo etiam congredientium inter se conspectu.[n] Hac velut latebra insidiarum freti Samnites, vixdum satis certa luce, et eam ipsam premente caligine, ad stationem Romanam in porta seguiter agentem vigilias perveniunt. Improviso oppressis nec animi satis ad resistendum, nec virium fuit. Ab tergo castrorum decumana porta[o] impetus factus. Itaque captum quæstorium;[1] quæstorque ibi L. Opimius Pansa occisus. Conclamatum inde ad arma.

33. Consul, tumultu excitus, cohortes duas sociorum, Lucanam Suessanamque, quæ proximæ forte erant, tueri prætorium jubet: manipulos legionum principali via[p] inducit. Vixdum satis aptatis armis, in ordines eunt: et clamore magis, quam oculis, hostem noscunt: nec, quantus numerus sit, æstimari potest. Cedunt primo incerti fortunæ suæ, et hostem introrsum in media castra accipiunt. Inde cum consul vociferaretur, 'expulsine extra vallum, castra deinde sua oppugnaturi essent,' rogitans; clamore sublato connisi primo resistunt: deinde inferunt pedem, urgentque, et impulsos semel terrore eodem agunt, quo cœperunt. Expellunt extra portam vallumque. Inde pergere ac persequi (quia turbida lux metum circa insidiarum faciebat) non ausi, liberatis castris contenti, receperunt se intra vallum trecentis ferme hostium occisis. Romanorum stationis primæ, vigilumque, et eorum, qui circa quæstorium oppressi, periere ad ducentos[3] triginta. Animos inde Sam-

[1] *Tentorium Quæstoris captum est.*

3 *Ad septingentos* Kreyssigius.

NOTÆ

[n] *Sed propinquo etiam congredientium inter se conspectu*] Repete *ademto*, ita ut nec e propinquo se conspicerent colloquentes.

[o] *Decumana porta*] Præcipua porta castrorum fuit Decumana, in hostes plerumque versa; ad quam prætoris, vel consulis, quæstoris, legatorum tabernacula. Nunc non in fronte, sed in tergo castrorum, atque aversa ab hostibus, præter morem, fuisse videtur.

[p] *Principali via*] Via principalis in castris ea erat, quæ inter prætorium et ceterorum ducum tentoria, interque proximam legionum métatu-

nitibus non infelix audacia auxit; et non modo proferre inde castra Romanum, sed ne pabulari quidem per agros suos, patiebantur. Retro in pacatum Soranum agrum pabulatores ibant. Quarum rerum fama, tumultuosior etiam, quam res erant, perlata Romam, coëgit L. Postumium consulem, vixdum validum, proficisci ex Urbe. Prius tamen, quam exiret, militibus edicto Soram jussis convenire, ipse ædem Victoriæ, quam ædilis curulis ex mulctaticia pecunia faciendam curaverat, dedicavit. Ita ad exercitum profectus, ab Sora in Samnium ad castra collegæ perrexit. Inde postquam Samnites, diffisi duobus exercitibus resisti posse, recesserunt; diversi consules ad vastandos agros urbesque oppugnandas discedunt.

34. Postumius Milioniam[q 4] oppugnare adortus, vi primo atque impetu, dein, postquam ea parum procedebant, opere ac vineis demum injunctis muro cepit. Ibi, capta jam urbe, ab hora quarta usque ad octavam[5] fere horam omnibus partibus urbis diu incerto eventu pugnatum est. Postremo potitur oppido Romanus. Samnitium cæsi tria millia ducenti: capti quatuor millia ducenti,[6] præter prædam aliam. Inde Ferentinum[7 r] ductæ legiones: unde oppidani cum omnibus rebus suis, quæ ferri agique potuerunt, nocte per aversam portam silentio excesserunt. Igitur, simul advenit consul, primo ita compositus instructusque mœnibus successit, tanquam idem, quod ad Milioniam fuerat, certaminis foret: deinde, ut silentium vastum in urbe, nec arma, nec viros in turribus ac muris vidit, avidum in-

4 *Deinde* Gronov. Doujat. Crevier.—5 Vet. lib. apud Sigon. *ab hora quarta diei ad octavam.*—6 *Septingenti* Kreyssigius.—7 Mss. *Feritrum, Fertorium, Foretrium, Feretrum.* Suspicabatur J. F. Gronov. *Treventinum.* Doujat. conj.

NOTÆ

ram interjacebat: sic dicta a principiis, quæ spatium illud medium a tribunis ad legiones comprehendebant.

q *Milioniam*] Alias *Miloniam*. Vide cap. 3. hujus libri.

r *Inde Ferentinum*] In plerisque Mss. est *Feretrum*. Sigon. *Triventinum* suspicatur, quod est ad Tinium fl. unde Treventinates in Samnio apud Plin. Ego *Forentium* Apulorum conjiciebam, iis de causis quas ante indicavi.

vadendi deserta mœnia militem detinet, ne quam occultam in fraudem incautus rueret. Duas turmas sociorum Latini nominis circumequitare mœnia, atque explorare omnia jubet. Equites portam unam alteramque eadem regione in propinquo patentes conspiciunt, itineribusque iis vestigia nocturnæ hostium fugæ. Adequitant deinde sensim portis, urbemque ex tuto rectis itineribus perviam conspiciunt: ad consulem referunt, excessum urbe; solitudine haud dubia id[s] perspicuum esse, recentibus[*] vestigiis fugæ ac strage rerum[s] in trepidatione nocturna passim relictarum. His auditis, consul ad eam partem urbis, qua adierant equites, circumducit agmen: constitutisque haud procul porta signis, quinque equites jubet intrare urbem, et, modicum spatium progressos, tres manere eodem loco, si tuta videantur; duos explorata ad se referre. Qui ubi redierunt, retuleruntque, eo se progressos, unde in omnes partes circumspectus esset, longe lateque silentium ac solitudinem vidisse; extemplo consul cohortes expeditas in urbem induxit; ceteros interim castra communire jussit. Ingressi milites, refractis foribus, paucos graves ætate aut invalidos inveniunt, relictaque, quæ migratu difficilia essent. Ea direpta; et cognitum ex captivis est, communi consilio aliquot circa urbes conscisse fugam; suos prima vigilia profectos. Credere, eandem in aliis urbibus solitudinem inventuros.[t] Dictis captivorum fides extitit:[*] desertis oppidis consul potitur.

35. Alteri consuli M. Atilio nequaquam tam facile bellum fuit. Cum ad Luceriam duceret legiones, quam oppugnari ab Samnitibus audierat, ad finem Lucerinum ei hostis obvius fuit. Ibi ira vires æquavit. Prælium varium et anceps fuit:

[*] *Quæ a captivis relata fuerant, vera inventa sunt.*

Forentium.—[s] Sic tacite Rupert. et Stroth. Al. *et rec.*—[s] *Id*, sublata distinctione post *urbe*, del. Gronov. Doujat. Crevier.

NOTÆ

[s] *Strage rerum*] Strages hic minus usitato sensu dicitur, pro acervis rerum, quæ a fugientibus abjectæ fuerant, aut ipsis exciderant, et quibus passim velut stratæ erant viæ.

[t] *Solitudinem inventuros*] Romanos.

tristius tamen eventu Romanis; et quia insueti erant vinci, et quia digredientes magis, quam in ipso certamine, senserunt, quantum in sua parte plus vulnerum ac cædis fuisset. Itaque is terror in castris ortus, qui si pugnantes cepisset, insignis accepta clades foret. Tum quoque solicita nox fuit jam invasurum castra Samnitem credentibus, aut prima luce cum victoribus conserendas manus. Minus cladis, ceterum non plus animorum, ad hostes erat.[x] Ubi primum illuxit, abire sine certamine cupiunt. Sed via una, et ea ipsa præter hostes, erat: qua ingressi,[9] præbuere speciem recta tendentium ad castra oppugnanda. Consul arma capere milites jubet, et sequi se extra vallum: legatis, tribunis, præfectis sociorum imperat, quod apud quemque facto opus est. Omnes affirmant, 'se quidem omnia facturos, sed militum jacere animos. Tota nocte inter vulnera et gemitus morientium vigilatum esse. Si ante lucem ad castra ventum foret, tantum pavoris fuisse, ut relicturi signa fuerint: nunc pudore a fuga contineri; alioquin pro victis esse.' Quæ ubi consul accepit, sibimet ipsi circumeundos alloquendosque milites ratus, ut ad quosque venerat, cunctantes arma capere increpabat; 'Quid cessarent tergiversarenturque? Hostem in castra venturum, nisi illi[10] extra castra exissent, et pro tentoriis suis pugnaturos, si pro vallo nollent. Armatis ac dimicantibus dubiam victoriam[u] esse.[11] Qui nudus atque inermis[12] hostem maneat,[y] ei aut mortem, aut servitutem

[x] *Erat apud Samnites.* [y] *Expectet hostes.*

9 Pro *qua ingressi*, in multis libris antt. *quam i.* quod et dat Crevier.—10 Vet. lib. apud Sigon. *nisi ipsi.*—11 Emendat Sigon. *dimicantibus haud dubiam*

NOTÆ

[u] *Armatis ac dimicantibus dubiam victoriam*] Ex Gronovii sententia, quam ut probem res exigit, male contra omnia scripta exemplaria correxerat Sigonius, *haud dubiam victoriam.* Satis erat, eo præsertim rerum statu quem in Romano exercitu Livius describit, si sperari victoria posset: neque poterat, tanquam haud dubia, affirmari. Itaque hoc tantum aiebat Atilius, satius esse pugnam capessere, quam inermes hostem expectare: ex pugna quippe spem victoriæ, licet non omnino certam, ex

patiendam.' Hæc jurganti increpantique respondebant: 'Confectos se pugna hesterna esse: nec virium quicquam, nec sanguinis superesse. Majorem multitudinem hostium apparere, quam pridie fuerit.' Inter hæc appropinquabat agmen; et, jam breviore intervallo certiora intuentes, vallum secum portare Samnitem affirmant, nec dubium esse, quin castra circumvallaturi sint. Tunc, 'enimvero,' consul,[13] 'indignum facinus esse,' vociferari, 'tantam contumeliam ignominiamque ab ignavissimo accipi hoste. Etiamne circumsedebimur,' inquit, 'in castris, ut fame potius per ignominiam, quam ferro, si necesse est, per virtutem, moriamur? Dii bene verterent, facerentque,[14] quod se dignum quisque ducerent. Consulem M. Atilium vel solum, si nemo alius sequatur, iturum adversus hostes: casurumque inter signa Samnitium potius, quam circumvallari castra Romana videat.' Dicta consulis legati, tribunique, et omnes turmæ equitum, et centuriones primorum ordinum, approbavere. Tum pudore victus miles segniter arma capit, segniter e castris egreditur: longo agmine, nec continenti, mœsti ac prope victi procedunt adversus[15] hostem, nec spe, nec animo certiorem.[16 x] Itaque simul conspecta sunt

---

v. c. Vid. Not. Var.—12 Mss. Pall. *iners.*—13 Vett. edd. *Tunc vero consul.* —14 'Copula ineptam videtur reddere sententiam: *Dii bene verterent et facerent, quod quisque* eorum, sc. Deorum, *se dignum ducerent.* Legerem: *Dii bene verterent, facerent* milites, *quod* cet.' *Duk.* 'Recte, opinor, aut leg. *quod Dii bene verterent, facerent, quod* cet.' *Drak.*—15 *Versus* Gronov. Doujat. all. —16 'Vet. lib. *fortiorem:* egregie: nam de Romanis dixit, 'mœsti ac prope victi.'' Sigon. Vid. Not. Var.

NOTÆ

inertia certam mortem aut captivitatem sequi.

Dubiam victoriam esse] Hoc est, posse sperari victoriam; sed ei, qui inermis hostem operiatur, certam mortem aut servitutem esse expectandam. Sic optime Gronovius. *J. Clericus.*

x *Hostem, nec spe, nec animo certiorem*] Hic quoque sibi plaudit Sigonius quod τὸ *certiorem* mutaverit in *fortiorem:* egregium hoc quidem si pro scholio sumatur: sed non Livianum, ut ex vetustis codicibus testatur Gronovius. *Certum* quidem pro firmo fortive accipi, probat Cæsaris ac Ciceronis auctoritate. Ille lib. VII. Bell. Gall. 'Generatimque distributi in civitates, omnia vada ac saltus ejus paludis certis custodiis obtine-

Romana signa, extemplo a primo Samnitium agmine ad novissimum fremitus perfertur, 'Exire, id quod timuerint, ad impediendum iter Romanos. Nullam inde ne fugæ quidem patere viam. Illo loco aut cadendum esse, aut, stratis hostibus, per corpora eorum evadendum.'

36. In medio[17] sarcinas conjiciunt; armati suis quisque ordinibus instruunt aciem. Jam exiguum inter duas acies erat spatium, et stabant expectantes, dum ab hostibus prius impetus, prius clamor inciperet. Neutris animus est ad pugnandum. Diversique integri atque intacti abissent, ni cedenti instaturum alterum timuissent. Sua sponte inter invitos tergiversantesque segnis pugna, clamore incerto atque impari, cœpit: nec vestigio quisquam movebatur. Tum consul Romanus, ut rem excitaret,[z] equitum paucas turmas extra ordinem immisit: quorum cum plerique delapsi ex equis essent, et alii turbati; et ab Samnitium acie ad opprimendos eos, qui ceciderant, et ad suos tuendos ab Romanis procursum est. Inde paululum irritata pugna est; sed aliquanto et impigre magis, et plures procurrerant[18] Samnites, et turbatus eques sua ipse subsidia[y] territis equis proculcavit. Hinc fuga cœpta totam avertit aciem Romanam. Jamque in terga fugientium Samnites pugnabant, cum consul, equo prævectus ad portam castrorum, ac statione equitum ibi opposita, edictoque, 'ut, quicumque ad vallum tenderet,[19] sive ille Romanus, sive Samnis esset, pro hoste haberent;' hæc ipsa minitans, obstitit profuse tendentibus suis in castra. 'Quo pergis,' inquit, 'miles? et hic arma et viros invenies; nec, vivo consule tuo, nisi victor castra intrabis. Proinde elige, cum cive, an hoste, pugnare malis.' Hæc dicente consule, equites infestis cus-

[z] *Quo accenderet pugnam.*

17 *In medium* ex monitu Jac. Gronov. legit Kreyssigius.—18 Vet. lib. apud Sigon. *procurrerunt*.—19 *Pergeret* Gronov. Doujat. Crevier. all.—

NOTÆ

bant.' Hic lib. x. ad Att. Ep. 11. 'Et quo ille me certiorem vult esse, eo magis timeo, ne in eum existam crudelior.'

[y] *Sua ipse subsidia*] Eos qui procurrerant ad ferendam ipsis opem.

pidibus circumfunduntur, ac peditem in pugnam redire jubent. Non virtus solum consulem, sed fors etiam adjuvit; quod non institerunt Samnites, spatiumque circumagendi signa vertendique aciem a castris in hostem fuit. Tum alii alios hortari, ut repeterent pugnam: centuriones ab signiferis rapta signa inferre; et ostendere suis, paucos et ordinibus incompositis effuse venire hostes. Inter hæc consul, manus ad cœlum attollens, voce clara, ita ut exaudiretur, templum Jovi Statori vovet, si constitisset a fuga Romana acies, redintegratoque prælio cecidisset vicissetque legiones Samnitium. Omnes undique annisi ad restituendam pugnam, duces, milites, peditum equitumque vis: numen etiam Deorum respexisse nomen Romanum visum. Adeo facile inclinata res, repulsique a castris hostes; mox etiam redacti ad eum locum, in quo commissa pugna erat. Ibi, objacente sarcinarum cumulo, quas conjecerant in medium, hæsere impediti: deinde, ne diriperentur res, orbem armatorum sarcinis[20] circumdant. Tum vero eos a fronte urgere pedites, ab tergo circumvecti equites. Ita in medio cæsi captique. Captivorum numerus fuit septem millium ac ducentorum,[1] qui omnes nudi sub jugum missi. Cæsos retulere ad quatuor millia octingentos. Ne Romanis quidem læta victoria fuit. Recensente consule biduo acceptam cladem, amissorum militum numerus relatus septem millium ac ducentorum.[a] Dum hæc in Apulia gerebantur,[s] altero exercitu Samnites Interamnam, coloniam Romanam, quæ via Latina est,[a] occupare conati, urbem non tenuerunt: agros depopulati cum prædam aliam

20 'Vox *sarcinis*, quæ modo præcessit, forte delenda, et e marg. irrepsit.' *Rupert.*—1 Gronov. Doujat. Crevier. all. *trecentorum.*—2 *Septem millia tre-*

NOTÆ

[s] *Dum hæc in Apulia gerebantur*] Luceria enim, ad quam et ob quam pugnatum, in Apulia Daunia, ut ante diximus.

[a] *Interamnam, col. Rom. quæ via Latina est*] Hæc Interamna, sive Interamnium, ad Lirim fluvium fuit, ubi nunc *l'Isola*, Cluv. at Holstenio, ubi *Terre di Termine*, haud procul Aquino, e regione oppidi *Ponte Corvo*, olim in Volscis, nunc in Terra Laboris et regno Neapolitano.

inde mixtam hominum atque pecudum colonosque captos agerent, in victorem incidunt consulem, ab Luceria redeuntem: nec prædam solum amittunt, sed ipsi longo atque impedito agmine incompositi cæduntur. Consul, Interamnam edicto dominis ad res suas noscendas recipiendasque revocatis,[3] et exercitu ibi relicto, comitiorum causa Romam est profectus. Cui de triumpho agenti negatus honos, et ob amissa tot millia militum, et quod captivos sine[4] pactione sub jugum misisset.

37. Consul alter Postumius, quia in Samnitibus materia belli deerat, in[5] Etruriam traducto exercitu, primum pervastaverat Volsiniensem agrum:[b] dein[6] cum egressis ad tuendos fines haud procul mœnibus ipsorum depugnat. Duo millia octingenti[7] Etruscorum cæsi: ceteros propinquitas urbis tutata est. In Rusellanum agrum exercitus traductus. Ibi non agri tantum vastati, sed oppidum etiam expugnatum: capta amplius duo millia hominum, minus duo millia circa muros cæsa. Pax tamen clarior majorque, quam bellum in Etruria eo anno fuerat, parta est. Tres validissimæ urbes, Etruriæ capita, Volsinii, Perusia, Arretium, pacem petiere; et, vestimentis militum frumentoque[c] pacti cum consule, ut mitti Romam oratores liceret, inducias in quadraginta annos impetraverunt. Mulcta præsens quingentum millium æris[d] in singulas ci-

---

centi iid.—3 Conj. Duk. *evocatis*.—4 'Vox *sine* perperam omissa in edd. Ernest. 1. et Stroth.' *Rupert.* 'Τὸ *sine*, quod nescio qua ratione in ed. Strothii omissum est, revocavi: apparet enim hæc præpositio in ed. Drak. ubi ne verbo quidem de lectionis varietate monitum est, et ceteris, quas inspexi, editionibus; nec illa salvo sensu abesse potest. Quodsi enim captivi *pactione* sub jugum missi fuissent, haud in reprehensionem incurrisset consul Romanus.' *Doering.*

5 Præpositio *in* abest a multis optimisque Mss.—6 *Deinde* Gronov. Dou-

NOTÆ

[b] *Volsiniensem agrum*] De Volsiniensibus, Rosellanis, Perusia, et Arretio dictum supra.

[c] *Vestimentis militum frumentoque*] Supple, dato, vel promisso.

[d] *Mulcta præsens quingentum millium æris*] Harum trium civitatum mulcta, statim numeranda, hodierna apud nos æstimatione circa trecenta viginti quinque millia librar. Francicarum efficeret.

Quingentum millium æris] Hoc est,

vitates imposita.[8] Ob hasce res gestas consul cum triumphum ab senatu, moris magis causa, quam spe impetrandi, petisset, videretque alios, quod tardius ab Urbe exisset, alios, quod injussu senatus ex Samnio in Etruriam transisset, partim suos inimicos, partim collegæ amicos, ad solatium æquatæ repulsæ sibi quoque negare triumphum: 'Non ita,' inquit, 'Patres conscripti, vestræ majestatis meminero, ut me consulem esse obliviscar. Eodem jure imperii, quo bella gessi, bellis feliciter gestis, Samnio atque Etruria subactis, victoria et pace parta, triumphabo.' Ita senatum reliquit. Inde inter tribunos plebis contentio orta: pars intercessuros, ne novo exemplo triumpharet, aiebant; pars auxilio se adversus collegas triumphanti futuros. Jactata res ad populum est: vocatusque eo consul, cum M. Horatium, L. Valerium consules, C. Martium Rutilum nuper, patrem ejus, qui tunc censor esset, non ex auctoritate senatus, sed jussu populi triumphasse diceret, adjiciebat, 'se quoque laturum fuisse ad populum,[9] ni sciret, mancipia nobilium tribunos plebis legem impedituros: voluntatem sibi ac favorem consentientis populi pro omnibus jussis esse ac futura.'[10] Posteroque die auxilio tribunorum plebis trium, adversus intercessionem septem tribunorum et consensum senatus, celebrante populo diem, triumphavit.[e] Et hujus anni parum constans memoria est. Postumium, auctor est Claudius, in Samnio captis aliquot urbibus, in Apulia fusum fugatumque, saucium ipsum cum paucis Luceriam compulsum: ab Atilio in Etruria res gestas, eumque triumphasse. Fabius, ambo[11]

jat. Crevier.—7 *CC.* Gronov. Crevier. all.—8 Tres Pall. et duo *Voss. et* Helm. *æris singulis civitatibus imposita.*—9 '*Id* ante *ad populum* supplendum, vel excidit.' *Rupert.*—10 *Futuram* Gronov. Doujat. Crevier. all.—11 Al.

NOTÆ

ex calculo Gronoviano, monetæ Hollandicæ florenos 87500.

[e] *Celebrante populo diem, triumphavit*] Exemplum habes triumphi acti invito senatu, et intercedente majori parte tribunorum plebis, quod sane contra leges triumphi; eum enim honorem et a senatu decerni, et populi suffragiis confirmari oportebat; ita ut nemo ex collegio tribunorum intercederet.

consules in Samnio et ad Luceriam res gessisse, scribit, traductumque in Etruriam exercitum, (sed ab utro consule non adjecit,) et ad Luceriam utrimque multos occisos: inque ea pugna Jovis Statoris ædem votam, ut Romulus ante voverat,[f] sed fanum tantum, id est, locus,[g] templo effatus, sacratus fuerat.[12] Ceterum, hoc demum anno ut ædem etiam fieri senatus juberet, bis ejusdem voti damnata re publica, in religionem [13] venit.[a]

38. Sequitur hunc annum et consul insignis L. Papirius Cursor,* qua paterna gloria, qua sua, et bellum ingens victoriaque, quantam de Samnitibus nemo ad eam diem, præter L. Papirium patrem consulis,[14] [h] pepererat: et forte

[a] *Visum est ad religionem pertinere, ut senatus jussu templum conderetur Jovi Statori, quandoquidem jam bis resp. id obtinuerat cujus causa conceptum fuerat hoc votum, voto ei nuncupato servata erat.*

---

ambos.—12 '*Sed fanum tantum, id est locus templo effatus, sacratus* (al. *jam sacratus*) *fuerat.* Totum hoc *id est ... sacratus* glossæ speciem habere, saltem *sacratus* esse glossema *τοῦ effatus*, non male suspicabatur Stroth. Forte etiam leg. *Hanc Romulus ante voverat: sed fanum tantum .... fuerat hactenus. Hoc demum anno* cet. Facile *ut* ex *hc̄* (h. e. *hanc*) et *ceterum* ex *hactenus* oriri potuit.' *Rupert.* Vid. Not. inf.—13 Ita emendavit J. F. Gronov. pro *respublica in r.*

NOTÆ

[f] *Ut Romulus ante voverat*] Vide l. 1. cap. 12.

[g] *Fanum tantum, id est, locus*] Vides quid distet fanum proprie dictum a templo. Fanum ait locum esse templo ædificando effatum, id est, destinatum. Templum autem ædes est jam constructa et consecrata: quanquam fanum latiori significatione plerumque pro æde sacra sumatur. Apud Becharium est, *fanum tantum, id est locus templo jam sacratus, effatus fuerat*, inverso ordine, sensu nihil mutato. In Ms. uno Colb. prætermisso adverbio *jam*, et nomine *fanum*, sic legitur: *Ut Romulus ante voverat. Sed tantum idem locus templo effatus sacratus fuerat.* Iisdemque verbis scripta hæc sententia in Memm. qui antiquior: nisi quod hic pro *tm̄*, habet *in̄*: ita ut ambiguum videatur legendumne sit *tantum*, an *tamen*.

* A. U. C. 460.

[h] *L. Papirium patrem consulis*] Editiones complures *patrem consulem* habent: quidam Mss. *patrem consul:* sed perperam. Certe in Memmiano extat diserte, *præter L. Papirium patrem consulis:* et quamvis verum sit sæpe Samnites et ab aliis consulibus, et ab ipso L. Papirio patre, cum consul esset, victos fuisse; tamen victoria illa, quam indicat Livius, et quæ præ ceteris, ob hostium arma auro argentoque insignia, illustris fuit, parta est ab eodem in dictatura, quam gessit an. 444.

eodem conatu apparatuque omni opulentia insignium armorum bellum adornaverant; et Deorum etiam adhibuerant opes, ritu quodam sacramenti vetusto velut initiatis militibus, delectu per omne Samnium habito nova lege: ut, qui juniorum non convenisset ad imperatorium edictum, quique injussu abisset, caput Jovi sacratum esset.[15] [i] Tum exercitus omnis Aquiloniam est indictus.[k] Ad quadraginta millia militum, quod roboris in Samnio erat, convenerunt. Ibi mediis fere castris locus est conseptus cratibus pluteisque, et linteis contectus,[l] patens ducentos maxime pedes in omnes pariter partes. Ibi ex libro vetere linteo lecto sacrificatum,[e] sacerdote Ovio Pactio quodam, homine magno natu, qui se id sacrum petere affirmabat ex vetusta Samnitium religione; qua quondam usi majores eorum fuissent, cum adimendæ Etruscis Capuæ clandestinum cepissent consilium. Sacrificio perfecto, per viatorem imperator acciri jubebat nobilissimum quemque genere factisque. Singuli introducebantur. Erat cum alius apparatus sacri, qui perfundere religione animum posset; tum in loco circa omni contecto aræ[16] in medio,[d] victimæque circa cæsæ, et circumstantes centuriones strictis gladiis. Admovebatur altaribus miles, magis ut victima, quam ut sacri particeps: adigebaturque jure jurando, quæ visa

[b] *Locum in medio castrorum viminibus textis ac tabulis circumvallarunt, lineaque tela velarunt.*

[c] *Eo in loco, ex præscripto vetusti libri lintei qui lectus est, factum sacrificium est.*

[d] *Erant etiam aræ in medio septi loco, qui totus circum undique opertus.*

14 Vid. Not. inf.—15 Vett. edd. *sacratum erat.*—16 'Forte *ara*, ex Festo.'

NOTÆ

Caput Jovi sacratum esset] Supplicio devotum, ut ante explicui.

Caput Jovi sacratum erat] Ut impune occidere liceret. Vide ad l. II. c. 8. *J. Clericus.*

[k] *Aquiloniam est indictus*] Hirpinorum olim urbs fuit Aquilonia, quæ Claverio et Brietio creditur esse nunc *Carbonara:* sed Holstenio facile accedo, qui *la Cedogna* omnino esse vult; in cujus nomine vestigia satis perspicua manent prioris appellationis. Et *Carbonara* vicus est, *Laquedonia* civitas Episcopalis: utraque in Principatu ulteriori, regnoque Neapolitano, non procul Aufido fl.

auditaque in eo loco essent, non enuntiaturum. Dein jurare cogebatur diro quodam carmine, in execrationem capitis familiæque et stirpis composito, nisi isset in prælium, quo imperatores duxissent; et si aut ipse ex acie fugisset, aut, si quem fugientem vidisset, non extemplo occidisset. Id primo quidam abnuentes juraturos se, obtruncati circa altaria sunt: jacentes deinde inter stragem victimarum documento ceteris fuere, ne abnuerent. Primoribus Samnitium ea detestatione obstrictis, decem nominatis ab imperatore, eis dictum,[17] ut vir virum legerent, donec sexdecim millium numerum confecissent. Ea legio linteata[l] ab integumento consepti,[m] quo sacrata nobilitas erat, appellata est. His arma insignia data, et cristatæ galeæ, ut inter ceteros eminerent. Paulo plus viginti millium alius exercitus fuit, nec corporum specie, nec gloria belli, nec apparatu linteatæ legioni dispar. Hic hominum numerus, quod roboris erat, ad Aquiloniam consedit.

39. Consules profecti ab Urbe: prior Sp. Carvilius, cui veteres legiones, quas M. Atilius, superioris anni consul, in agro Interamnati reliquerat, decretæ erant, cum eis in Samnium profectus, dum hostes, operati superstitionibus, concilia secreta agunt, Amiternum oppidum[n] de Samnitibus vi cepit. Cæsa ibi millia hominum duo ferme atque

Rupert.—17 Vet. lib. apud Sigon. *eis edictum.*

NOTÆ

[l] *Legio linteata*] Nisi aliam rationem hujus vocabuli Livius ipse redderet, facile in eorum sententiam irem, qui a linteis loricis linteatæ legionis nomen deducunt; certum enim est ejuscemodi thoracum in bello usum apud Veteres fuisse: sed Livio credendum est, et Festo, qui affirmant legionem Samnitium linteatam appellatam, quod Samnites intrantes singuli ad aram velis linteis circumdatam non cessuros se Romano militi juraverant.

[m] *Ab integumento consepti*] Conseptum idem significat quod septum, a sepiendo deductum: eaque voce præter Livium usi sunt Varro et Columella, ut Sigon. notat.

[n] *Amiternum oppidum*] Fuit Amiternum Sabinorum oppidum in Vestinorum confinio, non procul Aterni fluminis fontibus; qui vulgo *Pescara*. Urbis ruinæ ac nomen visuntur juxta oppidulum *S. Vittorino*, 5. circiter milliari ab Aquila urbe regni Neap. in Aprutio. Amiternum porro, licet in Sabinorum regione, hoc tempore Samnitibus parebat, ut et alia finitimorum populorum loca.

octingenti: capta quatuor millia ducenti septuaginta. Papirius, novo exercitu (ita decretum erat)[18] scripto, Duroniam urbem expugnavit.[o] Minus, quam collega, cepit hominum, plus aliquanto occidit. Præda opulenta utrobique est parta. Inde pervagati Samnium consules, maxime depopulato Atinate[19] agro,[p] Carvilius ad Cominium,[q] Papirius ad Aquiloniam[20] (ubi summa rei Samnitium erat) pervenit. Ibi aliquamdiu nec cessatum ab armis est, neque naviter[r] pugnatum: lacessendo quietos, resistentibus cedendo, comminandoque magis, quam inferendo pugnam, dies absumebatur. Quod cum inciperetur remittereturque, omnium rerum etiam parvarum eventus proferebatur in dies. Altera Romana castra viginti millium spatio aberant; et absentis collegæ consilia omnibus gerendis intererant rebus: intentiorque Carvilius, quo majore discrimine res vertebatur, in Aquiloniam, quam ad Cominium, quod obsidebat, erat. L. Papirius, jam per omnia ad dimicandum satis

18 *Ita decretum fuerat.* Vet. lib. *ita enim decretum fuerat.*—19 *Antiate* legebat Cluver.—20 'Vocula *ad* abest a Flor. Rott. Helm. Voss. Itaque pater ad marginem notavit, vel *Aquiloniæ consedit*, vel *Aquiloniam concedit*.' Jac.

NOTÆ

[o] *Duroniam urbem expugnavit*] Nisi mendum sit, et legendum *Furconia*, quod est Sabinorum, in Vestinorum Marsorumque confiniis, oppidum, non procul Amiterno, quis locus ab Auctore significetur, divinare non possum. Potuit facile in Samnitum ditione, non secus ac vicinum Amiternum, esse *Furconia*, sive *Furconium*, cujus hodie rudera *Forconio* vocantur, ad dextram Aterni ripam, ex adverso Aquilæ, quæ tribus inde milliaribus abest. Holstenius notat, ab Ecclesia Sancti Felicis martyris, quæ in ruinis ejus civitatis extat, loco nomen esse *S. Feli*.

[p] *Atinate agro*] Ab urbe Volscorum Atina, quæ adhuc nomen servat, ager hic nomen, opinor, accepit potius quam ab *Atino* oppido Lucaniæ, quod nunc *Ateno*, media syllaba corrupta, in dextra Tanagrii fl. ripa; Samnites quippe Volscorum non pauca tenuerunt loca, Lucanorum non item, Romanis vim Samnitum in Lucanos arcentibus.

[q] *Carvilius ad Cominium*] Livio ipso teste patet Cominium viginti tantum millium spatio abfuisse ab Aquilonia: ex quo sequitur, aut in Samnii orientalis finibus, aut in Hirpinorum regione illud fuisse. Non itaque potest (nisi forte in numero milliarium scribendo error intervenerit) ei respondere locus, quem hodie *Comino* dici ait Scipio Maxella, inter Atinam, Soram, et Lacum Fucinum: id est, in Volscorum, et Samnitum occidentalium, ac Sidicinorum confinio; inter hæc enim et Laquedoniam interjacet tota Campania.

paratus,[2] nuntium ad collegam mittit; 'sibi in animo esse, postero die, si per auspicia liceret, confligere cum hoste. Opus esse, et illum, quanta maxima vi posset, Cominium oppugnare, ne quid laxamenti sit Samnitibus ad subsidia Aquiloniam mittenda.' Diem ad proficiscendum nuntius habuit: nocte rediit, approbare collegam consulta referens. Papirius, nuntio misso, extemplo concionem habuit; multa de universo genere belli, multa de præsenti hostium apparatu, vana magis specie,[3] quam efficaci ad eventum, disseruit. 'Non enim cristas vulnera facere; et per picta atque aurata scuta transire Romanum pilum; et candore tunicarum fulgentem aciem, ubi res ferro geratur, cruentari. Auream olim atque argenteam Samnitium aciem a parente suo occidione occisam; spoliaque ea honestiora victori hosti, quam ipsis arma, fuisse. Datum hoc forsan nomini[4] familiæque suæ, ut adversus maximos conatus Samnitium opponerentur duces; spoliaque ea referrent, quæ insignia publicis etiam locis decorandis essent. Deos immortales adesse propter toties petita fœdera, toties rupta: tum, si qua conjectura mentis divinæ sit, nulli unquam exercitui fuisse infestiores, quam qui, nefando sacro mixta hominum pecudumque cæde respersus, ancipiti Deum iræ devotus,[e] hinc fœderum cum Romanis ictorum testes Deos, hinc juris jurandi adversus fœdera suscepti execrationes horrens, invitus juraverit, oderit sacramentum, uno tempore Deos, cives, hostes metuat.'[f]

40. Hæc, comperta perfugarum indiciis, cum apud infensos jam sua sponte milites disseruisset, simul divinæ

[e] *Numinum ultioni obnoxius, quam duplici ex causa meruerit.*

Gronov.—1 Al. *graviter*.—2 *Jam omnia ad dimicandum s. p.* emend. Jac. Gronov. ad XXI. 30.—3 '*De præsentis hostium apparatus vana magis specie* conj. Gron. Sed *vana magis specie q. e. ad e.* per appositionem dicta.' *Duk.*—4 Vett. edd. *Datum hoc nomini.*

NOTÆ

[f] *Uno tempore Deos, cives, hostes metuat*] Deos ob rupta fœdera, et execrandum juramentum; cives, quod Samnites conjurassent, se confestim occisuros quemcumque suorum fugientem vidissent; hostes, Romanos scilicet, quod ab his toties victi essent.

humanæque spei pleni, clamore consentienti pugnam poscunt: pœnitet in posterum diem dilatum certamen; moram diei noctisque oderunt. Tertia vigilia noctis, jam relatis literis a collega, Papirius silentio surgit, et pullarium in auspicium mittit. Nullum erat genus hominum in castris intactum cupiditate pugnæ: summi infimique æque intenti erant: dux militum, miles ducis ardorem spectabat. Is ardor omnium etiam ad eos, qui auspicio intererant, pervenit. Nam, cum pulli non pascerentur, pullarius, auspicium mentiri ausus, tripudium solistimum[4] consuli nuntiavit. Consul lætus auspicium egregium esse, et Deis auctoribus rem gesturos, pronuntiat; signumque pugnæ proponit. Exeunti jam forte in aciem[5] nuntiat perfuga, viginti cohortes Samnitium (quadringenariæ ferme erant)[f] Cominium profectas. Quod ne ignoraret collega, extemplo nuntium mittit: ipse signa ocyus proferri jubet, subsidiaque suis quæque locis et præfectos subsidiis attribuerat. Dextro cornu L. Volumnium, sinistro L. Scipionem, equitibus legatos alios, Caios Cædicium et Trebonium,[6] præfecit. Sp. Nautium mulos, detractis clitellis, cum cohor-

[f] *Cohortes erant hominum unaquæque circiter quadringentorum.*

5 Vett. edd. *jam in aciem.*—6 Vet. lib. ap. Sigon. *C. Cædicium, et C. Tre-*

NOTÆ

[4] *Tripudium solistimum*] Dictum volunt *tripudium* quasi *terri-pavium*, quod, cum pulli pascuntur offa, necesse esset aliquid terram pavire, seu cadendo ferire. Sed cum *solistimum* ex eo quoque dicatur quod offa, ejusve pars, ex ore pulli decidens, solum tundat, (adjectivo nomine desumto a solo, ut a lege legitimum deducimus,) sequetur, utraque origine accepta, bis idem dici. *Tripudium* itaque, a terra pedibus calcanda derivatum, existimem hoc loco dici respectu habito ad motum salientium e cavea pullorum, et quodammodo tripudiantium. *Solistimum* a soli percussione aut sparsione. Vide quæ hic Marcellus Donatus notat.

Tripudium solistimum] Cicero de Divin. l. II. c. 34. 'Cum pascuntur (pulli), necesse est aliquid ex ore cadere, et terram pavire: terri pavium primo, post terripudium dictum est, hoc quidem jam tripudium dicitur. Cum igitur offa cecidit ex ore pulli, tum auspicanti tripudium solistimum nuntiant.' Vide et Festum in 'solistimum.' Non dubito quin sæpe ita decepti et duces et milites, ut fuit Papirius, egregias victorias retulerint, quia animosius pugnarunt. *J. Clericus.*

tibus alariis[7] [t] in tumulum conspectum propere circumducere jubet, atque inde inter ipsam dimicationem, quanto maxime posset, moto pulvere ostendere. Dum his intentus imperator erat, altercatio inter pullarios orta de auspicio ejus diei, exauditaque ab equitibus Romanis; qui, rem haud spernendam rati, Sp. Papirio fratris filio consulis, ambigi de auspicio, renuntiaverunt. Juvenis, ante doctrinam Deos spernentem natus,[s] [†] rem inquisitam, ne quid incompertum deferret ad consulem, detulit. Cui ille: 'Tu quidem macte virtute diligentiaque esto: ceterum qui auspicio adest, si quid falsi nuntiat,[‡] in semet ipsum religionem recipit. Mihi quidem tripudium nuntiatum populo Romano exercituique egregium auspicium est.'[a] Centurionibus deinde imperavit, ut pullarios inter prima signa constituerent. Promovent et Samnites signa; insequitur acies ornata armataque,[u] ut hostium quoque magnificum

[s] *Hoc scilicet tempore natus, quo nondum didicerant homines despicere res divinas.*

[a] *Suscipit in se periculum contemtæ religionis. Lætus pullorum tripudiantium pastus mihi renuntiatus præclari auspicii loco est, quod attinet ad populum atque exercitum Romanum.*

bonum.—7 *Alaribus* Gronov. Doujat. Crevier.

NOTÆ

[t] *Cohortibus alariis*] Equitum ordines alæ dicuntur exercitus, quod circum legiones, dextra sinistraque, tanquam alæ in avium corporibus, locentur, ut A. Gell. ex Cincio refert lib. XVI. cap. 4. sub finem. Posset et alia hujus nominis ratio afferri, quod scilicet in equitatu posita sit totius exercitus celeritas, quemadmodum velocitas avium ex alis earum pendet. Hoc tamen loco vereor ne alares cohortes sint pedites sociorum, qui ad latera legionum Romanarum collocari solebant: enimvero cohortium nomen peditatui convenit, ut turmarum equitatui.

[†] *Ante doctrinam Deos spernentem, natus*] Æqualis quidem horum temporum fuit Epicurus, sed nondum in Italiam illata fuerat hæc doctrina. *J. Clericus.*

[‡] *Si quid falsi nuntiat*] Sic religionem in rem suam eludebant homines callidi; licet enim mentitus esset pullarius, ejus mendacio mentem Deorum mutatam credere vix ac ne vix quidem poterat. Sed Papirium astutum fuisse liquet, ex morte pullarii, quem telo quasi forte emisso occidi sine dubio curavit, ne animos militum turbaret; quod tamen non sine numine Deorum factum finxit. Vide c. 42. *Idem.*

[u] *Acies ornata armataque*] Ornatam Glareanus intelligit, phalangem illam linteatam sexdecim millium Samnitium: armatæ autem nomine reliquum exercitum paulo plus viginti

spectaculum esset. Priusquam clamor tolleretur, concurrereturque, emisso temere pilo[x] ictus pullarius ante signa cecidit. Quod ubi consuli nuntiatum est, 'Dii in prælio sunt,' inquit; 'habet pœnam noxium caput.' Ante consulem hæc dicentem corvus voce clara occinuit. Quo lætus augurio consul, affirmans nunquam humanis rebus magis præsentes interfuisse Deos, signa canere, et clamorem tolli jussit.

41. Prælium commissum atrox, ceterum longe disparibus animis. Romanos ira, spes, ardor certaminis, avidos hostium sanguinis in prælium rapit: Samnitium magnam partem necessitas ac religio invitos magis resistere, quam inferre pugnam, cogit. Nec sustinuissent primum clamorem atque impetum Romanorum, per aliquot jam annos vinci assueti, ni potentior alius metus insidens pectoribus a fuga retineret. Quippe in oculis erat omnis ille occulti paratus[8] sacri,[a] et armati sacerdotes,[9] et promiscua hominum pecudumque strages, et respersæ fando nefandoque sanguine[y] aræ, et dira execratio, ac furiale carmen,[z] detestandæ familiæ stirpique compositum. His vinculis fugæ obstricti stabant,[b] civem magis, quam hostem, timentes. Instare Romanus a cornu utroque, a media acie, et cædere Deorum hominumque attonitos metu. Repugnatur seguiter, ut ab iis, quos timor moraretur a fuga. Jam

[a] *Apparatus sacrificii occulte celebrati.*
[b] *Constricti his rebus, quæ velut catenæ fugam prohibebant.*

8 *Apparatus* codd. nonnulli.—9 'Forte *centuriones*, ut c. 38. nisi ibi leg.

NOTÆ

millium. At ego utroque nomine universas indicari Samnitium copias arbitror. Nam nec linteata legio inermis erat; nec alius exercitus apparatu dispar linteatæ legioni, ut Auctor ipse testatur extremo cap. 38.

[x] *Emisso temere pilo*] Forte non ita temere, sed jussu ipsius imperatoris; nam pilum proprium Romanorum telum erat; ut appareat mendacem hunc pullarium a suis, non ab hostibus, interfectum fuisse, et non sine causa videtur imperasse ante prælium centurionibus Papirius, ut pullarios inter prima signa constituerent.

[y] *Fando nefandoque sanguine*] Indicat fusum permixtumque cruorem, hinc victimarum, inde hominum cæsorum.

[z] *Furiale carmen*] De quo cap. 38.

prope ad signa cædes pervenerat, cum ex transverso pulvis, velut ingentis agminis incessu motus, apparuit. Sp. Nautius (Octavium Metium quidam eum tradunt) dux alaribus cohortibus erat. Pulverem majorem, quam pro numero, excitabant: insidentes mulis calones frondosos ramos per terram trahebant: arma signaque per turbidam lucem in primo apparebant: [a] post altior densiorque pulvis equitum speciem cogentium agmen dabat. Fefellitque non Samnites modo, sed etiam Romanos: et consul affirmavit errorem,[l] clamitans inter prima signa, ita ut vox etiam ad hostes accideret,[m 10] 'captum Cominium, victorem collegam adesse; anniterentur vincere prius, quam gloria alterius exercitus fieret.' Hæc insidens equo. Inde tribunis centurionibusque imperat, ut viam [11] equitibus patefaciant. Ipse Trebonio Cædicioque prædixerat, ut, ubi se cuspidem erectam quatientem vidissent, quanta maxima vi possent, concitarent equites in hostem. Ad nutum omnia, ut ex ante præparato, fiunt. Panduntur inter ordines viæ: provolat eques, atque infestis cuspidibus in medium agmen hostium ruit; perrumpitque ordines, quacumque impetum dedit. Instant Volumnius et Scipio, et perculsos sternunt. Tum, jam Deorum hominumque victa vi,[b] funduntur linteatæ cohortes: pariter jurati injuratique fugiunt, nec quenquam, præter hostes, metuunt. Peditum agmen,[12] quod superfuit pugnæ, in castra ad Aquiloniam compulsum est. Nobilitas equitesque Bovianum perfugerunt: equites eques sequitur, peditem pedes: ac diversa cornua, dextrum ad castra Samnitium, lævum ad urbem tendit. Prior aliquanto Volumnius castra cepit: ad urbem Scipioni majore resis-

[l] *Falsam opinionem confirmavit consul tanquam veram.*
[m] *Perveniret usque ad hostes.*

circumstantes sacerdotes strictis gladiis.' Rupert.—10 Al. *accederet.*—11 *Vias*

NOTÆ

[a] *In primo apparebant*] Id est, in fronte ac primo aspectu.

[b] *Deorum hominumque victa vi*] Vim Deorum ait metum ex jurejurandi religione, quæ linteatos continebat: vim autem hominum, robur omnium Samnitium.

titur vi; non quia plus animi victis est,[13] sed melius muri, quam vallum, armatos arcent. Inde lapidibus propulsant hostem. Scipio, nisi in primo pavore, priusquam colligerentur animi, transacta res esset, lentiorem fore munitæ urbis oppugnationem ratus, interrogat milites, 'Satin' æquo animo paterentur, ab altero cornu castra capta esse: se victores pelli a portis urbis?' Reclamantibus universis, primus ipse, scuto super caput elato, pergit ad portam: secuti alii, testudine facta, in urbem perrumpunt: deturbatisque Samnitibus, qui circa portam erant, muros occupavere. Penetrare in[14] interiora urbis, quia pauci admodum erant, non audent.

42. Hæc primo ignorare consul, et intentus recipiendo exercitui esse: jam enim præceps in occasum sol erat, et appetens nox periculosa et suspecta omnia etiam victoribus faciebat. Progressus longius ab dextra castra capta videt: ab læva clamorem in urbe[c] mixtum pugnantium ac paventium fremitu esse. Et tum forte certamen ad portam erat. Advectus deinde equo propius, ut suos in muris videt, nec jam integri quicquam esse,[n] quoniam temeritate paucorum magnæ rei parta occasio esset, acciri, quas receperat, copias, signaque in urbem inferri jussit. Ingressi proxima ex parte,[15] quia nox appropinquabat, quievere. Nocte oppidum ab hostibus desertum est. Cæsa illo die ad Aquiloniam Samnitium millia triginta trecenti quadraginta: capta tria millia octingenti et septuaginta: signa militaria nonaginta septem. Ceterum illud memoriæ traditur, non ferme alium ducem lætiorem in acie visum, seu suopte ingenio, seu fiducia bene gerundæ rei. Ab eodem robore animi ne-

[n] *Et rem non esse amplius in integro.*

Gronov. Crevier. all.—12 *Agmen* deleri malit J. F. Gronov.—13 *Esset* Gronov. Doujat. Crevier.—14 *In* del. Iid.

15 'Video olim suspecta patri meo fuisse hæc verba: ascripsitque, *proxima portæ*. Sed legendum: *ingressi proxima, ea parte, quia nox appropinqua-*

NOTÆ

[c] *In urbe*] Aquilonia.

que controverso auspicio[e] revocari a prælio potuit; et in ipso discrimine, quo templa Diis immortalibus voveri mos erat, voverat Jovi Victori, si legiones hostium fudisset, pocillum[16] mulsi[d] prius, quam temetum biberet, sese facturum. Id votum Diis cordi fuit: et auspicia in bonum verterunt.

43. Eadem fortuna ab altero consule ad Cominium gesta res. Prima luce, ad mœnia omnibus copiis admotis, corona cinxit urbem; subsidiaque firma, ne qua eruptio fieret, portis opposuit. Jam signum dantem eum nuntius a collega trepidus de viginti cohortium adventu et ab impetu moratus est, et partem copiarum revocare instructam intentamque ad oppugnandum coëgit. D. Brutum Scævam legatum cum legione prima et decem cohortibus alariis[17] equitatuque[e] ire adversus subsidium hostium jussit: quocumque in loco fuisset obvius,[f] obsisteret ac moraretur; manumque, si forte ita res posceret, conferret: modo ne ad Cominium eæ copiæ admoveri possent. Ipse scalas ferri ad muros ab omni parte urbis jussit, ac testudine ad portas successit. Simul et refringebantur portæ, et vis undique in muros fiebat. Samnites, sicut, antequam in muris viderent armatos, satis animi habuerunt ad prohibendos urbis aditu hostes; ita, postquam jam non ex intervallo nec missilibus, sed cominus gerebatur res, et, qui ægre succes-

[e] *Ob auspicium dubium.*

bat, quievere.' Jac. Gronov.—16 Conj. Rupert. *pocillo.*

NOTÆ

[d] *Pocillum mulsi*] Alias *pauxillum mulsi*, eodem sensu. Quid enim aliud pocillum, quam exiguum poculum? Sed num potius *pocillo facturum*, supple, *sacra Jovi Victori.*

Pocillum mulsi] Joculare votum hominis, cujus animus inani religione præpeditus fuisse non videtur. Attamen Livius hoc in serium vertit. Vide ad c. 40. *J. Clericus.*

[e] *Et decem* [*viginti*] *cohortibus alariis* [*alaribus*] *equitatuque*] Quidam habent, *et decem cohortibus alariis, equitatuque.* Et sane *alarii* Tacito sæpe dicuntur, qui alibi *alares.* Hinc autem apparet cohortes alares peditum fuisse, nihilque hic quidem habere cum equitatu commune, qui ab illis perspicue distinguitur.

[f] *Fuisset obvius*] Brutus scilicet legatus cohortibus Samnitium adversus Carvilium missis.

serant[g] ex plano in muros, locò, quem magis timuerant, victo, facile in hostem imparem ex æquo pugnabant; relictis turribus murisque, in forum omnes compulsi, paulisper inde tentaverunt extremam pugnæ fortunam. Deinde, abjectis armis, ad undecim[18] millia hominum et quadringenti in fidem consulis venerunt. Cæsa ad quatuor millia trecenti octoginta. Sic ad Cominium, sic ad Aquiloniam gesta res. Inde medio inter duas urbes spatio, ubi tertia expectata erat pugna, hostes non inventi. Septem millia passuum cum abessent a Cominio, revocati ab suis neutri prælio occurrerunt. Primis ferme tenebris cum in conspectu jam castra, jam Aquiloniam habuissent, clamor eos utrimque par accidens sustinuit:[p 19] deinde e regione castrorum, quæ incensa ab Romanis erant, flamma late fusa certioris cladis indicio progredi longius prohibuit.[20] Eo ipso loco prope temere[1] sub armis[h] strati passim inquietum omne tempus noctis, expectando timendoque lucem, egere. Prima luce, incerti quam in partem intenderent[2] iter,[i] repente in fugam consternantur, conspecti ab equitibus;[3] qui, egressos nocte ab oppido Samnites persecuti, viderant multitudinem, non

[p] *Eos suspensos tenuit clamor, qui æqualis ab utraque parte ad illos ferebatur.*

17 Al. *et viginti c. alaribus.*—18 *Ad quindecim* Gronov. Doujat. Crevier. all. Mox *m. octingenti octoginta* Kreyssigius.—19 Flor. *tenuit.*—20 'Duo Voss. et Thuan. *flammæ late fusæ.* Fortassis *flammæ late fusæ, certius cladis indicium, progredi longius prohibuit.*' J. F. Gronov. Conj. Jac. Gronov. *certiori cladis indicio, p. l. prohibiti.*—1 *Forte temere* malebat J. F. Gronov.—2 Al.

NOTÆ

[g] *Et, qui ægre successerant*] Repete ex superioribus, *et postquam Romani, qui ægre, &c.*

[h] *Prope temere sub armis*] Gronovius, quia *forte temere* apud Terent. Ciceronem, Nostrum sæpius legerat, hic quoque suspicatur fuisse *forte temere sub armis;* quod tamen huic loco minus convenit, quam *prope temere:* vult enim Livius, has Samnitium cohortes non quidem omnino sine ullo ordine, sed nôn adhibitis exacte custodiis militaribus, noctem ibi duxisse.

[i] *Quam in partem intenderent iter*] Alias *tenderent iter*, quod Latinum quidem est et Virgilianum; sed non idcirco damnandum *intenderent.* Est enim intendere idem quod dirigere: hoc autem Ciceroni usurpatum: 'Cum iter ad Mutinam dirigerem.'

vallo, non stationibus firmatam. Conspecta et ex muris Aquiloniæ ea multitudo erat. Jamque etiam legionariæ cohortes sequebantur. Ceterum nec pedes fugientes persequi potuit; et ab equite novissimi agminis ducenti ferme et octoginta interfecti. Arma multa pavidi ac signa militaria duodeviginti reliquere. Alio agmine incolumi, ut ex tanta trepidatione,[q] [4] Bovianum perventum est.

44. Lætitiam utriusque exercitus Romani auxit et ab altera parte feliciter gesta res.[r] Uterque ex alterius sententia consul captum oppidum diripiendum militi dedit; exhaustis deinde tectis ignem injecit: eodemque die Aquilonia et Cominium deflagravere. Et consules, cum gratulatione mutua legionum suaque, castra conjunxere. In conspectu duorum exercituum et Carvilius suos pro cujusque merito laudavit donavitque; et Papirius, apud quem multiplex in acie, circa castra, circa urbem, fuerat certamen, Sp. Nautium, Sp. Papirium, fratris filium, et quatuor centuriones, manipulumque hastatorum, armillis aureisque coronis donavit: Nautium propter expeditionem, qua magni agminis modo terruerat hostes: juvenem Papirium propter navatam cum equitatu et in prælio operam, et nocte, qua fugam infestam Samnitibus ab Aquilonia clam egressis fecit: centuriones militesque, quia primi[s] portam muramque Aquiloniæ ceperant. Equites omnes, ob insignem multis locis operam, corniculis armillisque [k]

[q] *Reliqui, quantum ex tanto tumultu fieri potuit.*
[r] *Crevit exercitus Papiriani gaudium, ex eo quod Carvilianus quoque rem egregie gesserat, et vice versa.*

tenderent.—3 Mallet Doujat. *conspectis equitibus.*—4 Vett. edd. *incolumi vix ex tanta t.*

NOTÆ

[k] *Corniculis armillisque*] In quibusdam est, *coronis armillisque*. At *corniculi* nomen plura significat; sed in militia veteri duplex videtur ejus nominis usus fuisse: alterum pro minori cornu, quo milites officii sui admonebantur; alterum, pro militari præmio, quod forma exiguo cornui simile, aut quod ut cornu eminebat. Quod ad primum attinet, corniculi significatio ex officio cornicularii colligenda est. Sigonius lib. II. de antiq. Jur. Provinc. c. 2. conjicit cornicularium tribuni militaris ministrum fuisse, præsertim ex Frontini l. III. ubi dicitur, ‘ tanquam tribuni

argenteis donat. Consilium inde habitum; cum jam tempus esset deducendi ab Samnio exercitus, aut utriusque, aut certe alterius. Optimum visum, quo magis fractæ res Samnitium essent, eo pertinacius et infestius agere cetera et persequi; ut perdomitum Samnium insequentibus consulibus tradi posset. Quando jam nullus esset hostium

NOTÆ

cornicularius vigilias excitavit.' Quasi cornicularius vigilias, tribuni loco, circumierit, atque ejus imperia corniculo ediderit. Hinc cornicularii 'mereri corniculo' dicti sunt, ut a Suet. in lib. de Clar. Grammat. 'Orbilius primo apparituram fecit magistratibus, deinde in Macedonia corniculo, mox equo meruit.' At Turnebus l. v. Advers. c. 10. cornicularium dictum putat, quod corniculo tribuni militum præsit: nam 'ut in exercitu,' inquit, 'et acie dicitur cornu, ita in cohortibus tribunorum militum, corniculum; et forte in ordinibus centurionum.' A legionaria militia ad provincialem sub præsidibus, atque ad palatinam translatum deinde cornicularii, ut et commentariensis vocabulum, tradit Asconius, ex similitudine aliqua, ut videtur, muneris. Cujacius ad lib. II. Cod. de prox. Sacror. Scrin. 'Cornicularios,' ait, 'in imperio fuisse officiales qui aderant cornibus secretarii,' sive auditorii judicum, eamque laudat Cassiod. in rem II. Variar. Alciatus in d. lib. II. ait cornicularium accipi pro accenso primi scriniorum, vel principis proximorum. Idem, in titulum de cohortalibus et principum cornicularis, intelligit cornicularium nomine adjutores principis custodiæ, vel officialis. Secundo loco sumitur corniculum pro militari præmio, quod quale sit nemo Veterum explicat. Marcellus Donatus, ex eo quod capitis tegumentum, quo Venetorum duces ornari solent, cornu appellatur, vulgo *il corno*, existimat corniculum militare fuisse insigne: quo strenuorum militum caput honestarent Romani duces; illudque argenteum, vel aureum fuisse, cui inderentur plumæ: sententiamque suam confirmat ex iconibus galearum militarium, quæ sæpe pennis adornata visuntur. Sic in numismatibus argenteis Alexander Magnus capite galeato exhibetur adjectis cornibus; quo insigni eum gavisum constat, ut se Jovis Ammonis (cornuti scilicet Dei) filium indicaret. Unde et apud Syro-Macedonas Διικέρωτος nomine, et Chaldaice eodem sensu דלקרנים *dilkarnaim* appellabatur. Nonnulli hodie apud nos magistratus etiam superiores, ut et regii professores, inter insignia sua cornicula quoque numerant: id enim sonat quod vulgo vocamus, *La Cornette*. Id latioris fasciæ genus est, quo caput ita circumvolvebatur, ut in summo nodus instar duorum cornuum emineret; quamvis hodie hoc ornamentum e collo pendeat. An simile quid, an equestre vexillum minus, quod etiam *Cornette* apud nos dicitur, corniculi voce intelligendum sit, quod equitibus tunc præmii loco cesserit, subtilioribus discutiendum, aut divinandum relinquo.

Corniculis] Ornamenta fuere militaria, seu essent cassidi imposita, seu aliunde suspenderentur, cornu similia. Glossæ: 'corniculum, κεράτιον.' *J. Clericus.*

exercitus, qui signis collatis dimicaturus videretur, unum superesse belli genus, urbium oppugnationes; quarum per excidia militem locupletare præda, et hostem pro aris ac focis dimicantem conficere possent. Itaque, literis missis ad senatum populumque Romanum de rebus ab se gestis, diversi, Papirius ad Sæpinum,[1] Carvilius ad Volanam[6 m] oppugnandam legiones ducunt.

45. Literæ consulum ingenti lætitia et in curia et in concione auditæ; et quatridui supplicatione publicum gaudium privatis[7] studiis celebratum est. Nec populo Romano magna solum, sed peropportuna etiam, ea victoria fuit; quia per idem forte tempus rebellasse Etruscos allatum est. Subibat cogitatio animum, quonam modo tolerabilis futura Etruria fuisset, si quid in Samnio adversi venisset; quæ, conjuratione Samnitium erecta, quoniam ambo consules omnisque Romana vis aversa in Samnium esset, occupationem populi Romani pro occasione rebellandi habuisset. Legationes sociorum, a M. Atilio prætore in senatum introductæ, querebantur, uri et vastari agros a finitimis Etruscis, quod desciscere a populo Romano nollent; obtestabanturque Patres conscriptos, ut se a vi atque injuria communium hostium tutarentur. Responsum legatis, 'curæ senatui futurum, ne socios fidei suæ pœniteret: Etruscorum prope diem eandem fortunam, quam Samnitium, fore.' Segnius tamen, quod ad Etruriam attinebat, acta res esset, ni Faliscos quoque, qui per multos annos

---

5 Legit Jac. Gronov. *militesque, qui primi.*—6 Al. *Vellam, Veliam.* Vid. Not. Var.

7 'Ante *supplicatione* suppl. *in*, vel *et* inserendum ante *privatis*.' Rupert.—

NOTÆ

[1] *Ad Sæpinum*] *Sepinum*, aut potius, ex Ptolemæo, Frontino, et antiqua inscriptione, *Sæpinum*, Samnii oppidum, hodie *Supino* dictum, est sub Apennino ad fontes Tamari amnis, in finibus comitatus Molisii, versus Terram Laboris.

[m] *Ad Volanam*] Ut in Samnio vicinove tractu fuisse Volanam oppidum hinc constat, ita qua ejus regionis parte fuerit ignoratur. An legendum *Velina*? ut circa Velini amnis fontes fuerit qui hodie in Aprutio ulteriore. Codex certe Memm. habet *Veliam*.

in amicitia fuerant, allatum foret, arma Etruscis junxisse. Hujus propinquitas populi acuit curam Patribus, ut fetiales mittendos ad res repetendas censerent. Quibus non redditis, ex auctoritate Patrum jussu populi bellum Faliscis indictum est: jussique consules sortiri, uter ex Samnio in Etruriam cum exercitu transiret. Jam Carvilius Volanam et Palumbinum[n] et Herculaneum[o] ex Samnitibus ceperat: Volanam intra paucos dies, Palumbinum eodem, quo ad muros accessit. Ad Herculaneum bis etiam signis collatis ancipiti prælio, et cum majore sua, quam hostium, jactura dimicavit. Castris deinde positis, mœnibus hostem inclusit. Oppugnatum oppidum captumque. In his tribus urbibus capta aut cæsa ad decem millia hominum; ita ut parvo admodum plures[8 p] caperentur. Sortientibus provincias consulibus, Etruria Carvilio evenit secundum vota militum, qui vim frigoris jam in Samnio non patiebantur. Papirio ad Sæpinum major vis hostium restitit.[9] Sæpe in acie, sæpe in[10] agmine, sæpe circa ipsam urbem adversus eruptiones hostium pugnatum: neque obsidio, neque bellum ex æquo erat:[11 q] non enim muris magis se Samnites,

8 Vett. edd. *ut pavore admodum plures.* Sigon. ex suo, *ut parvo adm. numero plures.*—9 *Resistit* Gronov. Donjat. Crevier.—10 'Præpositionem in delendam putant Grut. et Drak. Favet certe locus lib. XXIX. c. 36. 'agminibus magis quam acie pugnatum est.'' *Doering.*—11 *Neque obsidio, sed bellum ex æquo erat* Ms. Flor. probb. J. F. Gronov. et Drak. Vid. Not. Var.

NOTÆ

[n] *Palumbinum*] An Palumbini memoriam servet locus duobus millibus passuum supra Capuam novam, qui nunc dicitur *Palumbara*, a quo vicinæ angustiæ vocantur, *il passo di Palumbara*, asseverare non ausim: etsi non ignorem non pauca regionis Campanæ loca Samnitium armis sæpe fuisse occupata.

[o] *Et Herculaneum*] De oppido Campaniæ Herculaneo, quod satis notum, alibi. At in Samnii finibus Herculanei mentio in tabula tantum itineraria extat, ni fallor, nec sine mendo. Ibi enim sub voce 'Æcas' legitur *Herculus rani.* Sive igitur Æcas Veterum pro *Troja* sive pro *Accadia* hodiernis Apuliæ locis accipias; dicendum erit, Herculaneum hoc in Hirpinis fuisse, ubi nunc Principatus ulterior.

[p] *Ut parvo admodum plures*] Apud Becharium, *ita ut pavore admodum plures caperentur.* Sigonius ex scriptis, quibus in hoc similis Memmianus, legit, *parvo admodum numero plures*: in aliis scribitur, *parvo admodum plures*: eodem exemplo, quo dicimus 'multo plures,' 'aliquanto plures.' Usitatius tamen est *paulo plures.*

quam armis ac viris mœnia, tutabantur. Tandem pugnando in obsidionem justam coëgit hostes; obsidendoque vi atque operibus urbem expugnavit. Itaque ab ira plus cædis editum, capta urbe: septem millia quadringenti cæsi: capta minus tria millia hominum: præda, quæ plurima fuit, congestis Samnitium rebus in urbes paucas, militi concessa est.

46. Nives jam omnia oppleverant, nec durari extra tecta poterat; itaque consul exercitum de Samnio deduxit. Venienti Romam triumphus omnium consensu est delatus.[12] Triumphavit in magistratu, insigni, ut illorum temporum habitus erat, triumpho. Pedites equitesque insignes donis transiere ac transvecti sunt:[r] multæ civicæ coronæ vallaresque ac murales[s] conspectæ. Inspectata spolia Samnitium; et decore ac pulchritudine paternis spoliis, quæ nota frequenti publicorum ornatu locorum erant, comparabantur.[t] Nobiles aliquot captivi, clari suis patrumque factis, ducti. Æris gravis transvecta[t] vicies centena et ad triginta

[t] *Comparabantur cum spoliis a Papirio triumphantis patre relatis, quæ satis cognita erant, eo quod sæpe ad loca publica ornanda adhiberentur.*

12 [1] Forte *decretus* leg. cum Drak. nam Mario, Cæsari, aliisque non peten-

NOTÆ

[q] *Neque obsidio, neque bellum ex æquo erat*] Obsidio haud dubie belli pars est: sed bellum hic pro certamine accipitur. Quis tamen sit horum verborum sensus, non facile quis expediat: prima quippe fronte videtur neutro bellandi genere pares Samnitibus fuisse Romanos, contra quam eventus ipse docuit. Lux igitur huic loco quærenda est ex cod. Florentino apud Gronovium in Addendis. In eo legitur *neque obsidio, sed bellum ex æquo erat*: id est, non jam obsideri videbantur Sepinates, sed æquali cum Romanis robore bellum velut libero campo agitare.

[r] *Transvecti sunt*] Signatum verbum de equitibus solenni ritu evectis. *Delph. et Var. Clas.*

[s] *Civicæ coronæ vallaresque ac murales*] De his alibi actum; et videndus Plin. lib. XVI.

[t] *Æris gravis transvecta, &c.*] In hujus loci lectione, inque numero æris, mire dissentiunt tum libri veteres editique, tum interpretes. Legebatur alias, *Æris gravis transvecta vicies centum millia, et auri triginta millia.* Apud Bechar. est, *Æris gravis transvecta vicies centum millia, et auri triginta tria millia.* Gelen. *Æris gravis transvecta vicies centum millia, et quingenta triginta tria millia.* Quod secutus Vascosanus, auri nulla mentione; ut nec in Colbertino altero. Sigon. et alii habent, *æris gravis magna vis, transvecta vicies centies millies, et*

tria millia.'[13] Id æs redactum ex captivis dicebatur. Argenti, quod captum ex urbibus erat, pondo millia trecenta triginta, omne æs argentumque in ærarium conditum. Militibus nihil datum ex præda est: auctaque ea invidia est ad plebem, quod tributum etiam in stipendium militum

tibus triumphus quidem oblatus est, sed nemini, quod sciam, his temporibus.' *Rupert.*—13 *Vicies centies millies et quingenta triginta tria millia* Gronov. Cre-

NOTÆ

quingenta triginta tria millia. Verum hanc lectionem duplici ex capite impugnat non immerito Gron. Primo quidem, quod verba illa, *magna vis*, a libris melioris notæ absunt. Deinde quod summa illa adeo immodica sit, ut tunc nullo ex triumpho sperari potuerit. Etenim *vicies centies millies centena millia æris gravis*, Gall. *Deux cens milliards de sols de cuivre d'une livre Romaine chacun.* Prætermissis quæ excurrunt, efficerent hodie ex ipso æris pretio fere decies ac tercenties millies centena millia librarum Francicarum, *cent trente milliards de livres.* Quid si ad hæc adjicias auri triginta millia pondo? id est, habita ratione æstimationis qua apud nos est aurum monetale, circiter centies et sedecies centena ac tria et quingenta librarum millia, Gall. *Seize millions cinq cens trois mille livres.* Quid si et argenti addatur quantitas, (licet in æris comparatione satis exilis,) pondo nempe *mille trecenta* ac *triginta?* id est, nostratis pecuniæ quadraginta septem millia cum octingentis atque octuaginta libris, *quarante sept mille huit cens quatre-vingt livres.* In quantum excrescet illa jam adeo immanis summa? Ego ut credam auri nihil ex hac victoria ad quæstorem pervenisse, facile adducor duabus de causis: tum quod tantillum argenti redactum video, quo carius rariusque semper aurum ubique fuit; tum quod mox, cum militibus nihil datum dicatur ex præda, in ærarium tamen non nisi *æs argentumque conditum* narratur. Eos itaque tum manu tum typis exaratos codices libens sequar, qui æris tantum atque argenti meminere: legerimque ex Thuan. cod. *Æris gravis transvecta vicies centum millia, et ad triginta millia:* ubi præpositio *ad*, quemadmodum et Gronov. observat, idem proculdubio est ac 'circiter,' sive 'plus minus.' Summa, ad nostram rationem, reddet præter propter librarum Francicarum decies ac ter centena viginti millia: *treize cent mille livres*, aut paulo plus. Quæ summa redacta fuerat ex ære gravi quo venierant captivi. Huic addita pecunia ante memorata ex argento in urbibus capto, exibit paulo minus decies et quater centenis millibus librarum: *près d'un million quatre cens mille livres:* præter spolia quæ hic describuntur. Ut autem hæc quantitas, direptis pluribus opulentæ gentis urbibus, haud ægre redigi potuit, ita pro illis temporibus non exigua fuit.

Vicies centies, &c.] Recte ex vestigiis vett. Mss. conjicit Gronovius, *vicies centena et ad triginta tria millia*, hoc est, Philippi viginti millia, trecenti triginta, seu circiter sexaginta millia florenorum. Pecuniæ millia 330. conficiunt, eodem calculo, Philippos tredecim millia trecentos, seu florenorum triginta novem millia et trecentos. *J. Clericus.*

collatum est; cum, si spreta gloria fuisset captivæ pecuniæ in ærarium illatæ, et militi tum dari ex præda, et stipendium militare præstari potuisset. Ædem Quirini, quam in ipsa dimicatione votam apud neminem veterem auctorem invenio, (neque, Hercule, tam exiguo tempore perficere potuisset,) ab dictatore patre votam, filius consul dedicavit, exornavitque hostium spoliis. Quorum tanta multitudo fuit, ut non templum tantum forumque his ornaretur, sed sociis etiam colonisque finitimis, ad templorum locorumque ornatum, dividerentur. A triumpho exercitum in agrum Vescinum, quia regio ea infesta ab Samnitibus erat, hybernatum duxit. Inter hæc Carvilius consul, in Etruria Troilium[14 u] primum oppugnare adortus, quadringentos septuaginta ditissimos, pecunia grandi pactos, ut abire inde liceret, dimisit: ceteram multitudinem oppidumque ipsum vi cepit. Inde quinque castella, locis sita munitis, expugnavit. Cæsa ibi hostium duo millia quadringenti; minus duo millia capti.[15] Et Faliscis pacem petentibus annuas inducias dedit, pactus centum millia gravis æris,[x] et stipendium ejus anni militibus. His rebus actis ad triumphum decessit, ut minus clarum de Samnitibus, quam collegæ triumphus fuerat, ita cumulo Etrusci belli æquatum. Æris gravis tulit in ærarium trecenta octoginta[16] millia:[y] de reliquo ære ædem Fortis Fortunæ de manubiis[z] facien-

vier. all. Vid. inf. et Not. Var.—14 Alii conj. *Trossulum*.—15 Vet. lib.

NOTÆ

[u] *Troilium*] Mentionem Troilii nullibi reperi. Scripserat forte Liv. *Trossillum*, sive *Trossulum*, quod Tuscorum esse oppidum jam antea vidimus. Id autem Cluver. putat esse, *Monte Fiascone:* sed probabilius Holstenius ejus loci vestigia superesse addit duobus inde milliaribus, et nomen aliquatenus retinere vulgo *Trosso*.

[x] *Centum millia gravis æris*] Sunt juxta pretium æris hodiernum apud nos quinque fere ac sexaginta millia librarum Francicarum,

Centum millia æris gravis] Pondo, nempe duodecim unciarum. *J. Clericus*.

[y] *Trecenta octoginta* [*nonaginta*] *millia*] Id est, 253500. librarum nostræ monetæ.

[z] *De manubiis*] Notat Godelevæus ex Gellio manubias a præda ita distingui solitas apud Veteres, ut præda sit proprie in corporibus ipsarum rerum quæ capiuntur, manubiæ au-

dam locavit, prope ædem ejus Deæ ab rege Ser. Tullio dedicatam.[17 a] Et militibus ex præda centenos binos asses, et alterum tantum centurionibus atque equitibus (malignitate collegæ gratius accipientibus munus) divisit. Favor consulis tutatus ad populum est L. Postumium legatum ejus; qui dicta die a M. Cantio[18] tribuno plebis, fugerat in legationem[19] (ut fama ferebat) populi judicium: jactarique magis, quam peragi, accusatio ejus poterat.

47. Exacto jam anno, novi tribuni plebis magistratum inierant: iisque ipsis, quia vitio creati erant, quinque post dies alii suffecti. Lustrum conditum eo anno est a P. Cornelio Arvina, C. Marcio Rutilo, censoribus: censa capitum millia ducenta sexaginta[20] duo trecenta viginti duo. Censores vicesimi sexti a primis censoribus; lustrum undevicesimum [b] fuit. Eodem anno coronati primum, ob res bello bene gestas, ludos Romanos spectaverunt:[1] palmæ-

apud Sigon. *capta*.—16 *Nonaginta* Gronov. Doujat. Crevier. all.—17 Conj. Rupert. *prolapsa æde, eidem Deæ . . . dedicata. Eidem* dant Gronov. Doujat. Crevier.—18 Al. *Scantio*.—19 'Potius leg. *in legatione* cum Perizon. vel, quod malim, *per legationem*.' Rupert. *In legatione* malit Doering.

20 'Et Liviani, et Epitomarum manuscripti libri, *septuaginta* habent.'

NOTÆ

tem in pecunia quæ ex illis redacta est.

[a] *Ejus Deæ ab rege Ser. Tullio dedicatam*] Sigonius observat, Plutarchum, in lib. de Fortuna Romanorum, cum multarum ædium Fortunæ a Serv. Tullio dicatarum meminerit, nullam tamen sub titulo *Fortis Fortunæ* ab eo dedicatam referre: fatetur nihilominus de ea scriptum esse apud Varronem. Sed quamvis nihil ejusmodi inveniretur, sufficeret ædem Fortis Fortunæ, a Carvilio nunc dedicatam, vicinam fuisse ædi Fortunæ a Ser. Tullio, licet non sub *Fortis* nomine dicatæ; hoc enim tantum videtur velle Livius.

[b] *Lustrum undevicesimum*] Sigonius observat, hoc lustrum in Capitolinis fragmentis tricesimum numerari. Et facile potuit in his numeris error incidere, ut pro *XXX*. scriptum fuerit apud Livium *XIX*. Idem Sigonius varietatis causam hanc affert, quod Livius decem lustra, ante censores creatos a regibus aut consulibus acta, præterire videatur. Hinc sequetur, ab aliquot paribus censorum neglectam ejus rei curam, non tamen ab omnibus, qui eo munere functi non sunt. Quoniam quoties censorum unus magistratu moriebatur, ejus collegam magistratu quoque abire necesse erat, nec superstes lustrum condebat. Incuria quidem Auctoris in tradendis ad suum quemque annum his magistratibus a plerisque interpretibus non injuria notatur.

que tum primum, translato e Græcia more,[c] victoribus datæ. Eodem anno ab ædilibus curulibus, qui eos ludos fecerunt, damnatis aliquot pecuariis, via a Martis silice ad Bovillas perstrata est.[a] Comitia consularia L. Papirius habuit: creavit consules Q. Fabium Maximi filium Gurgitem et D. Junium Brutum Scævam. Ipse Papirius prætor factus. Multis rebus lætus annus vix ad solatium unius mali, pestilentiæ urentis simul urbem atque agros, suffecit; portentoque jam similis clades erat. Et libri aditi, quinam finis, aut quod remedium ejus mali ab Diis daretur. Inventum in libris, Æsculapium[d] ab Epidauro[e] Romam arcessendum. Neque eo anno, quia bello occupati consules erant, quicquam de ea re actum; præterquam quod unum diem Æsculapio supplicatio habita est.

Sigon.—1 'Forte leg. *ludos Romani spectaverunt.* Mox verba *Eodem anno* parum venuste repetuntur.' *Rupert.*—2 '*Damnatis aliquot pecuariis*, ex mulcta *via ad Bovillas silice perstrata est a Martis*, num templo? an campo? an jungenda *a Martis silice*? Nihil horum satis probandum, et mendosa forte vox *Martis.* Interpretes tacent.' *Idem.*

NOTÆ

[c] *Translato e Græcia more*] Apud Græcos nec iidem ludi, aut iisdem Diis celebrabantur, nec palma victorum præmium erat. Hoc itaque tantum a Græcis mutuati sunt Romani, quod victores fronde in coronam plexa donandos censuerunt.

[d] *Æsculapium*] Medicorum hic Deus habitus propter summam ejus artis peritiam: filius Apollinis fuisse dicitur, alium Mercurii fratrem ferunt, qui fulmine ictus fuerit.

[e] *Ab Epidauro*] Tres fuere ejus nominis urbes. Hic ea intelligitur quæ in Argolide sita, ubi Æsculapius colebatur sub forma serpentis: ideo serpens Epidaurius vocatur.

This book should be returned
the Library on or before the last
stamped below.

A fine of five cents a day is incu
by retaining it beyond the spec
time.

Please return promptly.

Widener Library
098 646 375